

**ROMA'NIN KAFKASYA POLİTİKASI
(MÖ I. YY – MS III. YY)**

Nusret Burak ÖZSOY

Doktora Tezi

Tarih Ana Bilim Dalı

Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı

Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM

2023

Her Hakkı Saklıdır.

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

**Nusret Burak ÖZSOY
ORCID: 0000-0003-1675-4942**

**ROMA’NIN KAFKASYA POLİTİKASI
(MÖ I. YY – MS III. YY)**

DOKTORA TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM**

ERZURUM – 2023

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

Graduate School of Turkish Research

TEZ BEYAN BİLDİRİMİ

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esasları'nın ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum **"Roma'nın Kafkasya Politikası (MÖ I. yy – MS III. yy)"** adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıyı kaynak gösterdiğimi taahhüt ederim.

☐ Tezimin Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin düzenlenmesini ve erişime açılmasını düzenleyen 5. maddesinin 1. fıkrasına göre [Ulusal Tez Merkezi, enstitü ve fakülteler tarafından Tez Otomasyon Sistemine yüklenen tezlerin bibliyografik bilgilerini kontrol eder, kataloglama kurallarına göre düzenler, konu başlıklarını belirler ve tam metin olarak internet üzerinden erişime açar.] **basılı ve elektronik kopyalarına erişim izni verdiğimi onaylarım.**

İSTİSNAİ DURUMLAR*

☒ **Patent alma sürecinin devam etmesi sebebiyle (2 Yıl)**

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesini düzenleyen 6. maddesinin 1. fıkrasına göre teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi sebebiyle teze erişim, Enstitümüz Yönetim Kurulunun/.../.... tarih ve sayılı kararı ile 2 (iki) yıl süreyle engellenmiştir.

☐ **Yeni Teknik, Materyal ve Metotların Varlığı (6 ay)**

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesini düzenleyen 6. maddesinin 2. fıkrasına göre teze yeni teknik, materyal ve metotlar kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkânı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içerdiği için tez danışmanının önerisi ve ana bilim dalının uygun görüşü üzerine Enstitümüz Yönetim Kurulunun/.../.... tarih ve sayılı kararı ile teze erişim 6 (altı) ay süreyle engellenmiştir.

☐ **Ulusal Çıkar ve Güvenlik Durumu (Gizlilik Dereceli Çalışmalar)**

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin gizlilik dereceli tezler bahsini düzenleyen 7. maddesinin 1. fıkrasına göre bu teze erişim, ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendirdiği için Enstitümüzün uygun görüşü üzerine Üniversitemiz Yönetim Kurulunun/.../.... tarih ve sayılı kararı ile Üniversitemiz Yönetim Kurulu aksi karar verinceye kadar engellenmiştir.

[Tarih- İmza]

[Nusret Burak ÖZSOY]

Aslı Islak İmzalıdır

* İstisnai durumlar danışmanın yazılı başvurusu ve Enstitü / Üniversite Yönetim Kurulunun onayı ile kabul edilir.

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

Graduate School of Turkish Research

TEZ KABUL VE ONAY TUTANAĞI

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM danışmanlığında Nusret Burak ÖZSOY tarafından hazırlanan “Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM” başlıklı bu çalışma aşağıdaki jüri tarafından Tarih Ana Bilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı Doktora tezi olarak kabul edilmiştir. 13.03.2023

		Kabul / Ret – İmza	
Jüri Başkanı	<i>Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM</i>	<i>Kabul</i>	Aslı Islak İmzalıdır
(Ad-Soyad-Unvan)	<i>Atatürk Üniversitesi</i>		
Jüri Üyesi	<i>Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI</i>	<i>Kabul</i>	Aslı Islak İmzalıdır
(Ad-Soyad-Unvan)	<i>Atatürk Üniversitesi</i>		
Jüri Üyesi	<i>Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU</i>	<i>Kabul</i>	Aslı Islak İmzalıdır
(Ad-Soyad-Unvan)	<i>Atatürk Üniversitesi</i>		
Jüri Üyesi	<i>Prof. Dr. Birol CAN</i>	<i>Kabul</i>	Aslı Islak İmzalıdır
(Ad-Soyad-Unvan)	<i>Uşak Üniversitesi</i>		
Jüri Üyesi	<i>Doç. Dr. Osman EMİR</i>	<i>Kabul</i>	Aslı Islak İmzalıdır
(Ad-Soyad-Unvan)	<i>Karadeniz Teknik Üniversitesi</i>		

Bu tezin *Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği*’nin ilgili maddelerinde belirtilen şartları yerine getirdiğini onaylarım.

Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM
Enstitü Müdürü

Aslı Islak İmzalıdır

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖZET.....	IV
ABSTRACT	V
ÖNSÖZ.....	VI
KISALTMALAR	IX
HARİTALAR DİZİNİ	XX

GİRİŞ

AMAÇ,ÖNEM VE KAPSAM

I. AMAÇ.....	1
II. ÖNEM	5
III. KAPSAM	5

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ARAŞTIRMA SAHASININ FİZİKİ VE TARİHİ COĞRAFYASI

1.1. DOĞU ANADOLU’NUN FİZİKİ COĞRAFYASI.....	7
1.2. KAFKASYA’NIN FİZİKİ COĞRAFYASI.....	29
1.3. YAZILI KAYNAKLAR IŞIĞINDA ESKİ ÇAĞLARDA DOĞU ANADOLU BÖLGESİ’NİN TARİHİ COĞRAFYASI	41
1.4. YAZILI KAYNAKLAR IŞIĞINDA ESKİ ÇAĞLARDA KAFKASYA’NIN TARİHİ COĞRAFYASI	59

İKİNCİ BÖLÜM

ROMA CUMHURİYET DÖNEMİ’NDE ARMENIA VE KAFKASYA’DAKİ SİYASİ GELİŞMELER

2. ROMA CUMHURİYET DÖNEMİ (MÖ 501 – 27)	75
2.1. Mithridates Savaşları’nın (MÖ 89 – 63) Başlaması, Mithridates Eupator’un Sulla ve Lucullus’a Karşı Mücadeleleri	75
2.2. Lucullus, Mithridates Eupator ve Magnus Tigranes’in Hesaplaşması.....	135

2.3. Pompeius'un Anadolu'yu Yeniden Dizaynı ile Dengelerin Değişmesi, Kafkasya ile İlk Temas.....	156
2.4. Crassus'un Felaketi ve Roma'nın Utancı, Caesar'ın “ <i>veni, vidi vici</i> ” Ültimatomu	197
2.5. Marcus Antonius'un Armenia'yı Ele Geçirmesi.....	213

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ROMA İMPARATOLUK DÖNEMİ'NDE ARMENIA VE KAFKASYA'DA SİYASİ GELİŞMELER

3. ROMA İMPARATORLUK (PRINCIPATUS) DÖNEMİ (MÖ 27-MS 284).....	220
3.1. Iulius-Claudius Hanedanı (MÖ 27-MS 68) ve Princeps Augustus'un <i>status quo</i> 'yu Tekrar Tesisi	220
3.2. İmparator Nero ve Kafkasya Politikası İçin İlk Adımlar	250
3.3. Flavius Hanedanı (69-96) ve Roma Garnizonlarının Kurulması	272
3.4. Nerva-Antoninus Hanedanı (96-180) – Beş İyi İmparator Dönemi.....	289
3.5. Severus Hanedanı (193-235).....	316
SONUÇ.....	322
EKLER.....	330
HELLENİSTİK KRAL LİSTELERİ.....	330
Ek-1: Cappadocia Krallığı.....	330
Ek-2: Pontos Krallığı.....	330
Ek-3:Bithynia Krallığı.....	331
Ek-4:Roma Consul Listesi (MÖ 177-MÖ 34).....	331
ROMA İMPARATORLUĞU (MÖ 27-MS 457).....	336
Ek-1:Iulio-Claudius Hanedanı (MÖ 27-MS 68)	336
Ek-2: Dört İmparator Yılı ve Flavius Hanedanı (68-96).....	337
Ek-3: Nerva ve Antonine Hanedanları (96-192)	337
Ek-4: Beş İmparator Yılı ve Severus Hanedanı (193-235)	338
ARMENİA KRALLARI.....	338
Ek-1: Artaxiad/Artaşesian (MÖ 190-MS 15).....	338
Ek-2:Roma-İran Hâkimiyeti (MÖ 5-MS 53)	339

Ek-3: Arşakid/Arşakuni (53-428).....	339
PARTH KRALLARI	340
Ek-1: Arşakid Hanedanı (MÖ 247-MS 224).....	340
IBERIA KRALLARI	341
Ek-1: P'arnavaz Hanedanı (MÖ 299-159)	341
Ek-2: Nemrut/II. P'arnavaz Hanedanı (MÖ 159-90)	341
Ek-3: Artaxiad/Artaşesian Hanedanı (MÖ 90-30)	341
Ek-4:Nemrut Hanedanı (MÖ 30-MS 1)	341
Ek-5: III. P'arnavaz Hanedanı (1-189).....	341
Ek-6:Arşakid Hanedanı (189-284)	342
ALBANIA KRALLARI (yak.II-III. yüzyıl-yak.510)	342
Ek-1: Arşakid Hanedanı (yak.II.yüzyıl-510).....	342
KAYNAKÇA	343
ÖZ GEÇMİŞ.....	374

ÖZET

DOKTORA TEZİ

ROMA'NIN KAFKASYA POLİTİKASI

(MÖ I. YY – MS III. YY)

Nusret Burak ÖZSOY

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM

2023, Sayfa: 374+XX

Jüri: Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM (Danışman)

Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI

Prof. Dr. Birol CAN

Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU

Doç. Dr. Osman EMİR

Pek çok halka, dile, inanca ev sahipliği yapan kadim Kafkasya toprakları mitler, kutsal kitaplar ya da çeşitli yazılı kaynaklarda kendisine yer bulmuştur. Kafkasya'ya dair anlatılar kimi zaman efsanevi kimi zaman gerçekçi unsur barındırsa da tarihin ilk dönemlerinden beri bu zorlu coğrafya ilgi çekici, şaşırtıcı, gizemli, ulaşılması güç topraklar olarak evrensel hafızada yer edinmiştir. Gerçekten de fiziki coğrafya anlamında arızalı bir görünüm arz eden Kafkasya toprakları zengin yer altı ve yer üstü kaynaklarının yanı sıra ev sahipliği yaptığı onlarca farklı etnik kökenden halk ile uygarlık tarihinin en ilgi çekici coğrafyalarından birisi olmuştur.

Kafkasya'nın yerel Nart destanlarının yanı sıra yazılı kültür bağlamında kutsal kitaplardan çok önce antik Hellen ve Roma kaynakları Kafkasya hakkında çeşitli efsanevi ve tarihi bilgilere yer verir. Bugün birer popüler kültür ögesine dönüşmüş Hellen efsanelerinden çeşitli unsurlar olan Altın Post, İason, Arganoutlar veya Prometheus antik Hellen ve Romalıların Kafkasya'ya dair anlayışlarının ilk unsurlarıdır.

Bu noktadan başlayarak antik Hellen ve Roma kaynakları çeşitli tarihi ve politik olaylar bağlamında Kafkasya hakkında bilgiler verirler.

Biz de ülkemizde daha önce hemen hemen hiçbir çalışmanın olmadığı Kafkasya'nın Roma dönemindeki durumu hakkında antik Hellen ve Roma kaynaklarına dayanarak bilgi vermeyi bu kaynaklardan yola çıkarak Roma'nın Cumhuriyet ve İmparatorluk dönemlerinde Kafkasya'ya dair ürettiği çeşitli emperyal politikalar anlatılmaya ve değerlendirilmeye çalışılmıştır. Doğu Anadolu ve Bölgesi ve Güney Kafkasya'nın temel çalışma alan olan bu tezde gerek coğrafi gerek tarihi ve politik bakımdan ilgili olmasından ötürü tezimizin adında yer almasa da Doğu Anadolu Bölgesi de çalışma ve araştırma sahasına dâhil edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Roma, Iberia, Colchis, Albania, Armenia, Doğu Anadolu

ABSTRACT**PH. D. DISSERTATION****THE CAUCASUS POLICY OF ROME****(1st century BC – 3rd century AD)****Nusret Burak ÖZSOY****Advisor: Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM****2023, Page: 374+XX****Jury: Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM (Advisor)****Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI****Prof. Dr. Birol CAN****Assoc. Prof. Dr. Yasin TOPALOĞLU****Assoc. Prof. Dr. Osman EMİR**

The ancient Caucasus lands, which have hosted many peoples, languages, and beliefs, have found a place for themselves in myths, holy books, and various written sources. Although the narratives about the Caucasus sometimes contain mythical, sometimes realistic elements, this challenging geography has been established in the universal memory as fascinating, surprising, mysterious, and difficult-to-reach lands since the earliest periods of history. Indeed, the Caucasus lands, which present a flawed appearance in terms of physical geography, have become one of the most interesting geographies of civilization history with its rich underground and surface resources, as well as dozens of different ethnic groups that it has hosted.

In addition to the local Nart epics of the Caucasus, ancient Hellenic and Roman sources in written culture also include various mythical and historical information about the Caucasus long before the holy books. The Golden Fleece, Jason, the Argonauts, or Prometheus, which have now become popular cultural elements, are all various elements of Hellenic myths and the first components of the understanding of ancient Hellenic and Roman societies about the Caucasus.

From this point on, ancient Hellenic and Roman sources provide information about Caucasus in various historical and political events. Based on these sources, we aim to provide information about the situation of the Caucasus during the Roman Republic and Empire periods, and to evaluate the various imperial policies produced by Rome regarding the Caucasus, which has not been studied much before in our country. Although it is not included in the title of our thesis, Eastern Anatolia region has also been included in the research and study area due to its relevance in terms of both geography and history. The main working area of this thesis is Southern Caucasus and Eastern Anatolia region.

Keywords: Caucasia, Roma, Iberia, Colchis, Albania, Armenia, East Anatolia

ÖNSÖZ

Masalların ve efsanelerin yurdu Kafkasya toprakları, tarihin her döneminde insanın ilgisini çekmiş, sözlü kültürden yazılı kültüre uzanan süreçte, hayali anlatılardan gerçeğe uzanan serüvenin tümünde önemini hiç kaybetmemiştir. Doğulu ve Batılı kültürlerin her ikisinde de esrarengiz, efsanevi ve ulaşılması güç addedilen Kafkasya, insan hayalinin en abartılı köşelerini süslemiş, keşfetme isteğinin arkasında derin bir korku ve yalnızlık duygusunu barındırmıştır. Bu topraklar, masalların, hayallerin ve efsanelerin yurdu olduğu kadar halkların, dillerin, dinlerin ve kültürlerin de karışıp harman olduğu kadim topraklardır. İki büyük dağ zincirinin böldüğü Kafkasya, sarp ve ulaşılmaz olduğu kadar aynı zamanda doğudan batıya, batıdan doğuya halkların gelip geçtiği veya yerleştiği bir coğrafyadır. Kafkasya'nın zengin etnolojik, etnografik ve linguistik varlığının yanı sıra sahip olduğu yer altı ve yer üstü kaynakları bölgenin ilgi çekiciliğini arttıran başka bir unsur olmuştur. Asya ve Avrupa kıtaları arasında geçişi kontrol etmesi, zenginlikleri ve güçlükleri ile Kafkasya, küresel hedefleri olan, güç istenci içindeki hemen her siyasi organizasyonun elde etmek istediği bir arzu nesnesi olmuştur.

Çalışmamızın esas kahramanı olan, bütün Akdeniz'i tek bir çatı altında birleştiren Roma İmparatorluğu ise çeşitli tarihi, siyasi ve askeri vesilelerle egemenlik sahasını zaman zaman doğrudan zaman zaman dolaylı şekilde Kafkasya'ya kadar genişletmiştir.

Antik kaynakların, modern çalışmaların ve arkeolojik verilerin bütünü parçalarını oluşturduğu tezimiz, Kafkasya'nın özellikle Roma dönemindeki siyasi, askeri ve politik yapısına dair geniş bir panoramayı ekonomik bir temele oturtarak sunmayı hedeflemektedir.

Diğer taraftan söz konusu süreci anlatmak adına giriştiğimiz çaba ve ortaya çıkan ürün ile evladı olduğum Kafkasya'ya ufak da olsa bir armağan sunmuş olmak ise şahsım adına bir övünç kaynağıdır.

Ortaya koyduğumuz çalışmanın geçirdiği tüm aşamaların, bir fikir olarak ortaya çıkmasından yaşadığı krizlerin ya da zorlukların aşılmasına kadar minettar olduğum, içten bir teşekkürü borç bildiğim kişilere ve kurumlara bu satırlarda değinmek ancak birkaç cümlemin izin verdiği ölçüde olsa da burada ifade edilenlerden çok daha öte ve

anlamlıdır. Nitekim onların, katkıları ve çabaları olmasaydı bu eserin ortaya çıkması belki de mümkün olmayacaktı.

Çalışmamızın fikir babası, sevgili hocam, Prof. Dr. Süleyman Çiğdem'in bilimsel desteği, özverili katkısı, her daim cesaret ve özgüven aşılayan tavrı, karşılaştığımız sorunlar karşısındaki fedakârlıkları ve karar verme yetisi sadece söz konusu süreç bağlamında değil bütün bir hayatım boyunca şahsıma yol göstermesi bakımından önemli ve değerlidir.

Ayrıca yine sürece ve bana sağladığı akademik destek, ilgi, imkân ve yol göstericiliği son derece kıymetli olan Prof. Dr. Mehmet Işıklı'ya, tüm akademik yoğunluğuna karşın tez jürime değerli katılımını sağlayıp, bilimsel rehberliğini ve ufkunu bizlerden eksik etmeyen Prof. Dr. Birol Can'a, özenli, içten ve özverili yaklaşımıyla derin akademik bilgisini benimle paylaşan Doç. Osman Emir'e ve her sorunumuzda çekinmeden başvurduğumuz Doç. Dr. Yasin Topaloğlu'nun bilimsel katkıları, yardımları, tavsiyeleri ve koşulsuz desteğinden ötürü teşekkürü bir borç bilirim.

Yine bu çalışma kapsamında Türk Tarih Kurumu'nun sağladığı doktora bursu ve bu burs vesilesiyle bir TTK yayınına dönüşecek olan çalışmamıza desteği için Mustafa Kemal Atatürk'ün biz tarihçilere armağan ve emanet ettiği kurumumuz, Türk Tarih Kurumu'na, 2015 yılında Türkiye Ulusal Ajansı'nın sağladığı doktora bursu ile bulunduğum, fiziki imkânlarından ve devasa kütüphanesinden faydalandığımı Almanya'nın Kiel şehrinde bulunan Christian-Albrechts-Universität'e, ve Türkiye Ulusal Ajansına, Christian-Albrechts-Universität'de bulunduğum sırada samimi şekilde bana desteklerini sunan, yol gösteren, bu çalışmayı değerli fikirleri ile şekillendiren, kişisel akademik ağını ve kütüphanesini bana cömertçe açan ve diğer tüm fiziki akademik imkânlarından yararlanmamı sağlayan üstat, Prof. Dr. Josef Wiesehöfer'e, yine tezimi değerli akademik tavsiyeleri ve destekleri ile şekillendiren Amerikada'ki Northwestern University, Weinberg College'dan Prof. Dr. Ann Günter'e, kütüphanesinden faydalanma imkânı sunan Almanya Münih'teki Ludwig-Maximilians-Universität'e, ülkemizde faaliyet gösteren Deutsches Archäologisches Institut (DAI), British Institute of Archaeology at Ankara (BIAA), The American Research Institute in Turkey (ARIT) araştırma enstitülerinin zengin kütüphanelerine erişme imkânı sundukları için bu kıymetli araştırma enstitülerine, tezimizi satır satır yeniden okuyarak değerli bilimsel görüşlerini

benimle paylaşan ve editörlük yapan Atatürk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Arş. Gör., eşim, Bersu Bahar Aktaş Özsoy'a ve Erzurum Teknik Üniversitesi Tarih Bölümü Arş. Gör. dostum, Anıl Yasin Oğuz'a özverileri ve emekleri için teşekkür ederim.

Son olarak madden ve manen, hastalıkta ve sağlıkta her daim yanımda olan ve bana koşulsuz sevgilerini ve desteklerini sunan sevgili eşim, Bersu Bahar Aktaş Özsoy'a, evlatları olmaktan gurur duyduğum, sevgili anneme, babama sonsuz minnet ve şükranlarımı sunarım.

Erzurum-2023

Nusret Burak ÖZSOY

KISALTMALAR

Aeschyl.: (= Aeschylus)

: *Agam.* (= Agamemnon)

Aeschylus. Persians. Seven against Thebes. Suppliants. Prometheus Bound. (Ed.). Alan H. Sommerstein. (2009). Cambridge; MA; London: Harvard University Press - The Loeb Classical Library

Amm. Marc. : (= Ammianus Marcellinus, *Rerum Gestarum Libri*)

Ammianus Marcellinus I-III. (Çev.) J. C. Rolfe. (2000). Cambridge, MA: Harvard University Press. - The Loeb Classical Library.

App. : (= Appianus, *Rhomaika*)

: *Syr.* (= *Syriake*)

: *Bell. Civ.* (= *Bella civilia*)

Appian. Roman History II-IV: Civil Wars, I-V; fragments, (3 vols).

(Ed. ve Çev.). Brian McGing. (2019). Cambridge, MA: Harvard University Press.

Arr. : (= Lucius Flavius Arrianus, *Periplus Ponti Euxini*).

: *periplus* (= *Periplus Ponti Euxini*)

Arriani Periplus Ponti Euxini. Arrianus'un Karadeniz Seyahati.

(Çev. ve Yor.). Murat Aslan. (2005). İstanbul: Odin Yay.

AŞX: (= Anania Şirakac'ı, *Aşxarhac'oyc'*)

The Geography of Ananias of Şirak: (Aşxarhac'oyc'): The Long and the Short Recensions. (Griş, Çeviri ve Yorum) Robert H. Hewsen (1992). Weisbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag.

ARAB : (= *Ancient Records of Assyria and Babylonia*)

Ancient Records of Assyria and Babylonia, I-II. (Çev.). D. David, Luckenbill, (1926). Chicago: University of Chicago Press.

Aug.: (= Augustus)

: *RG* (= *Res Gestae Divi Augusti*)

Velleius Paterculus, *Res Gestae Divi Augusti*. (Çev.). Frederick W. Shipley. (1924). Cambridge; MA; London: Harvard University Press - The Loeb Classical Library

Aur. Vic.: (= *Sexti Aurelii Victoris*)

: *de Caes.* (*Liber de Caesaribus*)

Sextus Aurelius Victor, De Caesaribus, (Çev.). Harold W. Bird. (1994). Liverpool: Liverpool University Press

BAtlas : (= *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*)

Barrington Atlas of the Greek and Roman World. (Ed.). Richard J. A. Talbert. (2000). Princeton; Oxford: Princeton University Press.

Caes.: (= *Gaius Iulius Caesar*)

: *Bell. Alex.* (= *De bello Alexandrino*)

Alexandrian, African and Spanish Wars. (Çev.). A. G. Way. (1955). Cambridge; MA; London: Harvard University Press - The Loeb Classical Library

: *civ.* (= *De bello Civili*)

The Civil Wars. (Çev.). A. G. Peskett. (1957). Cambridge; MA; London: Harvard University Press - The Loeb Classical Library

Cass. Dio: (= *Cassius Dio, Rhomaika*)

Roman History I-IX. (Çev.). E. Carry. (1914-1927). Cambridge; MA; London: Harvard University Press - The Loeb Classical Library

Curt.: (= *Quintus Curtius Rufus, Historiarum Alexandri Magni Macedonis*)

Quintus Curtius Rufus. (Çev.). J. C. Rolfe. (1946). Cambridge; MA; London: Harvard University Press - The Loeb Classical Library

Quintus Curtius Rufus, The History of Alexander. (Çev., Not. ve Açıklamalar.).
J. Yardley, W. Heckel. (1984). Cambridge; MA; London: Harvard University
Press - The Loeb Classical Library

Cic.: (= *Marcus Tullius Cicero*)

: *Flacc.* (= *Oratio pro L. Flacco*)

The Speech in Defence of Lucius Flaccus. (Çev.). L. E. Lord. (1964).
Cambridge, Mass.-London - The Loeb Classical Library.

: *Leg. Man.* (= *Pro Manilia or Oratio de Imperio Cn. Pompei*)

The Speech on the Appointment of Gnaeus Pompeius. (Çev.). H. G.
Hodge. (1927). Cambridge, Mass.-London - The Loeb Classical Library.

Marcus Tullius Cicero, Pompeius'un Yetisi Hakkında. (Çev.). Ü. F. Telatar.
(2002). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

: *Mur.* (= *Oratio pro L. Murena*)

The Speech in Defence of Lucius Murena. (Çev.). L. E. Lord. (1964).
Cambridge, Mass.-London - The Loeb Classical Library.

: *Arch.* (= *Pro A. Licinio Archia Poeta Oratio*)

Oratio pro Archia Poeta. (Çev.). N. H. Watts. (1923). Cambridge, Mass.-
London - The Loeb Classical Library.

: *Att.* (= *Epistulae ad Atticum*)

Letters to Atticus. (Çev.). O. Winstedt I-III. (1960-1962). Cambridge, Mass.-
London - The Loeb Classical Library.

: *Fam.* (= *Epistulae ad Familiares*)

Letters to his Friends. (Çev.). W. G. Williams. (1927). Cambridge, Mass.-
London - The Loeb Classical Library.

: *Dom.* (= *Oratio de Domo sua da pontifices*)

The Speech Concerning His House Delivered before the College of Pontiffs. (Çev). N. H. Watts. (1923). Cambridge, Mass.-London - The Loeb Classical Library.

DB: (= *Darius, Behistun*)

The Sculptures and Inscription of Darius the Great on the Rock of Behistûn in Persia (Ed.) L. W. King ve R.C. Thompson (1907). London: Oxford University Press.

Diod.: (= *Diodorus Siculus, Bibliotheca Historike*)

Diodorus of Sicily. (Çev.). R. M. Geer. (1947). Cambridge; MA; London: Harvard University Press - The Loeb Classical Library

DNa : (= *Upper Register of Darîûš' Tomb*)

Les Inscriptions de la Perse Achéménide. (Çev.). Pierre Lecoq. (1997). Paris: Gallimard.

DNe: (= *Darîûš, Persepolis Terrace*)

Les Inscriptions de la Perse Achéménide. (Çev.). Pierre Lecoq. (1997). Paris: Gallimard.

DSe: (= *Darîûš, Empire List*)

Les Inscriptions de la Perse Achéménide. (Çev.). Pierre Lecoq. (1997). Paris: Gallimard.

DSm: (= *Darîûš, Incomplete Inscription on Glazed Brick*)

Les Inscriptions de la Perse Achéménide. (Çev.). Pierre Lecoq. (1997). Paris: Gallimard.

Eutr.: (= *Eutropius, Brevarium ab urbe condita*)

The breviarium ab urbe condita of Eutropius: the right honourable secretry of state for general petitions; dedicated to Lord Valens, Gothicus Maximus & perpetual emperor. (Çev). Harold W. Bird. (2011). Liverpool: Liverpool University Press.

Fest.: (= *Rufius Festus, Breviarium*)

The Breviarium of Festus. A Critical Edition with Historical Commentary.
Eadie, W. John. (1967). London: The Athlone Press.

Breviarum of the Accomplishments of the Roman People. (Çev.).

Thomas M. Banchich ve Jennifer A. Meka (2001).

<http://www.roman-emperors.org/festus.htm>

FGrHist: (= *Die fragmente der griechischen Historiker*)

Die fragmente der griechischen Historiker I-XV. (Ed.). F. Jacoby. (1923-1958).
Berlin-Leiden: Brill.

Flor.: (= *Annius Florus*)

: *epit.* (= *L. Annaei Flori Epitoma De Tito Livio Bellorum Omnium Annorum DCC Libri II*)

Lucius Annaeus Florus The Two Books of the Epitome, Extracted from Titus Livius, of All the Wars of Seven Hundred Years. (Çev.). E. S. Foster. (1929).
Cambridge: Harvard University Press. - Loeb Classical Library

Frontin. : (= *Sextus Iulius Frontinus*)

: *Strat.* (= *Strategematon*)

Frontinus: Stratagems. Aqueducts of Rome. (Çev.) Charles E. Bennett. (1925).
Cambridge: Harvard University Press – Loeb Classical Library.

HA: (= *Scriptores Historiae Augustae*)

: *Had.* (= *Hadrianus*)

: *Ant. Pius.* (= *Antoninus Pius*)

: *Marc.* (= *Marcus Aurelius*)

: *Com.* (= *Commodus*)

: *Sev.* (= *Septimius Severus*)

Historia Augusta I-III. (Çev.). David Magie). (1921). Cambridge; MA;
London: Harvard University Press - The Loeb Classical Library

Herod.: (= *Herodianus, Ab Excessu Divi Marci*)

Herodian of Antioch's History of the Roman Empire from the Death of Marcus Aurelius to the Accession of Gordian III. (Ed.). Edward C. Echols. (1961). Berkeley: University of California Press.

Hdt.: (= *Herodotus, Historiai*)

Herodotus, The Persian Wars, I-IV. (Çev.). Alfred D. Godley). (1920-1925). Cambridge; MA; London: Harvard University Press - The Loeb Classical Library

Hor.: (= *Quintus Horatius Flaccus*)

: *Sat.* (= *Saturae*)

Horace. Satires. Epistles. The Art of Poetry. (Çev.). H. Rushton Fairclough. (1926). Cambridge; MA; London: Harvard University Press - The Loeb Classical Library

Iust. : (= Marcus Iulianus Iustinus, *M. Iuliani Iustini Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi*)

Justin, Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus. (Çev.) John C. Yardley. (1994). Atlanta: Scholars Press.

Ioseph.: (= *Iosephus*)

: *Antiq. Iud.* (= *Antiquitates Iudaicae*)

Flavius Iosephus: Jewish Antiquities (Çev.) Ralph Marcus. (1934). Cambridge: Harvard University Press – Loeb Classical Library

: *Bell. Iud.* (= *Bellum Iudaicum*)

Flavius Iosephus: The Jewish War. (Çev.) H. St. J. Thackeray. (1927). Cambridge: Harvard University Press – Loeb Classical Library.

Ksen. : (= *Ksenophon*)

: (= *Anabasis*)

Ksenophon, Anabasis I-VII. (Çev.) Carleton L. Brownson. (1922). Cambridge: Harvard University Press. - Loeb Classical Library

Licin.: (= *Granius Licianus, Grani Liciniani Reliquiae*)

: *Licin.* (= *Grani Liciniani Reliquiae*)

Granius Licinianus: Grani Liciniani Reliquiae (Ed.). N. Criniti. (1981).

Leipzig: B.G. Teubner Verlagsgesellschaft. Granius Licinianus, Eine text, sprach und quellenkritische Untersuchung. (Yay. Dok. Tezi) Michael Flemisch.

Liv. : (= Titus Livius, *Ab Urbe Condita*)

: *perioch.* : (= *Ab urbe condita librorum periochae*)

Livy, From the founding of the city I-XIV. (Çev.). A. C. Schlesinger. (1967). Cambridge; MA; London: Harvard University Press - The Loeb Classical Library

Mem.: (= Memnon, *Peri Herakleias*)

Memnon'un Herakleia Pontike Tarihi: *Peri Herakleias*. (Çev. Not. Murat Aslan). (2007). İstanbul: Odin Yayıncılık.

MX. (= *Movsēs Xorenac 'i, Patmut 'iwn Hayoc '*)

Moses Khorenats 'i, History of the Armenians. (Çev). Robert W. Thomson. (1978). Cambridge; MA; London: Harvard University Press.

Nep. : (= Cornelius Nepos, *Datames*)

On Great Generals. On Historians. Cornelius Nepos. (Çev.). J.C. Rolfe. (1929). Cambridge; MA; London: Harvard University Press - The Loeb Classical Library

Oros.: (= *Paulus Orosius, Historiarum adversus paganos libri VII*)

: *hist.* (*Historiarum adversus paganos libri VII*)

The Seven Books of History Against the Pagans (Fathers of the Church Patristic Series). (Çev.). Roy J. Deferrari. (1964). Washington: The Catholic University of America Press

Paus. : (= *Pausanias, Periegesis tes Hellados*)

Pausanian Description of Greece I-V. (Çev.). W. H. Jones, H.A. Ormerod (Vol. II). (1918-1935). Cambridge, Mass.-London - The Loeb Classical Library.

Plin. : (= *G. Plinius Secundus*)

: *nat.* (= *Naturalis Historia*)

Pliny Natural History I-X. (Çev.). H. R. Rackham, W. H. S. Jones, D. E. Eichholz. (1938-1971). Cambridge: Harvard University Press. - Loeb Classical Library

Plin. : (= *G. Plinius Caecilius Secundus*)

: *epist.* (= *Epistulae*)

Pliny, Letters. (Çev.). W. Melmoth, (Rev.). W. H. L. Hutchinson. (1963). Cambridge: Harvard University Press. - Loeb Classical Library

Plinius, Genç Plinius'un Anadolu Mektupları. (Çev.). Çiğdem Dürüşken – Erendiz Özbayoğlu. (2001). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları

Plut. : (= *Plutarkhos, Bioi Paralleloi*)

Alex. (= *Aleksandros*) *Mar.* (= *Gaius Marius*)

Ant. (= *Antonius*) *Marc.* (= *Marcellus*)

Caes. (= *Caesar*) *Num.* (= *Numa*)

Cam. (= *Camillus*) *Perik.* (= *Perikles*)

Cat. Min. (= *Cato Minor*) *Pomp.* (= *Pompeius*)

Cic. (= *Cicero*) *Pyrrh.* (= *Pyhrros*)

Crass. (= *Crassus*) *Sert.* (= *Sertorius*)

Dem. (= *Demetrios*) *Sert.-Eum.* (= *Sertorius-Eumeses* “Comp.”)

Galb. (= *Galba*) *Sull.* (= *Sulla*)

Flam. (= *Flaminius*) *Lys-Sull.* (= *Lysandros-Sulla* “Comp.”)

Kim. (= *Kimon*) *Tib. Gracch.* (= *Tiberius Gracchus*)

Luc. (= *Lucullus*) *Luc-Kim.* (= *Lucullus-Kimon* “Comp.”)

Plutarch's Lives I-XI. (Çev.). B. Perrin. (1959).). Cambridge: Harvard University Press. - Loeb Classical Library

: *mor.* (= *Plutarkhos, Moralia*)

Plutarch's Moralia I-XIV. (Çev). F. C. Babbitt-W. C. Helmbold. (1928-1968)
Cambridge: Harvard University Press. - Loeb Classical Library

Polyb.: (= *Polybios, Historiai*)

The Histories I-VI. (Çev.). W. R. Paton. (1922 vd.). Cambridge: Harvard
University Press. - Loeb Classical Library

Pomp. Mel. : (= *Pomponius Mela, De Chorographia*)

Pomponius Mela's Description of the World. (Çev.). Frank E. Romer. (1998).
Ann Arbor: University of Michigan Press.

Pomp. Trog.: (= *Pompeius Trogus, Prologues*)

Prologues to the Philippic History of Trogus. (Çev. ve Not.). J. C. Yardley, R.
Develin. (1994). Atlanta, GA

Proc.: (= *Procopius*)

: *Aed.* (= *de Aedificiis*)

History of the Wars. (Çev). H. B. Dewing. (1928). Cambridge: Harvard
University Press. - Loeb Classical Library

Ptol. : (= *Claudius Ptolemaeus, Geographike Hyphegesis*)

Klaudios Ptolemaios Handbuch der Geographie (Griechisch-Deutsch). (Çev. ve
Yay. Haz.) Alfred Stückelberger ve Gerd Graßhoff (2017). Basel: Schabe
Verlag.

RIME : (= *Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods*)

Sargonic and Gutian Periods (2334 - 2113 BC), The Royal Inscriptions of
Mesopotamia, Early Periods, Vol. II. (Çev.). Frayne, R. Douglas. (1993).
Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press.

Steph. Byz. Ethnika (= *Stephanos ho Byzantios, Ethnika*)

Stephanos ho Byzantios, Ethnika: Stephani Byzantii Ethnicorum Quae
Supersunt. (1958). Graz: Akademische Druck Verlagsanstalt.

Strab.: (= Strabon, *Geographika*)

The Geography of Strabo I-VIII. (Çev). H. L. Jones. (1917-1932). Cambridge: Harvard University Press – Loeb Classical Library

Strabon, Coğrafya. (Çev.). Adnan Pekman. (2000). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Suet.: (= *Suetonius, De Vitae Caesarum*)

Caes.(= *Iulius Caesar*)

Aug.(= *Augustus*)

Tib.(= *Tiberius*)

Cal.(= *Caligula*)

Nero(= *Nero*)

Vit.(= *Vitellius*)

Ves.(= *Vespasianus*)

Dom.(= *Domitian*)

The Lives of the Twelve Caesars, to which are added his Lives of the Grammarians, Rhetoricians, and Poets. (Çev.). Alexander Thomson (Rev.). T. Forester. (1909). London: George Bell and Sons

Tac. : (= *Publius Cornelius Tacitus*)

: *ann.* (= *Annales*)

The Annals. (Çev). J. Jackson. (1969). Cambridge, Mass.-London - The Loeb Classical Library.

: *Hist.* (= *Historia*)

The Histories I-II. (Çev). C. H. Moore. (1968). Cambridge, Mass.-London - The Loeb Classical Library.

: *Agric.* (= *Agricola*)

Agricola. Germania. Dialogue on Oratory. (Çev.). M. Hutton, W. Peterson. (Rev.). R. M. Ogilvie, E. H. Warmington. (1914). Cambridge, Mass.-London - The Loeb Classical Library

Verg. : (= Publius Vergilius Maro)

: *georg.* (= *Georgica*) *Virgil: Eclogues, Georgics, Aenid, the Minor Poems.*

(Çev.). H. Rushton Fairclough. (Rev.). G.P. Goold (1999).

Vergilius, Bucolicalar ve Georgicalar (Çev.). Türkan Uzel (1998). Ankara:

Öteki Yay.

Vall.: (= *Valerius Maximus, Facta et dicta memorabilia absoluti, ambusiti, damnati, externi*)

Memorable Deeds and Sayings. Book I. (Çev. ve Yor. D. Wardle). 1998.

Oxford: Clarendon Press.

Valerius Maximus and the rhetoric of the new nobility. (Çev.). W. Martin Bloomer. (1992). University of North Carolina Press.

Var. De Lin. (= *Marcus Terentius Varro, De Lingua Latina*)

Varro. On the Latin Language, Volume I: Books 5-7. (Çev.). Roland G.

Kent. (1938). Cambridge, Mass.-London - The Loeb Classical Library

Vell.: (= *Velleius Paterculus, Historia Romana*)

Roman History. (Çev.) F. Shipley. (1924). Cambridge, Mass.-London - The Loeb Classical Library.

HARİTALAR DİZİNİ

Harita 1. Türkiye Fiziki Haritası.....	10
Harita 2. Doğu Anadolu Bölgesi'nin alt bölümleri	11
Harita 3. Doğu Anadolu'nun dağlık topografyası	13
Harita 4. Armenia Bölgesi'nin tarihi süreci.....	15
Harita 5. Armenia ve Kafkasya'nın antik halkları.....	16
Harita 6. Kafkasya'nın fiziki haritası.....	29
Harita 7. Kafkasya'nın sınırları	30
Harita 8. Kafkasya'nın Sınırları.....	32
Harita 9. MÖ 100'de Doğu Akdeniz	76
Harita 10. Pontos Krallığı	87
Harita 11. Armenia Krallığı.....	98
Harita 12. Armenia Krallığı.....	137
Harita 13. MÖ I. yy'da Roma Cumhuriyeti.....	158
Harita 14. I. yy'da Roma Dünyası	250
Harita 15. Corbulo'nun Armenia Seferi	256
Harita 16. Corbulo'nun ikinci Armenia seferi.....	266
Harita 17. Roma İmparatorluğu'nun Eyaletleri	289
Harita 18. İmparator Hadrianus'un gezileri.....	306

GİRİŞ

AMAÇ,ÖNEM VE KAPSAM

I. AMAÇ

Tezimizin birinci bölümünde çalışma sahamız olan Doğu Anadolu ve Kafkasya'nın fiziki ve tarihi coğrafyalarına yer verildi. Coğrafyanın tarihi olaylar ve medeniyetler üzerindeki kaçınılmaz etkisi ve öneminden ötürü siyasi ve tarihi olayları anlatmaya başlamadan önce bölge coğrafyası hakkında bilgi vererek coğrafya ile tarihi olaylar arasındaki bağlantıyı kurmaya çalıştık.

Birinci bölümüne dair söz konusu tercihi yaparken tarihi olayların gerçekleştiği ve adeta bir sahne mahiyetinde olduğunu düşündüğümüz fiziki coğrafyanın etkisine değinmeye çalıştık.

Bu bağlamda Doğu Anadolu ve Kafkasya topraklarının göz ardı edilemez engebeli topografyasının, ikliminin, yer altı ve yer üstü kaynakları ile diğer coğrafi özelliklerinin politik, askerî, ekonomik olaylar ve gelişmelerde büyük ölçüde etkili olduğunu düşünüyoruz.

Bununla birlikte tezimizin ismi ve odak noktasının Roma'nın Kafkasya politikaları olmasından ötürü Doğu Anadolu'nun fiziki ve tarihi coğrafyasının geniş şekilde anlatılması ilk bakışta yersiz görünebilir. Ancak Kafkasya ve Doğu Anadolu topraklarının coğrafi özellikler gereği iç içe geçmiş, yer yer birbirinin devamı mahiyetinde özelliklere sahip olması, tezimizin tarih aralığında meydana gelen politik, askeri ve tarihi gelişmelerin doğrudan ya da dolaylı olarak her iki bölgeyi ilgilendirmesinden ötürü çalışma sahası olarak Doğu Anadolu ve Kafkasya topraklarını tezimizin inceleme ve araştırma sahası olarak kabul ettik.

Dolayısıyla tezimizin birinci bölümünde coğrafya ile tarihi gelişmeler arasındaki sarsılmaz bağı yansıtmak, her iki bölgenin topografyası, iklim, bitki örtüsü ve diğer coğrafi özelliklerinin yanı sıra tarihi coğrafyası ile siyasi ve tarihi gelişmelerin bağlantılı olduğu tarihi süreci şekillendiren ana unsurlardan birisinin coğrafya olduğu gerçeğinin altını çizmek ve tezimize bu anlamda bir kuramsal çerçeve oluşturmak maksadıyla her iki bölgenin fiziki ve tarihi coğrafya özelliklerine yer verdik.

Bu doğrultuda Doğu Anadolu ve Kafkasya coğrafyalarının arızalı topografyalarının yarattığı çeşitli elverişsiz durumların her iki bölgenin politik yapısı üzerinde doğrudan etkili olduğunu, merkezi güçlerin oluşumuna engel teşkil ederek söz konusu sahaları dışarıdan yapılacak işgallere ve müdahalelere açık hale getirdiğini ifade ettik. Nitekim birinci bölümü tesis ederken amacımız coğrafya ve tarihi olaylar arasında bu bağlantıyı kurarak emperyalist bir güç olarak Roma'nın Kafkasya politikalarında coğrafi unsurların ne denli etkili olduğunu ortaya koymaktır.

Doğu Anadolu ve Kafkasya'nın topografik özellikleri tarihi coğrafya bağlamında çeşitli yazılı kaynaklar tarafından dile getirilmiştir. Doğu Anadolu ve Kafkasya'nın tarihi coğrafyasına ilişkin bilgiler Aşşur krallarının diktirdiği çeşitli yazıtlardan başlayarak Urartu epigrafik kaynaklarına, Babil kroniklerinden Tevrat'a, Hellen efsanelerinden, Hellen ve Roma yazılı antik eserlerine kadar pek çok yazılı kaynak ta yer alır. Nitekim söz konusu kaynaklar, çeşitli şekillerde Doğu Anadolu ve Kafkasya'nın fiziki coğrafya koşullarından, etnolojisine, dini inançlarından kültürel yapısına kadar farklı özelliklerinden bahseder. Doğu Anadolu ve Kafkasya'nın fiziki coğrafyasına dair öne çıkan en önemli unsur arızalı topografyadır. İklimden bitki örtüsüne kadar diğer coğrafi unsurların yanı sıra bölgede kurulan devletleri, halkları, kültürleri veya dışarıdan bölgeye çeşitli amaçlarla gelmiş insan gruplarını veya orduları da zor durumda bırakmıştır.

Tezimizin esas çalışma sahalarından bir diğeri olan Kafkasya ise tıpkı Doğu Anadolu gibi büyük bölümü dağlık ve sarp olmasının yanı sıra onlarca halkın ve kültürün yaşadığı masallara, efsanelere, mitlere konu olmuş kadim topraklardır. Bu doğrultuda biz de tezimizde Kafkasya'nın tarihi coğrafyasını, Kafkasya isminin etimolojisinden başlayarak anlatmaya giriştik. Ardından fiziki coğrafya ve tarih anlatısı arasında bağlantılar kurarak coğrafyanın etimoloji, etnoloji ve tarihi gelişmeler üzerindeki etkilerine değindik. Nitekim bu bölümü ihdas etmemizin temel amacı da yukarıda ifade ettiğimiz bağlantıları kurmaktır.

Tezimiz siyasi tarihinin ana konusu olan Roma devletinin Kafkasya'daki faaliyetleri olduğu için Batılı bir toplum olan Romalıların, Kafkasya hakkındaki algılarını da birinci bölümde ifade etmeye çalıştık.

Kafkasya hakkında ilk bilgilerini Hellen mitolojik anlatıları sayesinde edindikleri Kafkasya toprakları, Romalıların bölgede görünmesiyle belirsiz, uzak ve korkulan bir yer

olmaktan çıkıp hakkında daha fazla bilgi sahibi olunmuştur. Biz de tezimizde Kafkasya'nın etimolojisinden başlayarak, coğrafi özellikleri, yer altı ve yer üstü kaynakları ve tarihi coğrafyası hakkında bilgiler vererek, Romalıların batılı toplumları için görece uzak bu topraklara gelme ve yerleşme amaçlarını anlamlandırmak istedik.

Tezimizin ikinci bölümünde ise siyasi tarih anlatısına başladık. Beş alt bölümden oluşan ikinci bölümle Roma'nın Mithridates Savaşları vesilesiyle giderek daha fazla Anadolu'nun doğusuna ve nihayet Kafkasya topraklarına ulaşma sürecini anlattık. Mithridates Savaşları başlayıncaya kadar Anadolu ile ilgisi sınırlı olan Roma Cumhuriyeti, her ne kadar, daha önce Anadolu'nun batısında Asia Eyaleti'ni kurmuş olsa da, yarımadanın geri kalan kısmında belirgin bir askeri varlık göstermiyordu. Ancak Mithridates Savaşları ile tedrici şekilde Armenia ve Kafkasya topraklarına geldi.

İkinci bölümü oluşturmada bir diğer amacımız ise Mithridates'in egemenlik sahasını Kafkasya'ya kadar genişletmesi suretiyle antik ve modern kaynaklarda Kafkasya'nın politik görünümü, etnik ve kültürel yapısı hakkında bilgi vermektir. Mithridates'in Kafkasya'nın yeraltı ve yer üstü kaynaklarını sonunda kadar sömürmesi Roma'nın Kafkasya'ya toprakları ile ilgilenmesi sonucunu doğurmuştur. Söz konusu ilgi Kafkasya'nın yer altı ve yer üstü kaynaklarının taşıdığı potansiyelin Mithridates Savaşları vesilesiyle ortaya çıkması ve emperyalist bir güç olarak Roma'nın bölgeye ilişkin emperyalist politikalar geliştirmesi sonucunu doğurmuştur. Biz de tezimizde bu ilgili kurarak Roma'nın Kafkasya politikalarına dair bir panorama sunmayı hedefledik. Bu suretle Mithridates Savaşları'ndan bahsederek bir yönüyle Kafkasya'da yaşayan halklardan yer altı ve yer üstü kaynakları hakkında bilgi vermeyi amaçladık.

İkinci bölümü ihdas ederken bir diğer amacımız ise Mithridates Savaşları'na yol açan ana sebeplerden birisi olan Roma'nın Anadolu'da sürdürdüğü emperyalist politikalar hakkında bilgi vermektir. Böylelikle Roma emperyal mekanizması hakkında bir çerçeve çizerek Kafkasya politikasını temellendirmek adına bir başka katkı sunmayı amaçladık. Romalı mültezimler olarak kabaca tanımlayabileceğimiz *publicanus*ların ve Roma'nın toprak, vergi ve yerel krallıkları işgal politikasının bir ayağı olan unsurların çeşitli uygulamaları Anadolu halkları özelinde tepkilere yol açmış, Mithridates'in Roma ile amansız bir mücadeleye girişmesine sebep olmuştur. Dolayısıyla Roma'nın Anadolu'da ikinci bölümümüzün içeriğini oluşturan politikaları ciddi sorunlara yol

açarak o sırada Anadolu'nun en güçlü Hellenistik krallıklardan birisi olan Pontos Krallığı'nın Roma'ya savaş açmasına neden olmuş bu suretle de Roma Kafkasya ve Doğu Anadolu topraklarına kadar gelmiştir. Roma söz konusu mücadeleler vesilesiyle askeri varlık gösterdiği Armenia ve Kafkasya topraklarında başka güçler ve yerel krallıklarla tanışmıştır. Armenia Krallığı, Iberia, Albania krallıkları ve Parth krallıkları Roma'nın savaşa ya da ittifak ilişkisi kurduğu krallıklardır.

Tezimizin üçüncü bölümünde ise giderek saha fazla yerleştiği ve askeri varlık gösterdiği Armenia ve Kafkasya topraklarında Roma'nın imparatorluk döneminde icra edilen siyasi ve askeri politikalar hakkında bilgi verdik. Ekonomi ve emperyalist çıkarlar bağlamında incelediğimiz askeri ve siyasi faaliyetlerden yola çıkarak Roma İmparatorluğu'nun Kafkasya ve doğu politikalarında meydana gelen dönemsel ve tedrici değişiklikleri ifade ettik. İmparatorlar bağlamında değişen politikaları etkileyen makro ya mikro düzeydeki etkileri araştırarak her bir imparatorun iktidarının başından sonuna kadar ortaya çıkan gelişmeleri yukarıda ifade ettiğimiz saikler bağlamında ortaya koyduk.

Bu bağlamda Roma İmparatorluğu'nun Kafkasya politikası, öncelikle, stratejik, ekonomik ve askeri düşünce ve yaklaşımların bir kombinasyonu tarafından yönlendirilmiştir. Stratejik olarak Kafkasya bölgesi, Roma İmparatorluğu ile Parthlar daha sonra Sasaniler gibi komşu güçler arasında potansiyel bir tampon bölge olarak görülmüştür. Romalılar, yerel krallıklar ve kabilelerle diplomatik ve askeri ilişkiler kurarak ve ayrıca Roma topraklarını genişletmek için askeri seferler düzenleyerek bölgedeki nüfuzlarını korumaya çalışmışlardır. Biz de tam bu noktaya odaklanarak söz konusu kombinasyonu oluşturan parçalar arasındaki ilişkilere odaklandık.

Diğer taraftan Kafkasya ekonomik olarak, değerli metaller, baharatlar ve dokumalar dâhil olmak üzere zengin bir potansiyel ticaret kaynağı olarak görülüyordu. Romalılar, yerel tüccarları ve tüccarlarla ticari ilişkiler kurmayı ve bölgedeki önemli ticaret yollarını kontrol etmeye çalışmışlar, askeri olarak tahkimatlar ve askeri garnizonlar kurmak, göçebe istilalarını caydırmak ve Roma topraklarını genişletmek için askeri seferler düzenlemişler bu suretle Kafkasya'daki sınırlarını güvence altına almaya çalışmışlardır.

Genel olarak, Roma İmparatorluğu'nun Kafkasya politikasının amacı, Roma çıkarlarını korumak ve Roma gücünü genişletmek için stratejik açıdan önemli ve potansiyel olarak zengin bir bölgede baskın bir varlık oluşturmaktır.

II. ÖNEM

Roma İmparatorluğu'nun Kafkasya bölgesi ve halklarına yönelik zaman içinde değişen karmaşık bir politikası vardır. Genel olarak Romalılar, Kafkasya'yı stratejik ve potansiyel olarak zengin bir bölge olarak görmüşler, halkları ve krallıkları ile askeri ve ekonomik ilişkiler kurmaya çalışmışlardır.

Roma İmparatorluğu'nun erken döneminde Romalılar, Iberia Krallığı (günümüz Gürcistan'ı) ve Albanialılar gibi Kafkasya'daki bazı krallıklar ve halklarla diplomatik ve ticari ilişkiler kurmuşlar. daha sonra, MS 2. yüzyılın başlarında İmparator Traianus'un seferleri gibi askeri yollarla bölgedeki etkilerini genişletmeye çalışmışlardır.

Zaman içerisinde Roma İmparatorluğu gerilerken, Kafkasya, Alanlar gibi göçebe kabileleri kontrol etmek için bir hedef haline gelmiştir. Romalılar, bölge ve ticaret yolları üzerinde kontrol sağlamak için mücadele etmiş, Kafkasya, karmaşık ve sürekli değişen bir siyasi manzaraya sahip bir sınır bölgesi haline gelmiştir.

III. KAPSAM

Roma İmparatorluğu'nun Kafkasya bölgesine yönelik politikası, Roma devletinin değişen stratejik, ekonomik ve askeri önceliklerini yansıtan karmaşık ve gelişen bir dinamiktir. Yerel krallıklar ve halklarla diplomatik ve ticari ilişkiler kurmaya yönelik ilk girişimlerden, bölgedeki Roma etkisini genişletmeyi amaçlayan daha sonraki askeri seferlere kadar, Romalıların Kafkasya'ya yaklaşımı bir dizi faktör tarafından şekillendirilmiştir.

Bu tez, Roma diplomasisi, ticareti ve askeri seferleri de dahil olmak üzere tarihsel kaynakların incelenmesi yoluyla, Roma İmparatorluğu'nun Kafkasya'ya yönelik politikasının ardındaki motivasyonlara ve bunun sonuçlarına ışık tutmaya çalışmıştır. Çalışma, Romalıların Kafkasya'yı stratejik açıdan önemli ve potansiyel olarak zengin bir bölge olarak gördüklerini ve orada diplomasi, ticaret ve askeri fetih kombinasyonu yoluyla baskın bir varlık kurmaya çalıştıklarını göstermektedir.

Tez ayrıca, komşu güçlerle kaynak ve nüfuz rekabeti ve göçebe istilalarının sürekli tehdidi dahil olmak üzere Kafkasya’da Romalıların karşılaştığı zorlukları ele alacak, Roma İmparatorluğu’nun Kafkasya politikasının uzun vadeli etkisinin ve bölgedeki ve ötesindeki mirasının bir değerlendirmesiyle sonuçlanacaktır.

Sonuç olarak bu tez, Roma İmparatorluğu’nun Kafkasya’ya yönelik politikasının kapsamlı ve incelikli bir analizini sunacak ve Roma devletinin sınırlarına ve komşularına yaklaşımının daha derin bir şekilde anlaşılmasına katkıda bulunacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ARAŞTIRMA SAHASININ FİZİKİ VE TARİHİ COĞRAFYASI

1.1. DOĞU ANADOLU’NUN FİZİKİ COĞRAFYASI

Tarih biliminin konusu, geçmişte olmuş insan faaliyetleridir. İnsan üzerinde etkili veya insan tarafından biçimlendirilmiş olayların, tarihin konusu olabilmesi için mutlaka belirli bir yer ve zamanda gerçekleşmiş olması gerekir. Bu bağlamda geçmişte insanlar tarafından meydana getirilmiş olayların yani tarihi olayların, iki temel unsuru olan yer ve zaman bilgisine sahip olması beklenir (İplikçioğlu 2015: 7-24).

Tarihi olayların iki temel ögesinden birisi olan yer, yani coğrafya, adeta geçmişteki olayların gerçekleştiği bir sahneye benzer. Bu bağlamda coğrafyaya ait tüm koşullar, tarihi olaylar üzerinde doğrudan ya da dolaylı şekilde etkilidir.

Coğrafyanın tarihi olaylar üzerindeki bu kaçınılmaz öneminden ötürü tezimize Doğu Anadolu Bölgesi ve Kafkasya’nın fiziki ve tarihi coğrafyası hakkında bilgi vererek başlayacağız. Çünkü Doğu Anadolu ve Kafkasya’nın sahip olduğu coğrafi koşulların tarihsel olaylar ve bu topraklarda kurulmuş medeniyetler üzerinde doğrudan ya da dolaylı şekilde etkili olduğunu düşünüyoruz. Sonrasında da tarihi olayları politik, askerî, ekonomik ve ticari açılardan değerlendirmeye çalışacağız.

Tarihin ilk dönemlerinden beri sürekli şekilde yerleşme görmüş Anadolu topraklarının coğrafi koşulları burada hayat bulmuş uygarlıkların doğuşunda ve şekillenmesinde etkili olmuştur. Buna göre Anadolu jeomorfolojisi birkaç temel özelliğe sahiptir:

1. Anadolu yarımadası, ilk bakışta, sırtını kültürel ve tarihsel anlamda da bir parçası olduğu Asya kıtasına dayamış, batı yüzünü ise yine kültürel ve tarihsel olarak başka bir parçası olan Avrupa’ya dönmüş, üç tarafı bereketli denizlerle çevrili bir dörtgeni andırır. Yüzölçümü bakımından oldukça büyük olan bu ülkenin, kuzey ve güneyinde doğu-batı istikametinde dağ silsileleri uzanır. Güneydoğusunda Toros Dağları’nın uzandığı yarımadanın orta kısımlarında birbirlerinden uzaklaşan bu dağ sıraları doğuya doğru gidildikçe sıklaşır, yükselir ve zirve yapar. Bu durum Anadolu’da “*kapalı*” bölgelerin

oluşmasına neden olmuş bunun sonucu olarak da kültürel olarak aynı coğrafyada birbirinden farklı uygarlıklar ortaya çıkmıştır.

2. Nitekim yurdumuzun batı kesiminde de topografyanın benzer bir eğilimi görülür. Ancak buradaki durum ne dağ silsilelerinin birbirine yaklaşması ne de Anadolu'nun dağ sıralarının Anadolu'nun iç bölgeleri ile kıyı şeridi arasında coğrafi bir engel teşkil etmesi bakımından ülkemizin doğusu ile kıyas kabul etmez.
3. Etkilerini iklimden bitki örtüsüne, nüfus dağılışımdan, tarımsal faaliyetlerden, ulaşım imkânlarına değin geniş bir çerçevede sürekli ve derinden hissettiren Anadolu'ya has bu morfolojik karakter hem Anadolu'nun başlıca coğrafi bölgelerini belirlediği gibi aynı zamanda bu bölgelerin de coğrafi kaderini belirler.
4. Doğudan batıya doğru 1560 km uzunlukta olan Anadolu'da kimi zaman Doğu kimi zaman Batı dünyasına yakın uygarlıklar ortaya çıkmıştır (Erinç 1953: 1; Akurgal 2014: 15).

Coğrafi anlamda uygarlığın iki büyük kıtası arasında köprü işlevinde olan Anadolu'nun bu özelliği sadece coğrafi bağlamda kalmaz, tarihsel ve kültürel olarak binlerce yıl boyunca devam eder. Çok çeşitli iklim ve bitki örtüsü türlerine ev sahipliği yapan Anadolu'nun bu zengin özelliklerine dair çeşitli etkiler, kültürel ve tarihsel süreçte gözlemlenebilir. Bu doğrultuda Anadolu, uygarlık tarihi içerisinde adeta bir kültür kazanına benzetilir. Pek çok kültür ve uygarlık, Anadolu topraklarında karışıp kaynaşarak eşsiz bir kültür sentezi olan kadim Anadolu kültürünü ortaya koyar (Sevin 2007: 7 vd.; Topaloğlu 2016: 1200; Topaloğlu 2019: 65).

Kadim Anadolu yarımadasının belirgin coğrafi ve kültürel özellikleri hakkında giriş mahiyetinde temel bilgiler verdikten sonra tezimizin birinci bölümüne başlamadan önce söz konusu bölümü oluşturma amacımızı ifade etmek isteriz.

Bu bağlamda tezimizin birinci bölümüne Doğu Anadolu ve Kafkasya'nın fiziki ve tarihi coğrafyaları hakkında bilgi vererek başlamak istiyoruz. Çünkü Roma, Euphrates'in doğusunda yürüttüğü siyasi ve askeri faaliyetlerde etkinlik gösterdiği, ilişki kurduğu, hâkimiyet mücadelesi verdiği, savaşlar gerçekleştirdiği saha, Doğu Anadolu ve Kafkasya topraklarıdır. Nitekim aşağı yukarı her iki bölgenin sınırlarında yer alan Armenia Krallığı,

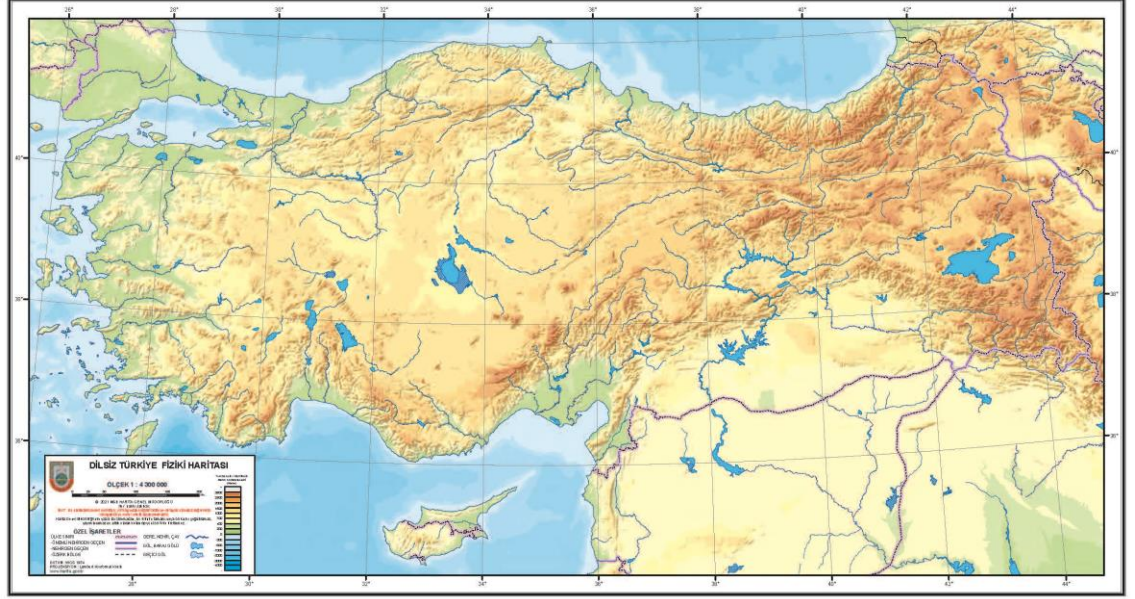
Kafkasya krallıkları ile bu sırada Roma'nın en güçlü rakibi olan Parth Krallığı ile giriştiği mücadele, Roma'nın Kafkasya politikalarının temel bölümünü temsil eder. Bu yüzden tezimizi konumlandığımız tarih aralığında, coğrafi, tarihi, kültürel ve siyasi açılardan bağlantılı olan Doğu Anadolu ve Kafkasya bölgeleri, Roma'nın emperyal politikalarını sıklıkla icra ettiği sahalardır. Bu bağlamda tezimizin ilk bölümüne her iki bölgenin fiziki ve tarihi coğrafyası hakkında bilgi vererek başladık. Bu tercihimizin oluşmasında yukarıda belirttiğimiz üzere tarihi ve siyasi gelişmeler kadar Doğu Anadolu ve Kafkasya, özellikle Doğu Anadolu'nun kuzeyinin, coğrafyalarının içe içe geçmiş olması bir diğer etken sebeptir.

Anadolu'nun çatısı olarak tasvir edilen ve tezimizin çalışma sahalarından birisi olan Doğu Anadolu Bölgesi yüksek Anadolu yarımadasının doğudan giriş kapısı konumundadır. Anadolu'nun sahip olduğu kültürel zenginliğin ve mirasın bir kısmını Doğu Anadolu Bölgesi'nde de gözlemlemek mümkündür. Bölge, hemen hemen her dönemde yerleşme görmüş, önemli bir bölge olarak zengin kültürel ve tarihsel geçmişiyle bu mirastan önemli bir pay almıştır. Doğu Anadolu Bölgesi ya da coğrafi bir tanımlamayla; yüksek yayla, uygarlık tarihinin anası Mesopotamia (Μεσοποταμία) medeniyetlerine hayat vermiş nehirlerin kaynağı, ya da başka bir ifadeyle yolların, suların ve kültürlerin bulunduğu bir kavşak noktası olmuştur (Erzen 1992: 4; Hewsens 1997: 2; Redgate 1998: 7; Arınç 2011: 12; Çiğdem-Can 2006; Işıklı-Can 2007; Bournoutian 2011: 14).

Doğu Anadolu Bölgesi, coğrafi konumunun bir özelliği olarak güneyde Mesopotamia, doğuda İran, kuzeydoğuda Kafkasya ve batıda uçsuz bucaksız uzayıp giden Orta Anadolu bozkırları arasında eşsiz bir buluşma noktasıdır. Tarihin ilk dönemlerinden beri bu bölgeye yerleşmiş insan topluluklarının gereksinim duyacakları su kaynakları, doğal sığınaklar, çayır ve ormanlık alanlar, zengin flora ve doğal yaşam olanakları ile aynı zamanda bir çekim noktası da olmuştur (Erzen 1992: 7-8; Çiğdem-Can 2006; Işıklı-Can 2007).

Anadolu, Asya'nın en batı ucunda, onun bir doğal uzantısı olarak Avrupa kıtasına doğru heybetlice uzanan bir yarımada. Doğu Anadolu Bölgesi ise Anadolu'nun kuzey ve güneyinde yer alan ve doğu batı istikametinde uzanan engin sıradağların sıklaştığı zirve yaptığı, adeta doğal bir kale görünümünde olan yerdir (Erinç 1953: 2; Burney ve Lang

1971: 7; Tarkan 1974: 7; Hewsen 1997: 2; Redgate 1998: 7; Çiğdem-Can 2006; Işıklı-Can 2007; Grousset 2019: 17; Arınç 2011: 1; Bournoutian 2011: 13).

Harita 1. Türkiye Fiziki Haritası

(MSB Harita Genel Müdürlüğü, 2021: Dilsiz Türkiye Fiziki Haritası

<https://www.harita.gov.tr/uploads/files/products/turkiye-dilsiz-fiziki-haritasi-1536.pdf>)

Bölge, 163 bin km² yüzölçümü ile ülke topraklarının %21’lik bir kısmını kaplar. Yani; Türkiye’nin 1/5’i büyüklüğündeki Doğu Anadolu Bölgesi, sahip olduğu bu özelliği ile ülkemizin en büyük bölgesidir (Erinç 1953: 2; Tarkan 1974: 7; Atalay-Mortan 2006: 441; Çiğdem-Topaloğlu 2018: 415; Topaloğlu 2019: 65; 66).

Sırtını yurdumuzun doğu sınırına yaslamış Doğu Anadolu Bölgesi, böylelikle İran, Nahcivan (Azerbaycan), Ermenistan, Gürcistan ve Irak olmak üzere beş ülke ile komşudur (Arınç 2011: 2). Kuzey ve güneyinden yüksek sıradağlar ile çevrelenmiş, batı ucu İç Anadolu Bölgesi’ne doğru uzanmış bir üçgeni andıran Doğu Anadolu Bölgesi, kendine has birtakım özellikleri ile ülke genelinden oldukça farklı bir görünüm arz eder. Bu bağlamda bölge, tam anlamıyla doğal bir coğrafi bölgedir (Erinç 1953: 2; Tarkan 1974: 7; Grousset 2019: 17 vd.).

Ancak bölgenin oldukça belirgin olan coğrafi kimliğine rağmen sınırlarının belirlenmesi hususu tartışmalıdır. Bu bağlamda çeşitli coğrafi anlayış farklarından ötürü farklı zamanlarda ve farklı kişiler tarafından teklif edilmiş olan sınırlar birbiri ile aynı değildir. Nitekim Birinci Türk Coğrafya Kongresi’nde (6-21 Haziran 1941) ülkemiz yedi

bölgeye ayrılmış, Doğu Anadolu Bölgesi'nin sınırları ise; “Güneyde Maraş meridyenine kadar güneydoğu Toroslar kavsinin dış eteklerinden batıda kabaca Kızılırmak ile Fırat arasındaki su bölümü çizgisine kuzeyde ise aşağı yukarı Karadeniz su havzasının güney sınırı ve doğuda da ülkemiz siyasi sınırlarına uzanır.” (Erinç 1953: 2; Arınç 2011: 1).

Harita 2. Doğu Anadolu Bölgesi'nin alt bölümleri

(Yasin Topaloğlu, 2009)

Kongrede çizilen bu sınırlar, bölgenin birçok kesiminde isabetli görünse de özellikle kuzeyde ve güneybatıda aynı sonuca ulaşmak mümkün olmamaktadır. Bu bağlamda birtakım coğrafi metotlar dikkate alındığında Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzey sınırı için daha farklı bir öneri mevcuttur. Buna göre; bölgenin kongrece belirlenen kuzey sınırı biraz daha kuzeye kaydırılarak, aşağı yukarı İspir'in batısından Karadeniz dağlarının güney eteklerini izleyerek, Bayburt ovasını da bu sınırlara dâhil ettikten sonra, güneye yönelen bir hattan bahsetmek mümkündür. Yine aynı coğrafi metoda uyulduğu takdirde, aynı yukarıda yapılması önerilen bölgenin kuzey sınırındaki düzenlemeler gibi bu sefer de güneybatı sınırında da Birinci Türk Coğrafya Kongresi'nde yapılan düzenlemenin aksine daralan bir sınır düzenlenmesine ihtiyaç duyulacaktır. Bununla birlikte daha tartışmalı olan bölgenin güney ve özellikle batı bölümü için önerilen sınır

şu şekildedir; Malatya'nın güneyinden Şakşak Dağları ile başlayan sınır, Hazar Baba, Akdağlar, Haçraş, Sasun ve Herekol Dağları'nı izleyerek daha doğuya doğru Cudi Dağı'na doğru devam eder ve buradan ülkemizin Irak sınırına ulaşır (Erinç 1953: 1-2; Tarkan 1974: 7).

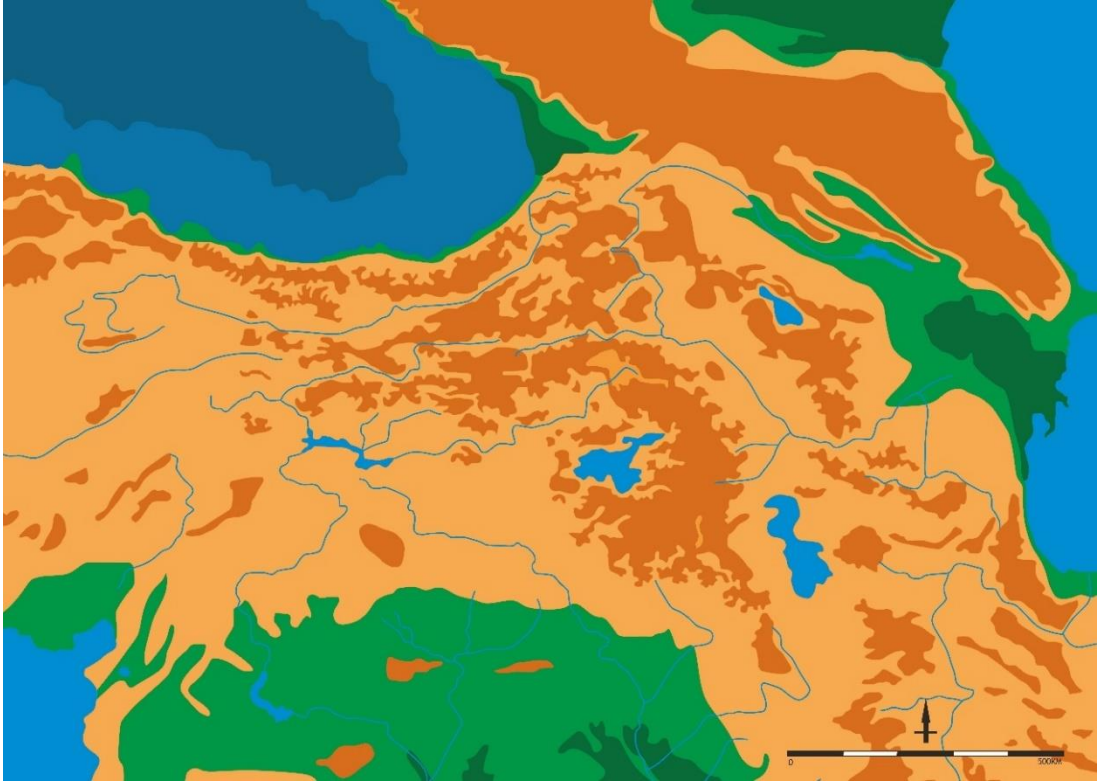
Doğu Anadolu Bölgesi'nin sınırları için söylenebilecek bir diğer husus, ülkemizin mevcut siyasi sınırları ile bölgenin coğrafi sınırlarının ziyadesiyle farklılık gösterdiğidir. Bu bağlamda Doğu Anadolu Bölgesi'nin doğu sınırının bölgenin tabii sınırı olmadığı, kuzey sınırının ise coğrafi ve tarihi gerçekler ve gelişmelerle yakın ilişkisinin olduğu görülür. Söz konusu gerçekler ve gelişmeler dikkate alındığında bunların ancak bölgenin bugünkü kuzey sınırının belirli bir dönemine karşılık geldiği görülür. Bu doğrultuda Doğu Anadolu Bölgesi'nin doğu ve kuzey sınırı tartışmalıdır. Coğrafi ve morfolojik bakımdan incelendiğinde, tezimizin de araştırma sahası içinde yer alan, Kafkasya (Güney Kafkasya) sınırları içinde kalan, Rion-Kura depresyon alanı ve Urmiye Gölü platosunun bölge sınırlarına dâhil edilmesi gerekir. Yukarıda tabii olmadığını ifade ettiğimiz doğu sınırı ise ancak "*TransKafkasya-Doğu Anadolu Kültür Bölgesi*"¹ adı altında tanımlanabilecek çok daha büyük tarih ve kültürel bölgenin batı sınırı olarak tanımlanabilir. Sonuç itibarıyla Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzeydoğusu coğrafi, tarihi ve kültürel bakımdan *TransKafkasya*'nın alt kültür bölgesi sınırlarına dâhil edilmesi gerekir. Dolayısıyla bugün ülke sınırları içinde kalan bir Doğu Anadolu Bölgesi'nin yanında sınırları ülkemizin çok daha ötesine Kafkasya'ya uzanan aşkın bir Doğu Anadolu Bölgesi'nden bahsedilebilir (Erinç 1953: 2-3; Erzen 1992: 15-16; Hewsens 1997: 2; Işıklı 2005: 21-22; Işıklı 2010: 15; Arınç 2011: 1).

Nitekim biz de tezimize ilişkin yaptığımız değerlendirmelerde özellikle bölgenin kuzeydoğusunu Kafkasya'nın bir parçası olarak kabul ettik. Bu bağlamda gerek coğrafi gerek tezimizin kapsadığı tarihsel dönem ve koşullardan ötürü Doğu Anadolu Bölgesi'ni de tez kapsamına alma ihtiyacı hissettik.

Doğu Anadolu Bölgesi deyince şüphesiz akla ilk gelen morfolojik özellik, bölgenin ortalama yükseltisinin oldukça fazla oluşudur. Ülkemizin en yüksek dağları bu bölgede bulunur. Yarımadanın doğusunda görülen morfolojik anlamdaki toptan yükselme

¹ Doğu Anadolu'da *TransKafkasya Kültürü* hakkında daha ayrıntılı bilgi edinmek için; (Işıklı 2005; Işıklı 2010)

hareketi coğrafi bir engel teşkil etmesi bakımından Anadolu'nun başka hiçbir bölgesi Doğu Anadolu ile mukayese edilemez. Bölge, bu özelliği ile ülkemiz özelinde bir fenomendir. Çünkü hemen komşu olduğu İç Anadolu Bölgesi'nin ortalama yükseltisi 1100 m civarındayken söz konusu Doğu Anadolu Bölgesi olduğunda bu rakam nerdeyse iki katına yaklaşık 2000 m çıkar. Bu değer de ancak bölgede yer alan düzlük alanların sahip olduğu değerdir. Yükseltisi 2000 m'nin üzerinde olan bu düzlükler yer yer dar çöküntü alanları veya yüksek dağ sıraları ile kesintiye uğrar. Bölgenin en alçak çöküntü alanı olan Iğdır Ovası, 875 m ile İç Anadolu Bölgesi'nin ortalama yükseltisine eş değer olduğu gibi Gevar Ovası (2000 m), Erzurum Ovası (1950 m), Yüksekova (2000 m), Başkale Ovası (2300 m) düzlük alanların yükseltisi ile İç ve Batı Anadolu Bölgesi'ndeki dağların yüksekliği ile eşdeğerdir. Ya da 1200 m yükseklikte yer alan Erzincan veya 1020 m yükseklikte yer alan Elâzığ ovaları ise Ege Bölgesi'nde yer alan dağ sıralarının yükseltisindedir (Erinç 1953: 4; Tarkan 1974: 8; Hewsen 1997: 5; Arınç 2011: 14-15).

Harita 3. Doğu Anadolu'nun dağlık topografyası

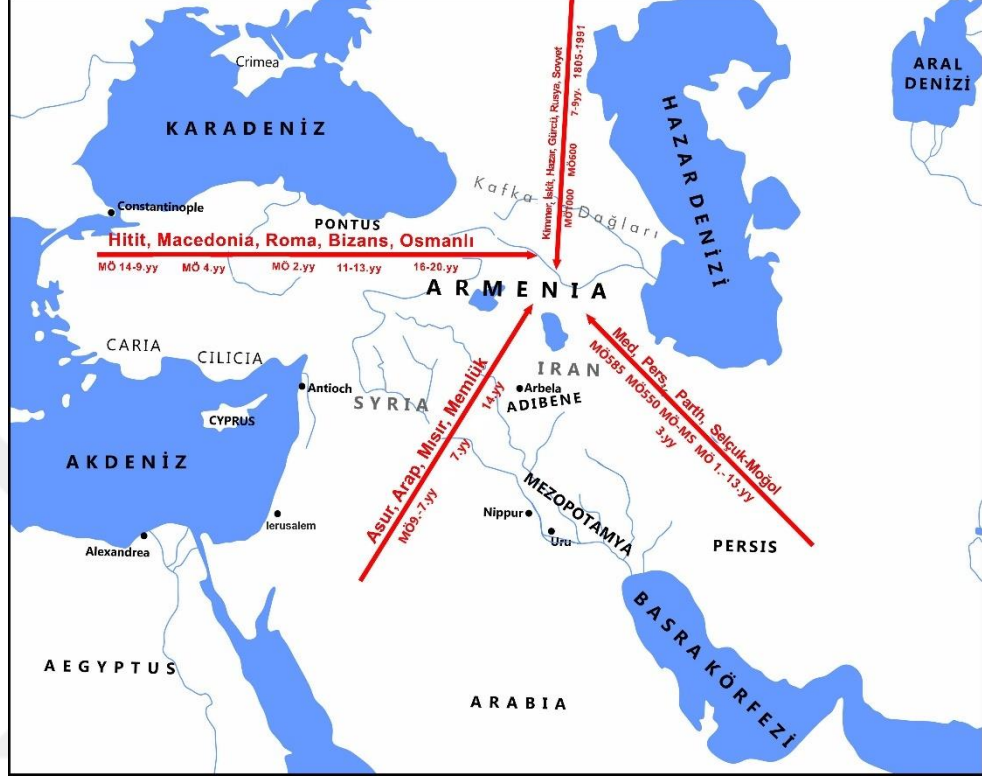
Bu sebeple; Doğu Anadolu Bölgesi yüksekliği ile anılır ve tanınır. Böylelikle bölge, coğrafi karakter olarak; yüksek dağ silsilelerinin yanı sıra, büyük kısmı yükseltisi 2000 m'nin üzerinde geniş düzlüklerin hâkim olduğu bir “yüksek ülke” olarak tanımlanır.

Sonuç olarak; Doğu Anadolu Bölgesi'nin $\frac{3}{4}$ 'ünün (%71,4) 1500-2500 m yükseklikte değişen bir görünüm arz ettiği görülür ve bölgenin ortalama yükseltisinin fazla olmasına rağmen basık topografya şekillerinin hâkim olduğu bir morfolojik karakter ortaya çıkar. Söz konusu karakteristik yapının ortaya çıkmasında Doğu Anadolu'nun çeşitli kıvrılma ve aşınım evrelerinden sonra jeolojik açıdan yakın sayılabilecek bir geçmişte epirojenik hareketlere maruz kalarak toptan yükselmesinin etkili olduğu kabul edilir (Erinç 1953: 4-5; Lang 1970: 23; Tarkan 1974: 8; Belli 1982: 200; Hewsen 1997: 2; Hewsen 2001: 15; Grousset 2019: 17; Atalay-Mortan 2006: 447; Arınç 2011: 11).

Özetle; Doğu Anadolu deyince aklımıza ilk olarak yüksekliği Türkiye ortalamasının oldukça üstünde olan bir bölge gelmelidir. Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan plato veya çöküntü alanları örneğin ülkemizin iç ve batı bölgelerinde yer alan birçok dağın yükseltisinden fazladır. İç veya batı bölgelerde bulunan orman üst sınırının yukarısında uzanan Alpin çayırları aynı yükseltide bulunan Doğu Anadolu plato ve ovaları, temel geçim kaynağı tarım olan ama özellikle büyük hayvan sürüleri besleyerek hayvancılık yapan insan toplulukları tarafından iskân edilmiştir (Erinç 1953: 4-5; Erzen 1992: 20; Belli 1996: 633; Çiğdem 2000; Çiğdem-Can 2006; Işıklı-Can 2007; Işıklı 2010; Işıklı 2015: 55 vd.).

Bölgenin engebeli topografyası arasında yer yer devam eden çöküntü alanları olan korunaklı akarsu vadileri, ovalar ve platolardan oluşan jeomorfolojik unsurlar farklı bir ekosistem meydana getirir. “*Ekolojik nişler*” olarak tanımlanan bu ekosistem zorlu Doğu Anadolu coğrafyasında adeta birer sığınak haline gelmiş, insan yaşamı ve uygarlığın devamı adına uygun iklimsel ve topografik koşullar sağlamıştır. Doğu Anadolu coğrafyasının sahip olduğu “*ekolojik niş dizileri*” bölgede varlık göstermiş kültürlerin karakteri üzerinde derin şekilde etkili olmuştur. Söz konusu bu nişler, MÖ IV. binyılın ortalarından itibaren daha çok pastoral, yarı göçebe yaşam tarzına sahip insan toplulukları için elverişli koşullar sunmuştur. Nitekim bölge için belirgin manada insan yerleşimini ancak bu tarihten itibaren başlatmak mümkündür. Yer yer kesintiye uğrayan ekolojik nişler, Doğu Anadolu Bölgesi özelinde bir tarihsel gerçekliği ortaya çıkarmıştır. Ekolojik niş dizileri, bölgedeki politik yapılanmayı etkileyerek tarih boyunca Doğu Anadolu sathında parçalı politik görünüm arz eden siyasi yapıların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Dolayısıyla Doğu Anadolu'nun topografik özellikleri dağınık, aşiretvari, konfederatif yapıların ortaya çıkmasına, güçlü merkezi otoritenin yoksunluğuna neden

olmuş, topografyanın zorlu oluşu büyük güçlerin bölgede hâkimiyet kuramaması sonucunu doğurmuştur (Erinç 1953: 73; Lang 1970: 30; Işıklı 2005: 20; Çiğdem-Can 2006; Işıklı-Can 2007).

Harita 4. Armenia Bölgesi'nin tarihi süreci

(Hewsen 2001: 15'ten uyarlanan harita)

Bu gerçeklik tezimizin tarih aralığında yer alan Armenia Krallığı'nın da söz konusu coğrafi özelliklerden etkilenerek parçalı bir politik görünüme sahip olmasına neden olmuştur. Bu bağlamda tezimizin temel iddialarından birisi de Romalıların doğu politikalarında bölge coğrafyasının bu özelliğinin etkili oluşudur. Armenia Krallığı'nın parçalı politik yapısı, Roma işgalini kolaylaştıran bir unsur olmuş, Roma egemenliğinde önce de Urartu Krallığı hariç bölge içinden çıkan herhangi bir merkezi gücün egemenliğinden ziyade daha çok dışarıdan gelen emperyal güçlerin hâkimiyeti esas olmuştur. Roma, fiziki coğrafyanın politik yapı üzerinde yarattığı elverişsiz durumdan ötürü ortaya çıkan zaafiyeti kullanarak Armenia ve Kafkasya üzerinde kısa sürede egemenliğini tesis edebilmiştir. Ancak fiziki coğrafya bir taraftan elverişli bir durum yaratırken diğer taraftan Roma'nın bölge üzerinde tam bir egemenlik kurmasına engel

olmuştur. Daha çok tampon devletler ve vassal krallıklar üzerinden yürütülen emperyal politikalar bu bağlamda esas teşkil eder.

Nitekim Claudius Ptolemaeus'un (Hell. Πτολεμαῖος, Ptolemaios) *Geographike Hyphegesis*'inden (Hell. Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις) Ananya Şiragatsi'nin (Anania Şirakac'i) Aşkarhatsuyts'una (Aşxarhac'oyc') kadar coğrafyacılar Armenia'yı çeşitli alt bölgelere ayırmıştır. Örneğin Ptolemaeus Armenia'yı yirmi bir alt bölgeye ve bunların da içinde çeşitli kentlere ve alt bölgelere ayırmıştır². Söz konusu bölgeler Armenia kralları tarafından biliniyor ve tanınıyordu (Ptol. *georg.* V.13.1-22; AŞX. V.21; V.22; Hewsen 2001: 64 vd.)

Harita 5. Armenia ve Kafkasya'nın antik halkları

(Hewsen 2001: 29'dan uyarlanan harita)

Doğu Anadolu Bölgesi'nin sahip olduğu engebeli yapı, ancak yüksek dağ silsilelerini kesintiye uğratan ova ve platolarda sürdürülebilir yaşam, karasal iklim, sert kış koşulları, bölge tarihinde merkezi bir gücün ortaya çıkamamasındaki en büyük engeldir. Tarihi süreç içerisinde zaman zaman görülen bölgesel güçler, krallıklar, büyük

² Söz konusu bölgeler ve bölümler için Bk. Hewsen 2001: 64 vd.

devletler ise konfederatif, aşiret düzeninde veya parçalı bir politik yapıda olmuştur. Yönetilmesi ve hâkim olunması oldukça zor olan Doğu Anadolu coğrafyasında bu yüzden büyük uygarlıklar, krallıklar, imparatorluklar, özetle; kesintisiz ve tartışmasız merkezi güçler ortaya çıkamamıştır (Lang 1970: 27; Grousset 2019: 17, 20; Bournoutian 2011: 15).

Doğu Anadolu Bölgesi'nin ikinci önemli morfolojik karakteri ise Alp sistemine bağlı dağ silsileleri ülkemizin bu bölgesinde çok sıkışık sıralar meydana getirir. Böylelikle dağlar, aşağı yukarı Tunceli'nin doğusundan geçen, 40-41° doğu meridyenleri arasında daha sıkışık bir görünüm arz ederek ilk bakışta tıpkı bağlanmış bir demeti andırır. Ancak söz konusu boylam dairelerinden itibaren batıya Anadolu'nun içlerine ve doğuya İran platolarına doğru uzaklaştıkça bu dağ silsilelerinin birbirinden ayrılmaya başladığı ve aralarına basık şekillerin hâkim olduğu platolar veya geniş çöküntü alanlarının girdiği görülür (Işıklı 2005: 20).

Dağlar: Yükseltisi 3500 m'nin üzerinde olan Büyük Ağrı (5137 m), Süphan (4058 m) Tendürek (3660 m), Buzul (Cilo) Dağı (4116 m), Uludoruk (4135 m) gibi ülkemizin en yüksek dağlarını bünyesinde barındıran Doğu Anadolu Bölgesi gerek bu özelliği gerek ortalama yükseltisinin fazla oluşu ile ülkemizin en yüksek ve engebeli bölgesidir. Bölgenin ortalama yükseltisi 1500 m'nin üzerindedir. Bölgede yer alan dağlar, kabaca doğu-batı yönünde uzanır (Erinç 1953: 63, 81; Lang 1970: 26; Grousset 2019: 22; Atalay-Mortan 2006: 447-448; Arınç 2011: 11).

Bölgenin en önemli dağ kuşağını Malatya, Elazığ, Bingöl, Muş ve Van Gölü Havzası'nın güneyinden devam eden ve zirvelerinin yüksekliği 3000 m'yi aşan Güneydoğu Toroslar oluşturur. Adeta doğal bir bariyer görünümündeki bu heybetli dağların orta bölümlerinde yükseltisi nispeten azalır, ancak, batıya ve doğuya gittikçe tekrar artar. Güneydoğu Toroslar'ın en engebeli ve yüksek kesimlerini ise Hakkâri Bölümü oluşturur. Buzul Dağı (4116 m ve Üçdoruk Tepe 4135 m), İkiyaka Dağları (3794 m) bu bölümün en yüksek dağlarıdır. Ülkemizin en önemli buzul şekilleri bu dağlar üzerindedir (Erinç 1953: 6; Atalay-Mortan 2006: 449; Arınç 2011: 16-17). Güneydoğu Torosların kuzeyinde Elbistan havzasından başlayan Malatya, Elazığ, Muş, Van Gölü, Havasor ve Gevar havzaları ile uzanan çöküntü dizisi birbirlerinden alçak dağlık eşikler ile ayrılmışlardır. Söz konusu bu çöküntü dizisi insan yerleşmesi için uygun 'yaşam

alanları’ veya ‘*ekolojik nişler*’ yaratır (Erinç 1953: 6, 73; Tarkan 1974: 9; Işıklı 2005: 25; Arınç 2011: 16).

Bölgede yer alan ikinci önemli dağ silsilesi ise Toros Dağları’nın Doğu Anadolu’daki uzantısı olan ve yükseltisi 3000 m’yi aşan Mercan (Munzur) Dağları’dır. Bu dağlar doğuya doğru Mercan (3450 m), Bağırpaşa (3282 m), Palandöken (3124 m), Topçu, Aşağıdağ ve Sarıkom (3270 m) dağları ile devam eder. Bu dağlar çok sayıda buzul gölünü bünyesinde barındırır. Kuzeyde Karasu Nehri ile güneyde Aras Nehri’nin arasında kaldığı için *Karasu-Aras Sıradağları* olarak da bilinen bu dağların doğusu ile Muş Ovası ve Van Gölü arasında kalan bölgede geniş platolar vardır. Bu geniş platolar dizisi Erinç tarafından “*Doğu Anadolu’nun Orta Platosu*” olarak adlandırılır. Bu platolar üzerinde Ağrı (5137 m), Tendürek (3298 m), Süphan (4058 m), Nemrud (2134 m) gibi ülkemizin en önemli genç volkan konileri bulunur (Erinç 1953: 6; Lang 1970: 26; Tarkan 1974: 9; Işıklı 2005: 25; Arınç 2011: 16).

Mercan (Munzur) ya da Karasu-Aras Sıradağları’nın kuzeyinde ise Erzincan, Tercan ve Erzurum ovalarının yanı sıra Aras Nehri boyunca uzanan bir diğer çöküntü dizisi olan Pasinler, Kağızman, Iğdır ovaları yer alır. Söz konusu bu çöküntü dizisini ise; kuzeyden, yükseltisi 2500 m’nin üzerinde olan ve bölgenin üçüncü önemli dağ kuşağı hüviyetindeki, Kuzey Anadolu dağlarının iç kısımları olan dağlar kuşatır. Bunlar batıdan doğuya doğru; Çimen (2749 m), Otlukbeli (2578 m), Keşiş (3549 m), Coşan (2976 m), Kop (2918 m), Mescit (3239 m), Dumlu (3250 m), Kargapazarı (3045 m) ve Allahuekber (3120 m), Yalnızçam (30154 m) dağlarıdır. Söz konusu bu kıvrım dağların doğuda kuzeydoğuya doğru yönelmesi ile Erzurum, Erzincan, Tercan ve Aras Nehri boyunca uzanan çöküntü alanlar arasına geniş volkanik platolar sokulur. Bunlar, Erzurum-Kars Platosu adı ile bilinirler (Erinç 1953: 6; Atalay-Mortan 2006: 449; Tarkan 1974: 9; Arınç 2011: 16).

Plato, Ova ve Havzalar: Doğu Anadolu Bölgesi’nde, akarsular tarafından yarılmış, çevresine göre alçakta ve yüksekte kalan çeşitli tipte platolar bulunur. Bunlardan birisi olan Uzunyayla Platosu, bölgenin güneybatısında uzanır. Yüksekliği 1500-2500 m arasında değişir ve yukarı kısımlarına doğru görülen engebeli yapı Fırat’ın kolları tarafından büyük oranda parçalanmıştır. Bölgenin bir diğer platosu olan Malatya Havzası ise aslında bir ova görünümünde olmasına karşın Fırat’ın kollarından Tohma ve Sultan

suyu tarafından parçalanmış olduğundan bu özelliğini kaybetmiştir. Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzeyinde ise bazalt yayılımı ile oluşmuş yüksek platolara rastlanır. Söz konusu bu yapıya Kargapazarı, Palandöken ve Allahuekber dağlarının düz bir görünümde olan yukarı kısımları verilebilir. Erzurum ve Ardahan illeri arasında yer alan yüksek alanlar, genellikle bazalt yayılmasının birer örneğidir. Aras Nehri ve kolları tarafından parçalanmış bu geniş ve yüksek düzlükler Kuzeydoğu Anadolu veya Erzurum-Kars Platosu olarak bilinirler (Atalay-Mortan 2006: 452-453).

Yazın dahi yeşil kalabilen Alpin çayırlarıyla kaplı bu sahalar, hayvan otlatması için önemli birer kaynak olması hasebiyle temel geçim kaynağı hayvancılık ve yaylacılık olan konar-göçer insan grupları tarafından tarihin her döneminde tercih edilmiştir.

Bölge, ova ve havzalar bakımından zengindir. Doğu Anadolu Bölgesi'nin zorlu iklim ve coğrafi koşulları düşünüldüğünde ova ve havzalar bu sıra dışı şartlar içerisinde insan yerleşmesi için uygun imkânlarla sahip birer “*ekolojik niş*”³ konumundadır. Bu bağlamda tarihsel ve beşerî manada en çok tercih edilen sahalardır. Van, Muş, Bingöl, Elâzığ, Malatya, Çıldır-Aktaş, Erzurum-Pasinler, Iğdır, Karayazı ova havzaları bölgedeki ova-havza varlığına ilişkin önemli örneklerdir (Erinç 1953: 73; Belli 1996: 633; Hewsen 1997:5; Işıklı 2005: 25; Atalay-Mortan 2006: 453 vd.).

Bu ova ve havzalardan Van Gölü Havzası, güneyde Bitlis Dağları, kuzeyde Neojen tortul ve Neojen ile Kuvarterner dönemlerden kalma volkan kütleleri, batıda ise Nemrut Dağı ve bu dağın aktif dönemlerinden kalma lav örtüsü ile çevrelenmiştir. Havzaya adını veren, havzanın çukur kısmına yerleşmiş bulunan ve ülkemizin en büyük gölü olan Van Gölü (Degens vd. 1978: 30; Degens vd. 1984: 701-734), sanılanın aksine bir lav set gölü olmayıp tektonik yapıda bir göldür. 1648 m yüksekliğinde olan Van Gölü, 3574 km’lik

³Ekolojik niş, herhangi bir canlı türünün yaşamını sürdürebilmesi için gerekli olan koşulları sağlayan mekânlardır. Canlı türü, beslenebilmek, barınabilmek, üreyebilmek ve kendini her türlü çevresel koşula karşı koruyabilmek için yapması gereken bütün eylemleri söz konusu bu uygun koşullara sahip ortamda gerçekleştirebilir. Bu bağlamda insan grupları, ekolojik niş olarak tanımlanan yerlerde varlıklarını devam ettirip her türlü yaşamsal faaliyetin yanı sıra ekonomik, sosyal ya siyasi ilişkiler kurar ya da çeşitli yapılar meydana getirir. İnsan gruplarının yukarıda sayılan faaliyetlerini sürdürebilmelerinde ekolojik niş olarak tanımlanan coğrafi mekanların sahip olduğu insan yaşamı için uygun iklimsel koşullar, besin ya da su kaynakları veya daha elverişli topografik koşullar birinci derece etkilidir. Doğu Anadolu Bölgesi'nin oldukça engebeli morfolojik yapısı, sert ve uygunsuz iklim koşulları ekolojik nişleri adeta birer sığınağa dönüştürür. Bu bağlamda Doğu Anadolu Bölgesi'nde tarih boyunca kurulmuş olan kültür ve uygarlıklar ekolojik niş olarak tabir edilen sahalarda ortaya çıkmıştır (Işıklı 2005: 25; Işıklı 2006: 326; Çiğdem-Can 2006; Işıklı-Can 2007: 154 vd.; Pochville 2015: 575 vd.).

bir alanı kaplar. Böylelikle bölgenin en geniş *ekolojik niş*'lerinden birisidir (Erinç 1953: 73; Degens vd. 1978: 147-158; Işıklı 2005: 26; Atalay-Mortan 2006: 449).

Bölgenin bir diğer ova ve havza yapısı Muş Havzası ve Muş Ovası'dır. Kuzeyinde Elçiler Dağı, doğusunda Van Gölü Havzası'ndan volkanik bir kütle olan Rahva düzü, güneyinde Bitlis Dağları ve batısında Solhan metamorfik kütlesi ile çevrilidir. Kuzeydoğu-güneybatı yönünde uzanan havzanın uzunluğu 78-80 km, genişliği 8-20 km arasında değişir. Yükseltisi batıda 1220 m iken doğuda 1280 m'dir. Bölgenin bir diğer önemli çöküntü alanı Doğu Anadolu fayı üzerinde yer alan Bingöl Havzası ve Ovası'dır (Tonbul 1990: 329-352). 1200-1500 m yükseklikte, kuzeydoğu-güneybatı yönünde 26 km uzunlukta, ortalama 16 km genişliktedir. Bingöl Havzası ve Ovası, birinci derece deprem kuşağında yer alır. Elâzığ, Uluova, Hazar Havzası ve Gölü (Biricik 1998: 45 vd.) Toros dağ kuşağı boyunca uzanır ve çökme sonucunda meydana gelmişlerdir. 950-1050 m'leri arasında yükseklikte uzanan Elâzığ ovası 12-13 km uzunlukta, 6-6,5 km genişliktedir. Uluova ise 800-1000 m yükseklikte, 55 km uzunlukta ve 15 km genişliktedir. 18-20 km uzunluğunda, 6 km genişliğinde ve 1233 m yüksekliğindeki Hazar oluğu içinde ise Hazar Gölü yer alır. Torosların kuzeyinde çökme sonucunda oluşmuş Malatya Havzası ise doğu-batı yönünde 55-60 km, kuzey-güney yönünde ise 30-55 km genişliğindedir. 700-1000 m yükseklikleri arasında yer alan Malatya Havzası'nın batı ve güney kesimlerinden faylar geçer. Allahuekber dağ silsilelerinde bulunan Göle Havzası 2000-2100 m arasında yükseltide uzanır. Tektonik kökenli Ardahan Havzası ise Yalnızçam Dağları'nın güneyinde yer alır. 1800-2000 m yükseltide bulunan havzanın suları Kura Çayı'na boşalır. Göl ve akarsu depolarının yer aldığı ova tabanında geniş çayırırlıklara rastlanır. Çıldır ve Aktaş Havzası, doğu-batı yönünde uzanır ve çökme sonucu birbirinden ayrılmış iki çanakadır. Bu çanakların derin kısımları ise göllerle kaplanmıştır. Bu göllerden birisi olan Aktaş Gölü (Doğanay-Zaman 2006: 24 vd.) kapalı bir göl olup suları acıdır. Çıldır Gölü (Lahn 1948: 118-125; Lahn 1949: 113-117) ise Arpaçay'a açılır ve bir tatlı su gölüdür. 1959 m yükseklikte bulunan Çıldır Gölü kuzey-güney yönünde uzanır ve 18,3 km uzunluğunda ve 16,2 km genişliğindedir. Çıldır Gölü'nün yüzölçümü ise 115 km²'dir. Derinliği 100 m'den fazla olan göl, bir lav set göl olmayıp Kısır ve Akbaba dağları arasında kalan kütlenin çökmesi sonucu oluşmuştur. Arpaçay tarafından dış drenajı bulunan Çıldır Gölü'nde ise alabalık varlığı hâkimdir. Erzurum (Atalay 1978: 1 vd.), Pasinler (Sür 1961: 112), Horasan havza ve ovaları ise

doğu-batı yönünde doğrusal bir uzanış gösterirler ve birbirlerine bağlanırlar. Bu havza ve ovalar Neojen başlarında başlayan ve Kuvaterner’de de devam eden fay hareketleri sonucunda oluşmuştur. Bunlardan Erzurum ve Pasinler havzaları, Deveboynu volkanik eşiği ile birbirlerinden ayrılmıştır. Pasinler-Horasan oluğu 85-90 km uzunluğunda yer yer 25-30 km genişliğindedir. Batıdaki yükseltisi 1500 m olan oluk doğuya doğru alçalır ve 1200 m’ye iner. Erzurum Ovası’nın yükseltisi ise 1800-2000 m arasındadır. Ovanın merkezinde ve doğusunda bataklıklar bulunur. Kuvaterner başlarına kadar kapalı havza görünümünde olan bu havzalardan Pasinler-Horasan Havzası, Aras tarafından, Erzurum Havzası ise Karasu tarafından dış drenaja bağlanarak açık havza haline getirilmiştir. Bu oluğun doğu ucunda ise yükseltisi 700-1000 m arasında değişen Iğdır Ovası yer alır. Bölgenin bir diğer havzası ise Karayazı fayı boyunca gelişen Karayazı Havzası’dır (Erinç 1953: 6-7; Tarkan 1974: 9 vd.; Atalay-Mortan 2006: 453 vd.).

İklim: Doğu Anadolu Bölgesi tipik karasal iklimin tüm koşullarıyla hüküm sürdüğü bir bölgemizdir. Soğuk ve uzun kışları, belirginliği az geçiş mevsimleri ve kuzey-güney yönlü şeritler halinde farklılaşan yağış rejimi özellikleri ile tıpkı topografik ve morfolojik özelliklerinde olduğu gibi, karasal iklim, bölgenin bir başka fenomenidir (Erinç 1953: 20; Tarkan 1974: 11-12; Belli 1982: 200; Belli 1996: 632; Arınç 2011: 16).

Karasal iklimin şiddeti doğuya ve kuzeye doğru gidildikçe yani denizel etkiden uzaklaştıkça ve yükselti arttıkça artar. Çok uzun, soğuk ve karlı kışların aksine yazları ise sıcak ve kısadır. Hatta bölgenin en kuzeyindeki yüksek platolarda dahi yaz, ziyadesiyle sıcak geçer. Bunun sonucu olarak yıllık sıcaklık farkları 25 dereceden fazladır. Ülkemizde, yıllık sıcaklık farklarının bu kadar fazla olduğu başka bir bölge yoktur. Bölgenin güneyine doğru gidildikçe ise iklim, en çok yağış alan aylar ve ortalama sıcaklık değişir. İklim burada karasallıktan sıyrılarak Akdeniz iklimine benzer (Erinç 1953: 20; Tarkan 1974: 11-12).

Doğu Anadolu Bölgesi’nin ikliminin karakterini belirleyen unsurlar denizden uzaklık, yer şekilleri, hava kütleleri ve yükseltilerdir. Bölgenin ortalama yükseltisinin fazla oluşu sıcaklığın düşmesine, yer şekillerinin engebeli oluşu iklimin kısa mesafede değişerek yerel iklim değişikliklerine, denizden uzaklık kışların çok soğuk geçmesine ve sıcaklık farklarının artmasına, hava kütleleri ise yazın ve kışın farklı atmosfer olaylarının

bölgeyi etkisi altına almasına neden olur (Erinç 1953 23 vd.; Lang ve Burney 1971: 2; Tarkan 1974; 20 vd.; Atalay-Mortan 2006: 458; Arınç 2011: 27).

Yazın tropikal hava kütlelerinin etkisi altına giren Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzeyi ve güneyi arasında bariz farklılıklar oluşur. Yazın bölgenin güneyi yağışsız ve oldukça sıcak geçerken, kuzeyinde yer alan Erzurum-Kars Platosu gibi yüksek çöküntü alanlarında konveksiyonel hareketlere bağlı olarak yaz yağışları görülür ve buralar bölgenin güneyine göre nispeten serindir. Kimi zaman Basra alçak basınç merkezinin etkisi altına giren Kuzeydoğu Anadolu'da kuru ve sıcak hava hâkim olur. Yine bu dönemde sıcaklık ve buharlaşmanın etkisiyle bitki örtüsünün sarardığı görülür. Kış mevsiminin çok uzun, şiddetli ve nispeten kurak fakat kar yağışlı geçtiği Doğu Anadolu Bölgesi'nde kış mevsimi de tıpkı yaz mevsimi gibi hava kütleleri ve atmosfer olayları yönünden fazlasıyla farklıdır. Kış mevsiminde bölgenin kuzeydoğusu, Sibiryaya merkezli soğuk ve kuru havanın etkisi altına girer. Bölgede sonbahar başlarından itibaren soğumaya başlayan hava, yağışlara neden olur ve yüksek kesimlere yılın ilk karı bu dönemde düşer. Bölgede kışın cephe yağışlarının ülkemizin diğer bölgelerine göre daha az olmasından ötürü kış mevsimi yaz mevsiminden sonra ikinci en az yağışlı dönemdir (Erinç 1953 23 vd.; Tarkan 1974: 12; Hewsen 1997: 11-12; Atalay-Mortan 2006: 458; Arınç 2011: 27-28).

Yükseklik, dağların uzanış şekli ve denize uzaklık, Doğu Anadolu Bölgesi'nde yağış ve sıcaklık üzerinde etkili diğer unsurlardır. Dağların uzanış şekli cephe yağışları üzerinde etkilidir. Dağların dik uzanması nemli ve yağışlı havanın bölgenin iç kısımlarına girmesini engelleyerek dağların ön yüzüne yağış bırakması, bölgenin iç kesimleri de olan arka yüzlerinin ise yağış alamaması sonucunu doğurur. Yine Doğu Anadolu Bölgesi'nin başat özelliği olan yükseltisine bağlı olarak sıcaklık düşer ve dolayısıyla 4000 m'nin üzerindeki dağlarda yazın dahi kar örtüsünün bir kısmı kalmaya devam eder. Bölge iklimi üzerinde etkili faktörlerden en kuvvetlisi karasallık faktörüdür. Deniz kenarından iç kesimlere doğru gidildikçe düşen nem miktarı yeryüzüne ulaşan güneş ışınlarının daha fazla bir radyasyon miktarına ulaşmasına neden olur. Özellikle yaz mevsiminde bu durum, bölgenin yüksek kesimlerinin ülkemizin deniz kenarlarından daha fazla ısınması sonucunu doğurur. 2000 m yükseklikteki Erzurum'da yazın görülen 30°C civarlarındaki sıcaklıkları kıyıya indirgediğimizde bu değer yaklaşık 40°C'ye denk geldiği görülür. Ortaya çıkan bu durum bölgede orman üst sınırı ve tarım yapılan yerlerin yükseltisinin

Ülkemizin batısına nazaran 2000 m ve üzerine çıkmasına neden olur. Karasallık etkisinin bir diğerk özelliği de bölgede ilkbahar sonu ve yaz başlarında konveksiyonel, kısa süreli yağışlara neden olmasıdır. Bölgenin yaz ve kış ortalama sıcaklık derecesi yükselti şartlarına bağlı olarak değişiklik gösterir. Yıllık ortalama sıcaklık 13°C (Malatya 13°C) ile 3°C (Sarıkamış 3.2°C) arasında değişir. 3000 m'nin üzerindeki yerlerde ise bu değerler 0°C'ye kadar yaklaşır. Erzurum gibi yükseltisi 2000 m civarında olan platolarda ise bu değer 5-6°C civarındadır. Kuzeydoğu Anadolu'nun yüksek kesimlerinde yıllık ortalama sıcaklık 3°C civarında seyrederken en soğuk ay Ocak ayı en sıcak ay ise ağustos ayıdır. Yılın büyük bir kısmı donlu geçer. Temmuz ve Ağustos dışındaki ilkbahar sonu ve sonbahar başlarında bile don olayı meydana gelir. Yılın bütün aylarının yağışlı geçtiği Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde en fazla yağış mayıs ayında en az yağış ise Eylül ayında düşer (Erinç 1953: 25 vd.; Tarkan 1974: 12; Belli 1996: 632; Hewsen 1997:11; Atalay-Mortan 2006: 458-459; Arınç 2011: 29 vd.).

Bölgede genellikle çok soğuk geçen kış mevsiminde sıcaklık mütemadiyen 0°C'nin altındadır. Bölgenin kuzeydoğusunda ise ülkemizin en ağır kış şartları hüküm sürer. Kuzeydoğu Anadolu'da ocak ayı sıcaklık ortalaması -8°C, -10°C civarındadır. Bölgenin bu kesiminde başlayan don olayları Mart ortalarına kadar devam eder ve böylelikle yılın donlu gün sayısı 140 günden fazladır. Yaz döneminde ise bölgenin alçak yerlerinde sıcak ve kurak bir dönem geçer. Bu dönemde bölgede Temmuz-Ağustos ayı sıcaklık ortalaması 22-23°C dolaylarındadır. 2000 m civarındaki yüksek yerlerde ise gündüz sıcaklıkları 30°C'ye kadar çıkar. 2000 m'nin üzerindeki yüksek yerlerde ise Temmuz ve ağustos ayları ortalama sıcaklıkları 16-19°C civarındadır. Bu alanlarda havadaki nemin düşük olmasından ötürü geçe ve gündüz arasındaki sıcaklık farkı oldukça fazladır. Bölgenin sıcaklık bağlamında bir diğerk özelliği ise havadaki bağıl nemin düşük olmasından ötürü buharlaşmanın fazla olmasıdır. Bu nedenle yağışlar kesildikten kısa bir süre sonra otlar sararır (Erinç 1953: 25 vd.; Tarkan 1974: 25; 12; Hewsen 1997:11; Atalay-Mortan 2006: 461-462; Arınç 2011: 29 vd.).

Doğu Anadolu Bölgesi'nde yıllık yağışın dağılımı oldukça farklılık arz eder. Bölgenin yıllık ortalama yağış miktarı 250-800 mm arasında değişir. En yağışlı bölümler Kuzeydoğu Anadolu'nun yüksek platoları ile Güneydoğu Toroslar ve Hakkri bölümüdür. Bu bölgelerde yıllık yağış miktarı 500-800 mm arasında değişir. Doğu Anadolu Bölgesi'nin az yağışlı alanları ise etrafı dağırlarla çevrili çukur alanlarıdır. Bu

bölgelerde yağış miktarı 250-400 mm arasındadır. Bölgenin yıllık yağış miktarının değişiklik göstermesi kadar yağış rejimi de düzensizdir. Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde yağışlar daha çok ilkbahar sonu ve yaz başlarında düşerken bu bağlamda en yağışlı aylar Nisan, Mayıs ve Haziran'dır. Güneyde ise en yağışlı mevsimler kış ve ilkbahardır. Doğu Anadolu Bölgesi'nde hâkim yağış rejimi karasal yağış rejimidir. Bu yağış rejiminde en az yağış kış mevsiminde ve aralık ayında yağarken en fazla yağış bahar sonunda, mayıs ayında yağar (Erinç 1953: 20; Tarkan 1974: 12-13; Atalay-Mortan 2006: 461-462; Arınç 2011: 31 vd.). Bölgeye özgü coğrafi şartlara bağlı olarak çeşitli mikroklima özellikleri, pamuktan, tütüne, pirinçten meyveye kadar birbirinden çok farklı ürünlerin yetişmesine olanak sağlar (Tarkan 1974: 13).

Akarsu ve Göller: Doğu Anadolu Bölgesi, akarsu potansiyeli açısından ülkemizin en zengin yeri olmanın yanı sıra Önasya'nın tarihi ve büyük nehirlerini de içinde bulundurması bakımından önemlidir. Doğu Anadolu Bölgesi'nin fizyolojik özelliklerinin bir sonucu olarak bu akarsuların hemen hepsi kıvrımlı, ulaşım elverişli olmayan ve belirli mevsimlerde geçilmesi oldukça zordur. Doğu Anadolu'nun eski volkanik arazilerinde eğimin de etkisiyle şiddetle akan bu sular yumuşak lav akıntısından müteşekkil araziye derin vadiler ve boğazlar oymuştur. Bu bağlamda da bölgede çağlayanlar çok az sayıdadır. Yılın büyük bir bölümü karla kaplı olan dağ zirvelerinden inen sular, Doğu Anadolu nehirlerini besler, coşturur, sellere ve taşkınlara neden olur. Bölge akarsularının hüviyeti böyle olmasının yanı sıra Atlas Okyanusu ile Hint Okyanusu arasındaki su bölümünün bir kısmı bölgeden geçer ve bu hat birçok sahada Doğu Anadolu Bölgesi'nin batı ve kuzey sınırını belirler. Bölgenin kuzey doğusunda bulunan akarsular Kura ve Aras nehir havzalarının bir parçasıdır ve yine bu nehirler vasıtasıyla sularını Hazar Denizi'ne gönderirler. Doğu Anadolu Bölgesi'nin güneydoğusunda ise yaklaşık 16.000 km²'lik yüzölçümü ile ülkemizin ikinci en önemli havzası olan Van Gölü Havzası yer alır. Van Gölü Havzası bu bölgenin bütün sularını toplar. Kura-Aras havzalarının haricinde kalan sahanın suları ise Fırat, Dicle ve bu iki nehrin kolları tarafından toplanır ve Basra Körfezi'ne ulaştırılır. Van Gölü kapalı havzası dışında, bölgeden kaynağını alan tüm akarsular ülkemiz toprakları dışında denize dökülür (Akyol 1949: 4-6; Günaltay 1951: 554-555; Erinç 1953: 13-14, 60, 83; Lang 1970: 24; Güney 1990: 323; Tuncel 1996: 31-32; Bournoutian 2011: 14; Dedeyan 2015: 27 vd.)

Yukarı Murat bölümünün bütün akarsularını bünyesinde toplayan Murat ve Aras nehirleri, aktıkları sahanın morfolojisinin daha az engebeli kimliğinin etkisi ile sularını ülkemizin dışında Hazar Denizi'ne gönderirler. Bu iki nehirden birisi olan Aras Nehri Bingöl dağlarının güneybatı yamaçlarından doğar. Akbaba Dağı ile Topçu Dağı arasındaki dar ve derin boğaz vasıtasıyla Yukarı Murat bölümünün kuzeyinde yer alan yüksek dağ silsilesini aşarak Pasinler Ovası'na çıkar. Yukarı Murat bölümünün bir diğer nehri olan Murat Nehri ise bölümünün sularının büyük bir kısmını toplayarak Fırat Nehri'ni oluşturur. Ülkemizin en büyük nehirlerinden birisi olan Fırat Nehri'nin drenaj alanının geniş olması taşıdığı su miktarının fazla olmasına neden olur. Nitekim ülkemiz dışında iki ülke, Suriye ve Irak topraklarının bir bölümü de Fırat Nehri aracılığı ile sulanır. Fırat'ın iki büyük kolundan birisi olan Karasu Nehri, Erzurum Ovası'ndan doğar. Bölgenin bir diğer önemli akarsuyu olan Aras Nehri ise kaynağını Pasinler Ovası'nın çevresindeki dağlardan alır ve Hazar Denizi'ne dökülür. Kaynağını Allahuekber Dağları'ndan alan Kura Nehri ise Hazar Denizi'ne dökülen bir diğer akarsudur. Aras Nehri'nin kuzey kolu olan Arpaçay ise kaynağını Çıldır Gölü'nden alır. Bölgede yer alan akarsular Şubat ayı sonundan itibaren yavaş yavaş yükselmeye başlar, Nisan ve Mayıs aylarında ise en yüksek seviyelerine ulaşırlar. Akarsuların bu aylarda en yüksek seviyelerine ulaşmasındaki en temel etken karların erimesidir. Dolayısıyla ilkbahar ve yaz başlarında akarsuların akım hızı ve seviyelerinin yükselmesi kışın ise akım hızları ve seviyelerinin düşmesi şeklinde karasal bir rejim bölgedeki akarsular üzerinde etkilidir. İfade ettiğimiz akarsular bölgenin yüksek dağlarından inen kar suları ile beslendiği için taşıdıkları su kapasitesi yüksektir. Bu bağlamda Hınıs Çayı ile Murat Nehri oldukça geniştir (Günaltay 1951: 554; Erinç 1953: 83-84; Darkot 1978: 554; Hartmann 1979: 622; Tuncel 1991: 332-335; Tuncel 1996: 31-32).

Erzurum-Kars bölümü, hidrografik kapasite anlamında bölgenin önemli su dağıtım sahasıdır. Bölümün önemi üç havzayı bünyesinde barındırmasından ileri gelir. Söz konusu üç havzanın doğu kısmı sularını Hazar Denizi'ne gönderir. Kuzeyinde ise Kura Nehri bulunur ve Göle ve Ardahan havzalarının sularını bünyesinde toplar. Güneydeki çöküntü alanlarında Aras Nehri'nin hâkimiyeti mevcuttur. Güneybatıda ise Fırat Nehri'nin kaynakları yer alır. Bu kısımda Karasu adını taşıyan Fırat, Erzurum ovasının sularını topladıktan sonra Aşkale ardından Tercan havzasına doğru ilerler. Mescid Dağı'nın batı yakasından doğan Çoruh Nehri, Bayburt'tan geçmek üzere büyük bir kavis

yapar, Oltu Çayı'nı da bünyesine katarak yoluna devam eder (Erinç 1953: 92; Koçman 1990: 44).

Doğu Anadolu Bölgesi'nin Fırat Nehri ile birlikte oldukça önem arz eden bir diğer nehri ise Dicle Nehri'dir. Toplam uzunluğu 1900 km olan Dicle'nin yaklaşık 523 km'si ülkemiz topraklarından geçer. Elazığ'ın güneydoğusundaki Hazar Gölü'nün (Gölcük) ayağı ile bu gölün güneyinde bulunan Hazarbaba Dağı'ndan çıkan suların birleşmesiyle oluşur. Diyarbakır Havzası'ndan, Mardin eşiğinden ve Zagros Dağları'ndan aldığı kollarla zenginleşen Dicle Nehri zaman zaman Fırat'a yaklaşıp ada benzeri, *el-Cezire* adı verilen yapıla oluşturur (Güney 1990: 323; Tuncel 1994: 281; Hartmann 1979: 582).

Ülkemizin en büyük ve derin gölü olan Van Gölü, Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunur. Tektonik özellikte bir göl olan Van Gölü'nün suları bilindiği üzere sodalıdır. Bölgenin bir başka tektonik özellikli ve sodalı gölü ise Van Gölü'nün doğusunda yer alan Erçek Gölü'dür. Tektonik kökenli olan ancak bu iki göle nazaran suları tatlı olan Nazik Gölü ise Van Gölü'nün kuzeybatısında yer alır. Bölgenin yine tektonik kökenli ve büyük göllerinden bir diğeri ise Çıldır Gölü'dür. Suları tatlı olan Çıldır Gölü'nde alabalık ve sazan balıkları yaşar. Çıldır Gölü'nün kuzeyinde suları acı ve sık bir göl olan Aktaş (Hozapın) Gölü bulunur. Bir diğer tektonik kökenli göl olan Hazar Gölü ve Nemrut Dağı üzerinde yer alan Nemrut Gölü ise ülkemizde bulunan sayılı kaldera göllerinden birisidir (Erinç 1953: 13;72; Yakar 2007: 338-339).

Bitki Örtüsü: Doğu Anadolu Bölgesi'ne ekolojik özellikleri bakımından dört bitki formasyonun hâkim olduğu görülür. 1500 m'nin altındaki depresyonlarda ve yıllık ortalama yağış miktarının 400 mm'nin altında olduğu alanlarda *bozkırlar*, bölgenin doğusu ve kuzeydoğusundaki yarı nemli alanlarda *dağ bozkırı-çayırıları*, batıdaki yüksek kesimlerde *orman-antropojen bozkırları*, orman üst sınırındaki alanlarda *yüksek dağ çayırıları*, batıda ise *kuru ormanlar* yer alır. Doğu Anadolu Bölgesi'nin yükseltisiyle iç içe olan engebeli arazisi ve yılın yarısını kapsayan kış mevsimi ile kısa baharlarının karakteristik sonuçlarını bitki örtüsü üzerinde gözlemlemek mümkündür. Bu bağlamda, Doğu Anadolu Bölgesi, İç Anadolu ve İran bozkırları arasında sahip olduğu doğal orman sahası ile adeta bir vaha görünümündedir. Doğu Anadolu Bölgesi'nin sahip olduğu bu özellik yukarıda bahsedilen iki sahaya göre daha nemli bir yer olmasından ileri gelir. Orman alt sınırını belirleyen söz konusu nemlilik derecesi aynı zamanda orman alt

sınırının bölge içinde de farklı yükseltilerden geçmesine sebep olur. Bu doğrultuda, Doğu Anadolu Bölgesi'nin batısında orman alt sınırı 1100-1400 m arasında iken doğuda Yukarı Aras Vadisi boyunca ise 1800-1900 m'ye ulaşır ki bu oldukça yüksek bir değerdir. Orman alt sınırının batıdaki aralığını belirleyen temel etken, fiziki coğrafya unsurlarının Akdeniz'den gelen nemli hava kütlelerinin bölgeye sokulması için elverişli ortamı yaratmasıdır. Doğuda 1800-1900 m'ye ulaşan orman alt sınırı ise ülkemizin kuzey ve batı kıyılarındaki orman sınırını temsil eder. Doğu Anadolu Bölgesi'nde orman alt sınırının ülkemizdeki en yüksek seviyelere ulaşmasının yanında bölgenin bir diğer özelliği olarak orman üst sınırı da çok yüksek seviyelere çıkmaktadır. Örneğin orman üst sınırı bölgenin batısında 2400 m'lere, doğusunda ise 2800 m'lere çıkmaktadır. Bu değer de ülkemiz özelinde Doğu Anadolu Bölgesi'ne hastır ve yurdumuzun hiçbir yerinde ormanlar böylesine fazla yükseltilere çıkamaz. Örneğin söz konusu değer; Karadeniz Bölgesi'nde 1800 m iken, Akdeniz Bölgesi'nde 2200 m'dir. Orman alt sınır ya da üst sınırına dair ortaya çıkan fazla yükselti bölgede sıklıkla görülen düşük sıcaklıklara bağlı olarak gelişen fizyolojik kuraklığın bir sonucu olarak açıklamak mümkündür. Bu kuraklığın 2500-2800 m yükseklik aralığında belirmesi orman üst sınırını bu denli fazla yüksekliklere çeker. Bununla birlikte bölgede Batı ve İç Anadolu Bölgesi'ndeki dağ yükseltilerinin ve orman üst sınırının da üzerinde uzanan Alpin çayırları ile aynı seviyelerde bulunan yüksek Doğu Anadolu platoları ve çöküntü alanları temel geçim kaynağı tarım ve hayvancılık olan pek çok pastoral-yaylacı insan toplulukları için ideal yerleşme alanlarıdır (Erinç 1953: 30-31; Tarkan 1974: 13 vd.; Burney ve Lang 1971: 2; Belli 1982: 200; Doğanay 1983: 18-19; Belli 1996: 633; Hewsen 1997: 12; Erzen 1992: 4-5).

Bu şartlar altında Doğu Anadolu Bölgesi'nin büyük kısmı doğal orman sahasına tabidir. Ancak bölgenin kuzeyi ve güneyinde farklı tipte iki orman formasyonu görülür. Kuzeyde sert ve uzun süren kışlara ve az yağışa uyum sağlamış, soğuğa dayanıklı, seyrek, orman altı zayıf ve kuru ormanlar görülür. Burada yer alan ormanlar başta sarıçam olmak üzere iğne yapraklı ağaçlardan oluşur. Sarıçam ormanlarına 2700 m'den 2000 m'ye uzanan bir sahada rastlamak mümkündür. Güneyde ise soğuğa karşı daha hassas meşe ormanları hâkimdir. Yine güneyde bu sefer daha şiddetli kuraklığa dayanıklı karaağaç ve ardıçlar görülür. Dağlar üzerinde daha şiddetli kış koşullarına dayanıklı ağaçlar olan höşler ve titrek kavaklar bulunur (Erinç 1953: 31; Erzen 1992: 4-5; Grousset 2019: 17 vd.; Hewsen 1997: 12).

Sarıkom Dağları'nın güney yamaçları, Başkale ve Gevar arasında ve Palandöken civarında orman bakiyelerine rastlamak mümkündür. Bu bağlamda Ahlat, Karameşe, Sertmeşe, Kavakdağı gibi birçok yer ismi bugün tamamıyla orman varlığından yoksun bu sahaların eski zengin ormanlara sahip olduğu günleri hatırlatır. Bölgenin genellikle tektonik kökenli havzalarında ise İran-Turan bozkır unsurları yaygındır. Malatya, Erzincan, Muş, Van, Erzurum, Pasinler-Iğdır havzalarında İç Anadolu bozkırları gibi otsu bitkiler yetişir. Yine tektonik kökenli çöküntü alanlarının yamaçlarında, batıda Karlıova-Varto, güneyde Başkale, doğuda İran sınırı, kuzeyde Allahuekber Dağları arasında kalan bölümlerde görülür. Doğu Anadolu Bölgesi'nin batısında yer alan meşe ormanları ve antropojen bozkırlar, Pütürge, Hekimhan, Arapkir ve Tunceli gibi Güneydoğu Torosların kuzey eteklerinden Erzurum'un güneyine kadar bir sahada rastlanır. Ancak küçükbaş hayvan otlatılması ve diğer taraftan bölge halkı tarafından yakacak olarak kullanılmasından dolayı söz konusu bu ormanlar şiddetli tahribata uğrayarak oldukça daralmıştır. Bölgede gür meşe ormanlara ancak Bingöl-Solhan arasında, Bitlis Dağları'nın kuzey kesimlerinde ve Mercan (Munzur) Dağları'ndan bulunur. Meşe orman varlığı içinde, Muş Ovası'nın doğu ve güneydoğusu, Erzurum'un güneybatısı, Horasan-Karakurt Ovası, Aras Vadisi boyunca ve Kötek kuzeyindeki vadi içlerinde olmak üzere cılız da olsa ardıc topluluklarına rastlanır. Güneydoğu Toroslardaki meşe ormanları ise 1000 m'den başlayarak subalpin sınırına kadar çıkar. Muş, Mutki, Bitlis, Hizan, Hakkâri, Çukurca ve buradan Şemdinli'ye değin uzanır. Yine bu bölgedeki meşe ormanları da yoğun tahribata uğramıştır. En yoğun olarak Sarıkamış ve çevresinde rastlanmak üzere güneybatıda Erzincan Esence Dağları üzerinden Kızıldağ'ı içine alarak Akdağmadeni'ne kadar Sarıçam ormanlarına rastlanır. Sarıçam ormanları da tıpkı Meşe ormanları gibi yoğun tahribata uğramıştır. Meşe ormanlarının tahrip edildiği alanlarda bozkıra göre daha uzun boylu otsu türler hâkimdir. Ormanın tahrip olmasıyla birlikte, taşınan, fiziksel özellikleri bozulan ve fakirleşen topraklar üzerinde yayılmıştır. Karasallık etkisine bağlı olarak sub-alpin ve alpin çayırları genel itibarıyla 2500 m'nin üzerindeki alanlarda yaygındır. Mercan (Munzur), Karasu-Aras Dağları, Yalnızçam, Allahuekber ve Palandöken, Mescit dağlarının üzerinde yer alan bu bitki topluluğu özellikle hayvancılık için verimli koşulları sağlar. (Erinç 1953: 32-33; Tarkan 1974: 13 vd.; Erzen 1992: 4-5; Koday 2005: 35; Can 2007: 190; Grousset 2019: 17 vd.; Çilingiroğlu 1997: 2; Hewsen 1997: 12).

1.2. KAFKASYA’NIN FİZİKİ COĞRAFYASI

Kafkasya, Karadeniz ve Hazar Denizi gibi neredeyse tamamen kapalı iki deniz arasında yer alan bir kıstak olarak oldukça stratejik bir konumda yer alır. Bu stratejik konumu iki kıtayı birleştiren, yüksek dağlar arasında uzayıp giden enginlere konumlanmış nadir geçitlerine rağmen Avrupa ve Asya tarihinde hak ettiği yeri hiçbir zaman alamamıştır. Yaklaşık olarak İtalya yarımadası ile aynı büyüklükte olan Kafkasya, Büyük Kafkas dağları ile Doğu Anadolu’nun kuzeyindeki yüksek yaylalar arasında toplanmış yerel halklardan müteşekkildir. Kafkasya 647.497 km² yüz ölçümü ile İran’dan küçük (1.615.753 km²), Türkiye (767.115 km²) ile neredeyse aynı boyutlarda, Irak (435.637) ve Suriye’den (183.091 km²) ise daha büyüktür. Toplam nüfusu 20 milyondan fazla olan Kafkasya’da 50’den fazla etnik-dilsel topluluk yaşamakta bunlardan en bir kısmının nüfusu 10 milyondan⁴ fazla iken (Azerbaycan) bir kısmının nüfusu ise birkaç binden (Dağıstan Cumhuriyeti’ndeki bazı topluluklar) ibarettir (Forsyth 2019: 26-27).

Harita 6. Kafkasya’nın fiziki haritası

(MSB, 2020: Kafkaslar fiziki haritası:

<https://www.harita.gov.tr/uploads/files/products/kafkaslar-fiziki-haritasi-1546.pdf>)

⁴ Birleşmiş Milletler, Nüfus Bölümü: <https://population.un.org/wpp/>

Kafkasya'nın sınırlarını kabaca Karadeniz'in kuzeydoğusunda bulunan Rusya sınırları içindeki Krasnodar Krai'nın sınırları içinde bulunan tarihi Taman Yarımadası'ndan (*Sindike chersonesus*)⁵ Hazar Denizi'nin batısında Azerbaycan sınırları içinde bulunan Abşeron Yarımadasına dek uzanan dağlık saha olarak tanımlamak mümkündür (Öney 2017: 3).

Harita 7. Kafkasya'nın sınırları

(Allen 1942: 226'dan uyarlanan harita)

Kafkasya sıradağlarının ikiye ayırdığı, kuzeyde Don Nehri deltası, Maniç Çukurluğu ve Kuma Nehri deltası hattından, güneyde ise Aras Nehri ve Kars Platosu'na kadar uzanan bölgenin genel adına Kafkasya denir. Kafkasya'nın doğusunda Hazar Denizi batısında Karadeniz, kuzeyinde Don nehri deltası, Maniç Çukurluğu ve Kuma nehri deltası ve güneyinde ise Aras ve Çoruh nehirleri yer alır (Özey 2017:3).

⁵ Taman Yarımadası'nın antik ismi olan Sindike ya da Sindika chersonesusu olan ve antik Hellen ve Latin kaynaklarından ismi geçen Maeotianların ana vatanıydı. Kelimenin etimolojisi belirsiz olmakla birlikte yine antik ismi Maeotis Gölü olan günümüz Azak Denizi çevresinde yaşayan ve aynı kökenden geldiği düşünülen kabilevi bir yaşam tarzına *sahip Sindi, Dandarii, Toreatae, Agri, Arrechi, Tarpates, Obidiaceni, Sittaceni, Dosci* gibi farklı isimler taşıyan kabilelerden oluşmaktaydı. MÖ VII. yüzyılın sonundan itibaren ise Hellen kolonistleri tarafından kolonize edilmiş, Hermonassa, Phanagoria gibi kentler kurdular (Boucher 1857: 244-245).

Hazar Denizi ve Karadeniz arasında Taman yarımadasından Abşeron yarımadasına uzanan, yaklaşık olarak 1440 km uzunluğundaki Kafkasya dağları adeta bölgenin omurgası görünümündedir. Söz konusu dağlar aynı zamanda yukarıda sınırlarını verdiğimiz topraklara da ismini vermiştir. Antik çağdan bu yana gerek yerli halklar gerek dışarıdan gelen yabancılar için Kafkasya dağ silsilesi özellikle isimlendirme sürecinde yegâne etkili unsur olmuştur (Özey 2017:5).

Kafkas sıradağları tarafından kesin şekilde ikiye ayrılan Kafkasya bölgesinin kuzeyi Kuzey Kafkasya, geleneksel Rus ve Sovyet coğrafyasında, Terek Nehri ve Büyük Kafkasya arasındaki alan Ciscaucasia (Kafkas önü) olarak adlandırılırken, Kafkasya'nın güneyindeki bölgeler Transkafkasya (Kafkas ardı) olarak tanımlanırdı. İslami literatürde ise Kuzey Kafkasya Mâdûn-ı Kafkas, olarak adlandırılırken Güney Kafkasya Mâverâ-yı Kafkas olarak adlandırılır. Ciscaucasia bugün çoğunlukla Rusya Federasyonu'nun en güney illerini, büyük Kafkasya sırtına kadar Rusya Federasyonu, Çeçenya ve Dağıstan'ı dahil eden bir bölge olarak anılır. Güney Kafkasya veya Kafkasya (eski adıyla Transcaucasia) ise bugün Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan ile Abhazya, Güney Osetya ve Dağlık Karabağ'daki tartışmalı bölgeleri içermektedir. Güney Kafkasya ayrıca Rusya, İran ve Türkiye arasında, Büyük Kafkas sıradağlarının güneyinde bulunan coğrafi ve siyasi bir bölgedir. Güney Kafkasya'da Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan cumhuriyetlerinin bir kısmını da oluşturan Küçük Kafkasya dağları Lihski Dağları'nda Büyük Kafkasya dağları ile birleşmektedir. Bu dağlar kuzeybatı-güneydoğu şeklinde uzanıp yükseklik olarak yer yer 2400 m'yi aşmaktadır. Kuzey Kafkasya geniş düzlüklere ev sahipliği yapar. Bunları Kafkasya'nın bir başka alt bölümü olarak tanımlayabiliriz. Kafkasya'nın bu kısmı Bozkır bölgesi olarak adlandırılır ve bugün Rusya Federasyonu sınırları içindedir. Rus idari sisteminde Krasnodar Krayı ve Stravpol Krayı olarak bölümlenir ve isimlendirilir. Adige, Abaz-Abazin, Kabartay, Çerkes, Karaçay, Malkar, Oset, Çeçen, İnguş ve Dağıstan'da yaşayan Kafkasya halklarının etnik ve kültürel coğrafyasının en genel adı Kafkasya'dır (Smith 2006: 232; Can 2007; 189; Smith 2009: 3; Özey 2017: 5-6; 155; 168).

Güney Kafkasya ile Doğu Anadolu'nun yüksek yaylalarına arasında açıkça tanımlanmış bir coğrafi sınırdan bahsetmek oldukça zordur. Keyfi, tarihi ve politik gelişmeler sonrası bölünmüş sınırlar Doğu Anadolu yaylaları ve Kuzeybatı İran'la belli belirsiz birleşir (Kohl 1992: 224). Bu bağlamda batılı kaynakların Ermeni Yaylası olarak

andıkları ancak taraflı bir yaklaşım olarak kabul ettiğimiz bu ifadenin yerine bizim kullandığımız isimle Doğu Anadolu Bölgesi içine alan daha geniş bir Güney Kafkasya sınırından bahsedebiliriz. Kafkasya'nın en geniş sınırı için Güney Kafkasya'nın Kura Nehri drenajına kadar olan yayla bölümünü içeren ancak daha alçak ve Hazar Denizi'nin batı kıyısında, Kura-Aras Nehirleri tarafından sulanan ve denize döküldükleri Azerbaycan'ın güneydoğusunda, İran'ın kuzeybatısında verimli Mugan Düzlüğü ve Karadeniz'in doğu kıyıları ile bugünkü Gürcistan'ın batıdaki düzlüklerinin (Colchis) hariç tutulduğu ve batıda Antitaurus dağlarına kadar uzanan çok daha geniş bir orografik bölgeyi tanımlayabiliriz (Smith 2006: 232; Lindsay ve Smith 2006: 165; Smith 2009:3).

Harita 8. Kafkasya'nın Sınırları

(Wright vd. 2005: VIII'den uyarlanan harita)

Kafkasya'nın toplam yüzölçümü 440.243 km²'dir. Kafkasya'nın alt bölgelerinden Kuzey Kafkasya'nın toplam yüzölçümü 254.200 km² iken. Tahmini nüfusu ise 2015 yılı verilerine göre 15.583.667 kişidir. Güney Kafkasya'nın yüzölçümü 186.043 km²'dir. 2015 yılı verilerine göre bu bölgenin nüfusu ise 17.768.388 kişiden oluşur. Azeriler, Gürcüler ve Ermeniler bu bölgenin hâkim etnik unsurlarıdır. Müslümanlar, Gürcü

Ortodokslar ve Gregoryen Ermeniler ana dini gruplardır. Kafkasya'nın toplam tahmini nüfusu ise yine 2015 yılı verilerine göre 33.252.055 kişidir (Özey 2017:V-VI).

Kafkas haklarını üç ana etnik kökende toplamak mümkündür. Bunlar; Kafkasya'nın otokton halkları olan Çerkesler, Abhazlar, Lezgiler, Çeçenler ve Gürcülerdir. Diğer grupta ise Hint-Avrupa kökenli halklar yer alır. Bunları da Ermeniler, Osetler, Svanlar, Ruslar ve İranlılar ve çeşitli Batı Avrupa topluluklarıdır. Üçüncü grupta ise Türk halkları olan Azeriler, Kumuklar, Karaçaylar, Balkarlar, Nogaylar, Ahıskalılar yer alır (Özey 2017:V).

Alp-Himalaya dağ sisteminin bir parçası olan ve uzanış yönü itibariyle de bu silsile ile benzerlik gösteren Kafkasya dağları orta bölümde genişlik olarak 180 km'yi aşar ve genel itibariyle kuzeybatı-güneydoğu yönünde uzanırlar. Kafkasya dağları büyük ve küçük Kafkasya dağları olmak üzere iki kısımdan oluşur. Elbruz Tepesi 5642 m ile Büyük Kafkasların en yüksek zirvesidir. Yükselteleri 4000-5500 m aralığında değişmekte olan Kafkasya dağları verimli vadilerle kesintiye uğratılır. Bu vadiler Kuban, Kuma, Terek, Sulak, Kura ve Aras nehirleri tarafından sulanmakta, insan yaşamı için elverişli koşullar sunmaktadır (Özey 2017: 3).

Kafkasya bölgesi Türkiye ve İran arasında büyük ve heybetli bir kaledir benzetmesi yapılsa isabetli olur. Bölgenin ismi de bu özelliğinden gelmektedir. Kafkasya sıradağlarının yer aldığı geniş bölgede var olan ülkeler Kafkasya ülkeleridir. Bugün Kafkasya tıpkı geçmişte olduğu gibi 50'den fazla etnik topluluğa ev sahipliği yapar. Bu halkların tümü Kafkasya'nın birer unsurudur ve Kafkas halklarını oluştururlar (Lindsay ve Smith 2006: 165; Özey 2017: 3-4).

Yeryüzü Şekilleri

Kafkasya dağ sisteminin büyük parçası olan Büyük Kafkasya dağları, kuzeybatı Karadeniz kıyısındaki Novorossiysk'den güneydoğuda Azerbaycan başkenti Bakü'ye doğru takriben 1300 km uzunlukta 150-200 km genişlikte kuzey-güney yönünde uzanan bir dizi sıradağdır. Böylelikle Büyük Kafkasya silsilesi, güney Avrasya bozkırlarından güneybatı Avrasya'nın dağlık bölgelerini ayıran kıstağın kuzey ucu 1100 km boyunca zikzak çizer. Küçük Kafkasya dağları ise Büyük Kafkasya dağları kadar uzun olmamakla birlikte ona nazaran daha karmaşıktır. Güney Kafkasya olarak tanımlanan bölge stratejik konumuyla Hazar Denizi ve Karadeniz arasında eski baharat ve ipek yollarının ortasında

yer alır. Bu bağlamda Uzakdoğu, Orta Asya, Anadolu ve Yakındoğu arasında bir bağlantı ve geçiş yeri hükmündedir. TransKafkasya veya Zakavkaz'e (Закавказье) olarak da adlandırılır. Tüm bu kelimeler *Kafkasya ötesi* manasını taşımaktadır. Söz konusu adlandırmalar Rusya'nın coğrafi konumuna göre bir bakış açısı içermekle beraber Sovyet dönemini de kapsayarak bugün Rusya Federasyonu'nun da bölgeyi bu adlarla anmasını sağlamıştır (Smith 2006: 232; Özey 2017: 6).

Kafkasya'nın doğal sınırlarını batıda Karadeniz, doğuda ise Hazar Denizi oluşturur. Taman Yarımadası'ndan başlayan Kafkasya dağ sistemi güneydoğu yönünde ilerleyerek Abşeron Yarımadası'na kadar uzanır. Alp Himalaya dağ kuşağının bir parçası olan Kafkasya dağları, dolayısıyla bu dağ kuşağı ile benzer özellikler taşır. Elbruz dağları (Çerkesçe: Oşhamaxo, Uğurlu Dağ) Kafkasya dağlarının en yüksek noktasını oluşturur. Elbruz dağının batı zirvesi 5642 m iken doğu zirvesi 5621 m'dir. Bu dağ buzullarla kaplıdır, üstünde 70 kadar buzul bulunmaktadır. İki zirve arasındaki uzaklık 1500 m'dir. Dihtau, Dykh-Tau (Dikdağ) (5203 m), Koştantau (5144 m), Şhara (5068 m), Kazbek (5033 m) olmak üzere Kafkasya dağlarının diğer zirveleridir. Bu dağlarda iki binden fazla buzul bulunmaktadır. Karadeniz'i Hazar Denizi'nden ayıran kıstağı tamamen kaplayan, kuzeyde Maniç Oluğuna uzanan 486.000 km'yi de aşan topraklar, Kafkasya sınırları içinde yer alır (Smith 2009: 6; Özey 2017:6;7;8; Forsyth 2013: 31).

Kafkasya'yı üç bölüme ayırmak mümkündür: Bozkır Bölgesi, Büyük Kafkas Dağları ve Küçük Kafkas Dağları.

Kafkasya dağlarının kuzeydeki bozkır bölgesi, Don bozkırlarının bir bölümüdür. Hatırı sayılır bir tarım potansiyeli vardır. Kuzey ovası Azak denizi kıyılarındadır ve kıyı çizgisi karmaşık coğrafi unsurlar barındırır. Alçak adalar, kum tepeleri, denizkulakları topografyayı oluşturur. Bu bölgedeki vadiler Kafkaslardan doğan Kuma ve Terek ırmakları tarafından sulanırlar ve bu vadilerin bitiş kesimleri deniz seviyesinin altında olduğundan Kuma Nehri yılın büyük kısmında kuruyarak bir bataklığa dönüşür (Özey 2017:8;9).

Maniç çukuru, Kafkas dağlarının kuzeyinde Azak Denizi ile Hazar Denizi arasında yer alan yarı kurak bir çöküntü havzasıdır. Havza Maniç ırmağı tarafından sulanır. Bu ırmağın batı kolunu oluşturan ırmak Aşağı Don Nehri'ne ulaşarak Azak Denizi'ne dökülür. Maniç oluğunun geçmişte Hazar Denizi ile Azak Denizi'ni birleştirdiği kabul

edilir. Büyük Kafkasya dağları tıpkı mitolojik anlatılarda olduğu gibi Kafkasya'nın kuzeyi ve güneyi arasında bir set gibi yükselir. Nitekim Kafkas dağlarını jeolojik olarak bir parçası olduğu Alplere veya Karpatlara benzetebiliriz. Uzunluk olarak 1440 km'den fazla olan Büyük Kafkasya dağlarının genişliği 50 ile 225 km arasındadır. Büyük Kafkasya dağlarının doğu ve batı uçlarında, derinliği 1500 metreyi bulan kanyona benzeyen dar boğazlar vardır. Kafkasyalar, iki veya üç sıra halinde uzanır. Bu dağlar batıdan doğuya doğru üç ana bölümden oluşur. Batı Kafkasyalara birinci kısım denilebilir. Bu bölümde aynı zamanda Kafkasya dağlarının en yüksek noktası olan Elbruz Tepesi de bulunur. Dağlar üzerindeki en önemli geçit Daryal Geçidi'dir. Kazbek tepesinin doğusunda yer alır, 2379 m yükseltiye sahiptir. Ordzhonikidze (Viladikafkas) ile Tiflis'i birleştiren yol bu geçitten geçer. (Özey 2017:9;10; Forsyth 2013: 32)

Orta Kafkasya dağları Kuban Vadisi'nden Daryal Geçidi'ne dek uzanır. Buradaki yükseltiler 4000 m'nin altında değildir. Orta Kafkasların en yüksek noktası 5047 m ile Kazbek dağı olup bu dağ Sulak Irmağı'nın açtığı vadiye kadar uzanır. Dağların en geniş, sarp ve yüksek bölümü Kafkasların bu kısmında bulunur. Böylelikle dağların yükseltisi kitleler halinde insan hareketlerine izin vermez (Özey 2017:10).

Doğu Kafkasya dağları, Daryal Geçidi'nden Abşeron Yarımadası'na uzanır. Bu dağlar Sulak Irmağı vadisinden Abşeron Yarımadasına kadar olan dağlardır. Bazardyuzu 4466 m ile en yüksek yeridir. Dağların genişliği 200 km'yi bulur ve yükseltileri, alçalır ve yayvanlaşır. Yüksek platolar hâkimdir. Hazar Denizi'ne doğru bunlar da alçalır ve yok olur. Dolayısıyla Doğu Kafkaslara Hazar Denizi yönünden girilmesi kolaylaşır. Doğu Kafkasların merkezinde bir başka önemli coğrafi unsur olan Dağıstan Platosu bulunur. Dağıstan Platosu 180 km uzunluğunda 106 km genişliğindedir (Özey 2017:10).

Büyük Kafkas Dağlarının zirvelerinden geçtiği hayal edilen hat aynı zamanda Asya ve Avrupa'yı da birbirinden ayıran hattır. Volkanik kökenli Elbruz, Sakara, Kazbek gibi dağlar söz konusu dizinin bir başka özelliğini gösterir. Nitekim bölge sismik hareketlerin çok etkin olduğu ve dolayısıyla sıcak su kaynakları bakımından zengin bir bölgedir. Kafkasya'nın Arap ve Avrasya plakaları tarafından sıkıştırılması sadece yüce dağlarını oluşturmakla kalmamış bu bölgeyi tarih boyunca aktif bir sismik alan haline dönüştürmüştür (Lindsay ve Smith 2006: 165; Smith 2009: 6; Özey 2017:10).

Kafkasların batı kesimi Riyon Vadisi'nin açtığı hat dolayısıyla Karadeniz'in denizel etkilerine açıktır ve bu yüzden Karadeniz bölgesi özellikleri gösterir ve hâkim bitki örtüsü sık ormanlar şeklindedir. Silsilenin batı kesimi böyleyken doğu kesimi ise bunun tam tersi özellikler gösterir ve kuraktır. Sarp Kafkas dağlarını geçmek için geçitler hayati bir rol oynar. Antik kaynakların *Porta Caucasica*, *Porta Cumana*, *Fortres Sarmatica*, *Portae Caspiae* gibi isimlerle andığı otuz altı geçit bulunur. Batıda Elbruz Dağı ile doğuda Kazbegi/Kazbek/Kazbeg Dağının orta kesimindeki geçitlerden yedi tanesi nispeten daha düz ve geçilmesi kolay kabul edilen geçitlerken, sekizi ise çok daha kolay bir geçiş imkânı sunar. Kafkasya'daki onlarca geçitten en önemlileri Daryal ve Derbent geçitleridir. Bu geçitlerden Daryal, 2379 metre yüksekliktedir. Vladikafkas'ı Tiflis'e bağlayan ve Rusların “*Gürcü Askeri Yolu*” isimlendirdikleri yol da Daryal üzerindedir. Gürcü Askeri Yolu aynı geçitte akmakta olan Terek Nehri'nin ana kolunu takip eder. Geçidin orta ve güney bölümlerinde Kafkasya halklarından Osetler yaşamaktadır. Daryal geçidi sosyal, siyasi ve askeri yönden iki kısma ayırır. Bu bağlamda Daryal geçidi Vladikavkaz (Kuzey Osetya – Kuzey Kafkasya) ile Tiflis (Gürcistan-Güney Kafkasya) bağlantısını sağlar (Deny 1986: 835-836; Braund 1994: 45; Özey 2017:11).

Yukarıda ismini zikrettiğimiz bir diğer önemli geçit olan Derbent geçidi de Hazar Denizi kıyısı boyunca uzanır. Genişliği 1,5 ile 30 km arasında değişir. Derbent geçidi Kafkasya'nın kuzeyi ile güneyini birbirine bağlaması bakımından oldukça önemlidir. Bu anlamda en önemlisidir denilebilir (Özey 2017; 10-12).

Kafkasya dağları ile Hazar denizi arasında bulunan geçittir. Orta Asya ve Ortadoğu'yu birbirine bağladığından kavimlerin göç ederken kullandığı bir geçit olma özelliğini taşır. Kafkasya'daki diğer önemli geçitler, Avar, Karayan, Sol ve Mamison geçitleridir (Özey 2017; 12).

Kafkasya dağlarının diğer bir parçası olan, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ın güneyinde uzanana Küçük Kafkaslar, zaman zaman dağlık, tepelik zaman zaman ise bir yay görünümüne sahiptir ve bu dağların arasında derin vadiler bulunur.

Küçük Kafkaslar çok sayıda parçadan meydana gelmiştir. Bu dağlardan bazıları şunlardır; Acara, Trialeti, Javakheti, Bazum, Shirak (Pirveli), Pambak, Tsaghkunyats ve Karabağ Dağlarıdır. Küçük Kafkasya Dağları'nın en yüksek noktası Sevan Gölü'nün

kuzeydoğusundaki Şahdağ'dır (yak. 4250 m). Dağlar üstünde bulunan tepelerin ortalama yüksekliği 3720 m'dir. Küçük Kafkasları iki ana gruba ayırabiliriz. Batum ve Yukarı Kura arasında 2580 m olan Acaro-İmertya Dağları ve Yukarı Kura ile Tiflis arasında uzanan Triyaletya Dağları 2750 m ile ve 3300 m Savsark Dağları. Güney dağlarının olduğu bölge geçit vermez bir coğrafyaya sahiptir. Bu dağlar ancak Gümrü ve Karakilise arasındaki Akbulak Geçidi ile aşılabılır. Kafkasya'nın bu güney bölgesinde ulaşım ancak Karadeniz veya Hazar Denizi kıyılarından ya da geçitlerden yapılabilir. Derin çukurlukların arasında küçük göller vardır. Koca Göl yani Gökçe Göl (1926 m) bunlardan bir tanesidir ve yüzölçümü 1400 m²'yi bulur (Smith 2009:6; Özey 2017:13).

İklim

Kafkasya'da tıpkı topografik özellikleri gibi iklimsel özellikleri bakımından da oldukça çeşitli bir görüntü sunar. Dolayısıyla Kafkasya bölgesinde sert karasal iklimden subtropik-nemli iklime dek çeşitli iklimlere rastlamak mümkündür. Yükseklik değişimi, enlem farkı ve denizel etkiye uzaklık (Karadeniz ve Hazar Denizi), Kafkasya'nın iklimi üzerinde etkili unsurlardır. Kafkasya'da hâkim iklim tiplerinden karasal iklim, Büyük Kafkasya'nın kuzeyindeki ovalarda etkilidir. Yaz ayları fırtınanın çok olmasına rağmen sıcak geçmektedir. Kışlar ise sürekli kuzey rüzgârlarının etkisi ile çok soğuk geçmektedir. Yağışlar kışın düşer, yıllık ise 1000 mm'nin üstünde kalır. Kafkasya'nın Karadeniz kıyılarında ılıman iklim, orta ve doğu kesimlerinde ise karasal iklim hâkimdir. Ortalama yağış yüksektir. Sıcaklık yükseklikle bağlantılı olarak değişir ve yıllık ortalaması 5 ile 15 derece arasında değişir. Doğuya gidildikçe yüksek Stavropol ovasında yağış şiddeti azalır. Bu kesimde aylık yağış dağılımının orantılı hale geldiği görülür. Hazar Denizi çevresi kurak olmakla beraber şiddetli buharlaşma yaşanır. Büyük Kafkasya dağlarının orta bölümlerinde yağışlar 3000 mm'nin üstünde seyredir. Kışlar karlı geçerken yazın ani sıcaklık değişimlerinden ötürü dolu yağdığı dahi görülür. Ancak farklı iklim koşullarının bir arada görüldüğü Transkafkasya'daki ovalarda ise subtropikal iklim görülür (Smith 2006: 233; Smith 2009: 5-6; Hewsen 2007: 10-11; Özey 2017:13-14).

Kuzey Kafkasya ise orta ılıman iklim kuşağındadır. Karadeniz kıyıları olan Tuapse - Soçi bölgesi ile Abazya bölgesinde subtropikal iklim özellikleri hâkimdir. Bu bölgelerde kışlar ılık, yazlar sıcak, bol yağışlı geçer. Ortalama sıcaklık Ocak ayında 0 °C, Temmuz ayında 20 °C, yıllık yağış miktarı ise 1000 mm'nin üstündedir. Söz konusu iklim

özellikleri zengin orman varlığını oluşturmuştur. Ancak Kuzey Kafkasya'nın doğu kesimleri için aynı özellikleri gözlemleyemeyiz. Nemliliğin azaldığı, tropik altı ve karasal iklim tiplerinin görüldüğü bir manzara karşımıza çıkar Ancak Hazar Denizi kıyılarına varınca iklimin yeniden ılımanlaştığı görülür (Smith 2006: 233; Smith 2009: 5-6; Özey 2017: 14).

Kafkasya'nın Karadeniz kıyılarında sıcaklık Ocak ayında dahi 0°C'nin üstündedir. Ancak iç kesimlere gidildikçe sıcaklığın azalarak 0°C'nin altına indiği ve havanın soğuduğu görülür. Bu bölgenin yine yüksek iç kesimleri haricinde iklimin genel itibariyle yazları sıcak olduğu temmuz ayında gecelerin soğuk, gündüzlerin ise oldukça sıcak olduğu görülür. Karadeniz kıyısında yıllık yağış denizel ılıman iklimin etkisiyle 1000 mm'yi geçmekte (yaklaşık 2500 mm), kıyı kesiminde hal böyleyken yüksek dağlık bölümde 750 mm'ye iç kesim düzlük alanlarında ise 500 mm'ye düşer. Hatta bu düzlüklerin kuzeydoğu kesimlerinde ise yaz kuraklığı görülür (Smith 2006: 233; Smith 2009: 5-6; Özey 2017: 14).

Akarsular ve Göller

Kafkasya su kaynakları açısından oldukça zengindir. Kafkasya nehirlerinin suları topraklarını iki yandan kuşatan iki denize, Karadeniz'e, Hazar Denizi'ne dökülür. Kuzey Kafkasya'da Kuban, Kuma-Terek ve Sulak, Güney Kafkasya'da Rioni ve Kura-Aras akarsuları bulunmaktadır. Sevan ise Kafkasya'nın en önemli gölüdür (Özey 2017: 15).

Bu nehirlerden Kuban Nehri Kafkasya'nın kuzeybatısında yer alır. 870 km uzunluğundaki nehir 1339 metre yükseklikten Elbruz Dağları'ndan doğar ve Azak Denizi'ne dökülür. Kuban Nehri 57 bin km²'den fazla bir alanı sular. Kuban nehri tarafından sulanan vadinin toprak kalitesi çok iyi olmakla beraber tarımın her türlüünü yapmaya elverişlidir. Nehir kolları ve havzasıyla gerek jeopolitik gerek çevresel açıdan hem Kafkasya hem de dünyanın geri kalanı için oldukça önemlidir (Özey 2017: 15).

Kuzey Kafkasya'nın doğu yarısını Terek Irmağı sular. Bu ırmak oldukça büyüktür, Gürcistan ve Rusya'nın içinden geçip, Hazar Denizi'ne dökülür. Bu ırmak, Büyük Kafkasya Sıradağları'na yakın bir nokta Zilgakhokh Dağları'ndan kaynağını almaktadır. Kuzey Osetya'nın içinden Vladikavkaz'dan geçip doğuya döner. Çeçenistan'ın içinden geçer ve Dağıstan'ın yakınında ikiye ayrılır. Hazar Denizi'ne dökülür. Kızılyar şehrinden sonra nehir deltası bataklığı halini alır. Bu nehrin uzunluğu 623 km'dir. Kuzey

Kafkasya'nın zengin akarsu kaynakları mevcuttur. Kuban Nehri, Terek Nehri Malka Nehri, Argun Nehri, Sunja Nehri gibi onlarca nehir vardır (Özey 2017:15).

Güney Kafkasya bölgesinde ise en büyük nehirleri Kura ve Aras olarak belirtmek mümkündür. Kura Nehri'nin doğuşu Türkiye'de Ardahan, Göle civarındadır. Kaynağını Allahuekber dağlarından alır. Toplam uzunluğu 1515 km civarındayken Türkiye sınırları 189 km dolayındadır. Gürcistan topraklarına ise Çıldır gölünün kuzeyinde girer. Bu nehir Gürcistan'dan geçer, Azerbaycan'ın Sabirabad şehri dolaylarında Aras nehri ile bütünleşir. Neftçala Rayonu Hazar Denizi'ne döküldüğü yeridir (Özey 2017:16).

Aras Nehri Türkiye sınırlarında doğar. Daha sonra Kura Nehri ile birleşip Hazar Denizi'ne dökülür. Bingöl Dağlarının Erzurum sınırları içinde kalan kuzey yamaçlarından doğan Aras Nehri, Tekman yaylasının bütün sularını toplar. Sakaltutan Dağları'nın doğusunda bulunan havza içinde kuzey yönlü akar. Mescitli Boğazı'nı geçip, Pasinler Ovası'na ulaşır. Yukarı Pasinler havzasının sularını toplar ve Hasankale (Pasinler) Çayı'nı alır ve kuzeydoğu yönlü akıp il sınırlarının dışına çıkar. Erzurum- Kars platosu güneyindeki çöküntü bölgelerinden akıp Ermenistan sınırına ulaşır. Türkiye-Azerbaycan, Türkiye-Ermenistan, Azerbaycan-İran sınırının bir bölümünü oluşturan nehir, Azerbaycan'da Kura nehrine dökülür. 1072 km uzunluğundadır ve 102 bin km² havza alanına sahiptir ve Kafkasya'nın en büyük nehirlerindendir. Türkiye içinde kalan sınırları 548 km'dir (Özey 2017:16).

Rioni Nehri, Kafkasya dağlarından kaynağını alıp, Karadeniz'e dökülür. Gürcistan'ın topraklarını sular. Uzunluğu 327 km'dir. 13.400 km²'lik bir alanı sular. Avrupa ve Asya kıtaları arasında en büyük iç deniz Hazar Denizi'dir. *Caspium Mare* veya *Hyrcaium Mare* ise eski adıdır. Batı Türkistan düzlüklerinin batısı ve Kafkasya'nın doğusu doğrultusunda kuzey-güney yönlü uzanan bu deniz, 423.300 km² ile dünyanın en geniş iç denizidir. En derin bölgesi, 1098 m'ye ulaşır. Güney kıyılarının bir parçası İran'ındır. Geri kalan kısmı ise Rusya, Türkmenistan, Kazakistan ve Azerbaycan toprakları içinde olmakla beraber 1200 km uzunluğa ve 300 km genişliğe sahiptir. Hazar Denizi'nin açık denizlerle bağlantısı bulunmamaktadır. Su seviyesi bu sebeple değişmekte, zaman zaman kurumakta ve yüzölçümü azalmaktadır (Özey 2017:18).

Kafkasya'da bölgelere göre iklimi değişmektedir. Kuzey kısmında kara iklimi, orta ve güney bölümde ise ılıman iklim yaşanır. Yazın 24 °C ile 26 °C arası değişen iklimi, kış

aylarında -10 °C ile +10 °C arasında değişebilmektedir. Yağış miktarı yıllık olarak 200-1700 mm arasında değişmektedir. Sevan (Gökçe) Gölü 940 km² yüzölçümü ile Ermenistan'ın yanı sıra Kafkasya'daki en büyük göldür. Yükseklik olarak da 1916 m ile bu büyüklüğe sahip en büyük göl olma özelliğini taşır (Can 2007: 189; Smith 2009: 6; Özey 2017: 17-19).

Toprak ve Bitki Örtüsü

Kafkasya toprakları çeşitlilik itibariyle pek çok ürünün yetiştirilmesi için oldukça verimlidir. Humuslu Kafkasya toprakları aynı zamanda iyi sulanabilmektedir. Kafkasya topraklarının büyük çoğunluğu böyleyken sadece Hazar Denizi çevresinde kuru ve kumluk topraklar mevcuttur. Kafkasya'nın Karadeniz'e yakın bölümlerinde 1000-1200 m'ye kadar gürgen ağaçları, 2000 m'ye kadar kozalaklı çamlar bilhassa karaçam hâkimdir. 3000 m'ye kadar ise otlaklar vardır. Çam, ladin ve köknar 2200-3100 m arasında görülür. Buzullar ise 3100 m'den sonra görülür. Hazar Denizi'ne yakın bölgeler seyrek bodur çalılıklar ve çıplak kayalıklar mevcuttur. Kafkasya dağları yamaçlarında meşe, kayın, kestane, çam, kızılğaç, ıhlamur, dişbudak gibi ağaçlardan oluşan ormanlar vardır. Kayın ve gürgen ağaçlarına 700 metreden yüksek bölgelerde rastlanır. Çeşitli cinslerde çam ağaçları neredeyse tüm yüksekliklerde bulunur. Bu çam ağaçlarının daha çok bulunduğu bölge, Batı Kafkasya dağlarının Karadeniz'e bakan yamaçlarıdır. Ova ve vadilerde, dağ yamaçlarında her çeşit bitkiye rastlamak mümkündür. Bu bakımdan Alpler ve Pireneler'den daha zengin bir dağdır. Kafkasya dağlarının Gürcistan sınırında 2100 metreye kadar olan bölgeler, kışın yaprağını döken ormanlardan oluşur. 2100 metreden sonra geniş dağ otlakları başlar. Dağıstan bölgesinde, dağlar çoğunlukla bitki örtüsünden yoksundur. Batı kısmında 700 m yükseklikteki bölgelerde, meşe, karaağaç, armut vardır. 700 m'den yüksek bölgelerde ise gürgen ağaçları görülür. Çeşitli cinsteki çam ağaçları ise hemen hemen her yükseklikte ve daha çok Batı Kafkasya dağlarının Karadeniz yamaçlarında vardır (Özey 2017:20).

1.3. YAZILI KAYNAKLAR IŞIĞINDA ESKİ ÇAĞLARDA DOĞU ANADOLU BÖLGESİ'NİN TARİHİ COĞRAFYASI

Bugün Doğu Anadolu Bölgesi olarak tanımladığımız topraklar Antik Çağ'da farklı eksonim isimlerle anılmış, tarihi süreç boyunca hâkim politik güçlerin egemenlik sahalarıyla doğrudan bağlantılı olarak sınırları değişmiştir. Dolayısıyla bölge sınırları zaman zaman mevcut siyasi sınırlarımızın dışına taşan bir hal arz eder. Doğu Anadolu Bölgesi Antik Çağ'da farklı sınırlar ve eksonim⁶ isimlerle anılmıştır. Bu bölümde fiziki coğrafya ile ilişkili olarak tezimiz içerisinde sık sık başvuracağımız bir coğrafi dal olan tarihi coğrafya çalışmasını yeryüzü şekilleri özelinde yapmaya çalışacağız.

Çevresine göre oldukça yüksekte kalan ve bünyesinde yine çevresine göre çok yüksek dağ sıraları ve çöküntü alanları barındıran Doğu Anadolu topraklarının bu özelliği tarihi belgelerde de kendisine yer bulmuştur. Bölgenin *Protohistorik çağlarından*⁷ başlayarak bilgi veren yazılı kaynakların tümü, sık sık Doğu Anadolu Bölgesi'nin ortalama yükseltisi veya engin yeryüzü şekillerine yer vermiştir. Bu anlamda bölgenin *Protohistorik Çağı*'nı temsil eden Yakındoğu kaynaklarında geçen ifadeler ile atıf yapılan hususlardan birisi Doğu Anadolu Bölgesi'nin yükseltisidir.

Yakındoğu Kaynaklarında Doğu Anadolu Bölgesi'nin Tarihi Coğrafyası

Dağlar, Plato, Ova ve Havzalar:

Kronolojik anlamda ilk olarak Akkad ve Aşşur kaynaklarında kendisine yer bulan Doğu Anadolu Bölgesi'ne çeşitli eksonim isimler verilmiş, bu isimlerle bölgenin yükseltisi vurgulanmıştır. Bölge üzerine ilk kez Orta Aşşur Krallığı (MÖ 1400-1050) dönemi, I. Şalmanesser (MÖ 1274 – 1245/1263- 1234) iktidarında bir yağma seferi düzenlenmiştir (Erzen 1992: 24; Çilingiroğlu 1997: 16; Can 2007; Kuhrt 2010: 457, 460). Aşşur Kralı gerçekleştirdiği askeri sefer hakkında bilgileri Aşşur'da restore ettirdiği “*Ehursagkurkurra*” (ARAB I: 112 vd; Messerschmidt vd. 1911: no:13; Luckenbill 1912: 226; 40) tapınağının duvarında yer alan yazıtta verir.

⁶ Bu konuda yapılmış teferruatlı bir çalışma için Bk; (Özsoy 2021).

⁷ MÖ XIII. yüzyıl ve IX. yüzyıllar arasını kapsayan bu dönem Doğu Anadolu Bölgesi için *Öntarih Çağları*, *Protohistorik Çağ* veya *Erken Demir Çağı* olarak kabul edilir. Bölge hakkındaki yegâne bilgi kaynağının Yakındoğu yazılı eserleri olduğu söz konusu dönem, bölgenin ilk merkezi gücü olan Urartu Krallığı'nın kurucu krallarından I. Sarduri (MÖ 840-330) Dönemi ile sona erer (Belli 1978: 45; Erzen 1992: 27; Kuhrt 2010: 228 vd, 457; Salvini 2011: 76; Dönmez 2016: 3; Çiğdem-Topaloğlu 2018: 417).

I. Šalmanesser yazıtında; Aššur'a ve yüce tanrılara ellerini yukarıya kaldırarak dua ettiğini, ordusunu harekete geçirerek güçlü dağ kalelerine doğru sefere çıktığını anlatır. Aššur Kralı güçlü dağ kaleleri ifadesi ile bölgenin fiziki yapısına dair ilk göndermeyi yapar (ARAB I: 114).

I. Šalmanesser ve sonrasında gelen pek çok Aššur kralı Doğu Anadolu Bölgesi üzerine seferler düzenlemiş, bu seferlerde edindikleri başarılarını diktirdikleri zafer anıtlarında övgüyle anlatmışlardır. Aššur kralları tarafından üretilen bu yazılı belgeler Doğu Anadolu'nun tarihi coğrafyası hakkında bilgi veren ilk yazılı kaynaklardır.

Aššur krallarının diktirdikleri bu yazıtlarda gururla anlattıkları başarıları ister istemez bölgenin topografik yapısına dair göndermelerde de bulunurlar. Aššur kaynaklarında ifade edilen topraklar yukarıda sınırlarını çizdiğimiz Doğu Anadolu topraklarının tamamını karşılamaz. Aššur kralları için bilinmezliklerle dolu olan kuzeyde yer alan toprakların tümü için *Uruatri* ya da *Nairi* gibi eksonim tanımlar yapılır. Kralların yazıtlarında fiziki coğrafyaya dair yaptığı göndermeler ile bir taraftan yetenekleri ve güçlerinin sınırları da vurgulanır. Çünkü o çağda görece uzak mesafelere, hele sarp dağ kalelerine, daha düz olan Mesopotamia coğrafyasından arızalı Doğu Anadolu topraklarına asker göndermek ve buraları ele geçirmek gurur duyulacak başarılardır.

Bu dönem için Aššur kaynaklarında tanımlanan Doğu Anadolu Bölgesi Büyük Zap Suyu Vadisi'nin yukarısı veya Van Gölü Havzası'na kadar uzandığı düşünülür (Goetze 1957: 191; D'jakonov-Kaškaï 1981: 105; Çilingiroğlu 1997: 16; Can 2007).

Bu ve bunun gibi diğer Aššur krallarının kaynaklarında yaklaşık 400 yıllık bir dönem boyunca benzer ifadelere rastlamak artık sıradan hale gelir. Bölgenin sahip olduğu tüm yer altı ve yer üstü kaynaklarına göz diken Mesopotamialı bu emperyalist devlet, her seferinde bir bahane yaratarak yüzlerce kez Doğu Anadolu topraklarına yağma ve talan seferleri düzenler⁸.

Bölgenin o dönem içinde bulunduğu dağınık sosyo-politik durum ise Aššur'un söz konusu yaklaşımının başlıca sebebidir. Aššur talan ve yağma seferleri Doğu Anadolu'nun ilk merkezi gücü Urartu Krallığı'nın ortaya çıkması ile son bulur. Aššur krallarının

⁸ Söz konusu seferlerin bazıları için *Bk.*; ARI I no. 715; ARAB I: 143, 144; ARAB I: 236; RIMA II A.0.101.1/col. i 1-9; Grayson 1996: A.0.102.6, col. iii 34-45, A.0.102.10, col. iii 26-33a; ARAB I: 619-620.

yazıtlarında bölgenin arızalı topografyasına yer vermeleri ve bunu vurgulamaları önemlidir.

Yine bu dönemde Doğu Anadolu'nun engebeli arazisinin yarattığı en önemli sosyo-politik sonuç ise dağınık siyasal manzara, çok kültürlülüktür. Erken Demir Çağı'nda Doğu Anadolu Bölgesi'nde pastoral gruplar ve yerleşik köy toplumları ya da en fazla aşiret veya beylik olarak tanımlayabileceğimiz siyasal organizasyonlar yer alır. Bu yapıyı oluşturan Erken Demir Çağı halklarının etnik kökeni aynı zamanda çok fazla bilinmezi de bünyesinde barındırır. Yine bu dönemin toplumsal yapısı politik olarak dağınık, yerel, yer yer birbirinden kopuk, çok sayıda alt kültür bölgesine sahip iletişimin zayıf olduğu bir görünüm şeklindedir.

En az 400 yıl süren Aşşur baskısı sonucu Doğu Anadolu'nun ilk merkezi gücü olan Urartu Krallığı ortaya çıkmıştır. Bu dönemde Doğu Anadolu Bölgesi gerçek anlamda mamur ve meskûn bir belde haline gelmiştir. Batıda Fırat Nehri'nden, güneyde Toros Dağları'na, doğuda Tebriz'in doğusundan, kuzeyde Kura Nehri'nin kaynağından kuzeydoğuda Sevan Gölü'ne kadar uzanan bir sahada, yaklaşık 220 bin km²'lik bir alana yayılmış olan Urartu Krallığı, Doğu Anadolu'nun ilk merkezi ve yerli gücüdür. Merkezden atanan yöneticiler vasıtasıyla eyaletlere ayrılmış bir idari düzende yapılanan Urartu Krallığı'nın bu modeli tercih etmesinde bölge coğrafyasının çıkardığı engellerin payı büyüktür. (Payne 2006: 6; Can 2007; Zimansky 1985: 12).

Dağlık Doğu Anadolu coğrafyasında kurulmuş olan Urartu Krallığı'nın ürettiği yazılı belgelerde bölgenin topografik özelliğine dair etkileri gözlemlemek mümkündür. Dağ adlarının önemli bir yer tuttuğu Urartu yazılı geleneğinde⁹, dağ adları ile tanrı adları özdeşleşmiş, adlarına kurbanlar kesilmiş, Urartu kralları tarafından kurulan pek çok yerleşim yeri dağ adlarıyla tanımlanmıştır. Bununla birlikte Urartu Krallığı'nda kentler ister istemez fiziki coğrafyaya göre konumlanmıştır. İdari ve mimari sistemde Doğu Anadolu topografyası etkili olmuş, coğrafyanın yarattığı dezavantajlar Urartu kale mimarisini etkilemiştir. Bununla birlikte Urartu dini ritüelleri, kurban ve ölü gömme gelenekleri ile de Doğu Anadolu'nun fiziki coğrafyası arasında bağ kurulur. Urartu kutsal kaya nişleri veya kaya mezarları, dini inanç ile yaşanan fiziki coğrafya arasında kurulan

⁹ Urartu Krallığı tarafından üretilmiş yazıtlar ve bunlar hakkında daha fazla bilgi edinmek için; Payne 2006.

ilişkiye verilebilecek örneklerin başında gelir. (Can 2007; Topaloğlu 2009: 63 vd.; Batmaz 2011: 203 vd.; Işık 2015: 277-278).

Bölgenin ilk merkezi gücü Urartu Krallığı'nın yıkılışının ardından tam anlamıyla bir çözülüş yaşanır. Politik, kültürel ya da ekonomik anlamda ciddi bir sarsılma geçiren Doğu Anadolu Bölgesi'nden bahseden kaynakların adresi değişir. Urartu sonrası dağlık bölgeye dair göndermelerden ilkinde Babil kaynaklarında rastlarız (Kuhrt 2010: 239; Salvini 2006: 129; ARAB II: 1184; Gadd 1923: 1-42; Oppenheim 1956: 303-305; Wiseman 1956: 62; Parpola vd. 1970: 373).

Urartu Krallığı'nın yıkılmasından sonra hüküm sürdüğü coğrafyada yaklaşık 200 yıl süren bir geçiş dönemi yaşanmıştır. Her anlamda bir çözülüşün, Urartu'nun kurduğu yüksek medeniyetin yok olduğu bir dönemdir. Söz konusu dönem Pers-Akhaemenid Dönemi'nin başlamasıyla son bulur. Post-Urartu (Med) (Ksen. *Cyrop.* III.3.5) geçiş döneminin ardından Geç Demir Çağı (Akhaemenid) Dönemi başlar (Wiesehöfer 2003; Can 2007; Sevin 2019: 9). Yukarıda bahsedilen Babil kronikleri sayesinde halen bilgi sahibi olmaya devam ettiğimiz Doğu Anadolu toprakları hakkında bilgi veren kaynaklar bundan sonra Akhaemenid Dönemi'ne kadar suskunluğa bürünür.

MÖ 6. yüzyılın başlarından itibaren Halys Irmağı'nın doğusunu kontrol eden Med Krallığı'ndan günümüze ulaşan herhangi bir yazılı kaynak mevcut olmadığı için Medlerin bölgeye bakış açılarını ya da fiziki coğrafyayı algılayışlarını bilmiyoruz.

Ancak MÖ 550 yılında Med Krallığı'nı ortadan kaldırarak Pers-Akhaemenid Hanedanlığı'nı kuran II. Kyros ve ardıllarınca bölgede gerçekleştirilen çeşitli idari düzenlemeler vasıtasıyla bilgi sahibi olabiliyoruz (Wiesehöfer 2003; Can 2007; Oelsner 1999/2000: 378; Rollinger 2008: 56 vd.)

Geç Demir Çağı'nda (MÖ 600 – 330) Yakındoğu ve Anadolu'nun yegâne gücü olarak ortaya çıkan Pers/Akhaemenid Krallığı ile Doğu Anadolu Bölgesi'nin bir başka eksonim adlandırma olan Armina/Armenia (DB II. 33-63) olarak adlandırıldığı görülür. Sadece, Pers/Akhaemenid kaynaklarında geçen Armina/Armenia ifadesi ile işaret edilen coğrafya kısmi de olsa Doğu Anadolu topraklarını işaret eder. Pers kralı I. Dareios tarafından Pers idari sistemi olan satraplıklar içinde tanımlanan Armenia bölgesi (Hdt. III.89.1; 3.96.1; FGrHist III C I 688 F 13 (20-21) 'Ktesias'; Wiesehöfer 2003; Çiğdem-

Topaloğlu 2018: 427; 428) sınırları itibariyle aşağı yukarı günümüz Doğu Anadolu topraklarına denk gelmektedir.

Akarsu ve Göller:

Nil Nehri'nin bütün Mısır'a hayat vermesi, kadim Mısır medeniyeti yaratması, Mısır'ı antikçağın ve daha sonraki dönemlerin en çok arzulanan bölgesi haline getirmesi gibi Dicle ve Fırat nehirleri de Anadolu ve Mesopotamia için hayat kaynağı olmuştur. Doğu Anadolu topraklarından doğan bu her iki nehir ilk yazılı kaynaklardan itibaren destanlara, efsanelere, kral yıllıklarına kazınmış, saygı duyulan, saçtıkları bereketten ötürü minnetle anılan coğrafi unsurlar olmuşlardır. Her iki nehir *Bereketli Hilâl* ya da Mesopotamia'yı oluşturur. Medeniyetlerin atası Mesopotamia uygarlıklarına hayat veren iki nehirden birisi olan Fırat Nehri'nin isminin kökeni Sümerce *Bu-ra-nu-nu* kelimesine dayanan Fırat Nehri, Aşşurca *Purattu*, İbranicede *Perāth*, Elamcada *ú-ip-ra-tu-iš*, Hurricede *Puranti*, Eski Farsça *Ufrātu*, Orta Farsçada *Frat* formlarına dönüşen kelime buradan Arapçaya *al-Furāt* şeklinde geçmiştir. Antik batı kaynakları bu nehri *ὁ Εὐφράτης*, *Εὐφρήτης*-*Euphrátēs* olarak tanır. Kelimenin Sümerce kökeninin Proto-Sümerce'de bakır anlamında gelen “*burudu*” ve Sümerce'de “*urudu*” kelimelerine dayandığı ileri sürülür. Çünkü kaynağını yüksek Doğu Anadolu yaylalarından alan nehir, Mesopotamia düzlüklerine indiğinde dinlenip duruluyor, özellikle taşımacılık için elverişli hale geliyordu. Muhtemelen üzerinde keleklerle ya da sallarla bakır taşımacılığı yapan Sümerlerin buradan hareketle nehre *Bu-ra-nu-nu* ismini verdiği ileri sürülür. Nitekim gerek Dicle gerek Fırat üzerinde tarihin hemen her döneminde bu yollarla taşımacılık yapılmaya devam edilmiştir. (Darkot 1979: 622 vd.; Güney 1990: 323-330; Gamkrelidze ve Ivanov 1995: 616; Tuncel 1996: 33-34).

Aşşur kaynaklarında Aşşur kralları *Uruatri-Nairi* topraklarına düzenledikleri yağma ve talan seferlerinde saltanat süreleri boyunca Fırat nehrini kaç kez geçtiklerinden veya en derin, en geçit vermez yerlerinden azametli ordularıyla nasıl geçtiklerinden gururla bahsederler.

III. Salmanassar (MÖ 858-824);

“*Saltanatımın 14. Yılında ülkemdeki sayısız (halkı) bir araya topladım (ve) yüz yirmi bin askerler Fırat'ı en derin yerinde geçtim.*” (ARAB I: 651).

Benzer ifadeler Urartu kaynaklarında da görülür. Urartu kralları ulu Fırat'ı ancak tanrıların yardımıyla geçerler ve onlar için övgü dolu bir başarıdır (Payne 2006: 237-238).

Adı antik kaynaklarda genellikle Euphrates ile birlikte zikredilen Tigris Nehri'nin isminin kökeni Sümerce *Idigna* veya Akkadça *Idiqlat*, *Idikla* formuna dayanır. İbranice *Hiddekel* (Gen. 2:14; Dan. 10:4) olarak da seslendirilen Dicle ya da antik Hellençe formuyla Tigris Nehri, Mesopotamia'nın başlıca iki hayat kaynağından birisidir. Euphrates ile birlikte Yakındoğu'da gerek Antik Çağ'da gerek Orta Çağ'da pek çok önemli yerleşim yeri bu iki nehrin kıyılarında ya da yakınlarında yer almıştır. Sadece bir hayat ve medeniyet kaynağı değil Yakındoğu, Mesopotamia ve Uzakdoğu arasındaki ticaretin başlıca aksiyon sahalarından birisi yine bu iki nehir olmuştur. Her iki nehrin yılın belirli zamanlarında neden olduğu taşkınlardan ötürü aktıkları coğrafyalarda yer yer kanallar açılmış bu surette kontrol altına alınmaya, su kapasitelerinden faydalanılmaya çalışılmıştır (Hartmann 1979: 582-585; Tuncel 1994: 281-282; Heyd 2000: 31; 181).

Bölgenin su kaynakları bakımından bir diğer önemli unsuru da göllerdir. Özellikle Van Gölü ülkemizin en büyük gölü olup tarihi coğrafya anlamında da pek çok kaynaktan ismi zikredilir.

Doğu Anadolu topraklarında uzun yüzyıllar dağınık halde yaşayan pastoral topluluklar, güneyden gelen Aşşur baskısından bunalıp bölgenin ilk merkezi gücünü teşkil ederler. Mesopotamia kaynaklarının Uruatri ve Nairi olarak isimlerini andığı bu pastoral boylar konfederasyonu devletleşme sürecini Van Gölü Havzası'nda başlatırlar (Piotrovski 1967: 41; Salvini 1995: 24; Salvini 2006: 43; Payne 2006: 7, 17; Salvini 2011: 83 vd.). Kurulan yeni devletin başkenti olan Tuşba ya da Tuşpa olarak anılan bölge ismi böylelikle antik ve modern kaynaklara da bu şekilde geçer. Antik Hellen ve Roma kaynaklarında *Thopitis*, *Thospitis*, *Tosp*, *Thospi'tis* (Θωσπίτις λίμνη) şeklinde ifade edilir.

Bitki Örtüsü:

Doğu Anadolu Bölgesi'nin büyük kısmının doğal orman sahasına dâhil olmasına rağmen yüzyıllar içerisinde bu ormanlık alanların büyük kısmı insan eliyle tahrip edilmiştir. Dolayısıyla bir zamanlar var olan ve geniş bir zaman aralığında pek çok tarihi belgede bahsedilen bu zengin orman varlığı bugün neredeyse yok olmuştur.

Tezimizde de defaatle ifade edilen antik kaynaklardan kronolojik olarak çok daha sonra yazılan Ortaçağ kaynaklarında da Doğu Anadolu Bölgesi'nin zengin orman varlığı

ifade edildiği görülür. Örneğin Orta Çağ İslam coğrafyacılarından İstâhri, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eserinde Ağrı'nın ormanlarla kaplı olduğunu anlatır. Bugün üzerinde ancak cılız bir ağaç topluluğunun kaldığı saha daha önce 2000 m - 2700 m irtifa arasında var olan geniş bir orman varlığından ancak geriye kalandır. Benzer şekilde Bingöl, Muş ya da Eleşkirt civarındaki gür ormanlardan günümüzde ancak çok seyrek ve dar bir sahada cılız ağaç topluluğu kalmıştır. Bununla birlikte Hınıs'ın kuzeyinde Sertmeşe, Muş'un kuzeyinde yer alan Karamiş Dağları gibi dağ isimleri ise artık tamamen çıplak olan bu dağların daha önce sık bir şekilde örten zengin orman varlığına sahip olduğunu gösteren fakat günümüze ulaşan silik izlerdir (Erinç 1953: 85; Tolmacheva 2001: 203-205).

Ancak haklarında hiç bilgi verilmeyen söz konusu ormanlık sahalar hakkında bölgenin ilk merkezi gücü olan Urartu kaynaklarının aksine, Doğu Anadolu Bölgesi'ne sık sık yağma ve talan seferleri düzenleyen Yakındoğu kökenli yazılı kaynaklar gayet edebi ifadelerle ayrıntılı bilgi verir.

Nitekim bunlardan birisi Aşşur kralı II. Sargon'dur (Şarru-ukin). Urartu'ya karşı düzenlediği ünlü sekizinci seferinde (MÖ 714) geçit vermez ormanlardan ve ürkütücü geçitlerden bahseder;

“Üzerleri her çeşit ağaçla kaplı sık ormanların, sedir ormanlarındaki gibi koyu gölgeler uzanan ürkütücü geçitlerin yer aldığı patikalardan geçen yolcunun asla güneş ışığını görmediği yüksek dağlar olan Nikippa ve Upa dağları arasında yürüdüm” (ARAB II: 142).

Aşşur kralı II. Sargon'un korkuyla karışık hayretle bahsettiği sık ormanlar için bugün Van Gölü'nün güneydoğu kesimleri önerisi yapılır (Belli 1996: 640).

Zengin bir orman varlığına sahip olduğu anlaşılan Doğu Anadolu Bölgesi'nde yüzyıllar boyunca süren ve tarihi belgelere yansıyan tahribattan geriye geniş çayırar ya da bozkır alanları kalmıştır (Erinç 1953: 68; 72).

Doğu Anadolu topraklarının orman varlığı, yüzyıllar boyunca Aşşur kralları ve ordusu gibi işgalciler tarafından yok edildiği gibi yerli halkın maden çıkarma ve işleme, barınma veya ısınma amaçlı faaliyetleri ile de ayrıca tahrip edilmiş ve bugün kısıtlı bir bölge haricinde büyük oranda ortadan kalkmıştır (Erinç 1953: 32; 85; Olmstead 1964:

63-64; Lang 1971: 31; Pehlivan 1991a: 19; Erzen 1992: 5; Hewsen 1997: 12; Dedeyan 2015: 32-33; Grousset 2019: 27).

Yukarıda da belirttiğimiz üzere yok olan orman sahalarının yerini zamanla geniş bozkırlar ve çayırlar almış bununla birlikte başından beri süregelen ve yalnızca iklimin elverdiği yerlerde icra edilebilen tarım, meyvecilik, bağcılık gibi faaliyetler ön plana çıkmıştır. Nitekim her iki geçim kaynağını da tarihi belgelerde gözlemlemek mümkündür. Orman örtüsünün yok edilmesi ile değişen bölge halklarının temel geçim kaynakları, ayrıca hayvancılığa da dayalı bir sosyo-ekonomik düzenin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Başta at olmak üzere çeşitli küçükbaş hayvanları büyük sürüler halinde besleyen Doğu Anadolu halklarının sahip olduğu bu reel ekonomik model ve bu modele ilişkin ekonomik kaynak bölge üzerinde emperyal emelleri olan dönemin güçlerinin ilgisini çekmiştir.

Örneğin Aşşur kaynaklarında Aşşur krallarının Doğu Anadolu üzerine gerçekleştirdikleri seferler, sırf bölge halklarını yıldırma, sindirmek, kontrol altına almak, sömürmek adına yaptıkları katliamlar ve yıkımlar sadece orman örtüsü ile sınırlı kalmamış, ekonomik kaynaklar ve insan kaynaklarını da hedef almıştır. Doğu Anadolu Bölgesi'nin sahip olduğu her türlü elverişsiz coğrafi ve iklimsel koşula rağmen bin bir özenle yetiştirilen meyve bahçeleri ve bağlar talan edilmiş, yakılıp yıkılmıştır. İnsan ve hayvan kaynakları ve varlığı ya katledilmiş ya da çalınmıştır (ARAB II: 161).

Bölgenin kendi bağrından çıkardığı ilk merkezi gücü Urartu Krallığı döneminde de kralların inşa ettirdikleri bağlar, bahçeler, barajlar, sulama kanalları, tarlalara ilişkin çok sayıda tarihi vesika mevcuttur (Payne 2006: 49; 50; 52 vd.). Doğu Anadolu tarihi boyunca belki de en çok yatırımın yapıldığı dönem olarak düşündüğümüz Urartu Krallığı döneminde krallar, ekonomilerinin temelini oluşturan tarımsal faaliyetleri desteklemek adına sulama kanalları, barajlar, bağlar, bahçeler, tarlalar kurmuş, faaliyete açmış pek fazla seçenek sunmayan Doğu Anadolu iklimi ve bitki örtüsü özelliklerine karşın insan yaşamı için elverişli koşullar yaratmışlardır (Erinç 1953: 73-74, 76).

Doğu Anadolu Bölgesi'nde insan eliyle yapılan bu tür faaliyetlerin yanı sıra hem bölgenin doğal bir özelliği olarak hem de yukarıda belirtilen orman örtüsünün zamanla ortadan kalkması neticesinde başta at olmak üzere geniş hayvan sürülerinin beslenmesi de önemli bir ekonomik faaliyet haline gelmiştir. Bu durumun ortaya çıkmasında temel

sebeep gerek bölgenin özellikle yüksek kesimlerinde orman üst sınırının da üzerinde yaylalarda yetişen alpin çayırıları gerek orman örtüsünün ortadan kalmasıyla belki daha az yüksek kesimlerde ortaya çıkan yine geniş çayırlandıdır.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin söz konusu zengin kaynakları özellikle at yetiştiriciliği konusunda bölgenin bir fenomen haline gelmesine zemin hazırlar ve tarihi belgelerde kendisine yer bulur. MÖ XV. yüzyılın sonlarında, Urartu öncesinde Doğu Anadolu'nun ilk politik örgütlenmelerinden Azzi-Hayaşalıların yetiştirdiği atlar söz konusu fenomenin ilk tarihi tezahürüdür (Cornelius 1973: 270; Pehlivan 1991_b: 20; Pehlivan 1991_a).

Bölgenin zengin hayvan kaynakları ve at varlığına ilişkin verilere Urartu kaynaklarında da rastlamak mümkündür. Nitekim Urartu kralı Minua oğlu Argiştı, Horhor Yazıtı'nda Diauehi ülkesi ve diğer pek çok ülkeye gerçekleştirdiği seferlerde ele geçirdiği ganimetleri sayarken çok sayıda at, büyükbaş ve küçükbaş hayvanı da sayar (Payne 2006: 150-151).

Hellen ve Roma kaynaklarında Doğu Anadolu Bölgesi'nin Tarihi Coğrafyası

Dağlar, Plato, Ova ve Havzalar:

Yakındoğu kaynaklarının yanı sıra bölge hakkında en geniş bilgileri veren dönemin bir diğer önemli kaynağı da Hellen kaynaklarıdır. Herodotos ile başlayan Hellen kaynakları sadece fiziki coğrafya sınırları hakkında değil bölgenin siyasi, kültürel, etnik, lengüistik, mimari, geçim kaynakları ve ekonomik yapısı hakkında da bilgi verir.

Bu bağlamda kronolojik olarak karşımıza çıkan ilk kaynak Halikarnassoslu Herodotos'un (Ἱστορίαι) *Historia*'sıdır. Müverrih eserinde Med İmparatorluğu ve Lydia Krallığı arasında sınırın Halys Nehri tarafından belirlendiğini anlatırken nehrin *dağlık Armenia topraklarından yani Doğu Anadolu Bölgesi'nden* doğduğundan bahsederek bölgenin temel fiziki özelliği olan engebeli topografyasına da vurgu yapar (Hdt. I.72.2).

Herodotos'tan sonra Armenia bölgesinin fiziki coğrafyası hakkında bilgi veren bir diğer kaynak Ksenophon'dur. “*Anabasis*” (Ἀνάβασις) adlı eserinde bizzat bulunduğu Doğu Anadolu hakkında çeşitli başlıklarda değerli bilgiler verir. Buna göre Ksenophon

ve beraberindeki Hellen paralı askerleri Kentrites Nehri'ni¹⁰ (Botan Çayı) geçtikten sonra Armenia topraklarına girmişlerdir (Ksen. *Anab.* IV.3.1. vd.; Lee 2007: 249).

Bu noktada yukarıda belirttiğimiz hususları sağlayan yani Armenia ya da Doğu Anadolu Bölgesi'nin coğrafyası hakkında ayrıntılı bilgiler zikreden kaynakların başında kronolojik sıra itibarıyla Strabon, Plinius ve Ptolemaios'un eserleri gelir.

Strabon, Armenia hakkında verdiği bilgilerde ve eserinin muhtelif yerlerinde bölgenin dağlık ve engebeli yapısına atıfta bulunur (Ksen. *Anab.* IV.4.1; 8). Buna göre Media sınırındaki kimi bölgeler hariç Armenia topraklarının neredeyse tamamı sarp, dağlık ve engebelidir. Yazar eserinin başka bir yerinde ise Media gibi Armenia'nın da büyük vadiler içeren ve Taurusların ortasında yer aldığından bahseder (Strab. XI.14.2; 12.4; 13.7; 12.1).

Doğu Anadolu Bölgesi'nin ovaları ve yaylaları hakkında ilk bilgiyi dolaylı da olsa Herodotos verir.

Herodotos, Miletos eski tiranı Aristagoras ve onun İonia Ayaklanması'nda rolü ve faaliyetlerinden söz ederken Aristagoras'ın Sparta Kralı I. Kleomenes'i ayaklanmaya ikna etmek üzere yaptığı görüşmede geçen bronz üzerine işlenmiş dünya haritasından bahseder. Aristagoras, Pers Krallığı'nın sınırları ve büyüklüğünü anlatırken sözü Armenia'ya getirir. Ona göre Armenialılar yüzlerce büyükbaş ve küçükbaş hayvana sahiptir (Hdt. V.49). Herodotos'un Aristagoras'a mal ederek verdiği bu bilgi doğrulanabilir. Nitekim Doğu Anadolu Bölgesi'nin yaylaları geniş hayvan sürülerini beslemek için idealdir. Böylelikle Doğu Anadolu Bölgesi tarihi boyunca pastoral topluluklara ev sahipliği yapmıştır ve dönemin Armenia halkının da temel geçim kaynağı hayvancılık olsa gerekir. Doğu Anadolu ovaları ve platoları onların sahip olduğu bu yüzlerce baş hayvanı besleyebiliyordu.

Strabon, Kuzey India, Hyrcania (Υρκανία), Aria (Ἀρ(ε)ία), Margiana (Μαργιανή) ve Bactriana (βαχλο) ülkeleri ve bunların konumlarının yanı sıra bu ülkelerin verimli toprakları, mutedil iklimi ve bolca üretilen üzüm, bal ya da şarabını anlatırken sözü

¹⁰ Kentrites ismi ayırmak, kesmek, bölmek anlamlarına gelen Ermenice *Ktrel* ve *Ktric* kelimeleri ile ilişkilendirilir kelimenin kökenine ilişkin bu doğrultuda bir önerme yapılır. Bu bağlamda Ksenophon'un Armenia'yı Carduchia'dan ayıran bir nehir olması üzerine verdiği bilgiye de atıf yapılır (Marquart 1930: 340; Hewsen 1983: 128).

Armenia sınırları içinde bulunduğunu ifade ettiği Sakasene ve Araksena'ya da getirerek bu topraklarından benzer koşullara sahip olduğunu aktarır (Strab. II.1.14).

Strabon eserinin başka bir yerinde Hyrcania'nın verimli topraklarını ayrıca anlatarak her bir asma bir *metrētē*¹¹ şarap, her bir incir ağacının altmış *médimnos*¹² ürün verdiğinden ve yapraklarından bal damlayan ağaçlarından bahsettikten sonra aynı verimli ve bereketli ortamın Armenia'daki Sakasene (Σακασηνή) ve Araksene ovalarında da olduğunu anlatır (Strab. XI.7.2).

Strabon'un bahsettiği Araksenon Pedion (Ἀραξηνὸν πεδίον), kendi içerisinde 26 bölge içerir. Doğal kaynaklarının varlığı ve zenginliği ile ön plana çıkar. Herodotos tarafından Alarodion olarak ifade edilen halkın yaşadığı bölge ile bağlantılı olduğu düşünülür. Arakses Nehri bu ovidan geçerek Albania'nın dışına doğru akıyor böylelikle Caspia Denizi'ne boşalıyordu. Strabon, Araksenon Pedion'u tanımlarken bu toprakları çok verimli olarak ifade ediyordu. (Hdt. I.202; Strab. XI.14.3,4,7, 13; Plin. nat. VI.9; James 1870: 188; Selen 1948: 240; Toumanoff 1963: 218; Hübschmann 1969: 278; BATlas 89 F1 Araxenon Pedion).

Bu noktada Strabon'un “*asmanın bile*” kıstasını koymasının ilginçtir. Çünkü Doğu Anadolu Bölgesi'nin iklimini düşününce üzüm yetişebilecek elverişliliğe sahip bir iklim zaten bölgenin çok az bir kesiminde görülür. Daha mutedil iklimlerin insanı olan Strabon için muhtemelen asmanın dahi yetişebileceği iklim şartları bu bağlamda en alt sınırı temsil ediyordu.

Strabon'un bahsettiği ovalardan bir diğeri olan Phauene (Φαυηνή) için Phasiene önerisi yapılır. Phauene ya da Phasiene olarak bilinen ova bugün doğu-batı yönünde uzanan Pasinler Ovası ile eşitlenir. Söz konusu bölge Ksenophon'a göre Phasianoi/Phasiáni halkının yaşadığı yerd. (Ksen. Anab. IV.6.5; VII.8.25; Diod. XIV.29; Selen 1948: 240; Hübschmann 1904: 362-363; Adontz 1970: 21, 22, 173; Garsoiän 1989: 454; Hewsens 1992: 213; Grousset 2019: 25; BATlas 89 D1 Phasianē/Bassiane).

Strabon, Taurus Dağları'ndan ve bunların kolları ile farklı coğrafyalardaki uzanış yönlerinden uzun uzun bahsettikten sonra sözü bu dağ sistemin bir parçası olan Armenia

¹¹ Metrētēs: 39,4 lt'ye (yak. 40 lt) denk gelen ve Antik Yunan'da kullanılan birincil sıvı ölçüsüdür (Britannica 2004: Metrētēs).

¹² Médimnos: Antik Yunan'da kullanılan kuru ölçü birimi. Bölgesel farklılıklar göstermekle birlikte yaklaşık 52 lt'ye denk gelir (DNP, Schulzki 2006: Medimnos). Bringmann 2005: 157).

topografyasına getirir. Strabon'a göre; Armenia heybetli ve geniş alana yayılmış çok sayıda dağı, platoyu, alçak ovayı ya da geniş vadiyi bünyesinde barındırmaktadır. Uçsuz bucaksız bu kadar dağın arasında sayısız küçük kabile yaşamakta ve bunların çoğu eşkıyalık yapmakta, muhtemelen coğrafyanın dezavantajını kullanarak yol kesmekte, haraç toplamaktadır (Strab. XI.12.4).

İklim:

Doğu Anadolu topraklarının sert karasal iklimi, uzun ve çok soğuk geçen kışlarına dair antik kaynaklardan günümüze yansıyan en önemli bilgiler, bölgeden emrindeki binlerce askerle geçmek zorunda kalan Ksenophon'un *Anabasis*'inden yansıyan anekdotlardır.

Paralı Hellen askerleri, taraf oldukları ve başarısızlıkla sonuçlanan Pers Krallığı'na dair taht mücadelesine ilişkin giriştikleri bir dizi askerî harekât sonrası, ülkelerine dönmek için, Karadeniz limanlarına ulaşmaya çalışırlar. Hellenlerin bu oldukça maceralı yolculukları sırasında, asıl komuta heyetinin Persler tarafından katledilmesi üzerine askerlerin başında bir komutan olarak tanıdığımız Ksenophon, ünlü eseri *Anabasis*'te yolculuklarını pek çok ayrıntısıyla anlatır. *Anabasis*, dönemin Doğu Anadolu'su hakkında bizlere değerli bilgiler sunan eşsiz bir kaynaktır. Kentrites (Botan Çayı) Nehri'ni geçerek Armenia topraklarına giren Hellenler, tartışmalı olmakla birlikte, MÖ 400'ün Sonbahar aylarında, nispeten daha güneyde olan Doğu Anadolu topraklarında, kar yağışından ve daha düşük sıcaklardan ziyade yağmur ve soğuk hava ile karşılaşılırlar. Tartışmalı olmakla birlikte modern kaynakların Ekim ayının ortası önerisi yaptığı bu dönemde, yağışlı ve nispeten soğuk hava, Hellenlerin karşılaştıkları ilk iklimsel engel olmuştur. Yolculukları sırasında açık arazide konaklamak zorunda kalan On binler, doğal olarak zaman zaman yağmura, soğuk havaya ve yoğun kar yağışına maruz kalırlar. Askerlerin birkaç gün süren yürüyüşleri sırasında aşmak zorunda kaldıkları Kentrites Nehri'nin yanı sıra açık arazide devamlı maruz kaldıkları soğuk ve yağışlı havadan ötürü özellikle ayaklarında çeşitli lezyonların geliştiği düşünülür (Ksen. *Anab.* IV.4.1.vd.). Ancak Hellenler, yolculuklarının ilerleyen aşamalarında Doğu Anadolu topraklarının daha kuzey, dağlık ve daha soğuk kesimlerine sokuldukça yavaş yavaş kar yağışı ile ve daha sert soğuklarla tanışmaya başlamışlardır (Can 2007; Lee 2007: 249).

Strabon da daha önce yukarıda anlattığımız Armenia'nın alt bölgelerinden, ovalarından ve platolarından bahsederken bu toprakların iklim koşullarına da değinir. Strabon'un da anlatıları tipik Doğu Anadolu iklimine dair tasvirler içerir. Eserinde Khorzene ve Kambyzene'den bahseden yazar buraların Armenia'nın en kuzeydeki bölümleri olduğunu ve Kafkasya Dağları'na komşu bu topraklarda yer alan dağların üzerindeki geçitlerde şiddetli kar fırtınaları olduğunu, geçitlerde insanların bu şiddetli fırtınalara maruz kaldığını, muhtemelen yoğun kar yağışının çığ düşmelerine neden olduğunu, yolcuların ve diğer insanların yönlerini bulabilmesi için veya bir kaza yaşanması durumunda nefes alabilmeleri ve kurtarılabilmesi için bugün yürüyüş ya da kayak yapmak için kullanılan baton benzeri sırkalar tedarik ettiklerinden bahseder (Strab. XI.14.4).

Akarsu, Göller ve Bitki Örtüsü:

Antik Hellen yazarlarından Herodotos Euphrates'in kaynağını Armenia'dan aldığını büyük, derin ve hızlı olduğunu ve Erythreia Denizi'ne döküldüğünü anlatır. (Hdt. I.180).

Eserinin bir başka bölümünde ise Armenia'da yaşayan insanların Euphrates'i nasıl taşımacılık yapmak için kullandıklarından bahseder. Kestikleri söğüt ağaçlarından yaptıkları iskeleti hafif olması için samanla doldurup sığır dersinden bir gövde ile kaplayarak kelek yaptıklarını anlatır (Hdt. I.180). Tarihçilerin babasının anlattığı bu hikâye aslında Euphrates boylarında yaşayan halkların yüzyıllardır kullandığı bir yöntemdir. Nehrin ulaşım elverdiği yerlerde söz konusu pratik yöntemle yüzyıllardır bölgenin kuzeyi ile güneyi, Mesopotamia ile Anadolu arasında aktif olarak ticaret yapılmaktadır.

Strabon, Eratosthenes'in eserine yönelik eleştirel getirdiği pasajında Euphrates'in akış yönüne dair bilgi verir. Kaynağından ya da dağlarda ayrılırken güneye akan nehrin çok geçmeden yönünü doğuya doğru çevirdiğini, ancak daha sonra denize ulaşmaya kadar güneye doğru ilerlemeye devam ettiğini aktarır (Strab. II.1.23).

Antik yazarlardan Arrianos ise *Aleksandrou Anabasis* (Ἀλεξάνδρου Ἀνάβασις) adlı eserinde Euphrates'in Armenia Dağları'ndan doğduğu bilgisini verir. Kış mevsiminde yatağında ve sakin akan nehrin bahar geldiğinde dağlardan eriyen karların etkisiyle sularının çoğalmaya başladığını hele ki yaz mevsimi geldiğinde ise kabarıp coştüğünü ve

Assyria topraklarında yatağından taşıp yüksek akış hızı ve bol su ile seller oluşturduğunu anlatır (Arr. *Anab.* VII.21.3)

Plinius ise Euphrates'in Armenia Maior'un bir eyaleti olan Caranitis'ten (Karin, Garin, Erzurum) doğduğunu söyler (Plin. *nat.* V.20.1).

Hellen ve Latin kaynaklarında Herodotos'tan başlayarak Tigris adının çeşitli formlarına rastlanır (Dyer 1872: 1208). Herodotos, Armenia'nın sınırlarından bahsederken Euphrates ve Tigris hakkında da bilgi verir. Müverrih Tigris'i kayıklarla geçilemeyen bir nehir olarak tanımlar (Hdt. V.52). Başka bir yerde ise Tigris'in Erythraean Denizi'ne döküldüğünü söyler (Hdt. VI.20).

Ksenophon, Tigris üzerinde açılmış kanallardan bahseder ve buradan gemilerle tahıl taşındığını ifade eder (Ksen. *Anab.* I.8.1). Xenophon'un bahsettiği manzara sonraki yüzyıllarda da gözlemlenir. Nehrin debisinin izin verdiği noktalarda kelekler, salları ya da gemilerle taşımacılık ve ticaret yapılmış, güneyden kuzeye, doğudan batıya çok çeşitli mal ve emtia taşınmıştır. Bununla birlikte gerek Euphrates gerek Tigris üzerinde açılan kanallar vasıtasıyla tarım, meyvecilik, bağcılık gibi faaliyetler yapılarak verimli sahalar oluşturulmuştur (Hartmann 1979: 584).

Diodorus Siculus ise Mesopotamia'nın Euphratēs ve Tigris ile çevrili olduğunu söyler (Diod. XVIII.6.3). Siculus, Tigris'e dair ayrıntılı bir tanımlama da sunar; Buna göre genişliğinin birçok yerde üç ya da dört *stadia* olduğunu, ortasında derinliğinin bir fil boyutunda olduğunu, dağlardan 700 *stadia* aktıktan sonra Kızıldeniz'e döküldüğünü ifade eder (Diod. XIX.17.3).

Varro, Tigris adının Armenia dilinde “*kaplan*” anlamına geldiğini, aynı zamanda çok hızlı akan bir nehir olan Tigris'in isminin “*ok*” anlamına geldiğini de söyler (Var. *De Lin.* V.100).

Strabon ise Tigris'in Niphates Dağı yakınlarındaki dağlık ülkede doğduğunu Thopitis Gölü'ne karşımadan ve hızlıca bu gölün içinden aktığını Med dilinde “*ok*” anlamına geldiğini ifade eder. Akışına devam ederek ve Kardukhia ile Mesopotamia'yı sağda bırakarak Opis ve Semiramis duvarına doğru aktığını, daha sonra Euphrates ile yaklaşarak Mesopotamia'yı oluşturduğunu sonrasında Pers Körfezi'ne döküldüğünü ifade eder. (Strab. XI.4.8). Plinius, Euphrates ile birlikte ismini andığı Tigris'in Armenia'dan doğduğunu ifade eder (Plin. *nat.* VI.9.1).

Armenia’da Euphrátēs ve Tigris nehirleri haricinde isimleri antik kaynaklar tarafından zikredilen Araxes ve Kyros isimli nehirler de bulunmaktadır. Bununla birlikte kaynağını farklı coğrafyalardan alan ve ancak Armenia bölgesinden geçmesi hasebiyle Phasis (Rioni), Lykos (Kelkit) gibi nehirlerin ismi de antik kaynaklarca anılır.

Aras Nehri, Erzurum’un (Elegia, Karin, Garin, Theodosiopolis) 60 km kadar güneyindeki Bingöl Dağı’nın (3194 m) kuzeybatı yamaçlarından doğar ve Caspia (Hazar) Denizi’ne dökülür. İsmi antik Hellen kaynaklarında Ἀράξης ya da Ἀράξις olarak anılırken Roma kaynakları Araxes olarak kaydeder. Toplam uzunluğu 1059 km olan nehrin 548 km’si ülkemiz topraklarındadır. Nehrin en önemli özelliklerinden birisi tarihi süreç boyunca çeşitli ülkeler arasında doğal bir sınır görevi görmesidir. Demir Çağı’nın rakip güçleri Med ve Urartu devletleri arasındaki sınırın bir kısmını Araxes oluşturuyordu. Sonraki dönemlerde İskender İmparatorluğu’nun kuzey sınırını da nehrin orta kesimleri teşkil ediyordu. Nitekim nehrin söz konusu özelliği sonraki çağlarda da devam etmişdir. Araxes’in antik coğrafyası pek çok belirsizlik içerir. Nitekim bu karmaşık durum antik kaynaklarda da kendini gösterir (Strab. XI.14.2; Plin. *nat.* V.13.3; VI.9; Byz. *Ethnika*. A109.18; James 1870: 188; Darkot 1979: 554; Tuncel 1991: 333; BAAtlas 90 B2 Araxes fl.).

Herodotos, Araxes’i Ister (Tuna) Nehri ile karşılaştırır ve farklı kaynakların bazılarının Araxes’in Ister’den daha büyük bazılarının ise daha küçük olarak tanımladığını aktarır. İlgili pasajda nehir üzerine bilgi vermeye devam eden yazar, Araxes üzerinde Lesbos (Midilli) Adası’na eş değer büyüklükte birçok ada olduğunu ve bu adaların içinde yaz aylarında toplayıp biriktirdikleri ve kışı bu stoklarıyla geçiren her türlü kök bitkiyle ve ağaçlardan belirli meyvelerle beslenen insanların yaşadığını ekler. Hatta bu insanların bazı ağaçların meyvelerini topladıkları ateşin başında yakıp tütsüsü ile sarhoş olduklarını aktarır. Herodotos’un bahsettiği ağaçların meyveleri muhtemelen uyuşturucu ya da en azından keyif verici maddeler içeren bir tür olsa gerekir. Çünkü yazar pasajın devamında söz konusu insanların çıkan tütsü ile bir süre sonra kalkıp dans ettiklerini ve şarkı söylediklerini aktarır. Herodotos devam eden satırlarda Araxes’in Matienlerin ülkesinden Kyros’un atını yutması ile sinirlenip 360 kanala ayırarak intikam aldığı Gyndes gibi Matienler ülkesinden aktığını, sularının 40 farklı noktadan denizle buluştuğunu ve bunların birisi dışında hepsinin sığ bataklıklar ve havuzlar olduğunu ekler. Bu noktalarda çiğ balık yiyerek beslenen ve giysi olarak buralarda bulunan fok

balıklarını avlayarak derilerini giysi olarak kullanan insanların yaşadığını söyler. 40 kanala bölünen Araxes'in ancak bir noktadan Caspia Denizi'ne döküldüğünü söyler (Hdt. I.202; 4.40). Modern kaynaklar bu noktada Herodotos'un tasvirlerine ihtiyatla yaklaşır. Çünkü yazarın Caspian Denizi'nin kıyısındaki ülkeler hakkında bilgisi bulunmamaktadır (James 1870: 188).

Strabon, Araxes ve Cyrus nehirlerinin Iberia ve Albania arasındaki sınırı oluşturduğunu, Araxes ve Cyrus'un Armenia boyunca aktığını söyler (Strab. XI.1.5) (Strab. XI.14.2). Yazar ayrıca daha önceki satırlarda da bahsettiğimiz Araxene Ovası'ndan bahsederken Araxes Nehri'nin Albania'nın uç noktalarına aktığı ve sularını Caspian Denizi'ne boşalttığını söyler (Strab. XI.14.4). Bununla birlikte Hanibbal tarafından Armenia Kralı Artaxias için kurulan Artaxata ve Arxata şehirlerinin Araxes Nehri üzerinde yer aldığını da ifade eder (Strab. XI.14.6).

Plinius ise Araxes'in Euphrates ile aynı dağlardan ondan sadece altı mil uzakta doğduğunu söyler. Usis'in suları ile yükseldiğini, Cyrus ile birlikte Caspian Denizi'ne aktığını söyler (Plin. *nat.* VI.9.1). Plinius, Armenia Maior'un bölgelerinde olan Atropatene'yi Otene'den Araxes Nehri'nin ayırdığını da yazar (Plin. *nat.* VI.16.1).

Strabon, Iberia'dan bahsederken Cyrus'a da değinir. Cyrus'un Armenia topraklarından doğduğunu ve Iberia'nın orta kesiminde bulunan bir ovaya doğru aktığını, bu ovadaki en büyük nehir olarak diğer nehirleri de bünyesinde topladığını, dar bir vadiden Albania topraklarına girdiğini buradan da sularını Caspian Denizi'ne boşalttığını söyler. Strabon'un verdiği bilgilere göre nehrin önceki adı *Corus*'dur (Strab. XI.1.5; 3.2). Strabon ilerleyen satırlarda ise Cyrus'un Albania boyunca aktığını, beslendiği diğer nehirlerle toprağın mükemmel niteliklerine katkıda bulunduğunu ancak taşıdığı büyük miktardaki alüvyonal malzemenin zamanla ada ve adacıklar oluşturduğunu söyler. Nehrin denize döküldüğü kısımda 12 ağza ayrıldığını hatta bazılarının alüvyonal malzeme ile tıklandığını, deniz taşıtlarının demirlemesi için dahi yer kalmadığını söyler. Strabon ayrıca denize döküldüğü yerde 500 *stadialık* bir sahayı alüvyonal malzeme ile doldurduğu bilgisini de ekler (Strab. XI.4.2).

Plinius, Cyrus'un Heniochoi (Ἠνίοχοι) Dağı'ndan doğduğunu söyler ve Araxes ile birlikte Caspian Denizi'ne döküldüğünü, Armenia ile Iberia arasındaki sınırı oluşturduğunu söyler (Plin. *nat.* VI.10.1; 15.2).

Strabon, Armenia'daki göller hakkında da bilgi verir. *Arsene* veya *Thopitis* olarak adlandırdığı bir gölün ismini veren yazar bu göle özgü birtakım özellikleri de beraberinde tanımlar. Buna göre soda içeren *Thopitis Gölü* (*Thospitis Limne*, *Θωσπίτις λίμνη*) bu özelliği ile elbiseleri temizler ve onarır. Ancak gölün bu özelliği sularını içilebilir olmaktan alıkoyar. Bununla birlikte Niphates yakınlarındaki dağlık ülkeden doğan Tigris Nehri de yine Strabon'a göre bu gölün içinden akar (Strab. XI.14.8; XVI.1.21; Dyer 1872: 1176; Frye 1984: 48-49; Cook 1985: 256-257).

Plinius ve Ptolemaios da eserlerinde benzer coğrafyaya atıf yaparak *Thopitis* isminden bahsederler. (Plin. *nat.* VI.31.1; Ptol. *georg.* V.13.7).

Aşşur ve Urartu kaynaklarının yanı sıra çok daha sonra gelen Hellen-Roma kaynakları da bitki örtüsü ile bağlantılı olarak hem bölgenin hayvan varlığı hem de at yetiştiriciliği hususunda kıymetli bilgiler verirler (Hdt. V.49; Ksen. *Anab.* IV.5.24-34; Strab. XI.13.7; 14.9; Pol. VIII.23.5).

Yakındoğu kaynaklarının yanı sıra daha önceki bölümlerde de bahsettiğimiz üzere antik Hellen-Roma kaynaklarında da ifade edildiği üzere Armenia bölgesinde bir tarımsal üretim, verimli vadiler ve ovalar ve kendi kendine yeterlilik durumu söz konusuydu. Urartuların bölgedeki hâkimiyetleri döneminde kurduğu çok sayıda sulama kanalı ve baraj vasıtasıyla ulaştıkları yüksek tarımsal üretimin yanı sıra hayvancılık faaliyetleri (Belli 1996; Belli 1997; Belli 1999; Belli 2005; Belli 2011) canlı bir ekonominin ortaya çıktığını gösteriyor. Doğu Anadolu'nun bu son görkemli medeniyetinin yıkılmasından sonra mevcut sulama sistemleri Urartu sonrasında ortaya çıkan Doğu Anadolu halklarıncı da kullanılmış olsa gerekir. Sonrasında da antik Hellen ve Roma yazarları Armenia bölgesinin doğal zenginlikleri, tarımsal üretimi ve ürünleri, verimli vadileri ve ovaları hakkında çeşitli bilgiler sunar (Hdt. I.194; 5.49; Ksen. *Anab.* IV.4.9; 5.26-34; Strab. II.1.14; XI.3.2; 4.1; 4.5; 7.2; 8.4; 13.7; 14.4; 14.9; 14.14; Plin. *nat.* VI.9; 24.102; Curt. V.12-13; Polyb. VIII.23.5).

Sonuç olarak Doğu Anadolu Bölgesi'nin bitki örtüsüne dair yüzyıllar içinde yaşanan değişimler yazılı kaynaklarda doğrudan ya da dolaylı olarak kendisine yer bulmuş, doğal çevrenin değişimi bölgede yaşayan halkların temel geçim kaynakları ve yaşam biçimlerine doğrudan etki ettiği gibi gerek doğal çevre ve kaynaklar gerek üretilen ekonomik kaynaklar zaman zaman bölge üzerinde emperyalist emelleri olan dış güçlerin

de ilgisini çekmiştir. Tarihsel süreç içerisinde Doğu Anadolu Bölgesi farklı isimlerle nitelendirilmiştir. Şüphesiz söz konusu isimlere tekabül eden sınırlar bugün ki idari sınırlarımızdan farklılık gösterir. Ancak farklar dramatik değildir. İsimlendirme ve isme tekabül eden sınırlardaki farklılıkların ortaya çıkmasında tarihi, coğrafi, siyasi olaylar etkili olmuştur.

Bu bağlamda Doğu Anadolu Bölgesi; Tunç Çağı'nda (MÖ 3000 – 2000) “*Hurri Ülkesi*”, Erken Demir Çağı'nda (MÖ 1300 – 900) “*Uruatri*” ve “*Nairi*”, Orta Demir Çağı'nın (MÖ 900 – 600/590) sonlarına kadar “*Urartu*”, Geç Demir Çağı'nda (MÖ 600/590-330) Tevrat'ta “*rrt, Ararat/Urartu*” (Adontz 1946: 17 vd; Grousset 1947: 41 vd; Kurkjian 1958: 11 vd; Lang 1970: 78 vd; Greppin ve D'jakonov 1991: 720; Russel 1997: 23 vd; Russel 1987: 25 vd; Chahin 2001: 32 vd; Dedeyan 2015: 55; Dönmez 2016: 5; Çiğdem-Topaloğlu 2018: 417) isimlerini almıştır.

Yukarıda bahsettiğimiz isimler bölgenin tarihi kaynaklara bir şekilde yansıyan farklı formlarıdır. Söz konusu adlandırmaların bir diğeri ise tezimizin çalışma sahasının bir parçasını oluşturan “*Armenia*” adlandırmasıdır. *Armenia* ismi bugün uluslararası literatürde Ermeni halkına ve ülkesine isim olmuş ve pek çok dile bu değişik şekillerde geçmiştir. Ancak bahsolunan adlandırma ile tarihi çok eskilere dayanan, farklı etnik kökenden, kültürden, inançtan pek çok halkın yaşamış olduğu bir bölge tek bir etnisitenin ana vatani olarak gösterilmek istenmiş, kökeni yakın geçmişte ya da bugün olan çeşitli ve oldukça ihtilafli politik ve tarihi sorunlar için bir dayanak noktası, tartışma argümanı yapılmak, tarihi ve arkeolojik veriler politize edilmek istenmiştir. Hâlbuki tarihi ve arkeolojik verilerin asıl bağlamından kopararak esnetilmesi ve çarpıtılması, buradan bir sonuç devşirilmeye çalışılması bilimsel ve etik bir yaklaşım değildir. Arkeopolitika olarak adlandırılan söz konusu çaba ile bir sonuç almak ancak göreceli, yanlı ve yanlışlanmaya mahkûm bir çabadan öteye gidemez (Özdoğan 2005: 87-91; Özdoğan 2006: 16 vd.; 66 vd; Dönmez 2016: 4-5; Tezcan 2014: 149-153).

Bununla birlikte *Armenia* ismi aslında, zaman zaman değişiklik gösterse de, belirli bir bölgenin adıdır. İsimlendirmenin etimolojik kökeni Doğu Anadolu Bölgesi'nin mütemmim cüzü olan “*yükseltisi*” ile ilişkilidir. *Armenia* isminin uluslararası literatürde isim olduğu Ermeni halkı ise kendisini “*Hay*” ya da “*Hayk*” ülkelerini ise “*Hayastan*” olarak adlandırır (Kurkjian 1958: 50 vd.; Streck-Yınanç 1964: 322; Lang 1970: 79;

Galichian 2014: 9; Petrosyan 2007: 30-32; Payaslian 2007: 4 vd.; Schmidt 2011: EnIr: Armenia and Iran; Bournoutian 2011: 29; Tezcan 2014). Eksonim¹³ bir adlandırma olarak niteleyebileceğimiz Armenia isminin geçirdiği tarihsel süreç boyunca farklı adlar almıştır.

1.4. YAZILI KAYNAKLAR IŞIĞINDA ESKİ ÇAĞLARDA KAFKASYA’NIN TARİHİ COĞRAFYASI

Kafkasya tarih boyunca çok sayıda halkın, kültürün ve medeniyetin gelip döküldüğü, karışık kaynaştığı çok dilli ve çok kültürlü bir coğrafyadır.

Nitekim 20. yüzyılın başındaki modern gezginler tarafından Kafkasya toprakları “*etnografik açıdan dünyanın en garip ve en ilginç bölgelerinden birisi*” olarak tanımlanır (Baedeker 1914: 440).

Tarih boyunca pek çok halka ve kültüre ev sahipliği yapan Kafkasya, bu bağlamda dünyanın en karmaşık, politik ve tarihi bakımdan en çalkantılı yerlerinden birisi olmuştur. Coğrafi konumu itibariyle Kafkasya, Doğu ve Batı dünyalarının çarpıştığı bir buluşma yeridir. Komşu veya daha uzak coğrafyalardan onlarca halk, din ve kültür Kafkasya topraklarında düğümlenmiş, Avrupa ve Asya bu daracık coğrafyada buluşmuştur. Binlerce yıl boyunca göçler, savaşlar, ticaret, işgallerle farklı kültürler ve halklar birbirine karışmış, pek çok tarihi dostluk ya da husumet Kafkasya’da kurulmuştur. 20. yy başlarında tamamen bir Rus sömürgesi haline dönüştürülen Kafkasya toprakları, Rus İmparatorluğu’nun en güzide, etnik çeşitlilik ve kültürel derinlik bakımından en nadide köşelerinden birisi olsa da bu dönemde Batı dünyası nezdinde bir coğrafi ve tarihi kavram adı olarak çok az bilinmekte ve ilgi çekmekteydi (Lang 1966: 19-20; Sagona 2018: 2; Forsyth 2019: 21).

Tecrit edilmiş bir ülke olarak hiçbir batılı devletle sınırı olmayan bu topraklar bir zamanlar Hellenler ve Romalılarla kurduğu ilk ilişkilerden, Ermenistan ve Gürcistan’daki erken dönem Hristiyan kiliselerine ve Karadeniz kıyı şeridinde kurulmuş Hellen, Roma ve Ortaçağ İtalyan kent devletlerinin kolonilerine kadar daha önce sahip olduğu Batılı

¹³ Dış, harici anlamına gelen Hellence kökenli éksō (ἐξω) kelimesi bir coğrafi yer, bir grup insan, dil ya da lehçe için ortak dışsal isimlerdir. Eksonim isim dışarıdan yabancı bir topluluk tarafından verilir. Bir yabancı topluluğun değerini, yaşadığı coğrafyayı, dilini, dinini anlayışı ona dair algısı eksonim adlandırmada belirleyici etkindir (Perko vd. 2017: 101).

yaşam biçimi ve kültüründen uzak kalmıştır. Diğer taraftan Kafkasya, batılı antik yazarlardan sonraki coğrafyacı ve haritacılar kadar, tam olarak hangi kıtanın, Avrupa ya da Asya'nın, bir parçası olduğu hususu uzun süre tartışılmıştır. Efsanelere konu olmuş engin dağları, derin, sarp vadileri, değişken iklimi ve onlarca farklı halkı ile Kafkasya seyyahlar için her zaman vahşi, öngörülemez, oldukça tehlikeli ve seyahat etmek konforsuz bir sahadır. Adının tarihinin hemen her döneminde savaş, çatışma, çekişme, husumet, yağma ya da dışarıdan gelen fatihlerce icra edilen emperyalist güç ve arzuların tezahür ettiği bir yer olarak anılması ise en büyük talihsizliği olmuştur. Ancak Kafkasya öte taraftan kültürel başarılarıyla da öne çıkmaktadır. İster yaratıcı ve göz kamaştırıcı metal ürünlerinden, ister gelenekleri harmanlama yeteneğine kadar sonuç büyüleyici bir başarıya sahip karmaşık bir bölgedir (Sagona 2018: 2; Forsyth 2019: 21-22).

20 milyondan fazla nüfusu ile 50'den fazla etnik-dilsel topluluğun yaşadığı Kafkasya'nın adının nereden geldiği ve bu adlandırmanın ne zaman yapıldığı ise tam olarak aydınlanmış değildir. Ancak konuya ilişkin elbette çeşitli görüşler ileri sürülür.

Kafkasya'ya dair ilk tasvirler, anlatılar ve değinmeler dini ve antik kaynaklarda kendisine yer bulur. Bunlardan en ünlüsü İncil yazarları için yeterince uzak ve dağlık Ararat Dağı'nın (Aşşur'un Urartu'su, Türkçe; Ağrı Dağı) (Piotrovskiî 1969: 13) Nuh'un gemisinin efsanevi sığınağı olarak hizmet ettiği anlatıdır.

“Tufanın Sonu

Sonra Tanrı Nuh'u ve gemideki evcil ve yabanıl hayvanları anımsadı. Yeryüzünde bir rüzgâr estirdi, sular alçalmaya başladı. Enginlerin kaynakları, göklerin kapakları kapandı. Yağmur dindi. Sular yeryüzünden çekilmeye başladı. Yüz elli gün geçtikten sonra sular azaldı. Gemi yedinci ayın on yedinci günü Ararat dağlarına oturdu.” (Yaratılış 8:1-4).

Ancak İncil'in anlatısı, Kafkasya ve Armenia dağlarını ahlaki bir suç ve kurtuluş manzarasına yerleştiren tek erken metin değildir. Geleneksel olarak Hellen *tragedya* yazarı Aeschylus'a (Αἰσχύλος) atfedilen ve MÖ V. yüzyılın ortalarına tarihlenen (MÖ 479-424) Hellen tragedyası *Zincire Vurulmuş Prometheus* (Προμηθεὺς Δεσμώτης, Prometheus Desmotes) adlı eser insan kurtuluşunu ve (kurtarıcının cezasını) Kafkasya'nın çıplak ve rüzgârlarla süpürülmüş yamaçlarında belirler. Nitekim Kafkasya söz konusu eserde “*Dünyanın en uzak bölgesi... Ayak izi olmayan bir vahşi doğa*” gibi

sıfatlarla tanımlanır. Hem Nuh'un hem de Prometheus'un anlatıları Kafkasya'yı, başkaldırı, ceza ve kefaretin çileli anlatılarına yerleştirir (Aesch. PB 1-2; Smith 2006: 230; Smith vd. 2009: 2).

Kafkasya hakkında bilgi veren en eski Batılı kaynaklardan bir diğeri de Rodoslu Apollonius'un (Ἀπολλώνιος Ῥόδιος) Argonautica (Ἀργοναυτικά) efsanesini ayrıntılarıyla anlattığı aynı isimli eserdir. MÖ III. yüzyılda kaleme alınmış eserde ünlü Altın Post'un peşinde Kafkasya topraklarındaki Colchis'e varmak için yelken açan Argonautica gemisi mürettebatının maceralarına yer verilirken, Kafkasya'ya dair bilgilere de rastlarız. Yazar, Argonautların rotalarında Colchis'e doğru yelken açmışken Macron halkını, Saspeir halkını ve Byzeres halkını geçtiklerini ardından önlerinde derin bir körfezin açıldığını ve sarp Kafkasya dağlarının yükseldiğini ifade eder. Hatta yazar manzarayı öylesine açık şekilde tasvir eder ki Argonautlar her gün Prometheus'un karaciğerini yemekle görevli devasa kartalı görmüşler, Zeus'un kartalı tarafından karaciğeri yenmekte olan Prometheus'un acı haykırıışlarını bile duymuşlardır. Modern kaynaklara göre Prometheus'un bağlanmış olduğu kaya Kafkasya dağlarındaki iki volkanik burunda Elbruz veya Kazbek Dağları'ndaydı (Apollon. II.1242; Freshfield 1896: 5; Rosen 2004: 198; Graves 2010: 764).

Apollonius eserinin devamında Argonautların Colchis kralı Aietes/Aeetes'in sarayına ilerleyişlerini anlatırken zanaatkâr tanrı Hephaistos tarafından inşa edilen Colchis kralının sarayından, onun düzgün surları, geniş avluları ve gelişkin mimarisinden ve yine Hephaistos tarafından kazılan ve içinden süt, güzel kokulu bir yağ, şarap ve kristal kadar soğuk sular akan nehirlerden bahseder (Apollon. III.210).

Dolayısıyla dönemin Hellen kaynaklarında Kafkasya; tanrısal, çok zengin ve mamur topraklardır. Öyle ki Hellen maceracılar Kafkasya'nın zenginliklerine erişmek için zahmetli bir yolculuğa katlanmış, Kafkasya içlerinde zorlu görevleri tamamlayarak metaforik bir ifade olan Altın Post'a ya da Kafkasya'nın efsanevi zenginliklerine ulaşmaya çalışmışlardır.

Antik yazarlardan Strabon ise kuzeyde Tanais Nehri'nden başlayarak Kafkasya dağlarına kadar bu sahada yaşayan halklardan bahseder. Strabon'a göre Scythia göçebeleri ve araba sakinlerinden sonra Sarmatia halkı, Aorsi ve Siraci halkı gelmektedir ve bunlar güneye Kafkasya dağlarına kadar uzanan sahada yaşamaktadır. Söz konusu

halkların kimisi göçebe kimisi de çadırdaki yaşamakta ve çiftçilikle uğraşmaktadır. Strabon'a göre bunlardan sonra Maeotae halkı, Achaei, Zygi ve Heniochi halkı gelmekte sonrasında Cercetae, Macropogones ve bunların üzerinde Phtheirophagi ve bu halkın halkının yaşadığı dar geçitler yer almaktadır. Strabon ilgili pasajının devamında Kafkas ya da Moschian Dağları'nın eteğinde yer alan Colchis ülkesini Heniochi'den sonra saymaktadır (Strab. XI.2.1).

Strabon, Asia ile Avrupa'nın sınırını belirlerken ve Asia'nın bir betimlemesini yapıp bölümlerinden bahsederken yine Tanais (Don) Nehri'ne dair atıfta bulunur. Coğrafyacıya göre iki kıtanın sınırı kaynağını Kafkasya dağlarından alan bu nehirden geçmektedir (Strab. XI. 1.1; 2;5).

Strabon Tanais Nehri etrafında yaşayan halklardan bahsettikten sonra Tanais Nehri'nin kaynakları ve aktığı rota hakkında da çeşitli bilgiler verir. Buna göre Strabon Tanais'in kaynaklarının iki tane olduğu ve Maeotis Gölü'nün en kuzeyinde bulunduğu söyler. Bu kaynakların birbirinden uzaklıkları yaklaşık altmış *stadi*dir. Ancak söz konusu kaynakların ötesindeki toprakların yoksul ve soğuk topraklar olmasından ötürü hakkında çok az şey bilindiğinden bahseder. Strabon, Tanais'in kaynaklarının yer aldığı topraklar hakkında bilgi verdikten sonra bu topraklarda yaşayan halkların yaşam tarzları ve geçim kaynakları hakkında da bilgiler verir. Buna göre böylesine soğuk ve çorak topraklardaki yoksulluğa ancak göçebe bir tarzda et ve sütle yaşayan yerli halklar gerçekten katlanabilirken diğer kabilelerden insanların buna dayanamadığını ifade eder. Ayrıca temel geçim kaynağı hayvancılık olan pastoral yaşam tarzına sahip bu göçebelerin hem diğer halklarla ilişki kurmaktan çekindikleri için, hem de sayıca ve güç olarak üstün oldukları için ülkenin geçilebilir veya nehrin ulaşımına elverişli olan her yerini kapattıklarını anlatır (Strab. XI.2.2).

Strabon, Tanais Nehri üzerine açtığı bahisten devam ederek Tanais Nehri'nin ağzında ve Maeotis Gölü'nün kıyısında, nehirle aynı adı taşıyan ve Hellen kolonistler tarafından kurulmuş olan Tanais kentinden de bahseder. Yazar kentin Kafkasya ve Euxeinos özelindeki öneminde de bu sayede vurgular. Buna göre Tanais kenti kısmen Asyalı ve Avrupalı göçebelerin ve kısmen de Bosporus'ta yaşayan halkların ortak ticaret merkeziydi. Tanais'in kuzeyinde de doğusunda yaşayan göçebe halklar başta köle olmak üzere, bunları sık sık çıktıkları yağma ve talan akınlarından elde ediyorlardı, deri ve diğer

çeşitli hayvansal ürünleri giysi, şarap ve uygar yaşama dair diğer şeylerle değiş tokuş ediyorlardı. Bu bağlamda Tanais, doğudan batıya Asia bozkırlarından Hellen dünyasına kadar farklı yaşam tarzlarının, kültürlerinin ve dünyaların buluştuğu bir kentti. Strabon aynı pasajda kentin kuzeye doğru bir yolculukla Maeotis Gölü'nün (Azak Denizi) ağzından 2200 *stadia* uzaklıkta olduğunu ancak göl kıyısı boyunca yapılacak bir yolculukla çok da uzak olmadığını ifade eder (Strab. XI. 2.3).

Strabon'un eserinde Kafkasya'ya dair verdiği bir diğer bilgi ise burda yaşayan halklar ve onların kültürel yapıları ile yaşam tarzlarıdır. Yazarın haklarında bilgi verdiği Dioscurias'ta bir araya gelen kabilelerden Phtheirophagi halkı, isimlerini sefaletten ve pisliklerinden almaktadır. Onların yanında pislikte onlardan geri kalmayan ancak daha güçlü olduklarını ifade ettiği Soane halkı yer alır. Soane halkı cesaretle ve güçte en önde yer alırlar ve çevresindeki halkların efendisidir. Buna göre Soaneler Dioscurias'ın yukarısındaki Kafkasya'nın tepelerini ellerinde tutarlar. Bir kralları ve üç yüz kişilik bir meclisleri vardır ve rivayete göre iki yüz bin kişilik bir ordu toplayabilirler. Örgütlü bir askeri güçleri olmamalarına rağmen halkının tamamı savaşçıdır. Strabon, Altın Post efsanesinin kaynağını da Soanelerin ülkesi olarak gösterir. Buna göre, Kafkasya halkları, muhtemelen Kafkasya'daki akarsuların barındırdığı alüvyonal malzemenin yoğunluğundan ötürü, bu akarsuların akım hızını kaybettiği noktalarda çeşitli yöntemler kullanılarak altın elde edilebiliyorlardı. Yüksek Kafkasya dağlarından kaynağını alan akarsular, akım hızlarının yüksek olduğu dağ yamaçlarında ve geçtikleri diğer yerlerde yoğun alüvyonal malzeme ile doluyorlardı. Taşıdıkları alüvyonal malzemenin içinde olduğu anlaşılan ham altın parçacıkları da Strabon'un eserinde ifade ettiği şekliyle barbarlar tarafından delikli oluklar yada yumuşacık deriler (koyun postları) kullanılarak akım hızının tamamen düştüğü noktalarda toplanıyordu. Strabon, eseri sayesinde bilgi sahibi olduğumuz Soaneler aynı zamanda çeşitli zehirleri adeta birer biyolojik silah olarak kullanmak konusunda da oldukça mahirdiler. Geniş bir toksikoloji bilgisine sahip olduğu anlaşılan Kafkasya halklarından Soaneler, elde ettikleri zehirleri ok ve mızraklarının ucuna sürüyorlar, böylece silahlarının vurucu gücünü kat kat arttırıyorlardı. Nitekim bu zehirler öylesine kuvvetliydi ki düşmanını öldürmese ya da yaralamasa bile kokusu ile dahi rahatsız edebilmekteydi. Strabon'a göre Kafkasya çevresindeki kabileler çorak ve sıkışık toprakları işgal ediyordu. Muhtemelen dar bir alana sıkışmış, geçim kaynakları sınırlı onlarca halk bir arada yaşıyordu. Ancak bunların arasında Strabon'un

Kafkas kabilesi olarak anılabileceğini ifade ettiği Alban ve Iber hakları daha verimli topraklarda yaşıyorlar, Kafkas kıstağının tamamını bu iki halk işgal ediyordu (Strab. XI.2.19).

Strabon'un bilgi verdiği Kafkas halklarından bir diğeri ise ünlü Amazonlardır. Strabon Amazonların Albania'nın yukarısındaki dağlarda yaşadığı söylenmekte olduğunu ifade eder, yazar Theophanes' dayandırdığı bir başka bilgi de ise Gela ve Lega adında Scythia halklarının, Amazonlar ve Albanialılar arasında yaşadığını, Mermadalıs Nehri'nin bu insanlarla Amazonlar arasında orta noktada aktığını ifade eder. Strabon Metrodoros ve Hypsicrates gibi kaynaklara dayandırdığı bir başka bilgi de ise Amazonların, Kafkasya Dağları'nın Ceronya adı verilen kuzey yamaçlarında, Gargarlarla sınırdaki yaşadığını ifade eder. Amazonların nerede yaşadığı konusunda çeşitli yaklaşımlara yer verdikten sonra Amazonların yaşam tarzlarından da bahseder. Buna göre Amazonların geri kalan zamanlarını genellikle kendilerine ayırdıklarını, tarım, hayvan otlatma ve özellikle at eğitimi gibi çeşitli bireysel görevleri yerine getirdiklerini anlatır. Strabon'a göre Amazonların ancak en cesurları çoğunlukla ata binerek avlanır ve savaş egzersizleri yapar. Tüm Amazonların bebekken sağ meme başları yakılır, böylece sağ kollarını her türlü ihtiyaç için kolayca kullanabilirler, özellikle mızrak atmada; yay ve sagma kullanırlar ve hafif bir kalkanları vardır. Vahşi hayvanların derilerini kask, giysi ve kemer yapmak için kullanırlar. Ancak, komşu dağa gitmek için iki özel ayda çıkarlar ve bu dağ, Amazonları ve Gargarları ayırır. Gargarlar da eski bir gelenek gereği, Amazonlarla birlikte bu dağa kurban sunmak ve çocuk sahibi olmak için cinsel ilişkiye girmek için gelirler. Bu işi gizlice ve karanlıkta yaparlar ve herhangi bir Gargarlı herhangi bir Amazonla çocuk yapar; kız bebekler Amazonlar tarafından alınırken, erkek bebekler Gargarlılara götürülür ve büyütülür. Gargarlılardan biri çocuğu evlat edindiğinde, belirsizlikleri nedeniyle oğlu olarak kabul eder (Strab. XI. 5.1).

Doğa bilimci Plinius maior (Gaius Plinius Secundus Maior) ise *Naturalis Historia* (Doğa Tarihi) isimli eserinde Albania, Iberia ve komşu uluslar hakkında değerli bilgiler verir. Plinius'a göre Cyrus Irmağı boyunca uzanan tüm ovada, önce Albania halkı onların ardından ise Kafkas sıradağlarından Cyrus Irmağı'na akan Alazon Irmağı ile ayrılan kısımda ise Iberia halkı tarafından yaşanmaktadır. Başlıca şehirler, Albania'da Cabalaca, Iberia'da nehrin yakınında Harmastis ve Neoris'dir; burada Thasie bölgesi ve Paryadres olarak bilinen dağlara kadar uzanan Triare bölgesi de vardır (Plin. nat. VI. 11.1).

Kafkasya'nın hakları hakkında bilgi vermeye devam ederken tekrar Plinius'a başvururuz. Doğa bilimci Caspia ve Hyrcania denizleri hakkında çağı içinde kabul gören bilgi verirken teknik bazı bilgilerin yanı sıra her iki denizin çevresinde yaşayan halkların isimlerini de anar. Buna göre bu iki deniz, Scythian Okyanusu'ndan Asia'nın içine doğru geçerek, kıyılarında yaşayan milletlerden çeşitli isimler alır. En ünlü olanları Caspian ve Hyrcani ırklarıdır. Plinius Sauromatae, Abzoe, Udini adlı bir Scythian halkı, Iason'un torunları olduğunu ifade ettiği Albania halkı ya da Sauromatian Amazonlarının isimlerini zikreder (Plin. *nat.* VI. 15.2).

Kafkasya'nın dağları kadar ünlü bir diğer coğrafi unsuru olan Hazar Denizi, antik kaynaklarda Caspium Mare olarak ifade edilir. Strabon'a göre bu ismi Caspii kabilesinden almaktaydı (Strab. XI.4.5). Mare Hyrcanium ise bu denizin diğer adıdır (Plin. *nat.* VI.13; Prop. II.23; Polyb. V.44; Ptol. *georg.* V.13.6; Diod. XVII. 75).

Ancak pek çok yazar her iki adı da yeri geldiğinde birbirinin yerine kullanılır. Ancak Plinius bu denizin Cyrus Nehrini geçtikten sonra Caspium olarak adlandırılmaya başladığını ve bu adı da söz konusu denizin yakınlarında yaşayan Caspii kabilesinden aldığını, kıyısı boyunca yaşayan Hyrcani halkından ötürü de Mare Hyrcanium isminin geldiğini ifade eder (Plin. *nat.* VI.13;16).

Bu yüzden Hazar Denizi'nin batı yakası antik çağda Caspian olarak adlandırılırken doğu yakası Hyrcanian olarak adlandırılmıştır. Antik yazarlar Hazar Denizi'nin büyüklüğü, biçimi ve karakteri hakkında da çeşitli ve değişen bilgiler vermişlerdir. Bunların içinden Herodotus'da rastladığımız açıklama en erken ve açık ara en doğru olması bakımından biraz daha dikkate değerdir. Herodotus'a göre kürekli bir geminin Hazar Denizi'ni boydan boya geçmesi 15 gün, en geniş yerini geçmesi ise 8 gün alıyordu. Ayrıca Herodotus bugünle birebir örtüşen şekilde bu denizin bir iç deniz olduğunu ve dış okyanusla bir bağlantısının olmadığını yazıyordu. Ayrıca yazar denizin en uzun uzunluğunu gerçek yönü olan güneyden kuzeye kat edecek şekilde vermiş bu anlamda sonraki yazarların yaptığı gib batıdan doğuya doğru verilen mesafeyi tercih etmemiştir (Hdt.I. 202;203; Vaux 1870: 559).

Plinius Kafkasya topraklarını anlatırken Kafkas geçitleri hakkında bilgi vermeyi de ihmal etmez. Plinius'a göre bu geçitlere Kafkas Kapıları denilir. Bu doğal yapı, birçok kişi tarafından yanlışlıkla Hazar Geçitleri olarak adlandırılır; burada doğa, dağların bir

zincirini ansızın ayırır. Bu noktada, demirle kaplanmış kirişlerle kapalı kapılar vardır ve ortasından çok kötü koku yayan bir akarsu akar. Akarsunun bu tarafında, geçidin geçilmesini engellemek için inşa edilmiş bir kale olan Cumania kalesi yer almaktadır. Burada, yaşayan sayısız kabilelerin geçişini önlemek için yapılmıştır. İşte burada, ikisi Harmastis adında bir Iberia kasabasının tam karşısında olmak üzere, yaşanabilir dünya bir çift kapıyla iki parçaya ayrılmış olarak görülebilir. Plinius Kafkas Kapıları'nın ötesinde Gordyaeen Dağları'nda, medeniyetsiz kabileler olan Valli ve Suani halklarının yaşadığını aktarır. Ancak bu halklar burada bulunan altın madenlerinde çalışırlar. Valli ve Suani halklarının ötesinde ve Pontus'a kadar uzanan Heniochi ve onlardan sonra Achaei ulusları bulunmaktadır. Plinius ilgili pasajını şöyle bitirir; *İşte dünyanın en ünlü bölgelerinden birinin şimdiki durumu budur* (Plin. nat. VI. 12.1-2).

Kafkasya topraklarının alt bölgeleri antik kaynakların bilgi verdiği bir diğer husustur.

Buna göre Kafkasya'nın alt bölgelerinde Iberia, Euxine ve Hazar denizleri arasında, Kafkasya'nın büyük zincirinin güneyine uzanan ve batıda Colchis, doğuda Albania, güneyde Armenia ile komşu, Cyrus (Kura, Kür) Nehri tarafından sulanan engin toprakların adıdır (Strab. XI.3.2; Pomp. Mel. 3.5.6; Plin. nat. 6.11; Ptol. V.11.1; James 1872: 9). Strabon Iberia'yı üzerinde bilinen yalnızca dört geçidin olduğu dağlarla çevrili bir yer olarak tanımlar (Strab. XI.3.4).

Strabon, Albania ve Iberia kabilelerine de Kafkas kabileleri dendiğini, verimli ve son derece iyi bir geçim kaynağı sağlayabilecek topraklara sahip olduklarını, dahası Iberia'nın büyük bir kısmının şehirler ve çiftlikler açısından son derece iyi şekilde inşa edildiğini, çatılarının kiremitli olduğunu, evleri, pazar yerleri ve kamu binalarının mimari bir ustalığa sahip olduğunu anlatır. Yine Strabon'a göre Iberia'nın bazı bölümleri Kafkas dağ sıralarıyla çevrilidir ve silsile güneye doğru çıkıntı yaparak, verimli sahalar oluşturur. Engabeli saha neredeyse Iberia'nın tamamını kapsar (Strab. XI.2.19; 3.2; Sherwin-White 1994: 255).

Iberia'nın ortasında en büyüğü Armenia dağlarından doğan Cyrus Nehri'nin bulunduğu ve çeşitli nehirlerle kesişen bir ova bulunur. Nitekim Cyrus Nehri, söz konusu ovaya akar (Strab. XI.3.2). Ayrıca Kafkas dağlarının en yüksek kesimlerinin bir kısmı da Iberia'da bulunur (XI.5.6). Strabon'a göre Iberia toplumu dört kasta ayrılır; Barışta ve

savaşta ülkenin ve ordunun yönetimini elinde tutan aşiret tipi bir sosyal yapılanmadan geldiği anlaşılan krali aile, komşu kabillerle olan anlaşmazlıklarda da hakemlik yapan rahipler, yani din adamı sınıfı, askerler ve son olarak çiftçiler söz konusu toplumsal yapının unsurlarıdır. Iberia toplumun çoğu kralın kullarıdır. Ataerkil bir toplum yapısı ve yönetim biçimi vardır. Ovada yaşayan Iberialılar yerleşik yaşama geçmiş, çiftçilikle geçimini sağlayan, barışçıl ve komşularına göre daha medeni insanlardır. Hem Armenia hem de Media modasına göre giyinirler. Ancak büyük kısmı dağlarda yaşar ve hem komşu hem de akraba oldukları Scythialılar ve Sarmatialılar gibi savaşçıdır. Ne zaman endişe verici bir şey olsa, hem kendi halklarından hem de Scythialılar ve Sarmatialılardan on binlerce kişiyi bir araya getirebilirler (Strab. XI.3.2; James 1872: 9).

Herodotos (III.9) zamanında Colchis, Pers İmparatorluğu'nun kuzey sınırı olduğundan, Iberialılar muhtemelen o monarşinin tebaasıydı. Caspiane ve Euxine arasındaki diğer kabilelerle birlikte Mithridates'in üstünlüğünü kabul ettiler. Romalılar Iberialılarla Lucullus ve Pompeius'un seferleri ile tanışmıştır (James 1872: 9). Antik coğrafyacı Ptolemaeus ise Iberia'yı Colchis'den sonra sayar. Iberia'nın ardından Albania gelir (Ptol. V.9.7). Yine Ptolemaeus'da Kaukasos olarak adlandırdığı Kafkas dağ silsilesinin Colchis ve Iberia boyunca uzandığından bahseder ve söz konusu silsilenin son dağı olan Korax Dağı'nın Iberia'nın arkasına düştüğünü ifade eder (V.9.14).

Kafkasya'nın alt bölgelerinden bir diğeri olan Albania hakkında ise Plutarkhos, Pompeius'un Kafkas dağlarında yaşayan halklarından arasından geçtiğini ve bu halkların en büyüğünün Albanialılar ve Iberialılar olduğunu söyler. Yazara göre Iberialılar, Moschian dağlarına Euxine Denizi'ne kadar olan sahada yaşarken Albanialılar doğuda Caspian Denizi'ne kadar olan bölgede yaşamaktaydılar (Plut. Pomp. XXXIV. 1).

Antik yazarlardan Plinius ise Cyrus Nehri'nden uzağa uzanan ovanın tümünde Albanialılar ve Iberialıların yaşadığını anlatır. Albanialıları Iberialılardan Kafkas dağ zincirinden Cyrus Nehri'ne alan Alazon Nehri'nin ayırdığını söyler ve Albania'da bulunan çeşitli kentlerin isimlerini sayar. Plinius eserinin başka bir yerinde ismini Caspian ya da Hyrcanian Denizi olarak andığı Hazar Denizi'nin Volga Nehri'nin ağzından ayrıldıktan sonra batı kıyısı boyunca Argonautlardan Iason'un soyundan gelen Albanialıların yaşadığını söyler ve denizin onların önünde uzanan bu kısmının Albania olarak anıldığını anlatır (Plin. nat. VI. 11; 15).

Cassius Dio, Albanialıların Cyrus'un ötesinde yaşadığı bilgisini verir (Cass. Dio XXXVI. 54. 1). Strabon ise Albania'nın doğuda Caspian Denizi, kuzeyde Kafkas dağları ile sınırlandırıldığını, batısında Iberia yer aldığını, güneyinde yer alan Armenia Maior'dan Cyrus Nehri ile ayrıldığı tanımlamasını yapar (Strab. XI. 3. 2; 4. 1-5).

Iberialılara göre daha az medeni, daha az kentli daha çok pastoral topluluklar olan Albanialılar, Roma legionlarına direnebilecek askeri teknoloji ve toplumsal yapıya sahip değillerdi. Savaşırken kullandıkları techizatlar son derece ilkel, herhangi bir zırh ve vurucu yüksek silahlardan yoksundular (Sherwin-White 1994: 255). Her iki toplumda güçlü savaşçı özelliklere sahip, Özellikle Pers kültürü ve inancının etkisindeydiler. Güneş, Jüpiter ve Selene'ye (Ay) tapıyorlardı (Strab. XI.4.7). Albania ve Iberialılar kuşkusuz Mithridates'in yılmaz müttefikiydiler (Mayor 2013: 373). Süvari varlığı bakımından zengin oluşları, pastoral topluluklara has bir özellik olarak ön plana çıkıyordu.

Antik yazarlardan Strabon, Kafkasya'nın bir başka alt bölgesi Colchis'in engebeli coğrafyasına atıfta bulunarak nehirler tarafından yarılan derin vadiler, yüksek dağ geçitleri ve boğazlarında yer alan yollardan ve geçitlerden bahseder. Buna göre Colchis'ten Iberia'ya dört geçiş bulunur. Bunlardan birisi Sarapana Kalesi yakınlarından, Phasis Nehri'nin kıvrılması ve aniden alçalarak dar boğazlar yaratmasının bir sonucu ancak yüz yirmi köprüyle geçilen bölümden yapılabilir (Strab. XI.2.17; James 1872: 9).

Bol yağış alan bir coğrafyada bulunması sebebiyle yağmur suları, seller ve çevresindeki diğer küçük nehirlerle sulanması, nehrin yer yer coşkun akmasına neden olurken, seyrettiği dağlık coğrafyadan ötürü derin vadiler de oluşturur (Strab. XI.3.4). Söz konusu yol da tam bu noktada Iberia'yı Colchis'ten ayıran Moschichi Dağları üzerinde, derin vadilerden ve yüksek dağ geçitlerden birisinde yer alır. Güçlü bir pozisyona sahip, Strabon tarafından Sarapana (Choropani/ Scharapani - Imiretia), Prokopios tarafından Sarapanis, olarak anılan müstahkem kalenin de üzerinde bulunduğu bir araba yolu ile dört gün içinde Cyrus Nehrine ulaşılabilir (Strab. XI.2.17; James 1872: 9).

Antik kaynakların bahsettiği yol, günümüz Gürcistan'ın da Mingrelia'dan Suram'a giden yoldur (James 1872: 905). Modern Surami Geçidi ise Gürcistan'da bulunan Likhi

Dağları üzerinde yaklaşık 949 metre yükseklikte bulunur. Üzerinde bugün bir otoyol ve demiryolu bulunur.

Strabon'a göre Colchis'in içinden büyük nehir olan Phases/Phasis (mod. Rioni) Nehri akmaktadır. Pontos'a dökülen nehir, Glaucus (Çoruh) ve Hippius (Ilori) nehirlerini de bünyesinde toplar (Strab. XI.2.17; 3.4).

Kıta coğrafyasının erken dönem Hellen geleneğinde, Avrupa ve Asya arasındaki sınır Tanais, Phasis ve Arakses nehirleri arasında değiştiği için Kafkasya'nın konumu oldukça istikrarsızdır bu durum Herodotos tarafından son derece can sıkıcı bulunur. MÖ birinci yüzyılın sonlarında, coğrafyacı Strabon, şeklen Tanais (Don) Nehri'ni Avrupa ve Asya arasındaki sınır olarak tanımlar, Ptolemaios'dan (MS 90-168) Hermann Moll'a kadar Kafkas kıstağı Asya'nın bir parçası olarak kabul edilir. Kafkasya genellikle yükseklik, hidroloji, iklim, ekoloji, dil toplulukları, etnik bağlılıklar, siyasi yapılar ve sosyal tarihlerde olağanüstü bir değişkenliğe sahip bir çeşitlilikler ülkesi olarak tanımlanır (Hdt. IV.45; Strab. XI.1.1; Smith 2006: 230-231; Smith 2009: 3).

Tarihi, etnolojik, dini ve linguistik bakımdan oldukça zengin bir dünya olan Kafkasya'nın ismi hakkında öne sürülen iddialar da bir o kadar zengin ve çeşitlidir. Bu bağlamda farklı kaynaklar kimi duyumsal kimi bilimsel çeşitli önerilerde bulunur.

Meşhur kadın seyyah, tarihçi, yazar, entelektüel Lesley Blanch, Kafkas Kartalı Şeyh Şamil'in destansı mücadelesini anlattığı ünlü romanı Cennetin Kılıçları'nda *Kafkasya* adının Sanskritçeden geldiğini, *beyaz* veya *karla örtülü dağ* anlamında olduğu ifade eder (Blanch 1978: 39).

XVIII. yüzyılda Çarlık Rusya'sı tarafından görevlendirilen Alman seyyah, etimolog, tarihçi Julianus von Klaproth ise 19. yüzyıl başlarında Kafkasya'ya Çarlık Rusya'sı için yaptığı keşif gezisinin ardından kaleme aldığı *Reise in den Kaukasus und nach Georgien unternommen in den Jahren 1807 und 1808* isimli eserinde bölge hakkında yaşadığı döneme ilişkin değerli bilgiler verir. Klaproth Kafkas dağlarının birbirine paralel uzanan iki silsileden oluştuğunu ifade eder. Yazar Kafkas dağ silsilelerine burda yaşayan halkların verdiği çeşitli adlardan bahseder. Buna göre Kafkas dağlarına Tatarlar *Yalbus Dağları* ismini vermektedir. Nogaylar *Yıldız Dağları* ismini verirken, Türklerin *Kaf Dağları* dediğini, Gürcülerin *Yalbusiss Mtha*, Ermenilerin *Yalbusi-sar* ismini verdiğini ancak *Kavkas* adını kullanmaya devam ettiklerini ifade eder.

Yine Klaproth’a göre Kafkasya adı Farsça *Koh Kaf*’dan gelmektedir. Klaproth’a göre Kafkasya’da yaşayan halklar için bu halkların dilindeki farklı versiyonları için Kafkasya adı en eski versiyonudur (Klaproth 1814: 228-231; ayrıca Bk.Uçar 2021).

Kafkasya isminin etimolojisine dair kimi modern kaynaklar Kafkasyalı halklara dayandırarak ve onların yerel dillerinde çeşitli anlamlara gelecek kelimeler verirler. Böylelikle Kafkasya ismini bu yerel kelimeler, anlatılar, mitolojik göndermeler veya tarihi birtakım iddialarla ilişkilendirerek anlamlandırmaya çalışılır.

Söz konusu yaklaşımlara yerel tarih ve etimoloji açısından kısa değinmek gerekirse bazıları şöyledir;

Kafkasya’nın otokton halklarından ve asli unsurlarından Adigelerin dilinde (Çerkesler), Kafkasya kelimesi beyaz ya da karlı yanardağ anlamına geldiği ifade edilir. Buna göre Adigecede kafi, beyaz yahut ışık veren anlamına gelir. Kase ise güzel dağ anlamına gelir. Böylelikle her iki kelimenin birleştirilmesi sonucu ortaya çıkan Kafıkas kelimesinin ise ışık veren beyaz dağ anlamına gelmektedir (Bi 2007: 11-12).

Yine Kafkasya’nın otokton halklarından Abhazların dili Kolkhide şivesinde *Xu=Khu* ve Kuban şivesinde *Ku* kelimesi “dağ” anlamına gelmektedir ve her iki Abhaz şivesinde de *Awı/Aw/Au* kelimesi ise “uzun” demektir. Dolayısıyla Abhazcada bu kelimenin birleşimi olan *Xuaw/Xuau/Kuaw/Kuau* kelimeleri ise uzun dağ olarak kullanılmakta, ortaya çıkan *XuawKas=Kuaukas* kelimesi ise Kas sıra dağları veya Kasuzun dağı anlamında kullanılmaktadır (Büyüka 1986: 4; Bi 2007: 12).

Dağıstan’ın dolayısıyla Kafkasya’nın (kuzey) otokton halklarından Lakların dilinde ve yine bu dil ile aynı kökenden olan akraba Dargince dilinde *karka* kelimesi kaya anlamına gelmektedir. Söz konusu dil grubunun bir başka üyesi olan ve yine Kuzey Kafkasya’nın asli unsurlarından Lezgice de ise *Kavkas*, Kasların Dağı anlamına gelmektedir (Erel 1961: 1; Nichols 2003: 207; Bi 2007: 12).

Brosset, VI. Vahtang tarafından yayınlanmış olan Gürcü kroniklerinin bir çevirisi olan *Histoire de la Géorgie* adlı eserinde Gürcülerin kökenlerine dair bir mitolojik anlatıya yer vererek Gürcülerin diğer ismini saydığı bazı Kafkasyalı kavimlerle birlikte mitolojik bir karakter olan Nuh’un birkaç kuşak öteden torunu olduğunu iddia ettiği Targomas’ın (Togarma) soyundan geldiğini yazar. Nitekim bu Togarma’nın sekiz oğlundan birisi Kavkas adını taşımaktadır. Togarma topraklarını sekiz oğlu arasında

paylaştıırken Kafkas dağlarının kuzeyinde yer alan ve hiçbir insanın yaşamadığı toprakları, Kafkas'dan Derbend (Hazar) Denizi'ne kadar olan sahayı oğulları Lekos (Lekan) ve Kavkas arasında paylaştırmış, Kavkas'a Lomek (Terek) Nehri'nin batısından Kafkas dağlarının nihayetine kadar olan toprakları vermiştir. Dolayısıyla söz konusu saha Kavkas'ın adıyla anılmaktadır (Brosset 2003: 2-4).

Kafkasya'nın adına dair yapılan bir diğer öneri ise Kassitler veya Kaslar ile Kafkasya adını ilişkilendirmektir. MÖ II. binyıl toplumlarından olan Kassitler hakkındaki yegâne bilgiler yazılı geleneğe sahip Aşşur, Babil, Akkad gibi Mezopotamya toplumlarından gelir (Balkan 1948; Berkok 1958: 72).

Antik Romalı yazarlardan Gaius Plinius Secundus İskitler hakkında bilgi verirken satır arasında Kafkasya'nın ismi hakkında da bir açıklama da bulunur. Plinius'a göre Tanais Nehri'nin ötesinde Scythia halkları yaşamaktadır ve Scythia dilinde Kafkas, “buz gibi parlayan dağ, kar beyazı veya beyaz karlı” anlamlarına gelen *xrohukäs*, *kroi hezios* veya *kroy-khasis* kelimesinden türemiştir ve bu yüzden *Graucasis* (*scythae ipsi persas chorsaros et caucasum montem croucasim, hoc est nive candidum*) olarak adlandırılmaktaydı (Plin. nat. VI.19.1).

Kafkasya'nın ismi için yapılan farklı bir adlandırma ise Arap coğrafyacıları tarafından yapılmıştır. Buna göre Kafkasya'da çok sayıda farklı etnisiteden ve bittabi dilden toplumun bir arada yan yana yaşaması Arapların Kafkasya için “Cebelü'l-Elsan yani Diller Dağı” ismini de kullanmalarına neden olmuştur. İlk Müslüman coğrafyacılar Kafkasya'nın kuzeyini karanlık ve gayrı medeni olarak tanımlarlarken güneyini aydınlık ve medeni gibi sıfatlarla tanımlamışlardır. Bu tutum arkasında muhtemelen Kafkasya'nın kuzeyindeki atlı göçebe savaşçı kavimlerin varlığı olsa gerekir. Kaf Dağı, Kafkas ya da Arapların ifadesiyle *al-Kabk* kelimelerinin kökeni Farsça *Kâfkah* kelimesinde aranır. Nitekim Firdevsi Şehnamesinde Kafkaslardan *Kuhe kâf* olarak bahseder (Bi 2007: 17; Özey 2017: 4).

Kafkasya hakkında bilgi veren kaynaklardan birisi de Evliya Çelebi'dir. Ünlü Türk seyyah 17. yüzyılın Elbruz dağı ve Kafkasya'sı hakkında yarı mitolojik ve dinsel içerikli şu bilgileri verir;

Çelebi “Dağlar babası ibretlik Elbruz Dağı'nın özellikleri” bahsinde Kafkasya'nın en yüksek dağı hakkında şu bilgileri verir.

“Arapça’da ismi Ebü’l-cibâl’dir [dağların babası], ama Bürzî kavmi bu yüksek dağın eteklerinde oturduklarından Acem tarihçileri bu büyük dağa kûh-ı Elbürzî [Elburz Dağı] dediler. Rum dilinde Petre Acan derler. Moğol dilinde Tell-i Tav derler. Kahtân dilinde Püšte-i Dadyan derler. Lezgi dilinde Zehonda derler. Kaytak dilinde Tavban derler. Çerkezcede Arı Tav derler. Tatar dilinde Cıldırak Tak derler. Çağataycada Kûh-ı Meyân derler. Diğer tarihçiler de Elburz Dağı derler.” (Seyahatname VII 2010: 654).

Evliya Çelebi eserinde Kafkasya’nın dağları hakkında bilgi vermeye devam eder ve Kafkasya dağ silsilesi ile Kuran’da geçen Kaf süresini ilişkilendirerek şu bilgileri verir:

“Kâf Dağı yeryüzünü çevresini kuşatıp Bahr-i Muhit, Bahr-i Umman, Bahr-i Muğaylan, Bahr-i Okyanus, Bahr-i Girdab, Bahr-i Zulumat, kısacası bu dünya çevresinde olan 7 denizi kuşatmış Kâf Dağıdır. Hatta bu hakirin ve Nogay kavminin malumlarıdır ki Moskov Vilâyeti tarafına yakın Kur’ân ile sabit olan Bahr-i Zulumat [Karanlık Deniz] buz olduğu sırada İskender-i Kübrâ’nın Yecuc Seddi’ne gittiği buz denizi karanlığı üzere Kalmık kavminin 70 gün 70 gece, yani gündüzünde Şafî vakti gibi olan buz denizini geçip yine bu dünyanın tabanında olan aydınlık yerlerin otları ve sulu yerlerinde 7 gün 7 gece daha Kalmıklar at ile seğirtip Kâf Dağı eteklerinde bilâ-teşbih kâbelerine vardıklarını ve yine buz denizi uzun gündüzlerde çözülmeden beri Helar vilâyetlerine gelirler, Nogay içinde bu bilgiler meşhurdur. Kalmık kavminin İskender gibi Yecuc Şeddine ve Kâf Dağına 70-80 yılda bir gittikleri kesindir. Hatta Mehmed Giray Han’da bu şehrimizde rehin olan Buluş adlı koca Kalmık “Ben üç kere Cıldırak Tav’da atamızın kâbesine varanmın” yani “Kâf Dağında kâbemize vardım” diye anlatırlar. Kalmıklar ne kâfir ne müslim bir alay Mecusî kavimdirler, ama onlarda yalan dolan olmazdır. Bu yeryüzünde Kâf Dağından sonra yüksek dağ Mısır bölgesinde ekvatoradan güneye doğru 27 merhale içeri Kamer Dağıdır ki Nil’in kaynağı olan yüksek dağdır.” (Seyahatname VII 2010: 656).

“Sözün kısacası, bu yeryüzünde yüz binlerce dağlar ve yaylalar olduğu yukarıdaki ciltlerimizde seyahat edip gördüğümüzde yazmıştık. Ancak Batlimus, Bokrat, Sokrat, Fisagores-i Tevhidi görüşlerine göre 148 adet büyük dağların ulularından biri de bu Elburz Dağı’dır ki anlatılır.” (Seyahatname VII 2010: 656).

“Yeryüzünde bundan yüksek dağ görmedim, zira usturlap ilmi hükmü üzere bu yüksek dağın aslında zemini de yüksektir, zira arz-ı beledi (—) ve uzun günü (—) derece

ve dakikadır. (—) (—) Her yönden onar günlük yoldan görünür. Bunda olan çeşitli yaratıkların hesabını ancak Yaratıcı Allah bilir. Özellikle gulyabaniler gayet çoktur. Gök gürültüsü gibi seslerini duydum, kendilerini görmedim, ancak kar üzerinde ayak izlerini gördüm. Bu gulyabanilerin ayak izleri üzerine 5 adam otururdu. Allah bilir dünyanın ortasında olan Kâf Dağı budur. Bahr-i Muhit dışında olan dünya Kâf Dağı'dır. İskender-i Zülkarneyn, Hazar Denizi'nden bu dağa gelinceye kadar 6 merhale yerdir. Ve zirvesi 6 menzildir.” (Seyahatname VII 2010: 656).

“Bu Elburz Dağının etrafında 11 adet ülke sahibi padişahlar sakinlerdir. 70 çeşit özel lehçelerle konuşur, değişik dilli insanlar vardır ki birbirlerinin konuşmalarını tercümanlar aracılığıyla güçlkle anlarlar”. (Seyahatname VII 2010: 657).

“Gerçekten de yeryüzünde olan küçük büyük dağların aslı budur ki Arap tarihçileri bu dağa Ebü'l-cibâl [dağların babası] adını koymuşlar. Zira bütün dağlar, ta Çin, Maçin, Hitâ, Hoten, Fağfur ve Hindistan'a kadar bütün dağlar bu Elburz Dağı'na bitişiktir. Bu dağın doğu tarafı İran ülkesidir, yani Acem Vilâyetidir ki Azerbaycan, Tiflis, Tomanis ve Serirüllân ve Gîlân'dır.” (Seyahatname VII 2010: 657).

“Bu dağda olan otların, bitkilerin ve ağaçların çeşitleri meğer Hindistan'ın Hazret-i Âdem'in indiği Serendil Dağı'nda ola. Bu dağın eteğinde Demirkapı dedikleri kaleyi kisralardan Enûşirvân yapmıştır. Sınırını Elburz Dağı'na kadar taş set yapmıştır ki hâlâ İskender'in bu Elburz Dağı üzerine yaptığı şedde varıp son bulur. Gerçekten de koca Kisra Enûşirvân, İskender'e denk sağlam duvar yapmıştır. Hatta Enûşirvân-ı Adil bu Demirkapı'yı yapıp Irak-ı Arab'dan nice bin adam sürüp Demirkapı Kalesi'ne koyup imar etmiştir.” (Seyahatname VII 2010: 657).

“Sözün özü, bu yazdığımız üzere bu Elburz Dağı'nın etrafında 11 adet padişah sakindir. Ta bu derece yüksek dağdır. Öyle bir yüksek dağdır ki en tepesi yaz ve kış mavi bulutlar içindedir. Asla normal havada bile görmüş insan yoktur. O kadar yüksektedir, bulutlardan aşağı görünen yerlerinde ağaç cinsinden bir şey yoktur, sert rüzgâr ağaçları kökünden söker. Oralarda kar bile yoktur, ama iki üç günde ortasına çıkılır yerlerinde Nuh Tufan'ından beri kat kat sararmış karları vardır.” (Seyahatname VII 2010: 658).

Evliya Çelebi bu ifadeleriyle hem Kafkasya'nın yukarıda ifade ettiğimiz en önde gelen topografik unsurları hem de linguistik, etnik, kültürel ve dini yapısı hakkında bilgiler verir. Evliya Çelebi anlatısına her zaman ki gibi, daha önceki sayfalarda da yaptığı

üzere, gerçekliği tartışmalı, mitolojik, kulaktan dolma ya da hiç görmediği bilgiler eklese de satır aralarında verdiği bilgiler değerlidir. Evliya Çelebi'nin anlattıkları bir tarihi sürekliliği göstermesi bakımından önemlidir. Antik çağlarda olduğu gibi Çelebi'nin yaşadığı dönemde de Kafkasya çok dilli, çok kültürlü ve halklı, parçalı sosyo-politik örgütlenme modeline sahiptir.

Kafkasya, MÖ II. binyılda ilk kent devletlerinin ortaya çıktığı medeniyetler beşiği Mesopotamia'nın kuzeybatısında yer almaktadır (Allen 1942: 12, 18, 56-59; Scarre 1988: 80; 110-111; 114-117; 120-122; Lindsay ve Smith 2006: 167; Forsyth 2013:28).

Kafkasya ismine dair yukarıda ifade etmeye çalıştığımız tarihi kaynaklar, mitolojik anlatılar, dinsel metinler, göndermeler ya da varsayımlardan bu ismin verilmesinde ya da şekillenmesinde bölge topografyasının ana unsur olduğu sonucuna ulaşırız. Asya ve Avrupa arasında uzanan kıstağı adeta ortadan ikiye ayıran Kafkasya dağlarının yüksekliği, görünüşü, karla kaplı oluşu, ulaşılmaz, aşılmaz engeller olarak görülüşü, genel itibariyle de Kafkasya topografyasının engebeliliği gerek Kafkasya ismini gerek bölgenin tarihi, kültürel, etnik, linguistik yapısını da şekillendirmiştir. Yani topografya Kafkasya için de yegâne belirleyici unsurdur.

İKİNCİ BÖLÜM

ROMA CUMHURİYET DÖNEMİ'NDE ARMENIA VE KAFKASYA'DAKİ SİYASİ GELİŞMELER

2. ROMA CUMHURİYET DÖNEMİ (MÖ 501 – 27)

2.1. Mithridates Savaşları'nın (MÖ 89 – 63) Başlaması, Mithridates Eupator'un Sulla ve Lucullus'a Karşı Mücadeleleri

*“vir neque silendus neque dicendus
sine cura, bello acerrimus, virtute eximius,
aliquando fortuna, semper animo maximus,
consiliis dux, miles manu, odio in Romanos
Hannibal”¹⁴ (Iust. XXXVIII.6.7-8)*

MÖ yak. 350 ile 30 yılları arasında Akdeniz dünyası Aleksandros sonrası ardılları olan Diadokhlar tarafından kurulmuş veya bir süre sonra Diadokh krallıkların zayıflamasından ötürü giderek topraklarını genişleterek önemlerini arttırmış yerel hanedanlar ve monarşilerden oluşuyordu. Akdeniz dünyasının neredeyse tamamında hüküm süren bu Hellenistik krallıkların istisnaları ancak bazı Hellen polisleri (πόλις), Roma Italia'sının tamamı ile Carthago (=Kartaca) Africası'ydı. Söz konusu dönemin çoğu için Cumhuriyet (*Res Publica*) ile yönetilen bölgeler, Doğu Akdeniz'deki olayların merkezinde değildi ve önem sırasında ise oldukça gerideydi. Cumhuriyetle yönetilen Roma'nın, Akdeniz'de giderek daha fazla genişlemesi, ardı ardına bir dizi yerel krallığı yutması yerel monarşilerin giderek güç kaybetmelerine yol açtı. Magnus Alexander (= Hell. μέγας Ἀλέξανδρος) ile Roma'nın MÖ 167'de Macedonia'yı fethi arasındaki kritik yüzyıllar boyunca mutlak monarşi Doğu Akdeniz'de en parlak yıllarını yaşadı ve son Macedonia Kralı Perseus'un ifadesiyle *Hellenizmin son güneşleri MÖ II. yüzyılın sonunda birer birer battı*. Batan güneşlerin ardından yeni bir yıldız, Roma, doğdu ve bu yıldızın ışığı bütün Akdeniz'i aydınlattı. Ancak süreç, başlarda Cumhuriyetçi bir

¹⁴ “Hiçbir zaman sessiz kalınmaması ya da özen gösterilmeden söylenmemesi gereken bir adam; savaşta çok sert, üstün bir cesaret sahibi, bazen şanslı, her zaman güçlü bir iradeye sahip, stratejide lider, sahada savaşan bir asker, Romalılara karşı nefret dolu bir Hannibal.” (Iust. XXXVIII.6.7-8).

imparatorluk inşa etme amacı ile yola çıkan Roma'nın da giderek Hellenistik bir kralın kopyası olan bir imparator (*primus inter pares*) tarafından yönetilen imparatorluğa dönüşmesi ile sonuçlandı. Öyleki Roma imparatorları sonları Orta Çağ ve ileryen yüzyıllardaki krallar için şablon oluşturdular ve Hellenistik krallar bu bağlamda orijinal modeli sağladılar (Grainger 2017: 7).

Harita 9. MÖ 100'de Doğu Akdeniz

(Scarre 1995: 27'den uyarlanan harita)

Roma Batı Akdeniz'deki düşmanlarının topraklarına tuz ekip¹⁵ onları birer birer yok ettikten sonra sıra Doğu Akdeniz'e, Hellenistik dünyaya ve Anadolu'ya geldi. Roma'nın Anadolu'ya artan ilgisi, Roma *consul* ve *legion*larının Anadolu içlerine

¹⁵ Batı Akdeniz'in güçlü denizci devleti, Yakındoğu'nun zengin Phoenicia mirasının devamı Carthago'nun Roma tarafından ilhakının ardından topraklarına tuz ekilerek bir daha burada bir devlet kurup Roma'nın karşısına çıkmaması istendiği rivayet olunur. Ancak Roma'nın en büyük düşmanlarından Hannibal'in memleketine dair böyle bir rivayetin simgesel olduğu, gerçekten bütün Carthago'ya tuz ekilmediği, ilhakının ardından bir Roma kolonisine dönüştürülen Carthago'nun bu simgesel ifadeyle tamamen yok edildiği ve bir daha güçlenmek istenmediği için bu anlatının ortaya konduğu ifade edilir.

görölmeye başlaması, Cumhuriyet'in Pontos Kralı VI. Mithridates Eupator'a karşı yürüttüğü amansız takip ve mücadeleler vesilesiyle olmuştur. Söz konusu mücadeleler Roma'yı aşamalı olarak Anadolu'nun doğusuna ve nihayet Kafkasya topraklarına kadar çekmiştir. Roma, Pontos Kralı ile yaptığı savaşların her safhasında daha fazla doğuya uzanmış, böylelikle Hellenistik dünyanın içine dâhil olarak yeni güçlerle ve uygarlıklarla tanışmıştır.

Biz ise tezimizin bu bölümünde Mithridates Savaşları'ndan başlayarak Roma'nın hâkimiyet sahasını Anadolu'nun doğusu ve Kafkasya'ya doğru genişletişini ifade ederek, bu sırada Roma emperyalizminin niteliği, karakteri ve boyutu hakkında bir çerçeve çizmek ve Mithridates'in egemenlik alanı içinde olan Kafkasya topraklarının bu dönemdeki etnik yapısı, yer altı ve yer üstü kaynakları, politik görünümü hakkında bilgi vermeyi hedefledik.

Mithridates, Roma karşısında yaşadığı kat'i başarısızlığa rağmen Roma'nın doğudaki genişlemesine dair karşı koyma girişimi kollektif hafızada derin izler bırakmıştır. Antikçağ'ın en büyük kaybedenlerinden birisi olarak görülmesini engelleyen şey ise bu surette yarattığı göz ardı edilemez tesirdir. Roma'dan güçlü olmayı başaramamasına ve başarısızlığı gerçekten büyük bir başarısızlık olmasına karşın VI. Mithridates Eupator, uzun süredir uzlaşmaz bir başkaldırının sembolü olarak hatırlanmıştır (Müller 2020: 131-132).

Roma'nın Pontos Kralı VI. Mitøridates¹⁶ Eupator'a (Μιθραδάτης) karşı yürüttüğü mücadele tarihte Mithridates Savaşları (*bellum Mithridaticum*) olarak anılır ve 30 yıl (yak. 27/28 yıl), 40-42 yıl veya bazı antik tarihçilere göre 46 yıl¹⁷ sürmüştür (Iust. XXXVII.1.7; App. *Mithr.* 118; Syr. 48).

¹⁶ Mithridates, eski Aryan halkların Güneş, ışık ve yemin tanrısı ve Aryan dillerinde *Mitrás*, *Mitra*, *Miθpa*, *Mica*, Batı dillerinde ise *Mithras* olarak telaffuz edilen tanrı tarafından gönderilmiş kişi anlamına gelir. Esasında Antik Persçe'de *Mithradata* olarak telaffuz edilen Aryan/Pers kökenli bir isimdir. VI. Mithridates Eupator'un Aryan (Pers) kökenlerine de işaret eder. Kralın ismi antik kaynaklarca iki farklı şekilde telaffuz edilir. Hellen kaynakları *Mithradates* ismini kullanırken Roma kaynakları *Mithridates* ifadesini kullanır. (Toynbee vd. 1970: 694; Hind 1992: 129; Beck 1996: 991; Mayor 2013: 31; Beck 2012: 964; Cumont 2018: 2 vd.)

¹⁷ Iust. XXXVIII.5.3. Iustinus, Mithridates Eupator'un ağzından, Roma ile mücadelesinin o daha çocukken geçtiği Pontos tahtında, Roma'nın, kralın küçük yaşta ve tecrübesiz oluşundan faydalanarak, Phrygia'yı işgal ettiğinde başladığı şeklinde aktarır. Dolayısıyla bu süre de hesaba katılarak 40 sayısına ulaşılır. Roma'nın bu amansız düşmanı daha yaşı çok küçükken Roma'ya kin beslemeye başlamıştı ve bütün arzusu Roma'yı bir şekilde Anadolu topraklarından çıkarmaktı (Green 1990: 559; Hind 1992: 132; Rubinsohn 1993: 6 vd.; Arslan 2007: 508 dn. 2143).

Bu noktada Pontos hakkında bilgi vermeden önce kabaca Pontos'un sınırlarından ve coğrafi özelliklerinden bahsetmek yerinde olacaktır.

Halys'in doğusundan Iberia'ya kadar uzanan Euxeinos kıyıları engebeli yapısına rağmen çok sayıda Aryan kökenli kırsal nüfusu beslemeye yetecek bir mümbit topraklara sahiptir. Meyveler, sert kabuklu yemişler, zeytin, tahıl, çeşitli mineraller ve metallerin yanı sıra geniş meralar da bölgenin görelî refahına katkıda bulunmuştur. Bununla bölgenin zengin orman varlığı gemi yapımı için bolca kereste kaynağı sağlar. Nehir vadileri ve deniz yoluyla sağlanan iletişim ve bağlantı imkânları bölge coğrafyasının sahip olduğu diğer zenginlik kaynaklarıdır. Sosyo-politik organizasyonu topraklarının önemli bir kısmını kontrol eden Pontos soyluları ve tapınak kentlerinin (Komana, Pontike, Zela, Ameria gibi) yönetiminde ve işletmesinde olan diğer verimli arazilerin yönetiminden müteşekkil olan Pontos Krallığı'nda kralın ne önemli görevlerinden birisi söz konusu bu her iki güç odağı arasındaki iş birliğini sürdürmesiydi (Sullivan 1990: 35-36; Emir 2014: 8-37; Grainger 2017: 22).

Doğumu, (MÖ 135/133/132?)¹⁸ bebekliği ve iktidarının başlangıcı “yetmiş gün boyunca ihtişamla parlayan ve adeta bütün gökyüzünü ateşe verip göğün dörtte birini kaplayan ve parlaklığıyla güneşin ışığını gizleyen kuyruklu yıldızlarla¹⁹ veya doğaüstü olaylarla²⁰ müjdelenen Sinope²¹ (Sinop) doğumlu, tanrı isimli²² bu Anadolulu hemşerimiz bütün yaşamını Roma nefretine ve onunla mücadeleye adanmış, tarihe en büyük Roma düşmanlarından birisi olarak geçmiştir (Bickerman 1980: 87; McGing 1986: 46; McGing 1996: 990; Finegan 1998: 310-311; Mayor 2010: 2; 12).

VI. Mithridates Eupator'a atfedilen doğaüstü olaylar uzun iktidarına ve Roma'ya galebe çalacağına yorulmuştur. Doğumu, tahta geçinceye değin başında geçen çeşitli

¹⁸ Mem. XXX. 2; App. *Mithr.* 112; Strab. X. 4. 107; Plin. *nat.* XXV. 3. 6; Sall. Hist. II. 86-88; Iust. XXXVII. 1. 6; Reinach 1890: 52; Fortheringam 1919: 166; Raisey 1999: 198-199; McGing 1986: 43; Arslan 2007: 77 dn. 340; McGing 2012: 963 (Antik kaynakların verdiği farklı tarihler için; McGing 1986: 43 ve dn.1).

¹⁹ Iust. XXXVII. 2. 1-3

²⁰ Antik kaynaklara göre bebekliği sırasında çevresine düşen yıldırımdan yalnızca küçük bir yanık iziyle kurtulmuştu. Tarihte karizmatik kişilerin doğaüstü olaylarla ya da özelliklerle özdeşleştirilmeleri oldukça sık karşılaşılan anlatılardandır. Yeterince başarılı ve karizmatik her lider için bu türden yakıştırmalar yapılır (Plut. *mor.* VIII. 624; Erciyas 2001: 84).

²¹ Kral, tartışmalı bir tarih olan, *yak.* MÖ 133 yılında Sinope'de (Sinop) doğmuştur (Strab. XII. 3. 11; Broughton 1970: 696).

²² Dionysos kralın lakaplarından birisidir. Kral, Tanrı Dionysos gibi şimşekten etkilenmez ve bu şarap tanrısına atfen ne kadar içerse içsin sarhoş olmaz (Broughton 1949: 576; Broughton 1970: 696; Olshausen 1990: 1878 vd.; Erciyas 2001: 84; Arslan 2007: 76)

olaylar, karşılaştığı olumsuzluklar karşısında aldığı kararlar ve iktidarına ilişkin olaylar Pers etkisi veya Magnus Alexander’a öykünme olarak açıklansa da Appianos onu; “*Talihsizliklerde her zaman yüksek ruhlu ve boyun eğmez biri*” olarak tanımlar ve VI. Mithridates Eupator, yine yazara göre, sonunda, devrilene kadar Romalılara karşı denenmemiş hiçbir saldırı yolu düşmanları ile yapılmamış hiçbir ittifak bırakmamıştır (App. *Mithr.* 112; 118; 119; Plut. *mor.* VIII. 624; Flor. *epit.* I. 40. 2; 27-31; Iust. XXXVII. 1. 7-9; XXXVII.2.1-3; XXXVIII.5.3; Oros. *hist.* VI. 1; 28-29; VI. 1. 30; V. 19. 2; XXIV. 17; VI. 5. 11; Broughton 1949: 576; Broughton 1970: 696; McGing 1986: 46; Hind 1992: 129; Ramsey 1999: 198 vd.).

Romalılar ise Mithridates’e karşı yürüttükleri savaşlar vesilesiyle doğuda, Mithridates’e ait olmasa da Phoenicia, Coele, Syria, Palestine ve Euphrates Nehri ile aralarında kalan toprakları işgal edebilmiş, daha önce kendilerine haraç ödemeyen pek çok halkı haraca bağlayabilmişlerdir. VI. Mithridates Eupator, Romalılar için öylesine yetenekli, korkusuz ve dayanıklı, Mithridates Savaşları öylesine uzun, yıkıcı, masraflı, zorlu ve kanlı, nihayet Roma’nın kazanımları öylesine büyük ve kârlı olmuştur ki savaşları sonlandıran zafere “Büyük Zafer” ve bunu kendileri için kazanan Pompeius’a “*Magnus/Büyük*” unvanını vermişlerdir. Savaş sonunda çok sayıda ulus ve ülkeleri Roma egemenliğine katılmış, Romalılar hayal bile edemeyecekleri topraklarda ve zenginliklere erişmişlerdir. Mithridates Savaşları, Roma’yı düşman bölgelere çekerek daha önce sadece yağmalamayı düşündüğü yerleri işgal etmek ve hâkimiyet kurmak zorunda bırakmıştır. Daha önce hiç karşılaşmadıkları düşmanlar, ordular, komutanlar ve silahlar onların rakipleri olmuş, kendilerini bir anda Euphrates kıyılarında bulmuşlardır. Nitekim Mithridates Savaşları sonrası doğuda Romalılar için yeni bir mücadele dönemi başlamıştır (Šelov 1982: 243; Arslan 2007: 73-75; McGing 2012: 963).

Antik kaynaklar, VI. Mithridates Eupator’da onulmaz bir Roma nefretinin başlamasını, Roma’nın, Aristonikos Ayaklanması’nın bastırılmasında kendisine yardımcı dokunan Pontos Kralı V. Mithridates’e (Μιθριδάτης ὁ εὐεργέτης – Hayırsever Mithridates, Mithridates Eupator’un babası) MÖ 129’da hizmetlerinin karşılığı olarak verdikleri Phrygia Bölgesi’ni *yak.* MÖ 116’da sebepsiz işgal ederek bu bölgeyi Roma’nın Asia Eyaleti’ne dâhil etmesine bağlarlar (App. *Mithr.* 11-13; Iust. XXXVIII. 5. 3.). Henüz çocuk yaşta tahta geçmiş olan Eupator’un Roma’nın sebepsiz işgali karşısında yaptığı tüm itirazlar sonuçsuz kalmış, çocuk kral bu oldubittiği kabul etmediği gibi, Roma’ya

karşı kini ve nefreti de söz konusu olayla başlamıştır. Ancak kimi modern kaynaklar ise VI. Mithridates Eupator'daki Roma nefretinin muhtemelen, henüz Pers ve Seleukos gururu kadar baskın olmadığını eklerler. Yani Eupator'un Roma'ya karşı olan tutumu, mensubiyetlerine ve kökenlerine dair duyduğu kişisel gururundan da kaynaklanıyor olabilir (Rostovtzeff ve Ormerod, 1932: 225-226; Sherk 1969: 74 vd. no. 13; McGing 1980: 35; Sherk 1984: 53 vd. no. 49; Green 1990: 559; Hind 1992: 132; 137; Rubinsohn 1993: 6 vd.; Arslan 2007: 508 dn. 2143).

Anakronistik (tarih yanılgısı) bir yaklaşımdan kaçınarak antik kaynakların aktardığı bu olay belki kolayca ortaya sürülebilir ve anlaşılabilir. Ancak VI. Mithridates Eupator'un Roma nefretinin arkasında salt, sebepsiz yere işgal edilen bir toprak parçası olmasa gerekir. Oldukça karizmatik, iddialı, otokratik, genç, enerjik, atletik, savaşçı, Pers hanedanı ve Magnus Alexander soyundan geldiğini iddia eden bir kralın Anadolu'nun dışından gelen Romalıların pervasızca işgaller yapmasını kabul edememesi başlıca sebep olsa gerekir.

Hellenistik mirasın bir parçası olan krallığı, Mithridates'in aldığı eğitim, kökenleri, devamı olduğunu düşündüğü ve inandığı miras itibariyle kendisini psikolojik olarak Roma'dan çok daha üstün bir yere konumlandırarak, büyük görmesi ve Roma'yı küçümsemesi Mithridates'i anlamak için bir yaklaşım olabilir. Gerçekten de Roma kurulduğu andan itibaren Hellen ve Hellenistik dünyanın bir parçası olmaya çalışmış kendisinden çok daha eski, köklü ve güçlü bir kültür ve medeniyet dünyası olan doğu Hellenistik geleneğine dâhil olmak, kökenlerini orada bulmak Roma için arzu edilen, ulaşılmak istenen bir hedef olmuştur.

Roma, kuruluş efsanesi, kurucu kralları, ilk hukuk sistemi, devlet geleneği ya da ordu düzeni gibi pek çok unsurun yanı sıra din, kültür ve medeniyete dair uygulamalar ve gelenekleri de doğu Hellenistik dünyadan almıştır. Roma için bir Hellenistik devlet olarak anılmak, ya da o dünyanın arasında kendisine yer bulmak, onlara hamilik yapmak ya da onları herhangi bir müşkül durumdan kurtarmak, ulaşılmak istenen bir hedef olmuştur. Ancak giderek Akdeniz'in en büyük gücü olan Roma'nın gerek emperyalist politikaları ve uygulamaları (*publicanus* zulmü) gerek dışarıdan gelen, yabancı bir kültür ve işgalci olması, Anadolu'daki varlığı, Anadolu'nun kimi köklü Hellenistik krallarını ve halkını, geçmişi Roma'dan çok daha eski Hellenistik Anadolu şehirlerini ziyadesiyle rahatsız

etmiştir. Dolayısıyla bunlar zaman zaman fırsat buldukça Roma'ya isyan etmiş ya da Eupator gibi bir ölüm kalım savaşı açarak tamamen kurtulmaya çalışmışlardır. Mithridates'in hikâyesi aslında tüm imkânlarını kullanarak Roma'nın giderek büyüyen, artık karşı konulması giderek güçleşen kudretine ve varlığına karşı cesurca karşı koyma savaşımı, kişisel bir güç ve iktidar mücadelesidir. Yaşadığı dönem için oldukça anlaşılır olan bu güç istenci en yakınların bile kolayca gözden çıkarılmasını gerektirirken, iktidar hırsı ile bu iki iddialı gücün çarpışmaması düşünülemez.

Roma-Pontos savaşları modern tarihçiler tarafından üç aşamada incelenir ve anlatılır. Esasında tarihsel olarak çeşitli safhalara yayılan tek bir savaş vardır ve çağdaşları içinde bu böyle olsa gerekir. Kimileri Mithridates Savaşları'nı tipik Doğu-Batı mücadelesine indirgese de bu yargıdan kaçınmak gerekir. Çünkü Eupator'un mücadelesini, tüm kurumlarıyla, içinde çok farklı bileşenleri olan ve yüzyıllara yayılan iki dünyanın mücadelesi olarak ifade etmek anakronizm olarak tanımlanabilir. Mithridates Savaşları'nın üçüne de konumuz gereği kısaca değineceğiz. Ancak bu süreçte bizim için önem arz eden ve ana unsur, Roma Cumhuriyeti'nin söz konusu savaşlar vesilesiyle kendisini Anadolu'nun doğusunda ve Kafkasya topraklarında bulması sırasında gerçekleşen olaylara değinmek olacak. Nitekim Romalılar Mithridates Savaşları vesilesiyle doğuda, Armenia Krallığı ve Kafkasya'da yerel krallıklar ve hükümdarlar ile ilk politik ve askeri ilişkileri kurmuşlardır.

Romalılar Apameia (Dinar) Barışı'ndan (MÖ 188 baharı) bu yana artık Hellenistik kralların gözlerini dört açmasının gerektiren bir tehdit haline gelmişti. Önce Italia'yı hâkimiyeti altında birleştiren, ardından Batı Akdeniz'deki yegâne söz sahibi olan Cumhuriyet için asıl hedef, Doğu Akdeniz ve ötesiydi. Bu isteğin arkasında sadece politik, askeri, ekonomik gerekçeler değil Hellenistik kültür dünyasının bir parçası olmak amacı da yatıyordu. MÖ 129'da Anadolu'nun güçlü Hellenistik krallığı Pergamon'un Roma tarafından ilhak edilmesi (miras yoluyla), ardından MÖ 102/92'de Lyconia ve Cilicia'nın Roma eyaleti yapılarak önce *proconsul* ardından *consul* atanması ile doğulu Hellenistik krallar bu tehdidi daha yakından hisseder olmuşlardır (Hind 1992: 135; Atlan 2014: 108; Demircioğlu 2015: 342-343).

Roma'nın çağdaşları arasında yarattığı tüm tedirginliğe ve VI. Mithridates Eupator'un Roma'ya karşı duyduğu tüm kine rağmen babası V. Mithridates (Euergetes)

gibi başlarda oldukça ihtiyatlı davranmıştır. Pontos kralı Roma ile kendisini savaşın ortasında bulmadan önce 23 yıl sabırla beklemiştir. Nitekim kral için başlıca zorluk, Roma ile açıkça savaşmadan *Asia Minor*'da toprak edinmektir ve bu bekleyiş bir noktada mecburidir. Çünkü Pontos Krallığı'nın bu aşamada Roma Cumhuriyeti'ne karşı gelecek ne iradesi ne de gücü vardır. Ancak kralın son 50 yılda edindiği deneyim bu seçeneğin de imkânsız olmadığını göstermiştir. Bunda Roma oligarşisinin Doğu Akdeniz'de yaşanan kimi gelişmelere kayıtsız kalışı ve eski gururundan uzakta oluşunun²³ etkisi büyüktür (Reinach 1895: 85; Hind 1992: 135).

VI. Mithridates Eupator'un atalarından devraldığı krallığın sınırları geniş ve güçlü olmamasına rağmen askeri, doğal kaynaklar ve denizcilik faaliyetleri bakımından yüksek potansiyel taşır. Üç ya da dört yüzyıl öncesine dayanan antik Pers kökenli Pontos aristokrasisi coğrafyanın ve iklimin kendilerine sunduğu her türlü avantajı değerlendirerek krallıklarının temelini atmış ve güçlendirmişlerdir. Tahta geçtiğinde Hellenistik kralların en genci²⁴ olan Eupator'un rüşünü ispat edene kadar annesinin tahakkümü altında olduğu görülür (Hind 1992: 135-137; Arslan 2007: 77; Mayor 2013: 78; 111).

I. Mithridates Savaşı (MÖ 89 - 85) giderek gücünü arttıran VI. Mithridates Eupator'un en büyük düşmanı Roma'nın bu sıralarda yaşadığı iç savaş²⁵ ve çağdaşı diğer Hellenistik krallıkların kendi aralarında verdiği amansız mücadeleden yararlanarak topraklarını Kafkasya ve Pontos Euxeinos'un kuzeyine doğru genişletmesi ile tetiklenmiştir. Hellenistik krallıkların söz konusu mücadelesi Roma'yı Anadolu topraklarına getirmiştir. VI. Mithridates Eupator'un ve Pontos Euxeinos ve Kafkasya

²³ Reinach, Roma'nın söz konusu kayıtsızlığını, rahatına düşkün bir soyluluğun yarattığı fiziki ve ahlaki çöküş, modası geçmiş bir ordu aygıtına duyulan güvensizlik, son seferlerin yetersizliğini keskin bir şekilde rahatlatan belirsiz bir korku ve Gracchus tarafından çok şanslı bir general kılığında serbest bırakılan demokrasinin, doğal liderini yaratması olarak açıklar. Son olarak Roma'nın kendi içinde yaşadığı iktidar kavgaları ve batıda karşılaştığı zorlu rakiplerle girdiği mücadelenin de ayrıca onu doğudan uzaklaştırdığını ekler. Böylece askerden arındırılmış doğunun küçük kralların hırslı arzularına terk edildiği yorumunu yapar (Reinach 1895: 85-86).

²⁴ O sıralar henüz 13 yaşındadır. Antik kaynaklar yaşı hususunda bir yıl ya da iki yıl olmak üzere farklı rakamlar verirler (Mem. 30.2; App. *Mithr.* 112; Strab. X. 4.10; Plin. *nat.* XXV.3.6; Sall. *Hist.* II. 86-88; Ius. XXXVII.1.6; Geyer 1932: col. 2163; Erciyas 2001: 83).

²⁵ Tarihe "Gracchus Kardeşler" olarak geçen ikiliden Gaius Gracchus'un sosyal reform, alt sınıflar için daha fazla hak için Roma Senatosu ve *patriciler* ile giriştiği ve hayatına mal olan amansız mücadele bu dönemde yaşanan karışıklıklardan birisidir. Bununla birlikte *Bellum Iugurthinum* ve kuzeyden gelen (Gal halkları; Cimbri, Teutones, Tigurini, ve Ambrones) artan istila tehlikesi ile meşgul olan Roma Cumhuriyeti bu sıralarda Anadolu ile yeterince ilgilenememiş bu durum Eupator için bir fırsata dönüşmüştür (Eutr. V.1; Rostovtzeff ve Ormerod 1932: 226; McGing 1986: 66).

seferi ve Pontos Euxeinos'un kuzeyinde yer alan bir diğer Hellenistik kent ve krallık olan Khersonesos (=Χερσόνησος) kenti ve Bosporos Krallığı'nın çevresindeki atlı-göçebe kavimlerden Scythia akınlarına karşı Eupator'dan yardım istemesi ile başlamıştır (MÖ 115/114-112 veya 110-108)²⁶ (Strab. VII. 4. 3 vd.; Rostovtzeff ve Ormerod 1932: 228-229; Rubinsohn 1980: 51 vd.; Portanova 1988: 85 vd.).

Antik yazarlardan Iustinus, Mithridates'in tahtı elde edip yerini sağlamlaştırınca²⁷ düşüncelerini ve dikkatini egemen olduğu toprakların yeniden düzenlenmesine değil genişletilmesine yönlendirdiğini söyler. Müverrih, oldukça zorlu bir rakip olan, icabında Pers Kralı Dareios'u katleden veya Magnus Alexander'in komutanlarından Zopyrion'un (Ζωπυρίων) 30 bin kişilik ordusunu yok eden, 200 bin askeri ile Magnus Alexander'i bozguna uğratan Scythia kabilelerini başarıyla kontrol altına aldığını anlatır (Hdt. IV. 83-143; Iust. II. 3.2-4; V. 9-11; IX. 1.9; 2.16; XII.1.4-5; 2.16-17; XXXVII. 3.2; 2.7.3; XXXVIII.7.3-5; Strab. I.2.1; VII.4.3; Curt. X.1.43-44; Mem. 22.4; App. *Mith.* 16.112; Plin. *nat.* XVI.59; 66-74).

Mithridates'in ve Pontos Euxeinos-Kafkasya seferinin arka planında hayatının pek çok anında olduğu gibi Magnus Alexander öykünmesi yatar. Köken olarak Greco-Aryan olan Mihtridates Pontos Euxeinos-Kafkasya seferiyle nasıl samimi bir Hellen hamisi²⁸ (=

²⁶ Diophantos'un seferlerinin Mihridates'in iktidarının ilk yıllarına denk geldiğini bilmemize rağmen tam olarak kaç yıl sürdüğünü bilmiyoruz. Esasında kralın Euxeinos ve Kafkasya'daki hem toprak hem de nüfuz bakımından genişlemesinin kronolojisi genellikle bilinmiyor ve çeşitli tarih önerilerinin ötesine geçemiyoruz (McGing 1986: 53). Söz konusu seferin tarihlendirilmesine ilişkin tartışmalar için *Bk*; Arslan 2007: 80 dn. 353.

²⁷ Kral hakkı olan tahtı elde edebilmek için kendisini en yakınlarıyla bir ölüm kalım mücadelesinin içinde bulmuştur. Annesi ve onun tarafından yönlendirilen saraydaki görevliler tarafından defalarca canına kastedilmek istenmiştir. Eupator, önce annesi ardından kardeşini ortadan kaldırarak hayatını ve tahtını garanti edebilmiştir (Mem. 22.2; 30.2; App. *Mithr.* 16. 112; Sall. *Hist.* II.87-88; McGing 1986: 74; Scullard 2011: 62).

²⁸ Mithridates Eupator'a gelinceye kadar krallığın kurucuları ve diğer kralları olan ataları tarafından benimsenmiş bir politikadır. Hellen dünyası nezdinde itibar kazanmak, Pontos Euxeinos ve Caucasia'da yer alan Hellen kolonilerine hâkim olmak, ihtiyaçlarını karşılamak ve onlara yardım etmek zaten Pontos Krallığı bir devlet politikası mahiyetindeydi. Pontos Krallığı'nın sahip olduğu topraklarda ciddi bir Hellen nüfusun yanı sıra evlilikler ve sosyal ilişkiler yoluyla Hellenmiş yerli bürokrasi ve aristokrasi yaşamaktaydı. Bunun en iyi örneği Seleukoslarla yakın aile bağlarından gurur duyan, hepsi Hellence konuşup yazan ve Hellen edebiyatına ve sanatına büyük bir değer veren Pontos krallarının kendileridir. Ancak tüm Hellen etkisine ve özentisine rağmen krallık tamamen Hellenleşmedi. Bağımsız varlığının sonuna kadar hanedanın kurulmasından önceki gibi kaldı. Mithratid krallar, özellikle I. Pharnaces ve halefleri Hellen eğitiminden ne kadar gurur duysalar da Pers soylu olduklarını iddia ettiler ve söz konusu bu kökenlerinden daha fazla gurur duydular, yerli tanrılara, özellikle kendileri gibi Pers/Aryan kökenli olanlara bağlı kaldılar. Pers/Aryan inançlarının ağır bastığı ancak senkretik bir inanca sahip olan Mithratid kralların bu inançlarını bastırdıkları Hellen tarzı sikkelerinde görmek mümkündür (Rostovtzeff ve Ormerod 1932: 222-225).

prostates [προστάτης]) olduğunu göstermek ister. Mithridates'in söz konusu harekâtının böyle kişisel sebepleri olduğu kadar şüphesiz ekonomik boyutları da bulunmaktadır. Pontos Euxeinos'un kuzeyi, Khersonesos Taurika ya da eskilerin deyimiyle “*Dev Rusya'nın boynundan sarkan o güzel doğu madalyonu*” ve Kafkasya'dan akan bolca tahıl, tuzlanmış balık, şarap, zeytinyağı, balmumu, altın, demir, çeşitli mineraller, kök boyalar, deri, kürk, yün, keten gibi mallar ve bu mallardan alınan iyi planlanmış bir vergi politikası ile elde ettiği yüksek ve istikrarlı gelirlerin yanı sıra, Maiotis Limne (=Μαιωτις λίμνη, Azak Denizi), Pontos Euxeinos ve Kafkasya'ya dağılmış zengin kurganlardan yağmalanan binlerce değerli metal eşya, altın, bittabi Hindistan ve Çin'den gelen ipek, yukarıda bahsedilen ekonomik boyutun kısa bir yekûnu ve askeri harekâtların ateşleyici gücüdür (Hdt. IV. 83-143; Iust. XXXVII.3.2; XXXVIII.7.3-5; Strab. I.2.1; VII.4.3; Mem. 22.4; App. *Mith.* 112; Plin. *nat.* XVI.59; 66-74; Reinach 1890: 57-58; Hind 1992: 137-140).

Parth krallarının gözdesi, Armenia yaylalarında yetiştirilip gönderilen güçlü ve güzel atlar karşılığında alınan top top ipek kumaş Parth ülkesine ilk kez MÖ 106'da gelmiştir. Çin'in batıda tarım havzasına yönelik baskıları, Parthların Ortadoğu'daki komşularıyla yaşadıkları anlaşmazlıkları “İpek Yolu” olarak adlandırılan bu zengin doğu-batı ticaret yolunun güney güzergâhı yerine Colchis ve Pontos üzerinden Pontos Euxeinos limanlarına uzanan kuzey güzergâhına kaymasına neden olmuştur. Mithridates bu noktada ılımlı bir vergi politikası uygulayarak bu ticareti desteklemiştir. Sonuç olarak Mithridates, Bosporus Krallığı'nı Pontos Krallığı topraklarına katarak nüfuz sahasını tüm Khersonesos Taurika'ya (Kırım Yarımadası) yaymış, doğuda Gorgippia'dan batıda Olbia'ya kadar genişletmiştir. Bununla birlikte Mithridates Eupator'un o ana kadar kimsenin kontrol altına alamadığı, Scythia'lıları mağlup etmesi ve egemenliğini kabul ettirmesi kayda değerdir. Eupator'un yakın arkadaşı, generali ve *Kral'ın 12 Arkadaşı*'ndan birisi olan Diophantos, Scythia kabileleri ile girdiği zorlu mücadeleleri üstün askerlik yeteneği ile kazanarak çıkmış, “*Scythialıları dize getiren ilk yabancı işgalci*” unvanını da alarak kralına daha sonra esas düşman Roma ile gireceği mücadelelerde çok değerli ve kârlı topraklar hediye etmiştir (Rostovtzeff 1921: 220; Rostovtzeff ve Ormerod 1932: 230-233; Şelov 1982: 244 vd.; Hind 1992: 137-140).

Bununla birlikte Diophantos'un Boğaz'ın kralının rakibi ve gücünü gasp eden Scythia'lı kabilelerin liderlerini kat'i şekilde mağlup edişi ve cezasını vermek üzere krala

gönderişi Eupator'a verdiği bir diğer hediyedir. Çünkü Eupator ancak bu vesileyle Kafkasya ve Pontos Euxeinos'un kuzeyindeki topraklara hâkimiyetini tanıtmış bir anlamda Asia Minor seferi için girişeceği savaşlar ve fetihler için güvence sağlamıştır. Euxeinos-Kafkasya seferi ile *Şehinşah* unvanına layık görülen Eupator artık Pers-Aryanların Alexandrosudur. Bununla birlikte Mithridates'in Kafkasya zaferi ona sadece siyasi itibar değil 200 *talantos* gümüş ve 180.000 *medimnos*²⁹ tahıldan (mısır) oluşan gelir ve hâkimiyeti altına aldığı Hellen kentlerinin gümrük vergileri, toprak sahiplerinden alınan ondalık ürün vergisi ve çiftçilerden alınan işledikleri topraklara karşılık alınan kira bedeli veya vassal krallıklar tarafından yapılan ödemeler gibi maddi gelirler de yaratmıştır. Kafkasya zaferi ile elde ettiği bu ganimetlere ek olarak Eupator, Chersonesos Taurica'da ele geçirdiği Phanagoreia (Φαναγόρεια) ve Pantikapaion (Παντικάπαιον) kentlerini kraliyet kentleri haline getirerek hem buradan sağladığı değerli akik taş koleksiyonunun yanı sıra zengin meyve plantasyonunu da krallığının hazineleri arasına katmış, Eupatorion şehrini inşa etmiştir (Strab. I.2.1; VII. 3.11-12; 4.3; Rostovtzeff 1921: 220; Rostovtzeff ve Ormerod 1932: 230-233; Geyer 1932: col. 2164-2165; Šelov 1982: 244 vd.; Hind 1992: 137-140).

Ancak Mihridates'in Pontos Euxeinos ve Kafkasya fetihlerinden elde ettiği tüm bu maddi kazançlardan başka sağladığı en büyük avantaj ise bu seferler sonunda hükmünü tanıttığı vassal krallıklardan sağlanan sınırsız insan gücüdür. Eupator böylelikle ordusunun büyük bir kısmını da oluşturan Scythia, Sarmatia, Maeotia, Thracia ve Celt halklarından oluşan muazzam bir asker temini imkânı elde etmiştir. Kral, Kafkasya ve Euxeinos'da yaşayan yerleşik Hellen ve atlı-göçebe, savaşçı Scythia, Sarmatia ya Maeotia kabileleri üzerindeki karizmatik ve birleştirici etkisi sayesinde onları ileride Roma'ya karşı yürüteceği savaşta örgütleyebilecekti (Rostovtzeff 1921: 220; Rostovtzeff ve Ormerod 1932: 230-233; Zébélev 1936: 30 vd.; Wilhelm 1936: 50 vd.; Rubinsohn 1980: 51 vd.; Šelov 1982: 244 vd.; McGing 1986: 51-60; Erciyas 2001: 84; Hind 1992: 137-140; Arslan 2007: 87-88; Mayor 2013: 121, 132 vd.; Scullard 2011: 62).

²⁹ Eski bir Hellen kuru kapasite birimi. Yaklaşık 1.1 litreye denk geliyordu. Bir *medimnosta* 48 *choinices* vardı ve Atina'da *choinix* (χοῖνιξ) bir adamın bir günlük mısır tayınıydı. 180.000 medimnos, örneğin altı ay boyunca 50.000 kişilik bir orduyu beslemeye yetecek yiyecek imkânı yaratıyordu. Bu da Mithridates'in besleyebileceği asker miktarı ve gücünün ulaştığı noktayı göstermesi bakımından önemlidir (Crosby 1949: 111; McGing 1986: 60 dn.73).

Mithridates'in Kafkasya seferinin konumuzla doğrudan alakalı olmamasına karşın bu seferin sebeplerine ve sonuçlarına uzunca değinmemizin amacı Kafkasya'nın sahip olduğu ekonomik potansiyeli ifade etmek ve başta Mithridates olmak üzere Kafkasya'nın ileride Romalılar arz edeceği önemi ortaya koyabilmektir.

Kafkasya ve Pontos Euxeinos seferinin ardından Eupator Dionysos'un muhteris genişleme siyasetine devam ettiği antik Romalı yazarlardan Iustinus³⁰ tarafından ifade edilir. Ancak bu büyük askeri, politik ve stratejik dehanın emperyalist siyasetinin merkezinde yer alan Asia Minor'a yönelik askerî harekâta girişmeden önce “*masa arkadaşları*” ile Sinope'den ayrılarak Asia Minor içlerine keşif gezileri³¹ yapmış böylelikle buraların siyasi ve sosyal durumu hakkında bilgi edinmiştir³². Söz konusu gezilerin temelinde Anadolu içlerinin askeri, stratejik ve sosyal durumunu gözlemleyip Anadolu'da giderek daha fazla kök salan Roma idaresinin halk üzerindeki etkisini gözlemlemek, Roma emperyalizminin boyutları hakkında bilgi sahibi olmak, ileride girişeceği askerî harekâtlarda kullanacağı yollar, stratejik mevkiler, kentler, halklar, doğal kaynaklar, siyasi ve sosyal yapı hakkında bilgi edinmek yatıyordu. Roma emperyalizminin yarattığı hoşnutsuzluğu yerinde gözlemlemek isteyen kral, kendisini Hellenistik Asia Minor'u yabancı bir gücün egemenliğinden kurtarıcı olarak sunacaktı (Iust. XXXVII.3.3-5; Geyer 1932: col. 2166-2167; Magie 1950: 196; McGing 1986: 66; Erciyas 2001: 85-86).

Kral gizemli keşif gezisinden döndükten sonra (Bir yıldan fazla bir süre ortadan kaybolmuştu ve öldüğüne inanılıyordu) karısı Laodike'nin karıştığı bir saray komplosu, ihanet, aldatma ve suikast çemberinin ortasında kendisini bulmuş, zehirlenmiştir. Ancak bir kez daha hayatta kalmayı başararak önce komployu ve ihaneti ortaya çıkarmış

³⁰ Marcus Iunianus Iustinus Frontinus, MS II. yüzyılda Roma İmparatorluğu'nda yaşamış Latin kökenli tarihçidir. Kendisinden önce yaşamış Pompeius Trogus'un eserinden özet yaptığı eseri ile tanınır ve bilinir.

³¹ Eupator'un bu gezileri yak. MÖ 110/108, (109/108 veya 111/110) yılları civarında yaptığı düşünülür. Ancak bu noktada da farklı tarih önerileri de mevcuttur. Gezi güzergâhı için Galatia, Paphlagonia, Cappadocia, Lydia, Troia, Kyzikos, Pergamon, Kilikia, Rodos ve Delos Adaları hattı yapılan önerilerden birisidir (Reinach 1895: 72 ve dn. 2; Meyer 1879: 91; Geyer 1932 col. 2166-2167; Magie 1950: 196; McGing 1986: 66; Rubinsohn 1993: 13; Arslan 2007: 89 dn. 389; Mayor 2013: 136, 137).

³² Reinach kralın söz konusu gezisi ile MÖ II. yüzyılın sonlarındaki Asia Minor'un durumuna dair önemli ölçüde fikir edindiğini ifade eder. Buna göre; kral, hizip çekişmeleriyle parçalanmış, güçsüz federal devletler, çürüyen cumhuriyetler, köleleştirilmiş ve kurtuluşu bekleyen eyaletlerle karşılaşmıştı. Dolayısıyla Pontos'un genç kralı yolculuğundan büyük planlar ve geniş kapsamlı umutlarla dönmüştü (Reinach 1895: 84-85).

ardından başta karısı olmak üzere bütün suçluları öldürtmüştür (Iust. XXXVII.3.5-8; XXXVIII.1.1; Sall. *Hist.* II.88; Reinach 1895: 87).

Mithridates çeşitli savaş talimleri ve bu mahiyetteki oyunlar, turnuvalar ve tatbikatlarla düzenleyerek, farklı milletlerden askerler edinerek kısa sürede rakipsiz bir askeri güç yaratmıştır. Anadolu içlerine bir harekâta girişmeden önce Pontos bölgesi ve Kafkasya'nın tamamını fethini tamamlayacak teşebbüslerde bulunmuş, Cappadocia ve Colchis bölgelerini ele geçirmiştir. Iustinus'a göre Colchis, Paphlagonia ve Bosporus kralın miras hakkıydı ve bu suretle ancak devralmıştı (Iust. XXXVII.4.1-2; 3.3; XXXVIII.7.10; App. *Mithr.* 15; Mem 30. 2; Strab. I. 2. 1; XII. 3. 1; Pomp. Trog. *prolog.* 37; Eutr. V. 5; Broughton 1949: 576; Broughton 1970: 696; McGing 1986: 58; 107; Strobel 1996: 66-67).

Ancak kralın söz konusu kendisinin bir iddiası olduğu antik kaynaklarca ifade edilir. Memnon bölgenin zorla, güç kullanılarak elde edildiğini aktarır (Mem. 22.3). Nitekim bölge *uparchos kai dioiketes* (= *ὕπαρχος καὶ διοικητής*) olarak işlev gören kralın *philoî*'lerinden (= *φίλοι*) birisi tarafından yönetilmiştir (Strab. XI.2.18; McGing 1986: 59).

Harita 10. Pontos Krallığı

(https://tr.wikipedia.org/wiki/Pontus_Krallığı#/media/Dosya:PonticKingdom.png adresinden uyarlanan harita)

Strabon, Mithridates'in Trapezous ve Armenia'dan Halys Irmağı'na kadar ve Kafkasya'da Colchis'e kadar olan sahada hâkimiyet kurduğunu, Sisis'in³³ oğlu Antipater'in ona Armenia Minor'u bıraktığını böylelikle egemenlik sahasını buralara kadar genişlettiğini, hazinesinin büyük bir bölümünü yerleştirdiği bu yeni topraklarda 75 kale inşa ettiğini aktarır. Hydara, Basgedariza ve Sinoria kaleleri bunlardan bazılarıydı ve Armenia Maior'un sınırına doğru yerleştirilmiş müstahkem mevkiilerdi. İyi bir stratejist olan Pontos'a giden yolları müstahkem kalelerle koruma altına alıyor hem de buralara hazinelerinin bir kısmını da yerleştirerek iki yönlü bir güvenlik önlemi alıyordu³⁴ (Strab. XII.3.1; 3.28; VII.4.6; XI. 2.3; 2.17-18; App. *Mith.*17.119; 16.108)

Paryadres Dağları'nın dağlık sahası, zengin su kaynakları ve ormanlarının yanı sıra sarp vadiler ve uçurumlar, kale inşası için son derece elverişli koşullar yaratmıştır. Kralın ele geçirdiği tüm bu sahadan ekonomik anlamda çok önemli zenginlikler ve çıkar sahaları elde etmiştir. Pontos Euxeinos'da yürütülen büyük baş hayvan ve köle ticareti, bal mumu ve tuzlanarak kurutulmuş balık, mısır, şarap ve zeytinyağı inşa etmek istediği imparatorluk için oldukça önemli bir girdi sağlıyordu. Kafkasya'nın yer altı ve yer üstü kaynakları bakımından zengin bölgesi Colchis'in ele geçirilmesi Eupator'a gemi yapımı için malzeme olağanüstü fazla malzeme sağlamıştır. Eşsiz orman varlığı ile bölge gemi yapımı için başlıca inşaat malzemesi olan keresteyi sağlıyordu. Bu kalelerin inşası ve Kuzeydoğu Anadolu toprakları ile Kafkasya'nın ele geçirilmesi, gıda tedariki, altın kaynakları ve Pontos Euxeinos'u birbirine bağlayan Kafkasya ticaret yolları üzerindeki konumu için de çok önemlidir. Pontos Euxeinos'un doğusundan, batısından ve kuzeyinden gelen çeşitli halklar tabi milletler, müttefik kuvvetler ve paralı askerler krala muazzam bir insan kaynağı sağlamıştır (Strab. VII.4.6; XI. 2.3; 2.17-18; XII.3.1; 3.28; App. *Mith.*17.119; 16.108; Polyb. IV.38. 3-6; Oust. *Epit.* XXXVIII.3.7; Magie 1950: 195-197; Šelov 1982: 247; McGing 1986: 59-62; Scullard 2011: 62; Emir 2014: 16; Dédéyan 2015: 101).

³³ Strabon'un bahsettiği bu kişinin esas adının Cappadocialı soylular arasında yaygın bir isim olan Sisines olduğu öne sürülür. Yine Strabon'un bahsettiği toprak parçası büyük olasılıkla Armenia Minor'da Cappadocialı bir soyluya ait topraklardı ve kral tarafından satın alınmıştı (Strab. XII.3.28; Nep. *Dat.* VII.1; Scullard 1970: 62; Pastor 2014: 227-228 ve dn. 14).

³⁴ Ramsay Strabon'da geçen Armenia Maior'un Ptolemaios'ta Pontos Polemoniacus'a karşılık geldiğini ifade eder. Got saldırıları sonrası İmparator Diocletian (284-305) zamanında daha önceki Pontos eyaletinin yeniden düzenlemesiyle oluşturulan Pontos Polemoniacus, Pontos eyaletinin doğuda yer alan üç parçasından birisiydi. Başkenti Polemonium'du (Side), Neocaesarea, Comana ve Cerasus ise eyaletin diğer kentleriydi (Ramsay 1960: 57; Hewsen 2009: 43).

Çeşitli halklardan oluşan insan kaynağında Scythialıların önemli bir yeri vardır. Kralın Kafkasya ve Pontos Euxeinos'un bu savaşçı halkıyla kurduğu önce hâkimiyet altına alma, ardından hatırı sayılır bir bağımsızlık imkânı sağlayarak onlara belirli bir alan tanınması, müttefik olarak incelikli bir şekilde yanında konumlandırması söz konusu insan kaynağının devamı için önemliydi. Hatta iktidarının son yıllarından bu müttefiklerinin ona karşı sadakati sarsılırken, kızlarını yardımlarını güvence altına almak için Scythia prenslerine eş olarak gönderdi. Eupator, Scythialıların yanı sıra hâkimiyetini tanıtmak için çetin mücadeleler verdiği Sarmatia ve Bastarnae kabileleri de bir diğer insan kaynağıydı ve orduda süvariler olarak yer alıp ciddi bir fark yaratmışlardır (Şelov 1982: 247; McGing 1986: 59-62; Scullard 2011: 62).

Pontos Krallığı'nın ordusunda yer alan diğer kabileler şunlardı; Maeotic Gölü (Azak Denizi) çevresinden gelen Maeotian halkı ve bunların Agari kabilesi özellikle zehirler konusundaki bilgileri sebebiyle krala eşlik ettiler ve III. Mithridates Savaşı (MÖ 74-63) sırasında Fabius'a karşı savaşırken yaralandığından onu iyileştirdiler. Gorgippia ve Dioscurias arasındaki kıyılardaki kabilelerden olan Achaei ve Zygi halkının ise düşman mı yoksa müttefik mi oldukları konusunda antik yazarlar farklı bilgiler verdiler (Şelov 1982: 247; McGing 1986: 59-62; Scullard 2010: 62).

Ancak Heniochi halkı dost canlısı bir müttefik olduğu hususunda ise hem fikirdirler. Bunların içinde en ilginç ise Pontos Krallığı'na dâhil edilmiş olan Colchis bölgesinin halkı olan Colchian halkının savaşçı bir kavim olmasına rağmen kralın kuvvetleri arasında isimlerinin özel olarak sayılmamasıdır (Şelov 1982: 247; McGing 1986: 59-62; Scullard 2011: 62).

Mithridates'in bu son genişleme harekâtı Amastris'ten Dioscurias'a kadar hâkimiyeti altına alması anlamına geliyordu. Böylelikle Pontos Euxeinos kıyı şeridinin tamamı doğrudan ya da dolaylı olarak Pontos Krallığı'nın bir parçası haline geliyordu. Ancak sadece Bithynia sahili ve Colchis'in yukarı kesimlerindeki vahşi kuzeydoğu sahilinin bir kısmı Pontos etki alanının dışında kalıyordu. Pontos Euxeinos ve çevresindeki fetihleri ve genişlemesi yukarıda da belirttiğimiz üzere I. Mithridates Savaşı'na giden yolu döşedi ve ona öykünüp durduğu Hellen hamisi sıfatını kazandırdı (McGing 1986: 59-62).

Eupator, Euxine'in kuzeyi, Tauric Chersonesos, Olbia ve Kafkasya sathı, ardından Cappadocia, Colchis, Trapezous ve Armenia'ya kadar Halys Irmağı'na kadar olan topraklardan batıda Platonik filozof Heraklides'in doğum yeri olan Herakleia'ya kadar olan topraklara kadar olan bir sahayı siyasi, askeri ve ekonomik olarak egemenliği altına alması (Strab. XII. 3. 1), ardından özenle sakladığı gücünü ve niyetini ortaya çıkarıp bütün Anadolu'ya hâkim olmak için ilk adımını atması sonucu Roma ile savaşa kadar uzanmış, böylelikle babasının genişleme politikasını³⁵ da devam ettirmiştir. Pharnacia ve Trapezous yukarı kesimlerinde, yaşadıkları yerler Armenia Minor'a kadar uzanan, bununla birlikte dağlık topografyasına karşın oldukça verimli topraklara sahip olan ve demircilikleri ile mahir ve meşhur Tibaranoi ve Khaldioi kavimlerinin hâkimiyet altına alınmasının yanı sıra Halys Irmağı'nın batısına düşen Paphlagonia'nın bazı yerleri de bu genişleme faaliyetleri sırasında ele geçirildi (Strab. XII. 3. 1; Arr. *periplus* XXXIII. 1-3). Pontos Euxeinos'un neredeyse tamamının efendisi olan kral, *Euxeinos*'u adeta bir Pontos Gölü'ne dönüştürdü ve kıyı şeridini doğrudan ya da dolaylı olarak kontrol etti. Söz konusu egemenliği nümizmatik sahada da gözlemlemek mümkündür. Kıyı şeridinin neredeyse tamamında Eupator'un Magnus Alexander'a öykünen sikkeleri tedavüle girmiştir (Arslan 2007: 91 dn. 405-408). Sonuç olarak yaklaşık 17 yıllık zekice planlar, cesur ilerlemeler ve ihtiyatlı geri çekilmelerle krallığını güçlendiren, toprak kazandıran ve bütün Anadolu'ya nam salan Anadolu'nun büyük kralı VI. Mithridates artık büyük nefret duyduğu asıl düşmanı Roma ile karşılaşmaya hazırdır. Çünkü Akdeniz'in yegâne fatihi Anadolu'nun bu yeni enerjik bir hırslı kralından iyiden iyiye rahatsız olmaya başlamıştır (Strab. XII.3.1-2; 3.28; VII.3.17; 4.3,7; Mem. 30.2; Rostovtzeff ve Ormerod 1932: 229; Magie 1950: 195; Broughton 1970: 696; Dundua ve Lordkipanidze 1979: 2-3; Šelov 1982: 245-248; Sherwin-White 1984: 93; McGing 1986: 46; Sullivan 1990: 35 vd.; Hind 1992: 129, 137-143; Shipley 2000: 388; Erciyas 2001: 85; McGing 2003: 85; Arslan 2007: 91; Saprykin 2007: 195; Mayor 2013: 134; 144; Dédéyan 2015: 101; Mordvintseva 2017: 283).

³⁵ Eupator'un babası V. Mithridates Eurgetes'in dönemin geleneksel politikalarından birisi olan zehirlenerek öldürülmesi üzerinde şüpheler ve tartışmalar söz konusudur. Muhtemel katillerin kim olduğu ise bir diğer tartışmalı konudur. V. Mithridates Eurgetes'in ölümü üzerine en muhtemel adaylar karısı kraliçe Laodike ve onun başını çektiği Pontos'taki Roma sevdalılarıydı. Krallık içindeki bu yerli işbirlikçiler Euergetes hanedanını yok etmeyi amaçlamış olabilirler. V. Mithridates Eurgetes'in ölümü üzerindeki bir diğer iddia ise sadece bir saray komplosu olduğu yönündeydi (Strab. X. 4. 10; Iust. XXXVII. 1. 6; ayrıca bk. Mem. 30. 2; Sall. *Hist.* II. 86-88; App. *Mithr.* 112; Rostovtzeff ve Ormerod 1932: 225-226; Hind 1992: 129; 132; Mayor 2013: 78).

Mithridates'in başarılı seferi sonrası, bölgenin politik olarak istikrarlı bir yapıya kavuştuğu, böylelikle hem adil ve düzenli vergi hem insan ve asker kaynağı hem de köleden altına, tahıldan kurutulmuş balığa, balmumundan değerli taşlara kadar kârlı pek çok metanın elde edildiği bir tür ticari sahanın yaratıldığı görülür. Scythia topluluklarının kentlere yerleşmeye başlamasıyla sağlanan ekonomik ve politik istikrar ile ticaret düzenli ve güvenli hale getirilmiştir. Yaratılan politik istikrarı ve ekonomik refahı kurulan yaklaşık on üç darphane ve üretilen değerli sikkelerde de gözlemlemek mümkündür (McGing 1986: 59-62; Hind 1994: 137-140; Saprykin 2007; Mayor 2013: 135).

Tüm bu sistemin kurucusu olarak Mithridates, krallığının geleceği için muazzam bir gelir yaratmış, Kafkasya ve Euxeinos'da tesis edilen ekonomik refah sadece kentleri değil kırsala dahi bir zenginleşme getirmiştir. Nitekim Eupator'un mimarı olduğu bu ekonomik sistemin getirdiği memnuniyet o sıralarda Asia Minor'da bir yabancı güç olarak Romalıların açgözlü sömürülerine karşı çağı için oldukça insancıl bir alternatif sunuyordu. Nitekim Romalı *publicanus*ların zalimane uygulamaları, Asia Minor genelinde ziyadesiyle memnuniyetsizlik ve tepki yaratmış, kralın adil vergi politikası başka bir sistemin de olabileceğini ortaya koymuştur. Dolayısıyla rüşvet, kişisel hırslar ve çıkarlar, sömürü ve yağma ile eş anlamlı hale gelmiş olan Roma yönetimi karşısında VI. Mithridates, Eupator (İyi Baba) isminin hakkını veren politikalar ortaya koymuştur. Şüphesiz bu durum Kafkasya, Pontos Euxeinos ve *Asia Minor* halklarının kralı bir yeni kurtarıcı, adeta çağının son Alexandros'u olarak görmeleri ve sadakatle arkasından gitmelerini sağlamıştır (McGing 1986: 59-62; Hind 1994: 137-140; Saprykin 2007; Mayor 2013: 135).

Kafkasya ve Euxeinos'un kuzeyinde elde ettiği topraklar ve buralardan tedarik ettiği iâşe ile çok sayıda askeri besleyebilecek konuma gelen Eupator Dionysos, böylelikle *Asia Minor*'un en güçlü hükümdarlarından birisi haline geliyordu (Mem. 30.2).

Ancak muhteris kişiliği onun bu kadarla yetinmesine engel olacaktır. Sahip olduğu Pontos Krallığı'nın sınırlarını genişleterek onu bir *Asia Minor* imparatorluğuna dönüştürmeyi planlayan kral, en nihayetinde Roma ile çatışacağını biliyordu ve belki de nihai amacı buydu. Tıpkı Hannibal gibi muhtemelen o da çocukluğundan beri onulmaz bir Roma nefreti ile büyümüştü ve yukarıda da ifade etmeye çalıştığımız üzere bu nefretin ortaya çıkmasında Roma'nın o sıralar Anadolu'daki varlığı sırasında giriştiği eylemleri

göz önüne aldığımızda haksız sayılmazdı. Kendisine Asialı Hellenlerin şampiyonu³⁶ rolünü biçen kral, Romalı yabancıları *Asia Minor*'dan silip süpürmeyi dahi düşünmüş olabilir (Mem. 2-3; Shelov 1985: 772).

Ancak Mithridates'in his dünyası nasıl olursa olsun Roma ile çatışmaya girmekten çekinmediği, büyük bir askeri-politik deha olarak kurnazca hareket ettikten sonra nihayet Anadolu'nun iç işlerine karışmak için fırsat aramaya başlamıştır. Bithynia kralı III. Nicomedes (Νικομήδης Εὐεργέτης = Eurgetes, Hayırsever) (MÖ 127 – 94), görünürde Roma'nın dost ve müttefiki olmasına rağmen Romalıları gerçekten sevmek için çok az nedene sahiptir. Çünkü Bithynia, Romalı *publicanus*ların zulmü altında inliyor, hırsla saldırdıkları Anadolu topraklarında Romalı tefeciler adeta cirit atıyor, halkı acımasızca sömürüyordu³⁷. Bu yüzden bir süre sonra Mithridates'in kendisine yaptığı Galatia ve Paphlagonia'yı ele geçirme önerisini kabul etmeye çoktan hazırdır (Mem. 22.4; 30.2-3; Reinach 1895: 87; Sullivan 1980: 1127; McGing 1986: 63-65; Sullivan 1990: 37; Strobel 1996: 66; Shipley 2000: 388; Erciyas 2001: 86; Madsen 2005: 11; Saprykin 2007: 195; Arslan 2007: 90-92 ve 92 dn. 410; Mayor 2013: 133; Scullard 2011: 62).

³⁶ Cappadocia, Pontos ya da Armenia monarşileri Hellenleşmiş saraylarına, Hellen dostlarına, generalleri, subayları ya da askerlerine veya bu monarşilerin başlarında olan krallarının *philhellen*, *philorhomaioi* gibi unvanlarına rağmen Hellen dünyasının dışında kaldılar ve esasında Hellenistik dünya Pergamon ve Bithynia krallıklarından başlıyordu. Halys'in doğusundaki krallıkların yöneticileri Aryan/Pers kökenliydi ve nüfuslarında güçlü bir Pers unsuru vardı. Ele geçirdikleri Pontos Euxeinos kıyısındaki kentler özgür değildi ve bu krallıkların iç kesimlerinde bildik anlamda bir Hellen *poleis*'inden mahrumdu. Doğunun Hellenize ve Romanize olması ancak Pompeius'un düzenlemeleri ile mümkün olacaktı. Doğuda gelişmiş Hellenistik tipteki kentler yerine kaleler, köyler ve çiftliklerin yanı sıra meralar hâkimdi. Toprak sahipleri ve köylüler arasında feodal ilişkilere dayanan bir sosyo-politik düzen mevcuttu. Nitekim Mithridates'in doğumundan hemen önce Pontos ve Doğu Anadolu'daki Pers/Aryan kökenli hanedanlar Persia'daki Arsakid İmparatorluğu tarafından güçlü şekilde desteklendi. Eupator'un iddialı bir şekilde ortaya çıkmasından önce MÖ II. yüzyılın sonları ile I. yüzyılın başlarında, Asia, Cilicia ve Lykaonia'da kurduğu üç *provincia*'sı ile Asia Minor'da hüküm sürmekte olan Roma, güç dengesi tehlikeye girmediği sürece bu krallıkların alanına girmek için eşiği geçmek konusunda isteksiz davrandı (Marek 2009: 35-36; Magie 1950: 197).

³⁷ *Publicanus* adı verilen Romalı vergi mültezimlerinin Asia Minor'da Roma adına, iltizam usulünü andırır bir şekilde vergi toplamaları, halk *tribunus*u Gaius Gracchus'un MÖ 123/122 yıllarında yaptığı düzenlemelere (*Lex Sempronia de provincia Asia*) dayanır Buna göre *Provincia Asia* kentlerinden vergi alınması (*vectigalia opulentissimarum provinciarum* Tac. Hist. III.8) kararlaştırılmış bu iş de Gracchus tarafından *publicanus* şirketlerine ihale edilmiştir. Ancak Roma'nın MÖ II. yüzyılda yaşadığı çeşitli iç ve dış karışıklıklar, yenilgiler, bozgunlar ve dış tehditler Provincia Asia'daki otoritesini zayıflatmış, dikkatini dağıtmıştır. Bu durum hem Anadolu Hellenistik krallıkların daha bağılsız politikalar yürütebilmelerini, örneğin III. Nicomedes ile Eupator'un Roma'nın uyarılarını dikkate almaksızın Paphlagonia ve Cappadocia'yı işgal edebilmelerini sağlarken, *publicanus*larında fütursuzca davranarak daha fazla gelir etme adına *Asia Minor*'deki kentleri acımasızca ve kanunsuzca sömürmelerine neden olmuştur. *Publicanus*ların söz konusu tutumu Anadolu halkı ve kralları nezdinde büyük bir nefret ve öfkeye neden olmuştur (Iust. XXXVII.4.3 vd.; XXXVIII.1.1-10; Greenidge ve Clay 1903: 27; Badian 1972: 63; Daubner 2006: 226 vd.; Kay 2014: 59 vd.)

Bithynia Kralı III. Nicomedes Eurgetes ile Pontos Kralı Mithridates Eupator'un Paphlogonia ve Galatia'yı bölüşmek üzere yaptığı antlaşmanın arka planında Bithynia ve Pontos krallıkları arasında ihtilaflı konular bulunmasına rağmen Bithynia Krallığı'nın Roma'yı daha fazla tehdit olarak algılaması yatmaktadır. Nitekim Gaius Marius'un MÖ 104'teki Germania seferi için Bithynia'dan da asker talep ettiğinde kralın verdiği cevap aslında dönemin *Asia Minor*'unun sosyo-politik ve sosyo-ekonomik durumunu özetler. III. Nicomedes Eurgetes Roma için gönderecek askeri bulunmadığını çünkü ülkesindeki savaşabilecek tüm iyi ve özgür erkeklerin Romalı *publicanus*lar tarafından yaratılan faiz ve borç batağının içinde kaybolduğunu, köle olarak satıldıklarını söyler³⁸ (Polyb. XXX.5.12 vd.; XXXI. 10; Strab. X.5.4; XIV.5.2; App. *Mith.* 62; Diod. XXXVI.3.1-2).

Bithynia Kralı'nın bu yanıtı Reinach tarafından Roma'ya atılmış bir tokat olarak yorumlanır³⁹. Sonuç olarak kralın Marius'a yanıtına dair iki temel görüş ortaya çıkar; Buna göre Nicomedes ya Romalıları aşağılamak niyetindeydi ya da halkı (kim tarafından

³⁸ Nicomedes'in Roma'ya cevabı esasında Roma'nın politik tercihlerinden doğan problemlerin doğal bir yansımasıydı. Roma, Pydna zaferi ile Doğu Akdeniz'de kendisine karşı gelebilecek son büyük Hellenistik krallık olan Macedonia Krallığı'nın ortadan kaldırması ile Doğu Akdeniz politikaları tamamen değişmiştir. Dolaylı yoldan yürüttüğü egemenlik anlayışını değiştirerek bizzat olayların içerisinde yer alan, sıcak askeri müdahalelerle şekillenen bir dış politika belirlenmiştir. Roma'nın Doğu Akdeniz politikalarında yaşanan bu eksen değişikliğinden Rhodos ve Attalos (Pergamon) krallıkları da nasibini almıştır. Eski önemlerini ve arkalarındaki güçlü Roma desteğini kaybetmişler, ya da Roma'nın artık bu iki krallığa ihtiyacı kalmamıştır. Bu krallıklardan Rhodos'un Doğu Akdeniz'de deniz güvenliğini sağlayan aynı zamanda deniz ticaretinden elde ettiği gelirin ve pozisyonunun yok edilerek Delos'un ön plana çıkarılması, Roma'nın burada bir liman inşa ettirerek Akdeniz ticaretini Delos'a yönlendirmesi ile Akdeniz'de deniz güvenliği açısından büyük bir otorite boşluğu ortaya çıkmıştır. Söz konusu durum giderek kötüleşen korsan problemine neden olmuştur. Rhodos'un sağladığı deniz güvenliğinin ortadan kalkması ile temeli insan ticaretine dayanan ciddi bir korsan problemi Doğu Akdeniz'in bütün siyasi, sosyal ve ekonomik dengesini alt üst etmiştir. Roma'nın artan köle ihtiyacından ötürü göz yumduğu söz konusu problem, Asia Minor kentlerini, Roma müttefiklerini oldukça rahatsız etmiş olmalıdır. Deniz korsanları tarafından yakalanıp köle olarak satılan binlerce insanın bir anda yer değiştirmesi demografik ve ekonomik anlamda büyük bir çöküşe neden olsa gerekir. Böylelikle korsanlarla birlikte hareket ettikleri anlaşılan *publicanus*larında bu insan ticaretinde rol aldıkları Nicomedes'in cevabında ifade olunur. Korsan ve *publicanus* sorunlarının ortaya çıkması Roma'nın politik tercihlerinden kaynaklanmakta, uzayıp daha karmaşık hale gelmesi de yine Roma'nın sorumluluğundadır. MÖ II. yüzyılda yaşadığı iç ve dış buhranlardan ötürü egemenliğinin gücü ve sınırları oldukça gerileyen Roma her iki probleme de yeterince ve zamanında müdahale edememiştir. O dönemde henüz bir deniz gücüne sahip olmayan Roma korsan problemi için denizcilikte mahir yerel halktan destek alarak sorunu çözmeye çalışmıştır. Asia Minor'a musallat ettiği *publicanus*ları denetlemekte gösterdiği acziyet ve onların yol açtığı sorunlar Asia Minor'deki otoritesini de sorgulanır hale getirmiştir. Nicomedes ve Eupator'un tutumlarını bu gelişmeler bağlamında okumak gerekir (Polyb. XXX.5.12 vd.; XXXI. 10; Strab. X.5.4; XIV.5.2; App. *Mith.* 62; Diod. XXXVI.3.1; Magie 1950: 282; 197: 1093 vd. dn. 57; Sherk 1969: 94 vd. no: 16; Badian 1972: 87; Sherwin-White 1976: 5; Sherk 1984: 56 vd. no: 53; Kallet-Marx 1996: 138 vd., 228 vd.; Arslan 2003a: 93 vd.; Arslan 2003b: 197 vd; Demircioğlu 2015: 379 vd.). Sonuç olarak Mithridates'in mücadelesini, kurduğu ittifakları ve Roma idaresine dair itirazlarını bu açıdan da yorumlamak gerekir.

³⁹ Nicomedes'in Roma'ya cevabına dair çeşitli kaynaklarda yapılan diğer değerlendirmeler ve yorumlar için Bk; Glew 1987: 37-42.

olursa olsun) kaçırılıp köleleştirilmişti ve kral gerçekten zor durumdaydı. Ancak Nicomedes'in cevabına yönelik bir başka gelişme ise *Senatus*'un Roma müttefiki vatandaşların köleleştirilmesini yasaklayan bir kanun çıkarmış olmasıdır. Sonuç itibarıyla Roma düşmanı bu iki Hellenistik kral arasında MÖ 109-104 yılları⁴⁰ arasında bir tarihte gerçekleştiği düşünülen antlaşma ile Paphlagonia (Παφλαγονία) işgal edilerek Bithynia ve Pontos krallıkları arasında paylaşıldı. Söz konusu işgale yönelik Roma *Senatus*'unun itirazı (*in pristinum statum*) ve *Senatus*'un verdiği nota sonuçsuz kalmıştır. Yukarıda anlatılan süreç sonunda artık Asia Minor'un hatırı sayılır güçlerinden birisi haline gelen Mithridates'in geri adım atmadığı görülür. Kral bu süreçte sadece Paphlagonia'nın işgali ile yetinmemiş Roma'nın Numidia Kralı Iugurta ve Germen kabilesi Cimbri'ye karşı verdiği savaşı fırsat bilerek Galatia (Γαλατία) Bölgesi'ni de hâkimiyet altına almıştır⁴¹ (Iust. XXXVII.4.3-6; Strab. XII. 3.41; 5.1-2; Eutr. IV. 20; Oros. *hist.* V. 10. 2; Diod. XXXVI.3.1-2; App. *Mithr.* 10; Reinach 1895: 87-88).

Şüphesiz Eupator'un artan gücü Roma'yı artık iyiden iyiye rahatsız etmektedir ve daha fazla güçlenmesi kurumsal Roma emperyalist politikalarına ters düşmektedir ve bir an önce önlem alınarak ya zararsız bir Roma yaşamasına dönüştürülmeli ya da tamamen yok edilmelidir (Magie 1950: 197; Harris 1979: 97; Harris 1980: 864; McGing 1986: 37; 66-68; Glew 1987: 36-37 ve dn. 36; Strobel 1996: 67-69; Shipley 2000: 388; McGing 2003: 85; Kaya 2005: 122; Saprykin 2007: 195; Arslan 2007: 93 ve dn. 415; Scullard 2011: 46; 62; Mayor 2013: 145-146).

Bu iki muhteris kraldan III. Nicomedes Eurgetes, Eupator ile kısa süren ittifakı sonrası ele geçirdiği ve kendi payına düşen Paphlagonia topraklarına dair Roma tepkisini yatıştırmak için düzmece bir Paphlagonia hanedanı ihdas etme yoluna gitmiş bunda bir süre de olsa başarılı olmuştur. Bithynia ve Pontos krallarının Roma'nın aciz durumundan faydalanarak yaptıkları oldubitti işgal, Roma'nın batıdaki düşmanlarını bertaraf etmesi sonrası yeni bir *Asia Minor* krizine neden olmuştur. Roma'nın özellikle Doğu Akdeniz'e giderek artan ilgisi bu krizin bir süre sonra çatışma ve savaşa dönüşmesiyle sonuçlanmıştır. *yak.* MÖ 102/101 yıllarında Marcus Antonius'un Cilicia Tracheia,

⁴⁰ Antlaşmanın gerçekleştiği tarihe ilişkin tartışmalar ve nüvizmatik analizleri için *Bk*; Arslan 2007: 92 dn. 411; Mayor 2013: 144.

⁴¹ Mithridates burada adına (*Mithridateion*, *gün. yak.* Yozgat'ın doğusunda Kerkenes Kale) (Strab. XII.5.2; Mitchell 1993: 33 dn. 74) bir kale kurarak adeta Galatia'ya hâkim olmak hususunda ne iddialı olduğunu göstermek istemiş olabilir.

Pamphylia ve Lycia'nın doğusun yuvalanmış korsan grupları üzerine yürümesi, söz konusu sürecin başlangıç safhasını teşkil eder. Bu bağlamda Marcus Antonius'un faaliyetleri en çok Eupator'u rahatsız etmiştir⁴² (Iust. XXXVII. 4. 7-9; Diod. XXXVI.15.1; App. *Mithr.* 12; 13; 57).

Asia Minor üzerinde hak iddia eden kral için bu yolla bölgeye yerleşecek Roma askeri gücü ve idaresi geri dönülmez bir tehdit yaratacaktı ve Roma'yı bir kez yerleştiği bir yerden çıkarmak neredeyse imkânsızdı. Bu bağlamda MÖ I. yüzyıl Anadolu'daki Hellenistik krallıklar için bir dönüm noktasıdır. Magnus Alexander ardıllarının birbirleriyle giriştikleri mücadeleler sonrası gelişen çeşitli politik ve askeri olaylarda buldukları en ufak bir fırsatta bir şekilde tarih sahnesindeki yerlerini alan bu krallıklar için artık başka bir dönem başlamıştır. *Asia Minor*'da giderek hâkimiyet sahasını genişletip güçlenen Roma varlığı ile söz konusu krallıkların mevcudiyetlerinin yavaş yavaş sonuna geldikleri görülür. Bunun farkında olduğunu düşündüğümüz Mithridates ise aslında Hellenistik geleneğin son temsilcisi olarak bir ölüm kalım mücadelesi içindedir. Nitekim kral tarihten silinmek üzere olan Hellenistik krallıklar için son bir çıkış arıyor, Roma'ya karşı alternatif bir gücü konsolide etmeye çalışıyordu (Liv. *Per.* LXVIII; Iust. XXXVII.4.7-9; Strobel 1996: 69; McGing 2003: 85; Arslan 2007: 94-95; Schwertheim 2014: 75 vd.; Mayor 2013: 145).

Mithridates'in Roma'ya karşı bu zamana kadar yürüttüğü ihtiyatlı politikalarından vazgeçmesi daha saldırgan bir tutum içine girmesi Roma'nın tepkisini çekmesine neden oldu. Nitekim Cumhuriyet önümüzdeki süreçte giderek kendisini daha doğuda ve nihayet Kafkasya topraklarında bulacaktı.

Mithridates, Paphlagonia ve Galatia'yı ele geçirdikten sonra bir sonraki hedefi olduğu anlaşılan ve üzerinde hak iddia ettiği⁴³ Cappadocia ile ilgilenmeye başlamış,

⁴² Bu noktada kralın Roma bürokrasisinin zafiyetini kullanmaya çalıştığı görülür. Birbirleriyle amansız bir mücadele ve neredeyse sınırsız bir güç istenci içinde olan Romalı Senatus üyelerinin bu uğurda her türlü politik ahlaksızlığa çekinmeden dâhil olduklarını görürüz. Rüşvet yoluyla iltimas bu türden ahlaksızlıkların yalnızca bir tanesidir. Gerek kralın gerek ondan önce de babası, rüşvet yoluyla elde ettikleri Roma consul ve Senatus üyeleri vasıtasıyla sadece çıkarlarını muhafaza etmekle kalmaz krallıklarına yeni topraklar da dâhil ederler. *yak.* MÖ 102 yılında elçilerini çok büyük miktarda parayla Roma'ya göndererek yeni bir diplomatik manevra alanı yaratmaya çalışan Eupator, bu vesileyle *Senatus*'da rüşvet yoluyla etkili olmaya çalışmış işgal ettiği Galatia ve Paphlagonia'da hâkimiyetini sürdürmek istemiştir. Ancak bu girişimi sonuçsuz kalmıştır (Diod. XXXVI.15.1; App. *Mithr.* 12; 13; 57).

⁴³ Cappadocia ve Pontos'un yönetici sınıfı çoğunlukla Pers soylularından geliyordu. Cappadocia, Akhaemenid Hanedanı döneminden itibaren Pers devlet geleneği ve kültürünün etkisi altında kalmıştır.

burayı da ele geçirmek için çeşitli planlar yapmaktan ve uygulamaktan geri durmamıştır. Bu bağlamda Cappadocia'nın yegâne hâkimi olmak için önce yakın arkadaşı ve Cappadocialı bir soylu olan Gordios'u (Γορδιός) Cappadocia Kralı VI. Ariarathes Philopator'a (Ἀριαράθης Ἐπιφανής Φιλοπάτωρ) suikast düzenlemesi (*yak.* MÖ 116/115) için göndermiş ve onu bu suretle ortadan kaldırmıştır⁴⁴. Böylelikle kral, Cappadocia topraklarına kız kardeşi Laodice ve yeğeni üzerinden dolayı da olsa sahip olmaya çalışmıştır. Cappadocia tahtına devrik kral VI. Ariarathes Philopator'un oğlu, taht naibi ve yeğeni VII. Ariarathes Philometor'u (Ἀριαράθης Φιλομήτωρ) geçirmiştir (Iust. XXXVIII. 1. 1; 10; Mem. 30. 1; Rostovtzeff ve Ormerod 1932: 234-236; Arslan 2007: 99; Ballesteros-Pastor 2008: 54; Madsen 2009: 195)

Ancak Cappadocia tahtı üzerinde yaşanan otorite boşluğunu sadece Eupator değil, Iustinus'a göre söz konusu durum Bithynia Kralı III. Nicomedes Eurgetes tarafından da fırsata çevrilerek kullanmış ve Bithynia kralı Cappadocia'yı işgal edilmiştir (*yak.* MÖ 103/102). Ancak III. Nicomedes, sadece Cappadocia'yı işgal etmekle kalmamış Laodice ile de gizlice evlenmiştir. Şüphesiz söz konusu durum Eupator'u oldukça güç durumda bırakmıştır. Uğradığı çift taraflı ihaneti sonlandırmak için Cappadocia üzerine yürüyen kral, Laodice ve Nicomedes'i buradan Bithynia'ya kovmuş, yeğeni VII. Ariarathes Philometor'u tekrar Cappadocia tahtına çıkarmıştır. Ancak Mithridates'in bu hamlesi Nicomedes tarafından Roma *Senatus*'unda şikâyet konusu haline getirilmiştir (Iust. XXXVII. 2. 5; XXXVIII 1. 2-5).

Hellenistik krallar arasında Cappadocia üzerinde yaşanan çekişmenin Roma'ya intikal etmesi üzerine Mithridates, çocuk kral VII. Ariarathes Philometor'un yanına kullanışlı yerel işbirlikçisi Gordios'u danışman olarak yerleştirmek bu suretle Roma'nın tepkisini çekmeden Cappadocia'yı yönetmeye devam etmek istemiştir. Ancak VII. Ariarathes Philometor'un bu teklifi kabul etmeyip dayısına direnmesi üzerine onu da savaş meydanında yaptığı kurnaz bir hamle ile ortadan kaldırmış, (*yak.* MÖ 102/101 veya 99/98) yerine Asia Minor içlerine yaptığı keşif gezisi sırasında, yokluğunda doğan sekiz yaşındaki gayrı meşru oğluna Ariarathes ismini vererek onu yeni Cappadocia Kralı

Ancak Hellenistik Kültür özellikle kentlerde yerleşmiş ve toplumun üst katmanlarını ele geçirmiştir (Manandyan 2007: 11).

⁴⁴ VI. Ariarathes, Laodice evlendiği ilk yıllarda (*yak.* MÖ 120'lerin ortası) genç ve nispeten kontrol edilmesi daha kolayken ilerleyen dönemde daha fazla bağımsız hareket etme isteği ile Cappadocia üzerindeki Pontos etkisini zayıflatmış, bu durum hayatına mal olmuş olabilir.

yapmış (yak. MÖ 100/99), yanına da Gordios'u vermekten geri durmamıştır (Iust. XXXVIII. 1. 6-10; Mem. 30. 1; Rostovtzeff ve Ormerod 1932: 234-236; Arslan 2007: 99; Ballesteros-Pastor 2008: 54; Madsen 2009: 195).

Ancak paylaşılamayan Cappadocia'da karışıklık bitmemiş, Gordios ile birlikte Cappadocia'ya gönderdiği üvey oğlu ve yeni Cappadocia Kralı'na karşı MÖ 96'da Bithynia Kralı III. Nicomedes Eurgetes'in organize ettiği Cappadocia'lıların isyanı bastırılmıştır. Tabi bu esnada Cappadocia tahtına gelip giden bir kukla kral, bir dizi çekişme, ayak oyunu ve sahte kral ilanı daha olmuştur. Nicomedes Eurgetes'in Mithridates'i Roma'ya şikâyet etmesine ve Cappadocia'lılarına isyanına rağmen VIII. Ariarathes Epiphanes (Ἀριαράθης Ἐπιφανής) olarak adlandırılan devrik kral da tahta fazla kalamadan ve kısa iktidarı hayatına mal olarak yerini IX. Ariarathes Eusebes'e (Ἀριαράθης Εὐσεβής Φιλοπάτωρ), Mithridates'in gayrı meşru oğluna bırakmıştır. (Iust. XXXVII. 2. 5; XXXVIII. 2. 1-6; Arslan 2007: 101).

Tabi yanında Mithridates'in hali hazırdaki kullanışlı işbirlikçisi Gordios ile birlikte Mithridates, Ariarathes Hanedanı'nın resmen sona ermesinden sonra Cappadocia tahtının tek meşru varisi olması ve Cappadocia'yı tek seferde neden işgal etmediği sorunsalı karşımıza çıkar. Gerek bir askeri seçenek gerek tahtın meşru varisi olarak ortaya çıkıp çok istediği Cappadocia'yı krallığının sınırlarına dâhil edebilecekken bundan sakınmasının arkasında Roma baskısının olduğu düşünülür. Gaius Marius aracılığıyla taşınan Roma'nın mesajı çok nettir (*Ya Romalılardan güçlü ol ya da onlara itaat et*). Çok yüksek ihtimalle Eupator'u işgalden ve ilhaktan geri koyan yegâne şeyde budur. (Iust. XXXVIII.1.1-10; XXXVIII.2.2-5; Mem 22.1-3; 30.1; Plut. Mar. XXXI.1-3; Meyer 1879: 93-96; Reinach 1895: 81; Arslan 2007: 97-101; McGing 2009: 208 Mayor 2013: 146-149; Ballesteros-Pastor 2014: 226-228).

Nitekim Marius'un uyarısı etkili olmuş, Eupator Cappadocia'nın ilhakından vazgeçmiştir. Bu sırada Nicomedes ve Mithridates arasındaki çekişme devam etmektedir ve konu *Senatus*'a taşınır. Her iki kralın da Cappadocia tahtı için sunduğu düzmece kral adayları *Senatus*'dan kabul görmez. Bunun üzerine Roma, *Asia Minor*'a gönderdiği bir heyetle Cappadocia krallığının başına Ariobarzanes hanedanından kendi yandaşları I. Ariobarzanes Philoromaio's'u (Ἀριοβαρζάνης Φιλορωμαίος = Roma Dostu) (MÖ yak. 96/95) getirirler. Roma'nın Cappadocia melesine bu şekilde müdahale edişi üzerine

Mithridates tutsaklıktan yeni kurtulmuş, savaşkan ve kendisi gibi büyük idealleri olan Armenia kralını ikna etmek için Cappadocialı Gordios'u başkent Artaksata'ya gönderdi. Gordios için kralı ikna etmenin pek zor olmadığını düşünüyoruz. Yeni hedefler peşinde koşan, esasında krallığını büyütmek ve Parthia etkisinden çıkarmak isteyen hırslı bir krala Eupator'un kızıyla evlenmek seçeneği de sunulunca Hellenistik dünya için yeni bir ittifakın doğması kolay oldu. Yakındoğu'nun bu güç heveslisi bir diğer kralı için Iustinus, Tigranes'in Eupator'un üzerinde uzun süredir kafa yorduğu, Romalılarla çıkması kuvvetle muhtemel bir savaşta, müttefik olarak yer almayı çok arzuladığını, böylelikle Tigranes'in eylemleri ile Romalıları gücendirmeyi en ufak bir şekilde düşünmeksizin harekete geçtiğini ve Gordios'un teklifini kabul ettiğini, Gordios, Tigranes'in Mithridates'in samimiyetinden şüphe etmemesi için Mithridates'in kızı Kleopatra ile evlenmesini isteğini ilettiğini ifade eder (Iust. XXXVIII 3. 1-2; Plut. *Luc.* XXII. 1; 5).

Tigranes – Eupator ittifakına dair bilgi veren antik yazarlardan bir diğeri ise Herakleia Pontike'li Memnon'dur. Yazara göre iki kral arasında Roma'ya karşı Cappadocia meselesinde ittifak Tigranes'in karısının yani Mithridates'in kızının ısrarları hatta Tigranes'in sık sık başını ağrıtmaması sonucu olmuştur. Buna göre Tigranes Cappadocia için harekete geçmeden evvel çoktan Eupator'un kızıyla evlenmiş, iki kral arasında bir akrabalık ilişkisi zaten kurulmuştur. Söz konusu akrabalığın getirdiği sorumluluk Tigranes'i bu ittifaka mecbur bırakmıştır. Çünkü yine Memnon'un anlatısına göre Scythia kralları ve Parthia kralı Eupator'un müttefiklik talebini geri çevirmiş, bu bağlamda Tigranes de bu yüzden kararsız kalmış, işi ağırdan almış, ancak karısının baskısıyla Eupator'un talebini kabul etmiştir (Mem. 43. 2).

Scythia, Parthia ve Armenia krallarının Eupator'a karşı mesafeli durmalarında Roma ile karşı karşıya gelmemek isteği olabilir. Bu doğrultuda her iki yazarın anlatısı birbiriyle çelişir. Modern yazarlardan Mayor ise uzun süredir Parthia sarayında tutsak olması itibarıyla Roma'yı çok az tanıyan ve dönemin uluslararası diplomatik gelişmelerinden habersiz olan Tigranes'in, Eupator'un saldırması için teşvik edip durduğu Cappadocia Krallığı'nın Roma'nın *Asia Minor* politikası için kırmızı çizgi haline geldiğini ve burada yaşanacak Roma aleyhine herhangi bir iktidar değişikliğine Cumhuriyet'in güçlü şekilde yanıt vereceğinden habersiz olduğunu ifade eder (Reinach

1895: 309; McGing 1986: 77; Arslan 2007: 103; Mayor 2013: 154; Mayor 2014: 99 vd.; Dédéyan 2015: 101-102).

Ancak kesin olan bir şey vardır ki Hellenistik dünyanın iki parlak kralının bir şekilde güç birliği yapması, Roma'nın Mithridates ve Tigranes ile yürüttüğü mücadeleler vasıtasıyla giderek daha fazla Doğu'ya doğru genişlemesine vesile sağlamıştır. Roma Cumhuriyeti ve generallerinin her iki kralla yaptığı savaşlar öncelikle yağma, maddi kazanç, şan, şöhrat, ün ve siyasi kariyerleri için destek sağlamak amacıyla yapılmıştır. Dolayısıyla söz konusu savaşlar iki Doğulu barbara karşı değil, (Mommsen, Reinach veya Ferrero'nun iddialarının aksine⁴⁵) yalnızca Hellen kültürünü teşvik etmeye çalışmakla kalmayıp aynı zamanda kendi ülkelerinde ve Doğu'da ticareti, zanaatları ve imalatı geliştirmek ve genişletmek isteyen ilerici fikirlere sahip iki kültürlü hükümdara karşıdır. Örneğin ileride de ifade edeceğimiz üzere büyük ve zengin Hellenistik şehirleri ve Pontus'un Hellenistik kültürünü yok eden bir yağmacı olan Lucullus bunlardan birisidir. Roma – Armenia ve Roma – Pontos mücadeleleri Doğu'nun kültürel gerilemesinde

⁴⁵ Mommsen, Theodor 1903: *The History of Rome, IV-V*; T. Reinach, Théodore 1890: *Mithridate Eupator roi de Pont*; Ferrero, Guglielmo 1909: *The Greatness and Decline of Rome*. Avrupalı tarihçilerin antik Hellen ve Roma kaynaklarına dayanarak hazırladıkları bu eserlerdeki çeşitli antikçağ yazarlarına ait olan eserler, II. Tigranes ve Mithridates döneminden yaklaşık yüz yıl veya birkaç yüzyıl sonra kaleme alınmıştır. Söz konusu kaynaklarda sunulan bilgiler kısmen Roma merkezli olarak yazılmıştır. Bu bağlamda tamamen objektif ve güvenilir kabul edilemezler. Roma, düzenli ve ustaca tarih yazımına odaklanan ön yargılı bir tarihçiliği teşvik etmektedir. Roma kaynakları, Cumhuriyet'in lehine olmayan tarihi gerçekler hakkında sessiz kalırken askeri başarılarını ise abartmaktadır. Tartışmalı Roma kaynaklarına karşın Mithridates ve Tigranes'in mücadelesine ilişkin Armenia ve Pontos kökenli tarihçiler varlığı da bilinmektedir. Plutarkhos, Strabon gibi Romalı antik yazarların parlak ve yetenekli bir yazar olarak niteledikleri Skepsisli Metrodoros (Μητρόδορος ὁ Σκήψιος) tarafından yazılan Misoromaeus (μισορομαῖος) (Romalılardan Nefret Eden) başlıklı eseri II. Tigranes'ten bahseder. Magnesialı Herakleides (Ἡρακλείδης), Kyzikoslu Teucros (Τεύκρος), Appollonidus, Diophantus gibi Mithridates taraftarı (*pro-Mithradatic*) tarihçilerin de bazı bilgiler verdikleri bilinmektedir. Ancak Armenia ve Pontos krallıklarının Roma tarafından bertaraf edilmesiyle bölgedeki Hellenistik kültür geleneği yok edilmiş, yalnızca Roma zaferlerinden yana olan yazarların eserleri korunmuştur. Nitekim yukarıda isimleri zikredilen tarihçilerin eserlerinin günümüze ulaşması mümkün olsaydı Mithridates ve Tigranes döneminin tarihi kesinlikle çok farklı bir şekilde yazılacaktı. Söz konusu durum, yani Romalı tarihçilerin taraftarlığı bizzat Romalı tarihçiler tarafından eleştirilmiştir. Bu bağlamda Tigranes ve Mithridates'e ilişkin antik kaynaklardaki anlatılara oldukça ihtiyatlı yaklaşmak gerekir. Romalı tarihçilerin yukarıda bahsettiğimiz eksikliklerine rağmen başta Mommsen, Reinach vb. gibi diğer Avrupalı tarihçilerin Roma kökenli bir tarih yazım geleneğini takip ettikleri görülür. Bu ve bunun gibi eserler Tigranes döneminin yanlış bir tanımını vermekle kalmayıp Tigranes'i grotesk bir karikatür olarak betimleyen ve krallığın feodal doğasıyla alay den Plutarkhos'un *Bioi Paralleloi* adlı eserini kullanmıştır. Maalesef Avrupalı tarihçiler, Romalı tarihçilerin eserlerine söz konusu dönemi daha doğru ve nesnel bir tarzda anlatan Asia Minor'un daha tarafsız Hellenistik tarihçileri tarafından sıklıkla karşı çıkılabileceği gerçeğini görmezden gelmiş, Roma idealleştirirken, Doğu, yozlaşmış ve despotik, inatçı, kaprisli ve kibirli krallar tarafından yönetilen bir yer olarak tasvir edilmiştir. Roma'nın Pontos ve Armenia krallıkları ile olan mücadelesi Doğulu barbarların medeni Batı'ya karşı bir isyanı olarak görülmüştür. Mommsen bu savaşları “*Asyalıların batılılara karşı ulusal tepkisinin*” başlangıcı olarak ilan ederken, Reinach aynı savaşları “*Asya'nın Avrupa'ya düşmanlığını simgelediğini*” belirtir (Manandyan 2007: 2-4; Tekin 2008: 153).

sorumluluğun Roma'da olduğunu gösterir. Emperyalist Roma Cumhuriyeti'nin söz konusu askeri seferleri Hellenistik krallıkların sadece acımasızca yağmalanması ve nüfusunun azaltmakla kalmamış, Roma'ya boyun eğdikten sonra bile ağır mali yıkım ve faize dayalı sömürü ile de ekonomik altyapısını tamamen çökmüştür. Yine bu savaşlar sonrası Doğu'nun zenginlik ve hazineleri Italia ve Roma'ya gönderilmiş, köylü, işçi ve zanaatkâr nüfus köle yapılmak suretiyle çalınmıştır. Tigranes - Mithridates döneminde Doğu ile Batı arasındaki düşmanlığın ve derin uçurumun nedeninin, Doğu'nun Roma tarafından köleleştirilmesi ve Roma'nın tefeci ekonomi politikası olduğu sonucuna varmak zor değildir. Ancak Roma'nın doğuya yayılması ile Hellenistik kent ve devletler yağmalanmış ve yok edilmiş, doğudaki Hellenistik devletler için ekonomik ve kültürel bir gerileme dönemi yaşanmıştır. Romalı generaller ve onlardan sonra Doğu'ya gelen memurlar, mültezimler ya da Gracchus gibi halk yanlısı ilerici politikacılar dahi çeşitli faaliyetleri hatta çıkardıkları yasalar ve bu yasaların tanıdığı yeni vergilendirme politikaları vasıtasıyla *Asia Minor* ve doğusunun elem verici bir şekilde sömürülmesine yol açmışlardır. Örneğin Roma'nın Asia Eyaleti'nde bu türden yasal düzenlemeler, Romalı mültezim ve tefecilerinin keyfi uygulamaları nedeniyle daha önce yukarıda da belirttiğimiz üzere ağır bir ekonomik sömürüye maruz kaldığını görürüz. Nitekim söz konusu durum sadece Asia Eyaleti ile sınırlı kalmamış, *Asia Minor*'un diğer politik bölümleri olan Bythnia, Galatia ya da Cappadocia gibi henüz Roma idaresinde olmayan bölümleri daha çok ciddi şekilde etkilemiş, Roma müttefiki olan bu bölgelerdeki krallıklarının bir süre sonra bağımsızlıklarından vazgeçerek Roma emperyalizminin kurbanı olmuşlardır. İşte Mithridates ve Tigranes'in mücadelesini söz konusu bu rahatsızlığın bir tezahürü olarak açıklayabiliriz. Zaman zaman her iki kralın da *Asia Minor*'un genelinde ortaya çıkan hoşnutsuzluğu kullanmak, zaman zaman da gerçekten varlığından kaçınılamayacak Roma emperyalizmine karşı koymak için yaklaşık 30 yıla yayılan bir mücadele içine girdiklerini görürüz (Manandian 2007: 3-9).

Tigranes ve Mithridates ittifakın tarihsel niteliği ve dönemin Roma emperyalist politikalarının temel mantığını anlattıktan sonra Tigranes - Eupator yakınlaşmasının ilk eylemi olan Cappadocia'nın Armenia Krallığı tarafından ilhakı meselesine geri dönebiliriz. Bu konudan da bahsettikten sonra bölümümüzün de başlığı olan Sulla ve Lucullus'un Mithridates ile giriştiği mücadeleden, Mithridates Savaşları'nın

başlamasından ve ilk iki savaştan daha çok özetle bahsederek Roma'nın Kafkasya ile olan politik ve askeri ilk ilişkilerinin başladığı üçüncü savaşa erişmeye çalışacağız.

Yukarıdaki satırlarda Armenia Kralı Tigranes'in Pontos Kralı Mithridates Eupator tarafından kışkırtılarak Cappadocia'yı işgale yönlendirildiğinden bahsetmiştik. Gerek kişisel hırsları gerek çağının realpolitiği icabı Eupator ile müttefik ve akraba⁴⁶ olan Tigranes, Cappadocia'yı işgal etmiş, insan ve mallardan oluşan savaş ganimetlerini ülkesine taşımıştır⁴⁷. Böylelikle Eupator'un bir ideali daha gerçek olmuş, tarihsel olarak hak iddia ettiği ancak daha önce Roma tarafından en azından diplomatik olarak engellenen Cappadocia işgali gerçekleşmiş, Cappadocia kralı, Roma kuklası, Ariobarzanes Roma'ya kaçmıştır (MÖ 95 sonu ya da 94'ün başı) (Iust. XXXVIII.3.1-5; App. *Mithr.* 10.67; Strab. XII.2.9; Fest. *Brev.* XI; Oros. *hist.* VI.2.1;). Böylelikle Tigranes MÖ 94'te Eupatorla bir ittifak yaparak onun Sophene ve Güney Cappadocia'yı işgal etmesine izin vermiştir. Parthia Kralı II. Mithradates'in MÖ 87'deki ölümü Tigranes'in kısa ömürlü fetih politikasına hız kazandırmıştır. Bu suretle Arşakidlerin karşı karşıya kaldığı hanedan krizi Tigranes'in işini kolaylaştırmış, “Şehinşah” unvanı alan kral, vassal bir krallık olmaktan kurtularak bağımsız hareket etme imkânına kavuşmuştur. Nitekim Tigranes yükselişinin başlangıcını büyük bir astronomik olayla, Halley Kuyruklu Yıldızı'nın tesadüfi geçişiyle ilişkilendirecek kadar da şanslıdır (Magie 1950: 205-206; McGing 1986: 78 vd.; Arslan 2007: 104; Manandian 2007: 23; Mayor 2013: 155; Mayor 2014: 104 vd.; Geller-Traina 2013: 451).

Cappadocia'nın Armenia tarafından işgali esasında Pandora'nın Kutusu açılmış, doğulu Hellenistik krallar bir süre sonra fiilen Roma ile karşı karşıya kalmıştır. Ardından Romalı generaller her iki krala karşı yürüttükleri amansız takibat sonrası kendilerini Euphrates'in doğusunda Armenia'da ve Kafkasya topraklarında bulurlar.

Cappadocia, Tigranes kuvvetlerince işgal edilirken, Roma ise *Asia Minor*'un güney kıyılarında korsan temizlemekle meşguldür. Roma'nın *yak.* MÖ 96 yılında Cilicia⁴⁸ valisi

⁴⁶ Tigranes'in Eupator'un kızı Kleopatra ile evliliği için. *yak.* MÖ 93 tarihi verilir (Magie 1950: 1099 dn. 16).

⁴⁷ Iustinus'a göre Eupator ve Tigranes arasındaki müttefiklik anlaşması Mithridatis'in fethettiği toprakları elinde tutmasını ve Tigranes'in ise bu toprakların sakinleri ve taşınabilecek her türlü malı ve zenginliği alıp götürmesini şart koşuyordu. Söz konusu anlaşma Tigranes'in MÖ 93 veya 95'teki Cappadocia işgalinden önce anlaşılıp karara bağlanmış olabilir (Magie 1950: 1099 dn. 16).

⁴⁸ Roma'nın *Provincia Asia*'dan sonra Anadolu'da ihdas ettiği ikinci eyalettir. Adı her ne kadar Cilicia olsa da kapsadığı alan Pamphylia, Pisidia ve Milyas bölgelerinden müteşekkildi. MÖ 102 – 75 yılları arasında

olarak atanan Lucius Cornelius Sulla *Lex de Cilicia Macedoniae Provinciis* veya *Lex de Provinciis Praetoris*'in⁴⁹ verdiği yetki ile bu sırada Roma *legion*larının ve *provincias*ının başındadır. Cilicia'daki korsan yuvalarına müdahale ederek güvenliği sağlamakla meşgul olan *praetor* Sulla ve emrindeki 5000 kişilik kuvvet, Cappadocia'nın işgal edildiğini öğrendikten sonra yönünü ivedilikle *Asia Minor* içlerine çevirir. Bu bağlamda Roma'nın Cappadocia'da alaşağı edilen müttefiki yönetimin tekrar tahta oturtulmasını korsan tehdidinden daha önemli gördüğünü ifade edebiliriz (Badian 1959; 284 vd.; 1964; 161 vd.; McGing 1986; 78 dn. 45; Rubensohn 1993: 18-19 dn. 59; Arslan 2003a: 94 vd.; Keaveney 2005: 31 vd.; Mayor 2013: 153 vd.).

Nitekim Plutarkhos söz konusu önemin altını çizerek Roma'nın teyakkuz durumunu “*Giderek kendisine geniş bir güç ve alan sağlayan Mithridates'in yerinde duramayan hareketine göz kulak olmak üzere gönderildiği*” sözleriyle ifade eder (Plut. *Luc.* XXII.1; *Sull.* V.6; Bauer 2013: 682).

Bu suretle Cappadocia'ya müdahale eden *praetor* Sulla ve emrindeki Roma güçleri Tigranes kuvvetlerini bertaraf ettikten sonra Gordios ve üvey oğlu IX. Ariarathes Eusebes'i de buradan uzaklaştırarak (MÖ 94/92) Cappadocia tahtını yeniden müttefikleri Ariobarzanes'e teslim etmiştir (Liv. *Per.* LXX; Keaveney 1981: 195 vd.; Kaya 2004: 74).

Sulla'nın Cappadocia üzerindeki çekişmeye müdahalesinde Roma'nın Pydna zaferi sonrası değişen politikasının izleri görürüz. MÖ II. yüzyılda yaşadığı çeşitli iç ve dış sorunlar, tehditler, kayıplar ve yenilgiler nedeniyle ihmal ettiği *Asia Minor* topraklarında

*provincias*ı Cilicia olarak tanımlanan Roma valilerinin Side kentini kendilerine üs tutarak daha çok bu civarda yuvalanmış olan korsan grupları ile mücadele ettikleri görülür. Nitekim Sulla'da M. Antoninus'dan sonra bölgeye bu içerikteki bir görevle atanmış ancak Tigranes ve Mithridates'in Cappadocia'ya saldırıları sonrası Anadolu'nun bir hayli içlerine kadar gelerek duruma müdahale etme ihtiyacı duymuştur. Nitekim eyaletin oluşturulma amacı Doğu Akdeniz'deki korsan gruplarına müdahale etmek için kurulmuştu. Roma daha önce kurduğu Provincia Asia'nın topraklarını bölerek, Anadolu'da yeni topraklar işgal etmeden, Provincia Cilicia kurulmuştu (Ormerod 1924: 209; Magie 1950: 285; Hassal 1974: 195 vd.; Ferray 1977: 636; Sherwin-White 1976: 5; Sherk 1984: 61 vd. no: 55, 100; Borgia 2017: 299-300).

⁴⁹ Romalı ünlü hatip *praetor* ve *proconsul* Marcus Antonius'un kangren haline gelmiş, esasında Roma'nın politik tercihlerinden ve acizliklerinden doğmuş olan Doğu Akdeniz'deki korsan sorununa dair MÖ 102 yılında düzenlediği ilk seferin başarıya ulaşmasının ardından MÖ 100 yılında *consul* seçilen Marius döneminde çıkarılan yasanın adıdır. Yasa, Mare Adriaticum'un doğusundaki Hellen ve Asia Minor'daki kentler ve Roma müttefikleri ile ilgili çeşitli yasal düzenlemeler içerir. Yasa, içeriği itibarıyla ihmal ettiği ve otoritesinin zayıfladığı Doğu Akdeniz'deki kent ve müttefikleri ile ilgiliydi ve MÖ I. yüzyıl Roma'nın doğu politikasının yönünü tayin ediyordu. Uzun bir süredir ihmal ettiği Doğu Akdeniz'deki müttefiklerini tekrar sahiplendiğini, kara ve denizdeki politik ve ekonomik çıkarlarının takipçisi olacağını, artık varlığını güçlü bir şekilde tekrar göstereceğini belirten bir yasadır. *Lex de Cilicia Macedoniae Provinciis* veya *Lex de Provinciis Praetoris* adlarıyla bilinmektedir (Hassal vd. 1974: 195 vd.; Ferray 1977: 619 vd.; 631 vd.; Kallet-Marx 1996: 233 vd.; Mitchell 2008: 189 vd.).

tekrar otoritesini tesis etmeye çalışan Roma, aslında hem kendisinin neden olduğu korsan sorununu çözmeye hem de iyiden iyiye Roma otoritesine karşı gelmeye başlamış, Anadolu Hellenistik krallara otoritesini tekrar hatırlatmaya, onlara karşı acımasız intikam seferlerine girişmiştir (Reinach 1895: 309).

Lex de Cilicia Macedoniae Provinciis bağlamında görevlendirilen Sulla'nın üstlendiği proaktif siyaset, Roma'nın Doğu Akdeniz'de uzun bir süredir ihmal ettiği dost ve müttefikleri ile politik ve ekonomik çıkarlarının takipçisi ve savunucusu olacağını gösterir. Söz konusu durum artık Roma için doğu politikasının değiştiğini bizlere gösterir (Sherwin-White 1984: 109 vd.; McGing 1986: 77 vd.; Kallet-Marx 1996: 235 vd.; Redgate 2000: 69; Arslan 2003a: 94 vd.; Arslan 2007: 103 vd.; Mayor 2014: 102 vd.).

Tezimiz için önemli kısmı burasıdır. Söz konusu gelişmeler Roma'nın Anadolu politikalarında yeni bir çağı ifade eder. Buna göre *Asia Minor*'daki yerel krallıklar için farklı bir dönemece girilmiştir. Yeni durumun yansımalarını birkaç on yıl içinde rahatlıkla gözlemleyebiliriz. Tezimizde ilerleyen kısımlarda bu politika değişikliği ile birlikte gelişen politik olaylara değineceğiz.

Tigranes kuvvetleri ve Gordios vasıtasıyla IX. Ariarathes Eusebes'in Cappadocia'dan uzaklaştırılması Roma'nın gözlerinin *Asia Minor*'un ötesine çevirmesine neden oldu. Çoktandır bir saldırı beklediği Eupator için zaten teyakkuz halindeydi. Ancak bu sefer Pontos'un yanında Armenia'nın da peyda olması Roma için yeni sorunların ortaya çıkması demektir. Nitekim Roma *consulleri* ve *legionları* bir süre sonra, bu sefer Tigranes'e had bildirmek için Euphrates kıyılarında, hatta sonrasında Kafkasya'da boylarında görülecektir. Bu süreci başlatan, Roma'yı doğuya taşıyan olaylar zincirinin ilk kıvılcımını yakan Cappadocia Krallığı üzerindeki çatışmaydı (Keaveney 1981: 195 vd.).

Sulla'nın Cappadocia takibatı sırasında Euphrates kıyılarında görülmesi daha sonra amansız rakipler olarak karşı karşıya gelecek iki gücün de ilk karşılaşmasına vesile oldu. Roma güç ve gelişme düzeyi bakımından kendisine denk yegâne güç⁵⁰ olan Parth Krallığı

⁵⁰ Strabon'a göre Parthlar hükmettikleri topraklar ve egemenlik altına aldıkları onlarca halktan ötürü Roma'ya kafa tutar hale gelmişlerdir. Ancak Livius Strabon'un bu yorumunu saçma ve komik bularak üstü kapalı bir gönderme yapar (Strab.XI. 9.2; Liv. *perioch* IX.18.7). Antik yazarların görüşleri ne olursa olsun. İster birbiriyle çelişsin ister sonuna kadar örtüşsün, Parthlar Roma için ciddi bir endişe kaynağıydı. Antik dünyada Roma gücüne denk olabilecek ve Roma'yı birkaç kez yenen tek devlet Parthlardı ve saldırgan taraf neredeyse her zaman Roma'ydı. Bu saldırganlığın arkasında muhtemelen Parth genişlemesinin

ile bu ilk temasıydı. Roma-Pontos-Armenia ilişkileri başlayıncaya kadar birbirleri hakkında pek fazla malumat sahibi olmadığı anlaşılan Roma, Parth ve dolayısıyla Armenia kutupları, arasındaki ilişkinin miladı Cappadocia'nın Armenia tarafından bir oldubitti ile ilhakı ve ardından Sulla'nın Parth elçisi ile görüşmesidir (Debevoise 1938: 46 vd.; Kennedy 1996: 67).

Roma merkezli bakış açısıyla inşa edilen Roma-Parth ilişkileri tarihinin bu buluşma ile başladığını ifade edebiliriz. Nitekim Roma, henüz hakkında hiçbir fikri olmamasına rağmen üstenci bir anlayışla yaklaştığı Parth dünyası ile ilişkilerini uzun süre bu bağlamda sürdürmüştür. Kadınsı ve korkak olarak gördüğü Doğu dünyasına karşı önyargılı ve küçümseyici kültürel stereotiplere sahiptir. Uzun süre politik-psikolojik, diplomatik ve askeri bakımdan mücadele eden bu iki güç arasındaki savaşların çoğu Roma saldırganlığı vesilesiyle başlamıştır. Roma'nın doğuya ve dolayısıyla Armenia, Parth ya da Pontos krallıklarına bakışı söz konusu kültürel stereotiplerden ötürü saygınlıktan uzaktır ve rakiplerinin davranışlarının dengeli bir şekilde açıklanması ve anlaşılması için ciddi bir engeldir. Bununla birlikte Parthlar hakkında bilgi veren antik kaynakların neredeyse tamamı Hellen veya Romalı yazarlarca kalem alınmıştır. Antik yazarların sahip olduğu önyargılar, iletişim sorunları ya da Parth kültürü, toplumu veya devlet yapısı hakkında çok az fikir sahibi olmalarından ötürü söz konusu kaynaklar nesnellik yönünden oldukça tartışmalıdır⁵¹ (Debevoise 1938: 46 vd.; Keaveney 1981: 195 vd.; Kennedy 1996: 74 vd.; Ball 2000: 9; Sheldon 2010: 14 vd.).

Romalılar ile Parthların ilk karşılaşmaları oldukça trajiktir. Birbirleri hakkında çok fazla bilgi sahibi olmayan iki güçten Roma tarafı kibirli ve uzlaşmaz bir yaklaşım içindeyken kadim İran devlet geleneğinin bir temsilcisi olan Parthlar ise Magnus

Anadolu'daki Roma çıkar bölgelerine doğru genişlemeye başlaması yatıyordu ve Parth gücü Roma'nın Mesopotamia yayılımlarının önündeki en büyük engeldi. Nitekim bu gerçeklik İpek Yolu üzerinde edindikleri eşsiz konumdan ileri geliyordu. Çin'den gelen zengin ve oldukça kârlı ticaret yolu inatçı ve hırslı Parthların tekelindeydi. Dolayısıyla kendisinden başka hiçbir güce tahammül edemeyen Roma'nın Parthları tehdit olarak algılaması kaçınılmazdı. İlk etapta barışçıl niyetlerle yaklaşan komşusuna karşı saplantılı bir saldırganlık içinde olan Roma'nın Parthlara karşı hiçbir zaman herhangi bir merak içinde olmadığı, haklarında istihbarat edinmek dahi için hiçbir girişimde bulunmadığı görülür (Keall 1997: 249; Kaya 2004: 74; Ball 2000: 9; Gregoratti 2012: 109 vd.).

⁵¹ Son dönemde Roma ile komşuları arasındaki herhangi bir ilişki araştırılırken daha dengeli bir yaklaşım kabul ediliyor. Ekonomik, toplumsal ve kültürel veriler, maddi kültür kalıntıları, mimari kalıntılar, antik kaynaklara dair daha eleştirel ve mesafeli bir yaklaşım gibi pek çok açıdan yeniden değerlendirilen ilişkiler, Roma merkezli bakış açısının hâkim olduğu yazılı geleneğin dışına çıkarak daha nesnel bir tarih anlayışı ortaya koymaya çalışıyor. Bu konu hakkında önemli bir değerlendirme için Bk. Kennedy 1996.

Alexander'den sonra karşılaştıkları bu ilk Batılı gücü tanıma ve tanımlama eğilimindedirler. Parthlar için Romalılar politikaları çoğu zaman, Romalı generallerin yalnızca kişisel hırslarıyla motive edildiği en iyi ihtimalle düzensiz ve öngörülemez olan bir devlettir. Roma en güçlü komşularını bile daha aşağı konuma yerleştiren bir dünya görüşüne sahiptir. Görünüşte dramatik ve şaşırtıcı derecede başarılı askeri enerji patlamaları yapma yeteneğine haiz, güçlü ve saldırgan bir devlet karşısında Parth politikası, belirli eylemlere geçici tepkilerle birleştirilmiş geniş bir ilkedden daha fazlası değildir. Kendisini Syra'daki Seleukos Krallığı'nın doğal halefi olarak gören Parthlar, daha yeni yeni diplomatik ilişki kurduğu bir gücün endişe verici, kaotik ve amansız bir dizi müdahalesi, savaşı, yenilgisi ve yenilenen çabaları ile karşı karşıya kalmıştır. Dolayısıyla Pontos ve Cappadocia'daki Roma müdahalesi göz önüne alındığında, Parthia'nın Euphrates'i bir sınır çizgisi olarak seçmesi anlaşılabilir. Salırgan Roma'yu belirli bir mesafede tutmak isteyen Parthlar, Sulla, Lucullus ya da Pompeius ile anlaşmalar yaparak fiziksel sınırlarla bu anlaşmaları pekiştirmeye çalışmıştır⁵² (Tarn 1932: 603; Ferguson 2005: 2 vd.; Brosius 2006: 82; Sheldon 2010: 14 vd.).

Roma ise barışsever rakibine fiilen saldırmadan zorbalık ve hakaret ederek cevap vermiş, Syria ve Pontos'u ilhak edip eyaleti haline getirdikten sonra Euphrates'i iki devletin etkisini sınırlayan bir sınır olarak tanımaktan vazgeçmiştir. Esasında Euphrates

⁵² Parth İmparatorluğu, Romalılar tarafından bilinen en iyi şekilde organize olmuş tek siyasi sistemdi. Mücadele ettikleri uzun yüzyıllar boyunca Akdeniz Dünyası'nda Roma'nın karşısına çıkabilmiş yegâne güç onlardı. Yani bir anlamda Parthlar Romalıların arketipsel rakipleriydi. Bu noktadan bakıldığında Roma-Parth mücadelesinin jeopolitik derinliği anlaşılabilir. Dolayısıyla böylesine bir tarif Roma-Parth mücadelesinin en kolay kısmıdır. Ancak bakış açımızı değiştirmek gerektiğinde Browning'in önerisi de dikkate değerdir. *The Emperor Julian* adlı eserinde Browning, Roma-Parth mücadelesini beyhude bulur. Her iki imparatorluğun birbirini askeri olarak yok etmeyi ummadığını, güç merkezleri birbirinden bir hayli uzakta olan bu iki devin uzun yıllar boyunca "*Armenia'nın kasvetli tepelerinde ya da Mesopotamia'nın kavrulmuş ovalarında*" amansızca karşı karşıya gelmelerinden umulabilecek en iyi sonucun aralarındaki sınırın ancak ufak bir düzeltmesi olabileceğini ifade eder. Browning, bu suretle Roma-Parth mücadelesini "*tarihin aptalca savaşlarından birisi*" olarak tanımlar. Ancak yazar bu iddialı tanımına karşılık yine de bir mantık bulmayı başarır. Browning son derece yerinde bir tespitle hiçbir gücün hem ekonomik hem de stratejik nedenlerle diğerinin tartışmalı Armenia ya da Mesopotamia bölgelerine hükmetmesine izin veremeyeceğini söyler. Romalıların ve Parthların prestij için savaşıklarını ve tek derterinin Armenialılara ve hepsinden önemlisi Arami halklarına hangilerinin daha üst ulus olduğunu göstermek olduğunu anlatır. Romalıların Aramice konuşan nüfus üzerindeki yetkinlik elde etme, onları etkileme kaygısının ve arzusunun arkasında ise Kafkasya'dan Euphrates ve Habur'un bulunduğu yüksek Armenia platosuna ardından çölü geçerek Akabe Körfezi'nin başlangıcına kadar uzanan sahayı yani iki gücü ayıran tampon Armenia, Mesopotamia, Palestine, Phoenecia, Antiocheia, Edessa, Nisibis, Babylonia'yı kontrol etme arzusu olduğunu söyler. Çünkü yukarıda kabaca ifade edilen bu saha, doğu-batı ticaret yolu üzerinde stratejik bir bölgedir ve İpek Yolu'nun taşıdığı tüm zenginlik ve bereketin aktığı Çin bile tekstil, metal ürünler, cam eşyalar ve diğer pek çok değerli ve egzotik malın ihraç edildiği endüstriyel üretim merkezidir (Browning 1975: 187-188; Kaya 2004: 74; Ferguson 2005: 2 vd.; Brosius 2006: 82).

geçilmez bir fiziki engelden ziyade daha çok sembolik anlamı olan bir sınır çizgisiydi. Örneğin Sulla ile Orobazos arasında yapılan görüşe Melitene yakınlarında yapılmıştı ve bu nokta veya daha güneyi herhangi bir ordunun Euphrates'i geçmesi için uygun debiye sahipti (Keaveney 1981: 195 vd.; Kennedy 1996: 74 vd.; Kaya 2004: 74; Keaveney 2005: 32 vd.; Sheldon 2010: 14 vd.).

Modern kaynaklar talihsiz Sulla-Orobazos görüşmesi sonrası Roma'nın takındığı üstenci tavrın, Parthları, Eupator-Tigranes ittifakına ittiğini aktarsa da bunu modern kaynakların bir yorumu ya da varsayımı olarak ifade etmeyi tercih ediyoruz. Çünkü Parthların gerçekten Roma ile bir mücadeleye girmek isteyip istemediğini ya da bunu ne kadar arzuladığını bilmiyoruz. Ancak sonrasında gelişen olaylar neticesinde yani Parthların Roma'ya karşı takındığı negatif tutumu belki söz konusu yorumlarla ilişkilendirebiliriz. Kanımızca Parthlar, bir ittifakın içinde yer almaları sadece Sulla-Orobazos görüşmesindeki Sulla'nun tutumundan ötürü değil doğrudan genel Roma saldırganlığı ile açıklamak daha doğru olacaktır. Bu noktada iki güç arasında Euphrates'in sınır olarak çizilmesinin bağlayıcılığı Armenia Krallığı ve Tigranes açısından oldu. Vasalı olan gücün (her ne kadar antlaşmanın yapılıp yapılmadığı net olmasa da) bir taahhüdün altına girmesi Tigranes'i de ilgilendiriyordu ve o da bir yükümlülük altına girmişti. Roma ile doğrudan mücadeleden kaçınacaktı (Keaveney 1981: 198; Kaya 2004: 74; Grousset 2005: 82-83).

Cappadocia meselesi ve Sulla'nın müdahalesi, Orobazos ile görüşmesi sonrasında gelişecek olaylara gidecek yolların taşlarını döşemiştir. Bundan sonrası için yaşanacak bir dizi çekişme uzun zamandır beklenen Roma-Pontos savaşını doğurmuştur. Tezimizle doğrudan alakası olmaması sebebiyle Roma-Pontos mücadelesinin çeşitli safhalarını özet geçecek, ilgili kısımlarda daha açıklayıcı olacağız.

Cappadocia özelinde bu olaylar olurken Eupator'un eski düşmanı ve kız kardeşinin kocası Bithynia Kralı III. Nicomedes'in (Νικόμηδης Εὐεργέτης = Eurgetes, Hayırsever) MÖ 94'teki ani ve şüpheli ölümü başka ihtilaflar ve çatışmalar doğurmuştur (Licin. XXXV. 87; App. *Mithr.* 7; Iust. XXXVIII. 3. 4).

Kralın ölümü Anadolu üzerinde çarpışan egemen güçleri tekrar karşı karşıya getirdi. Bunlardan Roma, kralın Cappadocia prenseslerinden VI. Ariarathes'in kızı Nysa'dan olma zayıf ve acımasız bir tiran olan oğlu IV. Nicomedes Philopator'u

destekleyip tahta çıkarırken kralın gayrı meşru oğlu olduğunu iddia eden Sokrates (Khrestos = İyi) taht için ayaklanıp ve hak iddia ederek önce Roma'ya ancak onlardan aradığı desteği bulamayınca bu sefer Eupator'a başvurdu. Böylece Bithynia tahtı üzerinde yeniden, iki farklı gücün desteklediği iki farklı kral adayı ortaya çıktı. Sonuç olarak Bithynia tahtı üzerinde yaşanan çekişme Eupator'un Roma'nın adayı olan IV. Nicomedes Philopator'u bertaraf ederek kendi adayı Sokrates Khrestos'u MÖ 91'de Bithynia tahtına çıkarması ile son buldu. Eupator bu dönemde, Bithynia'daki krallık darbesi ile de yetinmeyerek Roma'nın İtalyan müttefikleri ile yaşadığı savaşı (*Bellum Italicum*) fırsat bilerek Cappadocia'yı tekrar ilhak etme girişiminde bulundu. Askeri olarak müdahale edip Sulla'nın bizzat tahta oturttuğu Ariobarzanes'i kovarak yerine oğlu IX. Ariarathes'i çıkardı. Bithynia ve Cappadocia krallıkları özelinde gelişen bu olaylar Roma'nın *status quo*'yu kendi lehine çevirmek için müdahale etmesine neden oldu. Bu doğrultuda MÖ 101 yılı *consul*'lerinden Manius Aquillius başkanlığındaki bir heyet heyet yak. MÖ 90/89 yılında Roma müttefiki devrik Bithynia Kralı ve Cappadocia Kralı'nı tahta çıkarmak için göreve başladılar. Bunlara MÖ 89 yılı *Provincia Asia* Valisi Gaius Cassius'un askeri olarak (Pergamon'da konuşlu bir Roma *legionu* ile) verdiği desteğin de eklendiği Roma gücü ve Aquillius görevini başarıyla icra ederek her iki tahta da Roma dostlarını oturtmayı başardı.⁵³ MÖ 89'da vuku bulan bu olayda Mithridates direnmedi ve Cappadocia ve Bithynia'yı boşaltarak geri çekildi (Licin. XXIX.85; XXX.90; App. *Mithr.* 7; 10; 11; 15; 56; 57; Iust. XXXVIII.3.1-4; 4.13-16; Eutr. V.5; Oros. *hist.* VI.2.1-2; 1.29; Liv. *perioch.* LXXIV; LXXVI; Mem. 30.3; 30.1; Flor. *epit.* I.40.4; Cass. Dio XXXI. 99. 2; Plut. *Luc.* XIV.15; Magie 1950: 207; 320 vd.; Sherwin-White 1984: 112; McGing 1986: 77-79; McGing 1995: 284 dn. 8; Arslan 2007: 106-108 ve dn. 470; Sherwin-White 2008: 234 vd.; Mayor 2013: 157 vd.).

⁵³ Bu gelişmeler üzerine *Senatus*, *Provincia Asia* valisi Iunius Iuncus'a Bithynia'yı ilhak ederek yeni bir Roma eyaleti yapması yönünde yetkilendirdi. Iuncus'da tedbiren *quaestor*'u Q. Pompeius'u gönderdi. Romalı memur Bithynia kralının hazinesi ile içinde sanat eserleri olan pek çok eşyayı Roma'ya yolladı. Anadolu'daki bu yeni Roma eyaleti bittabi *publicanus*ların adeta istilasına uğradı. Kuzeybatı Anadolu'nun birbirinden zengin ve bereketli toprakları *publicanus*ların insafına kalmıştı. Zor dönemler geçiren Romalılar hem Nicomedes'in hazinesini hem de Anadolu'nun bereketli topraklarını acımasızca yağmaladılar. Ancak Plutarkhos Lucullus'un gerek emrindeki düzensiz Fimbria legionlarını gerek Bithynia'nın işgal edilmesinden sonra buraya doluşan *publicanus* takımının azgınlıklarına karşı çıktığı ve onları frenlemeye çalıştığını kaydeder. Nicomedes'in tam olarak ne zaman öldüğü ardından Roma ile Pontus'un Bithynia üzerinde yeni bir paylaşım savaşına kralın ölümünden tam olarak ne kadar sonra başladıkları ise bir başka tartışma konusudur (Plut. *Luc.* VII.5-6; Mem. 25 vd.; Brunt 1956: 22; Merkelbach 1990: 97-100; Kallet-Marx 1996: 300-301; Arslan 2007: 306 vd dn. 1391).

Ancak Eupator'un geri çekilmesi yetmemiş bu saatten sonra Roma kışkırtması ve saldırganlığı başlamıştır. Manius Aquillius yönetimindeki Roma kuvvetleri ile düzenlediği askeri harekâtın masrafını Eupator'dan istemek gibi anlamsız bir taleple ortaya çıkıp, Bithynia ve Cappadocia krallarını Eupator'a karşı savaş açmaları için kışkırtmıştır. Bithynia ve Cappadocia kralları her ne kadar Eupator'un karşısına çıkmaktan kaçinsa da özellikle Bithynia Kralı Nicomedes'in Romalı senatörlerle girdiği karmaşık ilişkiler, onlara verdiği sözler ve Romalı tefecilerden aldığı yüksek miktardaki borcun ağırlığı karşılığında daha fazla dayanamayarak ve bir Roma kuklasına dönüşmüş, gayet çaresiz bir halde ve Manius Aquillius'un desteğiyle Pontos topraklarına karşı mütecaviz hareketlere girişmiştir. Böylelikle Roma, Eupator'u kışkırtıp bir *casus belli* yaratarak onu suçlu konumuna düşürmeyi amaçlamıştır. Eupator ise uzlaşmaya çalışmış ancak kralın Romalıları asıl savaşan isteyen taraf göstermek için yaptığı hamleler ve gönderdiği elçinin çabaları Aquillius'un açgözlülük ve uzlaşmazlık duvarında (Oğul Aquillius babası Manius Aquillius gibi rüşvet, açgözlülüğüyle meşhur ve mahirdi) patlamış ve sonuçsuz kalmıştır. Esasında Eupator, yürüttüğü bu strateji ile savaş için iyi ve yeterli bir sebebe sahip olmak için beklemiştir. Savaş hazırlıklarına başlayan Mithridates çıkacak savaşın tüm sorumluluğunu Aquillius'a yüklemiştir. Roma tarafı ise Eupator'u hafife alarak karşılarına çıkamayacak kadar korkak ve zayıf olduğunu düşünmektedir. (App. *Mithr.* 11-14; 16; 21; 54; 56; 112; Liv. *perioch.* LXX; Cass. Dio. XXVIII.97.2; XXX.99.1; Iust. XXXVIII.5.6-8; 10; Sall. *Hist.* IV. 69. 10; Plut. *Sull.* XXIV. 2; Reinach 1890: 116-117; Badian 1981: 56-58; Sherwin-White 1984: 120; McGing 1986: 81-88; Brunt 1988: 157; Arslan 2007: 109; Matyszak 2008: 29-33; McGing 2009: 203 vd.; Mayor 2013: 158 vd.)

Eupator'un Roma ile yürüteceği savaşların başlamasına neden olan Bithynia meselesinin son safhasına değinmeden önce tezimizle ilişkili olacağını düşündüğümüz birkaç hususu belirtmemiz gerekir.

Mithridates, Kafkasya Bölgesi'ni de kapsayan hâkimiyet sahası vasıtasıyla çok ciddi bir ekonomik zenginlik, ordusunun kurmak ve beslemek için bolca iâşe, çeşitli hammaddeler, köleler, başta altın gümüş olmak üzere farklı maden türleri, donanması için yine zengin ve bol kereste sağlayan orman varlığı edinmiştir. Müttefiklik ya da hâkimiyet kurmak yoluyla ordusuna kazandırdığı Kafkasyalı kavim ve kabilelerden sağlanan savaşçılar ise Eupator'un hâkimiyet bölgelerinden olan Kafkasya toprakları sayesinde

edindiği diğer zenginlik unsurudur. Kafkasya antik kaynaklarda sıkça, sahip olduğu maden kaynakları ve antik yazarların tuhaf gelenekleri, üstün savaşçılıkları ve vahşilikleri ile andığı kabileleri ile tanınır. Örneğin söz konusu antik yazarlardan Strabon eserinde Kafkasyalı halklardan Dioscurias'da (Sohum/Suhumi) yaşayan Phtheiropagi halkını pis ve edebe aykırı derecede açık saçık olarak tanımlarken en az onlar kadar pis Soanes halkını bu özelliklerin yanı sıra güç ve cesaret bakımından diğer tüm kabilelerden üstün olarak anlatır ve çevrelerindeki ülkelerin efendileri olduğunu söyleyerek Dioscurias'ın yukarıdaki Kafkasya'nın tepelerini işgal ettiklerini anlatır. Bütün halkının savaşçı olmasından ötürü 200 bin kişilik bir kuvvet toplayabileceklerini de ekler. Bir diğer Kafkasyalı kavim olan Chalybes halkının asıl vatanlarının Pharnacia olduğunu, balıkçılığın (orkinos türleri ve yunus balığı) yanı sıra özellikle üzerinde madenler ve ormanlarla dolu tepelerin yer aldığı topraklarda çeşitli başta gümüş olmak üzere eskiden çeşitli madenleri çıkardıklarını anlatır (Strab. XI.2.15-19; XII.3.18-19; 28; 39; 31; 30; 15; Plin. *nat.* VI.13; 37.2; App. *Mithr.* 13; 15; 16; 54; 56-57; Iust. XXXVII.3.6; XXXVIII.3.1-3; 6-7; 7.9; Mem. 30.3; Sall. *Hist.* IV.69.1-23; Diod. XXXVII.2.11; Amm. Marc. XXVII.12.11; Arr. *periplus* V.2; 28.1-2; Ver. *Georg.* II. 440-443; Emir 2014: 79 vd.).

Strabon'un ve diğer pek çok antik kaynağın bilgi verdiği Scythia, Tauros, Bastarnai, Sarmatia ve Thracia gibi Tanaïs (Don) ve Istros (Tuna) nehirleri arasında kalan çeşitli halklar Eupator tarafından hâkimiyet altına alınmış, Armenia Krallığı ile akrabalık bağları kurulmuş, Parthia Krallığı ile müttefik olunmuştur. Bu durum Mithridates'e muazzam bir insan kaynağı sağlamıştır. Hatta öyle ki kral, Anadolu'daki Galatları kendisine bağlamış, Syria'dan Italia'ya kadar çeşitli halklar ve kentlerle ilişkiler kurmuştu. Hülasa Eupator, Roma'ya karşı kim varsa onları bir şekilde kendi bayrağı altında toplayarak nihai amacına ulaşmaya çalışmıştır. Bununla birlikte egemenliği altındaki Kafkasya topraklarını Colchis başta olmak üzere sahip olduğu yer altı ve yer üstü tüm kaynakları ordusunun iâşesi, ibatesi ve için, Kafkasya'nın zengin ormanlarını filosunu donatmak ve güçlendirmek için, madenlerini askerlerini donatmak ve daha fazla müttefik elde etmek için cömertçe kullanmıştır (Strab. XI.2.15-19; XII.3.18-19; 28; 39; 31; 30; 15; Plin. *nat.* VI.13; 37.2; App. *Mithr.* 13; 15; 16; 54; 56-57; Iust. XXXVII.3.6; XXXVIII.3.1-3; 6-7; 7.9; Mem. 30.3; Sall. *Hist.* IV.69.1-23; Diod. XXXVII.2.11; Amm. Marc. XXVII.12.11; Arr. *periplus* V.2; 28.1-2; Ver. *Georg.* II. 440-443; Braund 1994: 42-43; 61-62; Magie 1950:

48 dn. 85; 196 vd.; Strobel 1996: 57 vd.; Arslan 2000_a: 31; 32 ve 32 dn. 65; Arslan 2000_b: 132 dn. 497; King 2004: 30-33; Arslan 2007: 112-113; Mayor 2013: 161 vd.; Emir 2014: 79 vd.).

Yukarıda Kafkasya'nın hem hammadde kaynaklarını hem de insan kaynakları hakkında kısa bir bilgi vererek bölgenin barındırdığı potansiyeli ifade etmeye çalıştık. Kafkasya o dönemde her ne kadar Roma tarafından bilinmese de esasında ziyadesiyle ve her bakımdan zengin bir bölgedir ve ileride Roma tarafından da farkına varılacağı üzere doğu-batı yönlü ticaret yolları için önemli bir alternatif oluşturmaktadır.

Roma ve Pontos arasındaki görüşmelerin sonuçsuz kalması üzerine Mithridates üvey oğlu IX. Ariathes'i tekrar Cappadocia'ya gönderdi. Ariathes bir kez daha Ariobarzanes'i ve ordusunu yenip müzmin devrik kralı yeniden Roma'ya sürerek tahta el koydu. Eupator daha sonra Pelopidas'ı da tekrar Roma karargâhına göndererek zekice planlanmış bir diplomatik propaganda hamlesi yaptı. Pelopidas'ın Romalılara verdiği uzun söylev antik kaynaklardan başta Appianos olmak üzere diğerleri tarafından da aktarılır (App. *Mithr.* 11-17; 21; 112; Mem. 30.1; Cass. Dio XXXI. 99. 1-2; Oros. *hist.* VI. 2. 1; Mayor 2013: 164 vd.).

Ancak kral Eupator, böylesine akıllıca ve stratejik davranırken Aquillius ise Pelopidas'ın söylevindeki haklı kanıtlar ve yaklaşmakta olan büyük bir savaş karşısında *Senatusun* ne karar vereceğini beklemeden Eupator'un taleplerini reddetti ve Pontos'un istilasını için hazırlıklara başladı. Mithridates'e Bithynia'dan uzak durması ültimatomeni vererek müttefiki Cappadocia'nın devrik kralı Ariobarzanes'i tekrar tahta geçireceğini ilan etti (App. *Mithr.* 11-17; 21; Eut. IV. 20; 5. 5; Iust. XXXVIII. 5. 3-10; Cass. Dio XXXI. 99. 1-2; Oros. *hist.* VI. 2. 1;

Bu noktada Eupator'un zekice davranarak Aquillius'u bir savaşın içine çektiğini söyleyebiliriz. Nitekim Mithridates bu suretle saldırgan Roma imajının altını çizmek, yukarıda da ifade ettiğimiz üzere kendisini bu açgözlü zorba karşısında yalnızca haklarını savunmanın peşinde olan bir kahraman olarak göstermek niyetindeydi. Böylece Eupator, Aquillius'u kışkırtarak geçmişte Roma ile müttefik olmuş, dostluğunu kazanmış, bunun karşılığında belirli bir toprak parçasını ödül almış, aralarında belirgin bir çatışmanın olmadığı bir krallığa karşı *Senatusun* onayı olmadan savaş açmasını sağlamıştır (McGing 1986: 81; Arslan 2007: 110-111; Mayor 2013: 164 vd.).

Eupator tarafında bu gelişmeler yaşanırken madalyonun diğer yüzünde bakmak gerekir. Aquillius'un başına buyruk tavrı, Roma'nın bir şekilde uzak durduğu sıcak çatışmaya girmemek ve *Asia Minor* içlerinde herhangi bir askeri harekâttan uzak durmak düsturunu çiğneyerek yetkisiz ve onaysız bir savaşa girmesi, Roma Cumhuriyet dönemi son yüzyılındaki bir kırılmayı işaret etmektedir. Gücü azalan ve artık onayına da dahi ihtiyaç duyulmayan bir *Senatus*un karşısına, hırslı, güç peşinde koşan, başına buyruk ve kendi ajandasının peşinde koşan asi komutanlar tezimizin de konusu olan sonraki olayları tetikleyecektir. Böylelikle kendini bir şekilde Anadolu'da bulan *consuller*in Roma siyasetinde etkin ve hâkim olmak, güç, para, servet, makam ve mevki elde etmek adına anlamsız savaşlar ve işgaller yürüttüğünü, yürütmek istediğini bu bağlamda da zaman zaman gerek Roma tarafında gerek karşı tarafta çeşitli trajedilerin yaşandığını görürüz (Sherwin-White 1984: 120; McGing 1986: 81; Kallet-Marx 1996: 257 vd.; Mayor 2013: 164 vd.)

Roma Cumhuriyeti ile Pontos Krallığı'nın Bithynia üzerindeki bu son çekişmesi geçmişten gelen gerginliği geri dönülemez bir biçimde arttırmıştır. Romalılar başından beri Eupator'a güvenmemiş, krallığını yıkmak için sürekli çabalamışlardır. Bithynia nedeniyle ortaya çıkan çatışma savaşa dönüşmüş böylelikle MÖ 89'un sonlarına doğru Roma-Bithynia kuvvetleri ile Pontos kuvvetleri arasında gerçekleşen savaş ile Mithridates Eupator'un Roma ile sonunda hayatına mal olacak savaşları (Mithridates Savaşları MÖ 89 – MÖ 63) başlamıştır. Yaklaşık 36 yıla yayılan çetin mücadele dönemi nihai Roma zaferi ile sona ermiş, Anadolu'lu bu büyük kral, hayatına son vererek tarih sahnesinden çekilmiştir. Mithridates Savaşları olarak anılan döneme tezimizin konusu ve metnin akışı gereği odaklanmayacağız. Kısa özetler halinde savaşların gelişiminden bahsederek yine bu savaşların temel sebebi olduğunu düşündüğümüz Roma emperyalizmi farklı zaman dilimlerinde nasıl, ne şekilde ve hangi boyutlarda zuhur ettiğine dair bilgi vermeye tezimizin temel mantığını korumaya çalışacağız. Sonrasında ise asıl varmak istediğimiz nokta, Roma'nın Mithridates Savaşları ile Euphrates'in doğusuna ve Kafkasya'ya gelişi hakkında bilgi vermek olacak. Bu kısma kadar verdiğimiz uzun Mithridates anlatısı ile amaçladığımız. Roma emperyalizminin Anadolu'da ulaştığı boyutları ortaya koymaktı. Roma'nın Anadolu'da kurduğu acımasız sömürü düzenine karşı çıkan diğer taraftan da bu sistematığın yarattığı olumsuzlukları da kullanarak krallığını büyötmek isteyen zeki ve iyi bir politik-askeri stratejist olan

Mithridates'in hikâyesinin bir kısmını anlatarak söz konusu emperyalizmin temel dinamiklerini ortaya koymaya çalıştık. Ayrıca Roma'nın doğuya gelişinin öncesini, Kafkasya ile ilk ilişkileri kuran Eupator vesilesiyle Kafkasya hakkındaki ilk bilgileri vermektir. Bu bölümü kısa da olsa Mithridates Savaşları'nın genel karakterinden bahsederek bitireceğiz.

En başından beri ifade ettiğimiz üzere Eupator, Anadolu'daki Roma varlığına koşulsuz bir şekilde muhalifti. Romalıların Anadolu'yu sömürdüğünü düşünüyor (App. *Mithr.* 54; 56), kendisine çeşitli tarihsel görevler ve amaçlar yükleyerek onları bir şekilde onları bu topraklardan çıkarmanın hesaplarını yapıyordu. Romalılar Anadolu'ya yabancıydılar. Eupator ise tarihsel olarak Anadolu'nun önemli bir kesiminde hak iddia ediyordu. Kendisini bir *Hellensever* ve Anadolu halklarını Roma zulmünden kurtarmaya gelen *tanrı ve kurtarıcı* olarak tanımlıyordu (Cic. *Flac.* 60). Modern kaynakların *zehirlerin kralı* (Mayor 2013) olarak tanımladığı Eupator, aynı zamanda iyi bir stratejist ve propagandisti. İnce düşünülmüş genişleme planını ilmek ilmek işleyerek MÖ I. yüzyıl sonlarına kadar geldi. MÖ 89'da ise giderek daha fazla zıtlığı Roma ile savaşa tutuştu (Glew 1977: 254-256; McGing 1986: 99; 103; 105 vd.; 2003: 86; Arslan 2007: 114).

Pontos Kralı VI. Mithridates, çağdaşı pek çok Hellenistik dönem Anadolu kralı gibi Roma'nın bütün krallıklara düşman olduğunu sırf bu düşmanlığından ötürü sebepsiz yere savaş çıkaran açgözlü, zorba, sonradan görme ve bir yeni yetme olduğunu düşünüyor (App. *Mithr.* 16; Sall. *Iug.* LXXXI. 1; Iust. XXXVIII. 7. 8. Cic. *Leg. Man.* XXII. 64). Tek dertlerinin daha fazla servet, toprak, köle ve mal olduğunu, bu uğurda herkese savaş açabileceklerini iddia ediyordu (Sall. *Hist.* IV. 69. 5; Sall. *Iug.* LXXXI. 1; App. *Mithr.* 54; 56). Kral ve diğer Anadolu kralları bu iddialarında haksız sayılmazdı. Tek düşüncesi âli çıkarları olan Roma Cumhuriyeti, Anadolu'yu *proconsulleri* ve *publicanusları* vasıtasıyla sömürüyor, kukla kralları aracılığıyla kendilerine başkaldıran olursa çok düşünmeden üzerlerine savaş açarak yok ediyordu (Sall. *Hist.* IV. 69. 5; 6-7; 15; 17; 20-21; Sall. *Iug.* LXXXI; Iust. XXIX. 2. 1-4; XXXVIII. 6. 7; Cic. *Leg. Man.* XIII. 37-38).

Nitekim bir süre sonra Anadolu'daki pek çok krallık ya bir Roma eyaleti ya da Roma vassalına dönüştü. Kendisine karşı çıkacak hiçbir güce tahammülü olmayan Roma'nın (Liv. XXXVII. 25. 5 vd.; Polyb. XXI. 11; Sall. *Hist.* IV. 69. 17) bir avuç elitin

ihtiraslarını tatmin etmeye çalışan bir savaş makinesi olduğu asla göz ardı edilemeyecek tarihi bir gerçeklik olarak önümüzde durmaktadır.

Eupator'un Roma ile MÖ 89'da başlayan ilk mücadelesi MÖ 85 yılında sona erdi (Birinci Mithridates Savaşı MÖ 89 - 85). Savaşın temel karakteri Anadolu'daki *insanlığın ortak düşmanı* (McGing 1986: 142) Romalıların egemenliğinden hoşnut olmayan diğer taraftan ona karşı çıkamayan ve mitolojik bir kurtarıcı beklentisi içinde olan Anadolu kent ve halkların (Bithynia, Galatia, Cappadocia, Phrygia'daki kentler) Mithridates'e karşı sempatisi ve desteğinin tezahür edişidir. Söz konusu durumun ortaya çıkışında Roma'nın Anadolu'da uyguladığı yönetim politikaları ve emperyalist tutum ana sebeptir (App. *Mithr.* 11-13; 15; 56-57; Iust. XXXVII. 1. 2; XXXVIII. 5. 3; Arslan 2000: 115 vd.; Mayor 2013:167 vd.; 179).

Mithridates'in ilk savaşta ele geçirdiği düşman kuvvetlerinin askerlerine dahi gösterdiği *hayırsever ve insancıl* tutum, pek çok askerin kendi saflarına geçmesine, bu da kralın ününün daha da yayılmasına ve propagandasının etkisini artırmasına yol açmıştır (App. *Mithr.* 18-19; Cic. *Mur.* XV. 33; Iust. XXXVII. 1. 8; Diod. XXXVII. 26; McGing 1986: 109; Arslan 2007: 137). İyi Baba (= Eupator) Anadolu halkları için *tanrı ve kurtarıcıdır*. Ele geçirdiği yerlerde Romalıların geçmiş uygulamalarından doğan şikâyetleri çözmek için çeşitli sosyal reformlar yapmış, baskıcı ve sömürgeci Roma yönetimine karşı Anadolu halkının yararına alternatif bir düzen kurmuştur (Liv. XLIV. 24; Cic. *Flac.* 60; Magie 1950: 218; Glew 1977: 254-256; McGing 1986: 89 vd.; Arslan 2007: 137; Mayor 2013:171).

Ancak birinci savaş sırasında antik kaynakların *Ephesos Akşamı* olarak andığı olayda ise Roma nefreti zirve yaptı. Tartışmalı olsa antik kaynakların verdiği bilgilere göre 80 bin ile 150 bin arasında Italia kökenli insan bir gecede ve izleyen zaman diliminde (MÖ 88-87) katledildi (Mem. 31. 4; Val. IX. 2 ext. 3; Plut. *Sull.* XXIV. 4; Cic. *Leg. Man.* III. 7; V. 11; Oros. *hist.* VI. 2. 2-3; Magie 1950: 214 vd.; Mitchell 1993: 30). Bu kadar çok insanın bir gecede ve yerli halkın desteği alınarak yok edilmesi, Anadolu'daki Roma nefretini göstermesi bakımından önemlidir (App. *Mithr.* 23; Cic. *Leg. Man.* III. 7; V. 11; XXII. 65-XXIII. 67; Cass. Dio XXXI. 101.1; McGing 2003: 86; Arslan 2007: 164-165; Mayor 2013: 193). Romalıların Anadolu'ya, Anadolu halklara bakışı, onlara karşı tutumları ve Roma yönetiminin Anadolu'yu ölesiye sömürüşü (Iust. XXXVIII. 7. 8;

McGing 1986: 105 vd.; Arslan 2007: 159 vd.; Buitenwerf 2003: 308-309), bu katliamın söz konusu boyutlarda olmasına zemin hazırlamıştır Mayor 2013:194-195). Nitekim Eupator'un Roma'yla ilk savaşında egemenlik sahası tüm Batı Anadolu ve Hellas'ı içine almaktaydı (MÖ 88) (Magie 1950: 216 vd.; McGing 1986: 107 vd.).

Ancak Eupator'un birinci savaşta edindiği kazanımlar, Anadolu'yu ve Hellas'ı Roma zulmünden kurtarıp özgür kılma hayali, MÖ 87 yılından başlayarak, sahip olduğu muazzam büyüklükteki ordusuna⁵⁴ rağmen Roma generali Sulla tarafından Hellas'ta uğratıldığı bir dizi yenilgi (Aitolia, Thessalia ve Boiotia'nın ardından MÖ 1 Mart 86'da Athena'nın düşüşü, Khaironeia⁵⁵ ve Orkhomenos muharebeleri) yüzünden kısa sürdü (Paus. I. 20. 5; Mem. 32. 1-2; Plut. *Sull.* XIII. 2-3; XIV. 1-2; 6; XVIII. 4-6-XIX. 1-4; Flor. *epit.* I. 40. 10; App. *Mithr.* 38; 43-45; Diod. XXXVIII; XXXIX. 6; Strab. IX. 1. 15; . 2. 37; Liv. *perioch.* 81-82; Paus. I. 20. 4-7; Magie 1950: 210; Arslan 2007: 216; 224 vd.).

Kralın elindeki muazzam kuşatma makinelerine karşın Hellas savaşlarından önce sadık Roma müttefiki Rhodes karşındaki başarısız kuşatması, ardından Hellas ve Anadolu'da Romalılar karşısında aldığı yenilgiler tüm moralleri bozdu ve olumlu havayı tamamen tersine çevirdi (Magie 1950: 218 vd.; Sherwin-White 1984: 125; Arslan 2007: 174 vd.; 216).

Sulla karşısında alınan yenilgiler Anadolu ve Hellas'ta egemenlik altına alınıp özgürlük vad edilen kentlerde Eupator'a karşı kıpırdanışlara ve homurtulara neden oldu. Mithridates özelinde yenilgi paniği, panik şüphe ve güvensizliği, şüphe ve güvensizlik paranoya ve baskıyı getirdi. Bu süreç Eupator'un psikopatolojik özellikleri ve psikopatik şüpheleri⁵⁶ ile birleşince daha fazla kent ve halk ondan uzaklaştı, egemenliğini sorgulandı (Magie 1950: 223 vd; McGing 1986: 127 vd.; Arslan 2007: 223; Mayor 2013: 196).

⁵⁴ Mithridates'in ordusu toplam 200 bin veya 250 bin kişiden oluşmaktaydı (App. *Mithr.* 17; Mem. 31. 1; Arslan 2007: 129).

⁵⁵ Mithridates'in Khaironeia'da Sulla karşısına çıkardığı muazzam ordusu antik kaynaklara göre 120 bin asker ve 90 tırpanlı savaş arabasından meydana geliyordu. Çok dilli, onlarca milletten oluşan bu büyük orduda her bir ulusun kendi generali vardı. Arkhelaos ise başkomutandı. Eupator'un azat ettiği Roma'nın eski köleleri, Hellenler, korsanlar, Trachialılar, Macedonialılar, Bastarnai, Sarmatai, Scythian, Tauri, Maiotis halklarının yanı sıra Kafkasya'dan Colchisliler, Heinokhoi, Albanoi, Iberi kavimleri de bu renkli ordunun bir parçasıydılar. Pontoslular, Bithynialılar, Phrygialılar, Paphlogonialılar, Cappadocialılar, Kaideliler, Cilicialılar, Galatialılar, Mossynoikoi, Khalybes, Tibernai, Armenia halkları, Medler ve Syralılar ise ayrıca yerlerini almışlardı. Bu savaşta söz konusu 120 bin adamdan sadece 10 bini kurtulabilmişti (Arslan 2007: 210; Mayor 2013: 233 dn. 22).

⁵⁶ Mithridates'in kişisel ve psikolojik özellikleri hakkındaki bir değerlendirme için Bk. Bekker-Nielsen 2004.

Kral aldığı şoke eden yenilgilere rağmen tekrar toparlanmayı başararak Kafkasya ve Anadolu'nun zengin yer altı ve yer üstü kaynaklarıyla ordusunu yenilemeyi başardı ve yeniden Sulla'nın o sırada Hellas'ta sürdürdüğü yağma, katliam, tecavüzden müteşekkil işgal zincirinin ve zalim *legion*larının karşısına çıktı. Anadolu ve Kafkasya'nın dört bir yanından topladığı onlarca milletten oluşan ordusu ile kral, savaş meydanını kolay kolay terk etmeyeceğini gösteriyordu (Plut. *Sull.* XV. 1; Magie 1950: 218 vd.; McGing 1986: 108 vd.; 127; Buitenwerf 2003: 308-309; Arslan 2007: 216).

Ancak Mithridates'in MÖ 86'da Hellas'ta, Sulla ile ikinci karşılaşması da hezimetle sonuçlandı. Mithridates'in onlarca milletten oluşan görkemli ordusunun sahip olduğu çeşitlilik, az sayıdaki disiplinli, esnek ve tek bir amaca hizmet eden Roma *legion*ları karşısında bir handikapa dönüştü. Disiplinsizlik ve bu kadar farklı etnik unsurdan oluşan bir orduyu savaş meydanında kontrol edebilmek oldukça zordu. Mithridates'in bu elverişsiz durumuna ek olarak Roma *Senatus*unun resmi olarak Flaccus ve ona eşlik eden genç subay Fimbria'yı⁵⁷ iki lejyonla göndermesi ile daha fazla kayıp vermek istemeyen Eupator'un MÖ 85'te Sulla ile Dardanos Barışı'nı yaparak MÖ 89'daki eski sınırlarına çekilmesine neden oldu. Eupator bu antlaşma ile Hellas'ın Roma'ya ait olduğunu kabul etti. Ancak Sulla ve Mithridates'in bizzat buluşarak onayladığı antlaşma, Roma *Senatus*unda onaylanmadığını belirtmek gerekir. Nitekim bu durum ikinci savaş için tetikleyici bir unsur olacaktır (App. *Mithr.* 46; 49-51; 56-58; Plut. *Sull.* XX. 1-5; XXI. 1 vd.; XXII. 5; Magie 1950: 222 vd.; Sherwin-White 1984: 131 vd.; McGing 1986: 130-131; Kallet-Marx 1996: 261 vd.; Keaveney 2005: 77-83; Mayor 2013: 240; 251 vd.; 258 vd.).

Mithridates'in kaybettiği topraklarda Romalılar, akıl almaz katliamlar yaptılar ve Mithridates'e destek verdikleri için ödenmesi çok zor savaş tazminatları ve vergiler koydular. Anadolu kentlerini zorla, çok yüksek faizle borçlandırılarak, sanat eserleri, hazineleri, şahısların, kutsal kentlerin, tapınakların malları, arazileri yağmalandı. Birçok insan köle durumuna düştü. Eupator'un özgür kıldığı eski köleler tekrar köleleştirildiler.

⁵⁷ Flaccus'un genç subayı Fimbria üstüne karşı ayaklanarak onu öldürdü ve emirlerine verilen iki *legion*la yağma, talan, tecavüz ve hırsızlığa aç bir şekilde, para, mal ve servet gasp etmek için Anadolu topraklarına çekirge sürüleri gibi üşüştüler. Öyle insanlık dışı katliamlar yaptılar ki bunlar Sulla'nın yanında masum kalıyordu. Troia şehri bir başka zalim, katil olan Agamemnon'dan beri böylesine bir yıkım görmemişti. Fimbria, Agamemnon'un on yılda yaptıklarını on günde yapmış olmakla övünen bir açgözlü katildi (Plut. *Sull.* XXII.1-5; XXIII.1-6; XXIV. 1-4; App. *Mith.* 8.52-53; Diod. XXXVIII; XXXIX.8.2-4; Strab. XII.1.27; Mayor 2013: 254).

Zalim Romalılar geri dönmüştü. Hem de bütün kinleriyle. En son Sulla'nın kontrolüne geçen Roma güçleri öylesine akıl almaz katliamlar ve yağmalar yaptılar ki Batı Anadolu'nun kıyı kentleri Mithridates zamanında yakaladıkları refaha ancak dört yüzyıl sonra Constantinus döneminde ancak ulaşabildiler (Reinach 1890: 209-211; Magie 1950: 222 vd.; Sherwin-White 1984: 133-140; Kallet-Marx 1996: 261 vd.; Buitenwerf 2003: 308-309; Keaveney 2005: 77-83; Manandian 2007: 33; Mayor 2013: 241; 258 vd.).

Roma ile Eupator'un ikinci mücadelesi (İkinci Mithridates Savaşı, MÖ 83-81) iki yıl sonra tekrar başladı (MÖ 83). Mithridates'in hükmettiği saha küçülmüş, kral, ilk savaşa göre neredeyse merkez topraklarına çekilmiştir. Bundan sonra Cappadocia, Colchis ve Bosporos krallıklarında birtakım düzenlemeler yapan Eupator, Roma ile ilk mücadelesinde fazla ilgilenemediği Kafkasya ve Euxenios'un kuzeyindeki halkları tekrar kontrol altına almak için seferler düzenledi. Hellas'da aldığı yenilgiler üzerine ordusunu Roma *legion*larıyla daha iyi mücadele edebilecek şekilde yeniden eğitti, sayılarını arttırdı veya süvari birlikleri ile güçlendirdi. Yukarıda Mithridates ile Sulla'nın Dardanos'da buluşarak onayladığı antlaşmanın Roma *Senatusu* tarafından onaylanmadığından bahsetmiştik. Nitekim kralın Roma karşısında aldığı yenilgiler, paranoyalarının su yüzüne çıkmasına neden oldu. Bu yüzden Colchis'e kral olarak gönderdiği oğlunun kendi yerine geçeceğinden duyduğu şüphe üzerine onu öldürttü ve bir naip atayarak Colchis'i krallığının bir parçası yaptı (App. *Mithr.* 64; Strab. XI. 2. 18; McGing 1986: 132; Mayor 2013: 261-263).

Karşı tarafta ise Sulla, apar topar Roma'ya dönerek iç savaşa hâkim olmak istemiş, Anadolu'da başlattığı katliam ve yağma zincirinin benzerini Roma'da başlatmış, *Optimates* hizbinin bir taraftarı olarak Roma'da adeta terör estirerek, muhalif avına çıkmıştır (Plut. *Sull.* XXVI; XXVII. 5; Mar. XLV. 1; Liv. *perioch.* 85; App. *Mithr.* 63-64; Mem. 35. 3; Cic. *Leg. Man.* III. 8; Diod. XXXVIII; XXXIX. 6; Eutr. V. 7). Anadolu'yu yağmalayıp çok büyük bir servet edinerek dönen Sulla'nın ardında bıraktığı bir başka zalim, zorba ve yağmacı olan Murena isimli subayı da Sulla'yı mumla aratmaktaydı. Böylelikle Sulla MÖ 84'te Asia Minor'dan ayrılırken yönetimi *proquaestor* olarak atadığı Lucius Lucullus'a bırakmış, Lucius Licinius Murena'yı ise Fimbria'nın iki *legio*'suyla birlikte *Provincia Asia*'nın savunulması için görevlendirmiştir (App. *Mithr.* 64; Liv. *perioch.* 86; Cic. *Mur.* V. 11-12; VII. 15; Mem. 36. 1; Magie 1950: 240; Sherwin-White 1984: 149; McGing 1986: 132-133).

Bu arada Sulla'nın Anadolu kentlerinin Mithridates'e verdiği destekten ötürü cezalandırmak için kestiği 20.000 *talentalık* ceza faiziyle 120.000 *talentaya* çıkarılmış, Romalı vergi tahsildarları, Fimbria ve Murena'nın koruması altında Anadolu'yu yağmalamaktadırlar. Bunu öylesine hırsla ve gözleri dönmüşçesine yapmaktadırlar ki Anadolu halkı borçlarını ödeyebilmek için köle durumuna düşmüş, aileler evlatlarını fahişe olarak satmaya zorlanmıştır. Bununla birlikte Sulla, Anadolu'dan çekilirken genç subayı Murena komutasında 12.000 Roma askerini Anadolu'da bırakmıştır. Henüz resmiyete dökülmeyen Dardanos Barışı'nın şartları bir diğer savaş heveslisi, hırslı Roma generali Murena tarafından hafif bulunmakta, Eupator'a bir ders verilmesi gerektiği düşünülmektedir. Mithridates'in paranoyasının bir diğer kurbanı, generali Arkhelaos'un da taraf değiştirerek Murena'ya sığınmasının ardından kralın tekrar Roma'ya saldırmak için hazırlık yaptığına Murenayı ikna etmesi ile (Sall. *Hist.* IV. 69. 12; Magie 1950: 229) kişisel hırslarının yönlendirdiği Romalı generali, Mithridates ile savaşmak için fırsat aramaktadır (Arslan 2007: 274; Mayor 2013: 260-262).

Böylelikle Murena aptalca bir karar vererek köşesine çekilmiş adamı oynayan Eupator'a yetkisiz yeni bir savaş açmıştır. MÖ 83 yazında herhangi bir savaş ilanında bulunmaksızın Batı Cappadocia'nın içlerine doğru ilerleyerek buradaki Pontos kuvvetlerine saldırarak onları bozguna uğratmış ve çokça kayıp verdirmiştir. Burada bulunan kutsal bir şehirdeki tapınağa yürüyerek zengin tapınağın tüm hazinesini yağmalamıştır (MÖ 83 ve 82) (App. *Mithr.* 17; 64; Liv. *perioch.* 86; Strab. XII. 3. 15). Herhangi bir karşılık vermeyen Eupator, Murena'nın saldırısı için Sulla ve *Senatusa* başvurmuş, ardından Dardanos Barışı şartlarını bozduğuna dair şikâyetle bulunması için Roma'ya bir heyet göndermiştir. Eupator bu arada general olarak ordusunun başına hain Arkhelaos'un yerine Cappadocialı eski kullanışlı işbirlikçisi ve dostu Gordios'u getirmiştir. Kral, Murena'nın oldubitti saldırısına karşılık vermeden önce Roma'dan gelecek cevabı beklemeye koyulmuştur (Sherwin-White 1984: 151; Arslan 2003: 275-276; Mayor 2013: 262-263).

Eupator'un maruz kaldığı saldırı kendisi için yeni bir mağduriyet yaratma ve beraberinde dizginlemek zorunda kaldığı egemenlik hırslarını daha fazla saklamasına gerek olmadığını gösteriyordu. Yaklaşık bir yıl sonra tekrar saldırıya geçen Murena, MÖ 82 baharında Halys'i geçerek Pontos topraklarına saldırdı. Ardından Roma kontrolündeki

Galatia'ya geçti. Mithridates, Murena'nın bu son eylemine karşı tepkisiz kalmaya devam etti (Mem. 36. 3; Liv. *perioch.* 86.7; Mayor 2013: 263; Sherwin-White 1984: 150)

Anadolu'da bu gelişmeler olurken Sulla ve *Senatus* Mithridates'in MÖ 81'de kendilerine yaptığı başvuruyu ancak yanıtlayabildi ve Eupator'un iddialarını araştırması için bir hükümet temsilcisi yolladı. Ancak gönderilen elçinin Murena'nın haksız saldırılarını engellemek adına samimi bir çaba içinde olmadığı hatta neredeyse onayladığını düşünen Mithridates, Murena'nın, topraklarına yeni saldırı ve işgal eylemleri olduğunu görünce harekete geçmeye karar verdi. Kendisine karşı tıpkı Aquillius ve Nicomedes'in yaptığı gibi yüzsüzce ve örtülü bir savaş yürütüldüğünü düşünüyordu. Generali Gordios'a yetki vererek Murena'ya karşı harekete geçmesini emretti. Gordios komutasında Halys'in öte yakasında toplanan Pontos ordusuna Eupator'un da bizzat katılımı ile Roma kuvvetlerine karşı harekete geçti. Hellas hezimetinden çıkardığı derslerle ordusunu daha küçük ve esnek gruplara bölen Mithridates, Romalıları yenilgiye uğratıp Murena'yı kaçırdı ve kurtarıcı bir komutan olarak Cappadocia'yı tekrar ele geçirdi. Zayıflayan halk desteğini, otoritesini ve karizmasını geri kazanmıştı (App. *Mithr.* 65; Cic. *Mur.* XV. 32; Mem. 36. 3; Sherwin-White 1984: 150-151; Kallet-Marx 1996: 262 vd.; Arslan 2003: 278-279).

Bu sırada Sulla'nın Murena'yı kontrol altına almak için gönderdiği *tribunus* Gabinius, Cappadocia kralı Ariobarzanes ile Mithridates'i bir araya getirmiş, Mithridates, Murena'ya karşı kazandığı zaferin avantajı ile kızını Capoadocia kralı ile nişanlayarak Cappadocia üzerindeki iddiasını sürdürmüş, bu duruma Roma elçisini de mecbur bırakmıştır. İkinci Mithridates Savaşı'nın Eupator'un zaferi ile sona erdiğini söyleyebiliriz (MÖ 81) (App. *Mithr.* 64-66; Magie 1950: 245; Sherwin-White 1984: McGing 1986: 135; Kallet-Marx 1996: 262 vd.; Arslan 2003: 284-285).

Mithridates ve Roma arasındaki ikinci mücadele sona ermiş MÖ 80 yılına gelinmişti. Eupator'un beş yıl önce Sulla ile bizzat buluşarak imzaladığı Dardanos Barışı hala onaylanmamıştı ve bu durum kralı tedirgin etmekteydi. Çünkü Roma böylelikle kendine hareket alanı sağlıyor ve istediği gibi yağma ve işgallerde bulunabiliyordu. Eupator'un Cappadocia'yı kısmen elinde tuttuğu Ariobarzanes tarafından Roma'ya şikâyet edilmesi üzerine Sulla, Dardanos Antlaşmasının hükümleri gereğince Cappadocia'nın boşaltılması hususunda Eupator'a bir ultimatom verdi (App. *Mithr.* 67;

McGing 1986: 136; Arslan 2007: 285). Roma'nın bu isteğini de yerine getiren ve kuvvetlerini çeken kral, Roma ile her hükmüne uyduğu Dardanos Antlaşmasını nihayet onaylatmak için elçilik heyetini bir süre sonra tekrar Roma'ya gönderdi. Ancak *dictator* Sulla'nın ani bir kararla bu makamdan çekilerek kendini tamamen sefahate vermesi ve ardından bu zalim *tiranın* altmış yaşında, Plutarkhos'a göre, bağırsakları çürüyerek ve bütün vücudundan kurtların kaynaştığı bir biçimde ölmesi (MÖ 78) üzerine Eupator'un çabası akim kaldı. Elçileri herhangi bir sonuç alamadan geri döndüler. *Senatus*'un antlaşmayı onaylamaktan kaçınması çeşitli şüphelere ve endişelere neden olmuştur. Buna göre bu kadar ayak sürünmesinde salt Mithridates düşmanlığı yatıyordu. Roma'nın uzlaşmaz tavrına rağmen kralın son ana kadar barış şartlarına sadık kaldığı, iyi niyetini koruduğu ve Roma'nın isteklerine boyun eğdiği görülür (App. *Mithr.* 67; Plut. *Sull.* XXXVI. 3-4; XXXVII. 1-4; Oros. *hist.* V. 22. 16; Sall. *Hist.* I. 48. 8; Sherwin-White 1984:158-160; Arslan 2007: 286).

Mithridates antlaşmayı Roma'ya onaylatmaya uğraşırken o sırada damadı Tigranes ile ittifak yaptı. Tigranes binlerce piyade ve Armenia'ya özgü baştan aşağı zırhla donanmış ağır süvarilerden oluşan bir ordu ile Cappadocia üzerine yürüdü ve krallığı ele geçirerek yağmaladı (MÖ 78) (App. *Mithr.* 67).

Mithridates'in Roma ile mücadelesine Tigranes'i de dâhil etmesi yeni bir dönemi başlatmıştır. Öncesinde Sulla'nın Parthlarla yaptığı görüşme ile Roma'nın ilk kez Euphrates'in doğusu ile ilk ilişkileri kurmasının ardından Roma, söz konusu yeni gelişmeler vesilesiyle bir kez daha Anadolu'nun doğusu ve Kafkasya topraklarına gelecekti. Böylelikle Roma, Euphrates'in doğusu ile tanışacak, Eupator'un bertaraf edilmesinin ardından edindiği yeni düşmanlarla başka bir mücadele sahasında kendisini bulacaktı.

Cappadocia'yı sorunsuz bir şekilde işgal eden Tigranes MÖ 95'te Eupator ile yaptığı antlaşmanın şartları gereğince Cappadocia'nın hâkimiyetini Mithridates'e bırakırken halkı ve kaynakları Tigranes'e kalacaktı. Nitekim Tigranes, 300 bin Cappadocialıyı Tigris üzerinde inşa ettirdiği Tigranocerta isimli şehrine zorla göç ettirdi. Kralın adını taşıyan şehre Cilicia ve Palaistine'den de zorla göçler yaptırılmıştı (Strab. XI. 14. 15; XII. 2. 9; App. *Mithr.* 67; Plut. *Luc.* XXVI. 1; XXIX. 2-4; Cass. Dio XXXVI. 2. 3-4).

Doğuda bu gelişmeler olurken Roma'nın içerde yaşadığı çatışma Akdeniz'in güvenliğini ihmal etmesine, şimdi bir de hem kendisinin hem bütün Akdeniz'in güvenliğini tehdit eden bir korsan sorununun ortaya çıkmasına neden olmuştu. Bu durum Roma ile sorunları olan tüm muhalif güçler için yine Roma'ya karşı kullanılan ve kullanılacak olan bir argüman haline gelmişti ve Roma devlet geleneği Akdeniz'deki korsan sorununu bir şekilde çözmek zorundaydı (App. *Mithr.* 63; 68; 92-93; Arslan 2007: 287-288).

Mithridates ve Roma'nın Hispania'daki isyancı ve *Populares* hizbine bağlı generali Sertorius'un ittifak içine girdiklerini de belirtmek gerekir. Sertorius ile Bithynia, Cappadocia, Galatia ve Paphlagonia'nın Mithridates'te, *Provincia Asia* ve Cilicia, Sertorius'da kalmak üzere bir antlaşma yapan Mithridates, isyancı generale büyük miktarda para yardımı yaparken, Sertorius da krala ordusunu eğitmesi ve ona danışmanlık yapması için generallerini göndermişti (App. *Mithr.* 68; 112; 119; Plut. *Sert.* XXIII. 1-5; XXIV. 2-3; Oros. *hist.* VI. 2. 12; Cic. *Mur.* XV. 32; Liv. *perioch.* 93).

Eupator, Roma'ya karşı yeni ittifaklar kurarken MÖ 75/74 yıllarında ise Anadolu'da 50 yıldan fazla bir süre önce gerçekleşmiş başka bir gelişme daha oldu. Bithynia'nın müzmin devrik kralı ve Roma kuklası IV. Nicomedes ardında bir varis bırakmadan öldü ve o da III. Attalos gibi (MÖ 133) (Strab. XIII. 4. 2; Liv. *perioch.* 58.4) topraklarını Roma'ya miras bıraktı. Devir işlemlerini gerçekleştirmek için *Senatus* o sırada *Provincia Asia* valisi olan Iunius Iuncus'a krallığı ilhak ederek bir Roma eyaleti hâline getirerek gerekli idari düzenlemeleri yapması için görevlendirmiş, ardından MÖ 74 consullerinden Marcus Aurelius Cotta'yı ise vali olarak yeni eyaletin başına göndermiştir. (Liv. *perioch.* 93.2; App. *Mithr.* 7; 71; BC I.13.111; Eutr. VI. 6; Vell. II. 42. 3; Mem. 37. 1; Cic. *Mur.* XV. 33; Plut. *Luc.* V. 1; VI. 5; Magie 1950: 320; Sherwin-White 2008: 233-234; Kallet-Marx 1996: 300; Arslan 2007: 307).

Anadolu topraklarında, yaklaşık yüz sene önce olduğu gibi, bir başka Romalı memur grubu yeni Roma eyaletini (*Provincia Bithynia*)⁵⁸ kurmak ve yönetmek için

⁵⁸ MÖ 74'te bir Roma eyaletine dönüştürülen Hellenistik Bithynia Krallığı antik kaynaklarda *Provincia Bithynia* olarak anılırken, modern kaynaklarda gayri resmi olarak *Bithynia et Pontus* (Bithynia ve Pontos) ifadesi geçer (Magie 1950: 369; Kaya 1998: 165; 490).

bulunuyordu. Ancak Attalos'a itirazı olanlar olduğu gibi Nicomedes'in vasiyetine de itirazı olanlar vardı (Sall. *Hist.* IV. 69. 9; Vell. II. 4; Kallet-Marx 1996: 300).

Ancak Eupator söz konusu vasiyeti tanımadığını ilan etti ve Bithynia'yı işgal ederek bir türlü onaylanamamış Dardanos'un şartlarını ihlal ederek yeni bir *casus belli* yarattı. Roma her şeye rağmen Eupator'dan çekiniyor, bir gün kendilerini bizzat Roma'da vuracağından korkuyordu (Sall. *Hist.* I. 67. 8; II. 44. 7-8). Roma'nın Bithynia'yı vasiyet yoluyla elde edecek olması ise Eupator açısından bir *casus belli*di. Çünkü Provincia Bithynia ile Roma, Pontos Euxeinos'a çıkabiliyor hem Kafkasya hem de Euxenios'un kuzeyine erişebiliyor hem de diledikleri zaman Bosporos'u kapatma imkânı elde edebiliyordu. Böylelikle Eupator'un en büyük düşmanı kralın merkez toprakları ile komşu hale geliyordu (Arslan 2007: 307-308).

Bithynia'nın Roma eyaletine dönüştürülerek Mithridates açısından bir tehdit ve savaş sebebi haline gelmesinin sonuçları ileride görülecek, Eupator'un Roma'ya verdiği tepkinin haklılığı ortaya çıkacaktı. Mithridates zaten Roma karşısında aldığı son yenilgi ile merkez topraklarına çekilmiş ve Anadolu'nun bir kısmına sıkışmıştı. Şimdi tekrar genişlemek için yaptığı her hamlenin karşısında Roma'yı buluyordu. Bithynia'nın düşmesi ise Mithridates'in hayatiyet damarlarını kesen bir başka gelişmeydi. Nitekim söz konusu gelişmelerin sonunda çıkacak üçüncü savaşta Roma karşısında nihai şekilde mağlup olan Mithridates, krallığının son parçası olan Bosporos Krallığı'na kaçacak ancak Roma'nın Euxeinos'da bulunan donanması ile boğazları kapatması ve deniz ticaretine engel olarak Euxeinos'daki tüm trafiği kilitlemesi ile Bosporos'u Mithridates'i teslim etmeye zorlayacaktı. Dolayısıyla Romalılar egemenliklerini adım adım doğuya doğru genişletiyorlardı. Nihayet çok geçmeden kendilerini Kafkasya topraklarında bulacaklardı.

Bithynia'nın Roma eyaletine dönüştürülmesi merkezli bu olaylarda bir başka önemli gelişme de oldu. Buna göre ileride Mithridates için ciddi problemler yaratacak bir Romalı General Lucius Licinius Lucullus da Asia ve Cilicia eyaletleri valiliğine atandı ve kendisine Mithridates'e karşı karadan yürütülecek bir savaşın komutanlığı da verildi. Çünkü vali Cotta da aynı dönemde benzer bir amaçla donanma komutanı yapılmıştı (Mem. 37. 1; Cic. *Mur.* XV. 33; Plut. *Luc.* V. 1; VI. 1-2; 5; VII.1; App. *Mithr.* 68; 72).

Mithridates Roma'yı Anadolu'dan atmak için yola çıkmış ancak şimdi en büyük düşmanını burnunun dibinde bulmuştu. Eupator'un Sertorius'dan aldığı askeri destek ve Roma'nın hala içinde bulunduğu karmaşa ortamından dolayı bu kadar cesurca hareket edebildiğini düşünüyoruz. Ancak kralın Bithynia'yı işgal kararı sadece boş bir cesaret gösterisi değildi. Sadece bugünün değil Antik Çağ'ın da tahıl ambarı olan Kırım toprakları Eupator'un krallığının bir parçasıydı ve Eupator buradan elde ettiği iâşe ile devasa miktarda tahıl depolamıştı. Mithridates sadece Scythia'dan 180.000 *medimnoi* (yak. 9.360.000 litre) tahıl ve 200 *talenta* gümüş yıllık vergi alıyordu. Fakat seferin olduğu yıl antik kaynaklara göre 300 bin kişiyi bir yıl boyunca besleyecek iki milyon *medimnoi* gibi hayal etmesi zor miktarda tahıllı vergi olarak aldı. Euxenios ormanlarından muhteşem filosu (400 *triareis*, muhtelif sayıda *pentekonteres* ve *kerkuroi*) için bolca kereste, Kafkasya, dağlarından askerlerine Roma tarzında silahlar yapmak ve ordusunu finanse etmek için madenler elde etti. Kuşatma makineleri inşa edip, Sertorius'un gönderdiği Romalı subayların eğitmesi için binlerce erkeği ve kadını ordusuna dâhil etti. Egemenliğindeki Cappadocia, Colchis, Armenia ve Scythia topladığı çok sayıda insan ve iâşe ile Mithridates, Roma ile üçüncü savaşına hazırlandı. Euxenios kıyılarından Caspian Denizi'ne kadar uzanan Amazon topraklarının meşhur kadın savaşçıları, Kırım'dan Tauriler, Sarmatia'nın kadın ve erkek savaşçıları, Maeotis Denizi'nin etrafındaki Basilidai, Dandaridai ve Iazyges halkları ve Kafkasya, Euxenios kıyıları ve Armenia'dan Chalybes, Armenioi, Scythai, Akhaioi, Heniokhoi ve Leukosyroi⁵⁹ halkları Eupator'un ordusunu teşkil eden halklardan yalnızca bazılarıydı. Toplamda 150 bini geçen ordusuyla 400 gemilik filosuyla⁶⁰ kral bir kez daha büyük bir ordu toplayarak Roma'ya kafa tutuyordu. Eupator sadece krallığının dört bir tarafından binlerce insan toplamakla kalmamış Sertorius'un gönderdiği Romalı subaylarla da ordusunu Roma tarzında eğitip silahlandırmaya çalışıyordu. Kral sadece asker toplamakla yetinmemiş evlilik ve müttefiklik yoluyla çeşitli krallıklarla ve korsanlarla dostluklar kurmuştu (Hdt. IX. 27; App. *Mithr.* 15; 63; 67; 66; 69; 71; 92; 111; 119; Flor. *epit.* I. 40. 14; Mem. 37. 1; Strab.

⁵⁹ Kafkasyalı halklardan olan Heniokhoi (Heniochi, Ἡνίοχοι, Heníochoi “arabacılar”, Akhaioi, Zyges, Iazyg, Sarmatlar hakkında antik ve modern kaynaklar hakkında çeşitli ve farklı bilgiler verilir. Örneğin bunlardan Heniochiler Colchis'in kuzeybatı kıyılarına bugün Abhazya olarak topraklara veya Phasis bölgesine lokalize edilirler. Orpheus Argonautica'sında “ünlü” olduklarını ifade ettikleri Colchi, Heniochi ve Abashi kabilelerini yan yana sayarak onları Thermodon, Phasis ve Tanais nehirleri ile lokalize eder.

⁶⁰ Eupator'un ordusu hakkında antik kaynakların verdiği rakamlar için Bk. Arslan 2007: 311 dn. 1419

XII. 8. 11; Oros. *hist.* VI. 2. 12; Plut. *Luc.* VII. 3-4; McGing 1984: 17; McGing 1986: 139; Arslan 2007: 309-311).

Eupator vakit kaybetmeden ordusu ve Sertorius'un gönderdiği Romalı generallerle Bithynia üzerine yürüdü (MÖ 74/73)⁶¹. Bithynia kısa süre önce bir Roma eyaleti yapılmış olsa da *publicanus*ların buradaki faaliyetleri yerli halkı canından bezdirmişti ve Roma idaresine karşı genel bir nefret ve memnuniyetsizlik vardı. Bu yüzden Romalı vergi tahsildarlarının ve Sulla'nın zulmüne maruz kalmış olan Bithynia halkı Eupator'u kurtarıcı olarak karşıladı. Söz konusu durum Roma valisi Marcus Aurelius Cotta'nın Khalkedon'a sığınmasına neden oldu. (Mem. 37. 2; 39. 1; Plut. *Luc.* VII. 5-6. App. *Mithr.* 71; Keaveney 1992: 188; Madsen 2009: 198).

Bithynia'nın Mithridates tarafından hiçbir direnişle karşılaşmadan rahatça işgali üzerine burada yaşayan ve Mithridates'in katlinden kaçabilen Romalılar, Cotta'nın da sığındığı Khalkedon şehir kapılarına dayandılar. Ancak kentin kapıları korkak Cotta tarafından mühürlenmişti. Eupator buraya vardığında şehir dışında bekleyen binlerce Romalı sivil ve Kyzikos kentinin Cotta'ya gönderdiği *hoplites* acımasızca katledildi. Khalkedon'u karadan ve denizden kuşatan Eupator burada çok az kayıp vererek Roma'yı ise ağır kayıplara uğrattı (Plut. *Luc.* VIII. 1; App. *Mithr.* 71; Mem. 39. 1-2; Sall. *Hist.* III. 12-13; IV. 69. 13; Oros. *hist.* VI. 2. 13; Cic. *Mur.* XV. 33; Liv. *perioch.* 93; Eutr. VI. 6; Magie 1950: 325; McGing 1986: 146; Arslan 2007: 317).

Kral psikolojik üstünlüğü eline almıştı. Khalkedon'dan zaferle ayrılarak Romalılara hem karada hem de deniz de ağır kayıplar verdiren Mithridates, Khalkedon'daki kuşatmayı da sürdürerek (Plut. *Luc.* VIII. 2; App. *Mithr.* 71) buradan Kyzikos'a (Erdek) yürüdü (McGing 1986: 147). Kralın Roma güçleri karşısında aldığı kat'i galibiyet bütün Anadolu sathında çabucak duyuldu. Şüphesiz bunda kralın psikolojik propaganda hamlelerinin de etkisi büyüktü. Nitekim Roma güçlerinin yenilgisinin yansıması Anadolu halklar nezdinde olumlu karşılandı. Çünkü başından beri sürüp gitmekte olan Roma emperyalizmi bütün Anadolu'yu canından bezdirmişti. Mithridates'in Khalkedon galibiyeti ona tüm Bithynia'nın kapılarını açtı. Bu yeni Roma eyaleti boyunca ilerleyen Pontos ordusu Nikaia (İznik), Apameia Myrleia (Mudanya), Prusa (Bursa) ve Prusias *ad mare*/Kios (Gemlik), Nicomedeia (İzmit) gibi Bithynia kentlerinden bazılarını rıza

⁶¹ Tarihle ilgili tartışmalar için Bk. Keaveney 1992: 188.

yoluyla ele geçirdi. Böylelikle Mithridates MÖ 73'te Bithynia'nın büyük bölümünü ele geçirmiş oluyordu (App. *Mithr.* 77; Cic. *Mur.* XV. 33; Mem. 39. 3; Oros. *hist.* VI. 2. 23; Magie 1950: 326; Arslan 2007: 318-319).

Mithridates'in Bithynia'yı ele geçirerek Bosporos ve Hellespontos boğazlarını kontrol etmesi Roma'yı oldukça rahatsız etmişti. Bu durum Roma çıkarları için son derece uygunsuzdu. Nitekim *Asia Minor*'daki Roma kara kuvvetlerinin başındaki Lucullus'da Cotta'yı kurtarmak üzere Bithynia yönünde ilerliyordu (Plut. *Luc.* VIII. 1-2). Ancak Sangarios Nehri kıyısında kurduğu ordugâhında Cotta'nın hem kara hem de denizde yaşadığı mağlubiyet haberini aldıktan sonra ordusunu Khalkedon yönüne çevirdi (Mem. 39. 3). Roma ordugâhında doğrudan Pontos üzerine yürünerek Mithridates'in zor durumda bırakılması konuşulduysa da bu öneri Lucullus nezdinde güvenlik açığı yaratacağı gerekçesiyle kabul görmedi (Plut. *Luc.* VIII. 1-4; Mem. 39. 3; Arslan 2007: 319) ve Lucullus yeni Roma toprağı Bithynia'yı kolayca ele geçiren Pontos kuvvetlerine doğru harekete geçti (Plut. *Luc.* VIII. 3-4).

Bu arada, Eupator'un ilerleyişi sırasında Roma zulmünden bıkmış olan pek çok Anadolu kenti kapılarını Eupator'a açtı. Lucullus ise Romalıların yaşadığı ağır kayıplara rağmen ordusunun moralini yüksek tutmaya, sayıca Roma ordusundan oldukça üstün Pontos ordusu ile doğrudan karşı karşıya gelmemeye çalışıyordu (Mem. 40. 1; App. *Mithr.* 72; Liv. *perioch.* 94; Plut. *Luc.* VIII. 5-7; Oros. *hist.* VI. 2. 13). Geri kuvvetleri ile birlikte 300 bin kişilik devasa bir insan güruhunu kontrol ediyordu. Sulla'nın ölümü üzerine MÖ 74'te Roma'nın yeni *consulü* olan Lucullus, olağan şekilde, Mithridates ile savaşmak üzere Roma ordularının başına atanmış, emrindeki beş *legionun* yanı sıra halen Anadolu'da bulunan iki Fimbria *legionu* ile birlikte 30 bin piyade ve 2500 atlıdan oluşan bir Roma gücüne komuta ediyordu (Plut. *Luc.* VIII. 2; 5; App. *Mithr.* 71; 72; 77; Cic. *Mur.* XV. 33; Mem. 39. 3; Oros. *hist.* VI. 2. 23; Magie 1950: 326 dn. 10; Arslan 2007: 308 dn 1400).

Lucullus ile Eupator arasındaki ilk çatışma Otryai'de gerçekleşti. Ancak bu çarpışma göksel bir olayla, çok yüksek ihtimalle bir meteor düşmesiyle yarıda kaldı (Plut. *Luc.* VIII. 6-7). Hemen ardından Lucullus'a fark ettirmeden Kyzikos'a ilerleyen Mithridates şehri kuşattı ve şehir surları dışında kalan 3000 kişiyi esir aldı (Plut. *Luc.* IX.

1-2; Mem. 40. 1; 3-5; Sall. *Hist.* III. 27-30; App. *Mithr.* 72-74; Strab. XII. 8. 11; Cic. *Mur.* XV. 33).

Provincia Asia'nın kapısı olarak gördüğü Kyzikos'u almak için şehri kuşatan Eupator'a yetişen Lucullus, sayıca üstün olan Mithridates kuvvetlerinin ikmal yollarında yaşanabilecek bir sıkıntının kendi dezavantajlarını bertaraf etmesinin yolu olduğunu zekice fark etmişti. İyi bir stratejist olduğu anlaşılan Romalı general, ancak sabırla ve zekâsını kullanarak Eupator'u son hamlesinde mat etmeyi başaracaktı (Plut. *Luc.* VIII. 6-8; Liv. *perioch.* 94.1; Sall. *Hist.* IV. 69. 14; App. *Mithr.* 72; Strab. XII. 8. 11; Cic. *Mur.* XV. 33).

Mithridates'in ikmal yollarını korumak için anlamsız şekilde stratejik noktaları terk etmesi, Lucullus'a çoktan beri aradığı fırsatı sunmuştu. Mithridates'in kader ortağı isyancı General Sertorius'un ihanete uğraması ve Pompeius'un Hispania'daki isyanı tamamen sona erdirmesi, kral için başka bir darbe oldu. Eupator'un hayati hatasının altında, Romalı generallerinin isyancı Fimbria *legion*larıyla yanıltıldıkları anlaşılan bir ihanet önerisinin peşinden gitmesi de yatar. Sonuç olarak Eupator çok kötü bir karar vererek ikmal yollarını koruyan sarp dağ geçitlerini terk etti (App. *Mithr.* 72).

Bu karar Lucullus'a beklediği fırsatı sunacaktı. Aynı geçitler Romalılar tarafından tutulacak, Mithridates'in ikmal hattı yalnızca Euxeinos'dan gelecek gemilere bağlanacaktı. Ancak kış mevsimi fırtınalı Euxenios'dan ikmal yapılmasına ciddi engel teşkil edecekti (Strab. XII. 8. 11; App. *Mithr.* 72; Oros. *hist.* VI. 2. 14).

Kralın kuşatması giderek daha da zora girmektedir. Kış koşullarının yarattığı engeller sadece denizle sınırlı kalmaz. Pontos ordusu kış şartları yüzünden karada da ağır kayıplar verecektir. Yaptığı stratejik hatanın ardından hızla ve tüm gücüyle Kyzikos'a saldıran Mithridates, Kyzikosluların insanüstü çabaları, Pontos ordusunun isteksiz kuşatma hamleleri ve bazı şanssızlıklar nedeniyle başarısız oldu (App. *Mithr.* 73-77; Plut. *Luc.* X. 1-3; Strab. XII. 8. 11; Plut. *Luc.* IX. 6; Arslan 2007: 326-329)

Mithridates Kyzikos'da sürdürdüğü kuşatmayı sona erdirmeye çabılıyor, Lucullus'un ikmal noktalarını vurma stratejisi ise devam ediyordu. Nitekim ikmal yolları sıkıntıya giren kralın devasa ordusu ciddi bir açlık tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Başlarda bu sorun kendisinden gizlenen Mithridates, soruna müdahale etmek istediğinde ise artık çok geçti. Her şeye rağmen direnen kral, Bithynia'da umutsuzca bir zaferin peşinde

koşuyor, kuşatmayı uzatıp yeni stratejiler oluştuyordu (App. *Mithr.* 75-76; Sall. *Hist.* III. 26-41. 1; Plut. *Luc.* XI. 1-2; Flor. *epit.* I. 40. 17; Strab. XII. 8. 11; Liv. *perioch.* 95; Memnon 40. 3; Eutr. VI. 6; Oros. *hist.* VI. 2. 15; 19).

Ancak felaketler Pontos ordusunun yakasını bırakmıyordu. Mithridates'in süvarilerini sarp dağ yollarından geçirme harekâtı Lucullus'un onları ağır kış şartlarında ısrarlı takibi ve nihayet Rhyndakos (Kocaçay) Nehri yakınlarında bu süvarilere yaptığı ısrarlı takip sonucu gerçekleşen saldırı ile verdirdiği binlerce kayıp ile yine başarısızlıkla sona erdi (Oros. *hist.* VI. 2. 15; Mem. 40. 1; Plut. *Luc.* XI. 2-4; App. *Mithr.* 75).

Peş peşe gelen hatalar, şansızlıklar, kuşatmanın kışa kalması, verilen ağır kayıplar, ordunun kıtlıkla boğuşması gibi nedenlerden ötürü Mithridates, Kyzikos kuşatmasını kaldırarak geri çekilmeye karar verdi (Sall. *Hist.* IV. 69. 14; Plut. *Luc.* XI. 1-5; Oros. *hist.* VI. 2. 15; App. *Mithr.* 75-76). Roma ordusu karşısında iyi tahkim edilmiş, daha üstün ordusuna rağmen başarılı olamamış, Cicero'nun *cesur bir asker, bilge bir adam ve büyük bir general* olarak tanımladığı Lucullus karşısında başarısız olarak kuşatmayı kaldırmış, ani gelişen bir bozgunla krallığın elinde kalan son parçası merkez topraklarını dahi kaybetmiştir. Lucullus'un mücadelesi ve kişiliğinden pek çok antik kaynakta övgüyle bahsedilir. Ancak Mithridates'in bu süreçte hava ve iklim koşullarından ötürü yaşadığı talihsizlikleri de göz ardı etmemek gerekir (Cic. *Leg. Man.* VIII. 20; Cic. *Arch.* IX. 21; Liv. *perioch.* 95.3; Vell. II. 33. 1; Oros. *hist.* VI. 2. 20; Arslan 2007: 334; Can 2007: 195 vd.).

Pontos ordusunun Anadolu'nun diğer yerlerinde aldığı yenilgilerin yanı sıra Galatların da öldürülen liderlerinin öcünü almak isyan etmesi, kralın ordusunun büyük bir kısmını kaybetmesine neden oldu (App. *Mithr.* 75; Oros. *hist.* VI. 2. 18). Bu rakam Plutarkhos'a göre 300 bin iken Memnon'a göre 13 bindir. Mithridates'in tedrici geri çekilişi devam etti. Şartlar onun lehine olmasına rağmen aldığı ağır yenilgiler sırtını sağlam bir kayaya dayamasına, krallığının merkez toprakları Pontos'a çekilmesine neden oldu. Kyzikos'u terk eden kralın denizlerdeki ve Bithynia'daki hâkimiyeti devam ediyordu. Ancak Roma kuvvetleri yavaş yavaş her iki sahada da galip gelerek Pontos kuvvetlerini gerilettiler. Bu arada çeşitli Bithynia kentlerinde ağır katliamlar yaptılar (MÖ 72). Lucullus'a karşı savaş artık Pontos'dan yürütülecekti (Mem. 41.1-2; Oros. *hist.* VI. 2. 23; Plut. *Luc.* XIII. 1-2; App. *Mithr.* 77-78; Arslan 2007: 335 vd.).

Roma tarafı Mithridates meselesini artık kesin şekilde halletmek istiyordu. Lucullus önceki savaşlarda Romalı generallerin yaptıkları hataları tekrarlamayarak Eupator'un yeniden güç toplamasını engellemek istiyordu. Bu amaçla kralı kendi evinde vurmak bu suretle onun yeniden toparlanarak Roma'nın artık bir daha yoluna çıkmaması için ona kat'i darbeyi indirmek istiyordu. Bu amaçla Lucullus beş *legio* ile Bithynia ve Galatia üzerinden Cappadocia doğru hareket edecek ve buradan Pontos topraklarına girecekti. Triarius, denizde Pontos kuvvetlerini karşılayacak, Cotta ise, Bithynia'daki Roma egemenliğini sağlamlaştırdıktan ve halen Romalılara karşı direnen Pontos taraftarı kentleri ele geçirdikten sonra Mithradates yanlısı Herakleia Pontike kentini ele geçirecekti (App. *Mithr.* 78; Plut. *Luc.* XIV. 1; Mem. 43. 1; Arslan 2007: 344).

Yukarıda sayılan gerekçelerle Lucullus, kralı kendi evinde yenmek ve topraklarını ele geçirmek için Pontos'a doğru ileri harekâta başladı (MÖ 72/71) (Mem. 43.1). Romalılar Pontos'a doğru ilerlerken geçtikleri Bithynia ve Galatia topraklarında ele geçirdikleri kentleri yağmaladılar ve hâkimiyetlerini tanıttılar. Ancak Mithridates Savaşları sırasında tahrip olan bu kentlerde istediklerini bulamayan Roma ordusu, iâşe ve ibatesinde sorunlar yaşamaya başladı. Ancak Galatlardan gördükleri yardım sayesinde bu sorunu aşabildiler. Şüphesiz Galatların Romalılara karşı yaptığı bu büyük yardımın arkasında Mithridates'e karşı duydukları nefret yatıyordu (App. *Mithr.* 78; Plut. *Luc.* XIV. 1; Eutr. VI. 8; Magie 1950: 333; Arslan 2000: 143-144; Arslan 2007: 345).

Ancak Anadolu bu karizmatik kralın üst üste aldığı yenilgiler artık otoritesinin sorgulanmasına yol açıyordu. Krallığın önemli kentlerinden Kaberia'da yeni bir ordu hazırlamaya koyulan Mithridates, Kafkasya ve Anadolu'nun kaynaklarını bir kez daha sömürmek niyetindeydi. Kafkasyalı Heniokhoi, Sarmat, Basilidai, Iazyges ve Bastarnai halklarından paralı asker toplayan Eupator, damadı Armenia Kralı Tigranes ve oğlu Bosporos Kralı Makhares'ten destek istedi. Ancak görünen o ki bu istek ya cevapsız kaldı ya da harekete geçilmekte geç kalındı. Her şeye rağmen davasından vazgeçmeyen Mithridates Eupator, 40 bin piyade ve 4 bin süvariden müteşekkil bir ordu toplayabildi (App. *Mithr.* 78; Mem. 43. 2-3; Plut. *Luc.* XII. 2-4; XIV. 5; XV. 1; Sall. *Hist.* IV. 69. 15; Manandian 2007: 60 vd.; Arslan 2007: 345-346; Emir 2014: 99 vd.).

Mithridates, mücadeleden yılmayan güçlü karakteri ve karşılaştığı her türlü güçlüğü rağmen yeniden Roma'nın karşısına çıkmaya hazırlanırken Lucullus ise Halys'i aşarak

Pontos topraklarına girmeye çalışıyor, bu arada Mithridates'in başında komutanlarının olduğu çeşitli öncü kuvvetleri ile çarpışıyordu. Romalılar tüm bu karşılaşmalardan galibiyetle ayrılarak Iris havzasına doğru ilerliyordu (Mem. 43. 2). Bu noktada Romalılar, Pontos topraklarında ilerlediği sırada öylesine vahşi katliamlar ve o kadar fazla yağma yapıp o kadar çok mal ele geçirdiler ki daha önce iase ve ibatelerinde ciddi sıkıntılar çekmelerine rağmen şimdi Pontos topraklarından ele geçirdikleri ganimetlerin maddi değerinin yok denecek kadar azaldığı bir bolluğa düşmüşlerdi (App. *Mithr.* 78; Plut. *Luc.* XIV. 1; Sall. *Hist.* III. 42; IV. 69. 15).

Ancak yağmacı Roma ordusunun Pontos topraklarında kesin bir sonuç elde edememesi, Lucullus'un askerin beklediği düzeyde bir başarı kazanamamış olması, Amisos ve Themiskyra'nın alınamaması, asker arasında huzursuzluğa neden oluyordu. Diğer taraftan Mithridates'in tekrar güçlenerek yeni bir ordu toplaması ihtimali Roma'nun kâbusu gibiydi. Nitekim Mithridates'in krallığının arka bahçesi konumundaki Kafkasya'ya kaçması, engin Kafkas dağlarını kullanarak gizlenmesi ve kaçması, Kafkasya halklarından müteşekkil bağlaşıklarını kullanarak yepyeni bir ordu kurması mümkündü ya da damadı Armenia Kralı Tigranes'in yanına kaçabilirdi. İki azılı Roma düşmanı güçlerini bir araya getirebilirdi. Bu yüzden Eupator'un bir an önce tıpkı Carthago gibi yok edilmesi gerekiyordu. Lucullus ise kendini, Mithridates'in güç toplaması için özellikle beklediğini, bunu artık kaçmadan kesin bir şekilde karşı çıkabilmesi, savaşmaya değer bir güçle bir araya gelmesi için yaptığı şeklinde savunuyordu (Plut. *Luc.* XIV. 2-6).

Önce Amisos'u ve Themiskyra'yı kuşatan Romalı general burada beklenmedik bir direnişle karşılaşınca (Mem. 43. 1; Strab. XII. 3. 9; Plut. *Luc.* XV. 1-7; App. *Mithr.* 78-79; Reinach 1895: 333 vd.; Arslan 2007: 346 vd.) kuşatmayı kaldırıp Kaberia'ya, doğrudan Mithridates üzerine yürüdü (MÖ 71) (App. *Mithr.* 79; Sherwin-White 1984: 172).

Krallığının coğrafyasını gençliğinden beri karış karış gezmiş ve iyi tanıyan Mithridates bu bağlamda iyi bir savunma, iletişim ve istihbarat ağı kurmuştu. Pontos'un kıyı şeridini iç bölgelerden ayıran yüksek dağ silsileleri üzerine kurduğu ileri karakollar vasıtasıyla haberleşme sağlanıyor, krallığın iç kesimlerinde yer alan kentlere yönelik tehditlerden bu şekilde haberdar olunuyordu (App. *Mithr.* 79). Şimdi ise Romalılar gelip

Pontos'un kapılarına dayanmışlardı ve Eupator için bir ölüm kalım savaşı başlamak üzereydi. Bu zamana kadar sürekli Roma'ya direnen Eupator'un yanı sıra Lucullus'un ileri harekâtında Amisos ve Themiskyra gibi kentler de iyi bir sınav vermişti. Ancak Roma ordusunda başlayan huzursuzluktan ötürü Lucullus, bir an önce netice almak adına şimdi Eupator'un saklandığı Kaberia'ya yönünü çevirmişti. Nitekim bu güzergâhta yer alan Pontos güçlerinin ve tahkimat noktalarının tavrı belirleyici olacaktı. Ancak bu noktada kralın hesaplamadığı şey kentlerin kendisine ihanet etmesiydi. Nitekim adı verilen stratejik Eupatoria kenti (Strab. XII. 3. 30) Romalılarla savaşmaksızın teslim oldu. Ardından yukarıda bahsettiğimiz ileri karakollardan birinin de teslim olmasıyla Kaberia yolu bir anda Romalılara açılmış oldu (App. *Mithr.* 79; 115). Bunun üzerine Phanaroia Ovası (Taş Ova) boyunca rahatlıkla ilerleyen Romalıların Kaberia'ya kadar gelerek kendisini kuşatmasını beklemeyen Mithridates, 40.000 kişilik ordusuna ek olarak 4000 kişilik süvari kuvveti ile (Plut. *Luc.* XV. 1; App. *Mithr.* 78-79) Lykos Nehri'ni aşmış olan Romalıların karşısına çıktı. Böylelikle iki ordudan taarruza geçen taraf olan Mithridates, başlarda Lucullus'a karşı bir dizi başarı ve bozgun yakalamışken (Plut. *Luc.* XV. 2; App. *Mithr.* 79), Lucullus'un stratejik ve müstahkem bir mevkiye savunmaya geçmesiyle durum bir beklemeye ve dengeye oturdu (Plut. *Luc.* XV. 3-7; App. *Mithr.* 79-80; Mem. 43. 4).

Haftalar süren beklemenin ardından bir grup Pontos süvarisinin yaşadığı ani bozgun (App. *Mithr.* 80-81; Plut. *Luc.* XVII. 1-2) orduda karışıklık ve isyan haline yol açmış, ardından durumun dalga dalga büyümesi ve kontrol edilemez bir hal alması üzerine (Mem. 43. 4-5; Plut. *Luc.* XVII. 2-3; App. *Mithr.* 81; Sall. *Hist.* IV. 69. 15) Mithridates panikle ordusunu terk edip canını kurtarmak için Pontos Komana'sına kaçmak zorunda kalmıştır (Mem. 44; Cic. *Leg. Man.* IX. 22; Sall. *Hist.* IV. 15; Plut. *Luc.* XVII. 3-4; App. *Mithr.* 81; Eutr. VI. 8; Olbrycht 2009: 178).

Sabaha doğru düşman ordusunda ortaya çıkan karışıklığı haber alan Lucullus, Pontos ordusunun önemli bir kısmını yok ederek karargâhlarını, ardından Kaberia kentini yağmaladı (Mem. 43.5; App. *Mithr.* 82; Eutr. VI. 8). Kaberia, Amisos ve Pharnakeia gibi önemli Pontos kentleri Romalılarca işgal edildi. Bu bölgede yer alan Mithridates'in hazinesi de yağmalananlar arasındaydı. Tapınak kenti Pontos Komana'sına sığınan Mithridates Eupator, burada toparlanmaya bozgunundan arta kalan askerlerini düzene sokmaya çalışmıştır (Cic. *Leg. Man.* VIII. 21; IX. 22; App. *Mithr.* 82).

Kaberia'nın ardından diğer Pontos kentleri birer birer Romalıların eline geçmiş, acımasızca yağmalanarak talan edilmiştir⁶² (Sall. *Hist.* IV. 12; App. *Mithr.* 78-82; Eutr. VI. 8; Plut. *Luc.* XIX. 2-3; XVII. 7; 18. 1; Mem. 45.1; Magie 1950: 338-339).

Lucullus, Pontos kentlerini ele geçirdikten sonra Mithridates'in peşine düştü. Mithridates ise elinde kalan süvarileriyle toparlanmaya çalışarak Armenia'ya, damadı Magnus Tigranes'in yanına çekilmeye çalışmıştır. MÖ 71 yazında emrindeki 2000 süvari ile Halys'i aşarak Armenia'ya çekilmiştir. Bu sırada Pontos'u tamamen işgale girişen Lucullus, özellikle Tibaranoi ve Khaldaioi⁶³ kavimlerinin bulunduğu coğrafyayı hedef almıştır (App. *Mithr.* 82-83; Plut. *Luc.* XIX. 1; Mem. 44; 46. 1-3; Cic. *Leg. Man.* VIII. 21; IX. 23; Sall. *Hist.* IV. 4-19; 69. 15; Liv. *perioch.* 97.5; 97.8).

Nitekim Mithridates her iki halkın yaşadığı engebeli topografyayı stratejik bakımdan elverişli bularak 75 kale yaptırmış, hazinelerinin önemli bir kısmını bu kalelere yerleştirmişti (Strab. XII. 3. 28; Dédéyan 2015: 101). Armenia Maior'a doğru olan bu kalelerden ilk akla gelenleri, Hydara⁶⁴, Basgoidariza ve Sinoria'dır. Eupator tarafından

⁶² Mithridates'in Lucullus karşısında yaşadığı bozgun, ani gelişmelere neden olmuş, kral bir anda çok zor duruma düşmüştür. Krallığının merkez toprakları, önemli kentleri, tapınakları, hazineleri hatta Eupator'un sarayları ya da başkentleri ezeli düşmanı Romalıların eline geçmiştir. Lucullus savaşın başında Mithridates'in karşısındaki tüm dezavantajlı konumuna rağmen düşmanın iyi tahkim edilmiş ordusunu mağlup ederek Pontos Krallığı'nı ele geçirmiş, *Senatusa* başvurarak Anadolu'nun bu kısmının da bir Roma eyaleti yapılmasını istemiştir (Arslan 2007: 388).

⁶³ Madenleri işleme yetenekleri ile meşhur Khaldaioi halkı antik kaynaklarda Chalybes/Khalybes, Armenochalybes gibi isimlerle anılırlar. Pek çok antik kaynak bu kavimden bahseder. Pseudo Scylax, onları Tibaranoi'den sonra saydığı Khaldaioililer aynı coğrafyayı paylaşmakta muhtemelen aynı etnik kökenden gelmektedirler. Savaşçı ve muhtemelen Skyth kökenli olan halk Paryadrēs Dağları'ndan, Pharnaceae ve Trapezous'a güneyde ise Armenia Minor'un doğusuna Karenitis (Erzurum yakınları) bölgesine kadar uzanan geniş bir sahaya yayılmışlardır. Khaldaioililerin yaşadıkları toprakları günümüz sınırları ile tanımlamak gerekirse Samsun'un doğusundan Thermedon Vadisi'ne Kerasos'un (Giresun) batı kıyılarından Gümüşhane, Bayburt, Erzincan-Otlukbeli, Erzurum'a kadar uzanan yerler onların yaşadıkları yerlerdir. Tüm bu sahanın volkanik yapıda oluşu maden varlığı itibarıyla zengin yerler olmasına neden olmuştur. Hititler tarafından Tapala, Assurlular tarafından ise Tabali, Eski Ahit'te Hezekiel tarafında ise Tuval olarak adlandırılan Tibaranoi veya Tibarenoi (Τιβάρηνοί, Τιβάρανοί) (Τιβάρηνοί – Τιβάρανοί) halkı ise Kotyora (Ordu) ve civarındaki kıyı şeridinden başlayarak iç kesimlere doğru yine Kotyora ile Kerasos arasındaki Paryadres Dağları'nda, yüksek ve korunaklı yerlerde yaşarlar (Hdt. 1.28.1; Ksen. Anab. IV.4.18; V.5.1; IV.3.4; 5.35; 7.15-18; Plin. *nat.* 6.3.11; 4.11; Step. Byz. *Ethnika*= Khalybes; RE Chalybes 2; BAtlas 87 B3 Chalybes; Strab. VII.3.19; 28; XI.14.5; XII.3.19; 3.28; Cook 1985: 256; Brown 1971: 15; Cramer 1971: 276; Hews 1983: 140; Aslan 2007: 35).

⁶⁴ Hydara kalesi Mithridatis Eupator'un Paryadresler üzerinde inşa ettirdiği ve Armenia Maior'a doğru uzanan en önemli üç kaleden birisidir. Bugün aşağı yukarı Erzincan iline bağlı ilçesi sınırlarında bulunan Küçük Armutlu (Küçük Armudan, Pokr Armıdan) köyüne lokalize edilir. Söz konusu üç kaleden bir diğeri olan Basgoidariza kalesi ise yaklaşık olarak yine Erzincan ilinin Refahiye ilçesinin Günyüzü köyüne lokalize edilebilir. Ramsay, Basgoidariza'nın Pontos Polemoniacus'da yer aldığını ve Armenia Minor'da yer alan Klotoidariza'dan uzak olmadığını ifade eder. Bahsettiğimiz üç kaleden sonuncusu Sinoria (*Synorion*, "sınır bölgesi") için ise iki öneri mevcuttur. Bunlardan birisi Erzincan ili Refahiye ilçesi Çavuş köyüne lokalize edilir. Şahin'e göre Strabon'un Sinoria'ya ilişkin yaptığı tasvir ile Çavuş Köyünün

müstahkem mevkiller olmaları sebebiyle özellikle tercih edilen bu kaleler aynı zamanda Pontos'a doğru giden yol güzergâhındaydı ve kralın Armenia Minor'u satın alması sonrasında inşa edilmişlerdi (Dédéyan 2015: 101). İşte Lucullus da Pontos'u işgale giriştiğinde hem Pontos'u ele geçirmek ve Pontos'a giden yolu kontrol altına alıp açgözlü ordusunda ortaya çıkan huzursuzluğu sonlandırmak için kralın daha önce yine bu kalelere sakladığı bu hazineleri de ele geçirmek üzere doğrudan bu topraklara saldırmıştır. Armenia Minor'da da bir süre askeri hareketlilik içinde olarak burada da bazı kaleleri ve kentleri ele geçirdi. Ardından uzun süredir Murena'nın kuşatmasına direnen Amisos'u ve Eupatoria'yı ustaca yaptığı kuşatma manevralarıyla ele geçirdi (Plut. *Luc.* XIX. 2-5; Mem. 45. 2-3; Sall. *Hist.* IV. 13-15; Eutr. VI. 8; Cic. *Leg. Man.* VIII. 21; Strab. XII. 3. 14). Eupatoria'yı yağmalayarak bir harabeye çeviren Romalıların aynı fırsatı Amisos'ta da yakalamaması için, Amisos'u savunan Mithridates'in komutanlarından Kallimakhos, kenti ateşe verdi (Plut. *Luc.* XIX. 2-3; Mem. 45. 2-3).

Ancak bu çaba dahi Lucullus'un emrindeki yağmacı gruba engel olmamıştır. Önce yangının söndürülmesini isteyen Lucullus'un emri dinlenmemiş, askerler neredeyse komutanlarına isyan noktasına gelmişlerdir. Bu olay Lucullus ile askerleri arasındaki ilk gerilim olmayacaktır. Devam eden yangına rağmen yağmaya izin vermek zorunda kalan Lucullus, yağmadan sonra yangının söndürüleceğini ümit etmişse de askerler hırsla yağma, talan, katliam ve tecavüze giriştiler. Gece başlayan yağma sabaha kadar sürdü. Sabah artık bir kentten ve sakinlerinden bahsetmek imkânsızdı. Öyle ki Lucullus bile meydana gelen katliamlara sabah kente girerek tanık olduğunda ağlamaktan geri duramadı. Ancak Lucullus sonrasında kentin yeniden inşa edilmesi ve nüfuslandırılması için gereken yardımları yaptı ve girişimlerde bulundu (App. *Mithr.* 83; Mem. 45. 2-3; Plut. *Luc.* XIX. 2-5; Sall. *Hist.* IV. 13-15; Eutr. VI. 8; Cic. *Leg. Man.* VIII. 21; Strab. XII. 3. 14).

Lucullus Pontos'u ele geçirdikten sonra MÖ 71/70 kışında askerlerinin ve kendisinin dinlenmesi, ayrıca bir diğer görevi olan ancak Mithridates Savaşları yüzünden ihmal etmek zorunda kaldığı *Asia Minor* valiliğine ilişkin yapması gereken işleri icra

fiziksel özellikleri ile arkeolojik verileri örtüşmektedir (Daha geniş bilgi için Bk.Şahin 2018: 22-23). Sinoria için ikinci öneri ise Bayburt Çayırıyolu köyü veya doğrudan Bayburt kalesidir (Strab. XII.3.28; Ramsay 1960: 57; Hewsen 2009: 43; Şahin 2018: 30; 22-23; Mayor 2013: 368; Çiğdem ve Emir 2016: 28-29; Çiğdem vd. 2018).

etmek üzere askerlerini Pontos'ta bırakarak kendisi de görev yeri olan *Provincia Asia*'ya geçerek savaşlara bir süre ara verdi. Bu noktada tezimizin ana meselelerinden birisi olan Roma emperyalizminin Anadolu'daki kurumsal kimliğine değinmek yerinde olacaktır. Lucullus her ne kadar bir Romalı, emrinde binlerce askeri olan muzaffer bir komutan, binlerce insanın ölümüne neden olan bir işgalci olsa da Anadolu'da, özellikle *Provincia Asia*'da sürüp gitmekte olan zalim Roma emperyalizmine muhalif olduğunu görürüz. Çünkü tarihte Roma'nın en büyük üç düşmanından birisi olarak anılan Mithridates Eupator ile amansız bir savaş yürütmesine rağmen bir aralık dahi olsa kurumsal emperyalist tavra müdahale ettiği, bu durumu adil bulmayarak birtakım düzenlemeler yaptığına tanık oluruz. Gerek emrindeki ordusunun son derece taşkın ve barbar eylemlerine gerek Anadolu'daki *publicanus*lara engel olmaya çalışarak aslında tüm bu düzenin tekerine çomak soktuğunu, müesses nizamı ve çıkar çevrelerini rahatsız ettiğini anlıyoruz. Nitekim bu durum bir süre sonra kendi aleyhine döndüğü, çıkarlarına engel olduğu tüm egemen güçlerin Lucullus'u bir şekilde görevinden uzaklaştırarak daha iyi anlaşabilecekleri Pompeius'u yerine getirdiklerini görürüz.

Romalılar *Provincia Asia*'yı kurduktan sonra bu eyaletin vergilendirilmesi hususunda adaletli bir yönetim benimseyememişlerdir. *Senatus* her eyaletten ne kadar vergi toplanacağını belirli bir miktara bağlamış olsa da verginin toplanış şekli birçok soruna neden oluyordu. Roma, egemenliği altındaki diğer eyaletlerde vergi toplama işini bizzat atadığı valilerce yürütse de söz konusu Anadolu toprakları olunca bu görevi bir tür hizmet alımı yoluyla yapıyordu. Roma'da yapılan açık arttırma sonucu en fazla fiyatı veren şirket (*societates publicanorum*) beş yıl boyunca vergi toplama hakkını alıyordu. Devlete belirli bir miktarı peşin ödedikten sonra hem maliyeti çıkarmak hem de daha fazla kâr etmek adına bu sefer herhangi bir kanunî hudut olmadan acımasızca vergi toplama adı altında bir talan ve sömürü düzeni başlıyordu ki bu durum Anadolu'daki Roma egemenliğine karşı çok ciddi bir tepkinin oluşmasına neden olmuştu. *Publicanus* (atlı sınıfa mensup Roma elitleri) adı verilen mültezimler tarafından yürütülen bu sistemde, devletin ilgisizliği suistimal edilerek belirlenenin üstünde vergi toplanıyordu. Anadolu kent ve halklar bu durumu Roma'ya şikâyet ettiklerinde ciddi bir önlem, yaptırım ya da düzenleme yapılmıyor, sömürü düzeni kaldığı yerden devam ediyordu. Anadolu kentleri ve köylerinde yaşayan halkın taşınır ya da taşınmaz malları vergi adı altında yağmalanıyor kentler ve halk fakir düşüyordu. Söz konusu talan sadece

*publicanus*lar tarafından değil bizzat Roma tarafından atanan resmi görevliler (*magistratus*) tarafından da yapılıyor, kişisel servet edinmek adına bu yağmaya ortak olunuyor, göz yumuluyor, rüşvet ve iltimasla zenginleşen bürokratlar görev sürelerini tamamlayıp Roma'ya dönüyorlardı.⁶⁵ Anadolu kentlerine ve halkına ait her türlü kaynak bu güruh tarafından çalınıyor, gasp ediliyordu. Yapılan şikâyetler birbirine bağlı olduğu anlaşılan bir çıkar ağı tarafından görmezden geliniyor, hukuk, mahkemeler, hâkimler görevlerini yapmıyor, kimse kimsenin çıkarına engel olmuyordu. Borçlarını ödemeyen halk, köle durumuna düşüyor, evlatlarını satıyor, büyüyen faizler artan borçlar, parçalanmış, bütün mülklerinden olmuş binlerce aile büyük bir sosyal bunalım, öfke ve kine neden oluyordu⁶⁶. Sadece sıradan insanlar değil, krallar, kentler Romalı tefecilerin eline düşüyor, kutsal kentler tapınaklar hiçbir kutsal ve değer gözetilmeden yağmalanıyor, Romalı memurlar ve mültezimler doymak bilmez bir hırsıyla Anadolu'nun varını yoğunluğunu gasp ediyordu. Bu insanlık dışı düzeni bitirmek için harekete geçen Lucullus, alınan faiz oranını, haczedilebilecek faiz oranlarını, anapara ödemelerini ve diğer pek çok zalim tefecilerin lehine uygulamayı ve halkın aleyhine olan unsuru düzenledi. Bittabi bu durum halkın ve kentlerin borçlarını ödeyebilmeleri, mülklerini tekrar geri alabilmelerini sağladı. Ancak memnun olmayanlar da vardı ve çoktan harekete geçmişlerdi. *Publicanus*lar, bağlı oldukları şirketler, rüşvetçi memurlar ve bir yığın siyasetçi zarar gören ve birbirlerine göbekten bağlı oldukları devasa bir çıkar ağı için lobi faaliyetlerine başladılar (Cic. *Leg. Man.* XIII. 38; XXII. 65; Diod. XXXVII. 5. 1; Plut. *Luc.* XX. 1-4; App. *Mithr.* 63, 83; Magie 1950: 164 vd.; Twyman 1972: 864 vd.; Jones 1974: 196 vd.; Stevenson 1975: 146; Gruen 1984: 353; Badian 1983: 82 vd.; McGing 1986: 105; Kallet-Marx 1996: 125-126; 153 vd., Arslan 2000: 32; Arslan 2007: 367 vd.; Sampson 2021: 102 vd.).

⁶⁵ Söz konusu sömürü düzenine karşı çıkan ve engellemeye çalışan sadece Lucullus değildi. *yak.* MÖ 94/93 yılı *Asia Minor* valisi Quintus Mucius Scaevola ve yetkili temsilcisi Rutilius Rufus'da *publicanus*ların yağma düzenine karşı durmuş, yaptıkları adaletsizlikleri cezalandırmışlar, Anadolu halkının bir nebze de olsa Roma'ya karşı güvenini yeniden tesis etmeye çalışmışlardır (Cic. *Att.* V. 17. 5; VI. 1. 15; Cic. *Fam.* III.8.4; VIII.9.4; XIII.55, 61; XXV. 4; Val. Max. VIII. 15. 6; Diod. XXXVII. 5. 1-6; 6. 1; Liv. *perioch.* 70; Marshall 1985: 110 vd.; Arslan 2007: 368 dn. 1652).

⁶⁶ Borçlarını ödemeyen insanlar yazın yakıcı güneşin altında, kışın çıplak ayakla buz ya da çamurun içinde bırakılıyor, hapse atılıyor, her türlü işkence ve aşağılamaya maruz bırakılıyordu (Plut. *Luc.* XX.2; Jones 1974: 196).

2.2. Lucullus, Mithridates Eupator ve Magnus Tigranes'in Hesaplaşması

Lucullus'un Mithridates'i takibi devam ediyordu. Bir süre sonra *Senatus*'tan Pontos'u bir Roma eyaletine dönüştürülmesi için yetki verilecek, Pontos Krallığı *Provincia Pontos*'a dönüştürülecekti. Krallığı elinden alınan ve damadının yanına sığınan Eupator, topraklarını kolay kolay Romalılara terk etmeyeceğini en azından bir sürede olsa direnebileceğini gösterecekti. Roma-Pontos mücadelesinin son perdesinde sahneye bir başka Anadolu Hellenistik krallık daha çıktı. Armenia Krallığı ve Magnus Tigranes (Τῦρράνης ὁ Μέγας), Roma'nın yeni düşmanı olarak tarihteki yerini almaya hazırdı.

Lucullus emrindeki *legion*larla acımasız bir intikam seferine girişti. *Asia Minor*, Bithynia veya Pontos'daki pek çok şehir yağmalandı. Lucullus askerlerini Anadolu halkının evlerinde konaklattı. Üstelik onlardan bu davetsiz grubun iâşesi ve ibatesi için ödenmesi mümkün olmayan paralar talep etti. Kentlerin tiyatrolarını, *gymnasion*larını yağmalatıp değerli sanat eserlerini, hazinelerini, kamu mallarını yani; taşıyıp Roma'ya götürülebilecek ne varsa, Sulla'nın kişisel servetine katılabilecek ne varsa arsızca talep etti. Sulla, Anadolu ve Roma'da yaptığı katliamlardan, yağma ve talandan elli iki ton gümüş, altı ton altın elde etmiş, bunları zafer alayında gururla sergilemiştir. Anadolu'nun başına sadece Romalılar değil onların açtığı yoldan denizlere, limanlara ve kentlere doluşan korsanlar da üşüşmüştür. Dolayısıyla Sulla'nın, korkunç şekilde, vücudunda kurtlar kaynaşarak ölümünden sonra komutayı devralan Lucullus'u Anadolu halkı iyi tanıyordu (Plut. *Sull.* XXVII; XXXIV; Cass. Dio XXX-XXXV; Plin. *nat.* XXXIII.5.16; Mayor 259 dn. 18; 260 dn. 21).

Sulla'nın ölümünün ardından *Provincia Asia* valiliğini ve Anadolu'daki Roma *legion*larının komutasını alan Lucullus, emrindeki ordu ile Pontos'un üzerinden geçmiştir. Yağma, tecavüz ve katliamla ilerleyen askerlerine engel olmaya çalışmış ancak mütemadiyen başarılı olabilmiş, bu arada da Mithridates'e de önemli ölçüde kayıp verdirmiştir. Mithridates ile savaşında ordusunun yaptıklarına tanık olmuş, diğer taraftan o sıralarda Anadolu'da sürüp gitmekte olan *publicanus* zulmüne karşı durmaya çalışmıştır. Ancak her iki otoriter gurubun çıkarına dokunan Lucullus için vakit daralmaktadır. Tepkilerini çektiği Roma'daki güçlü çıkar çevreleri şimdi ona karşı bir araya geliyordu. Lucullus ise başladığı işi bitirmek, bir an önce Eupator'u ele geçirmek istiyordu. Lucullus'un Mithridates'in peşinde sürdürdüğü amansız takip onu Halys'in ve

Euphrates'in ötesine taşıyacak ve Romalılar ilk kez bu kadar doğuya ve kuzeye gelerek bambaşka dünyalarla tanışacaktı. Lucullus'un seferleri Romalıları tezimizin ana konusunu oluşturan Kafkasya topraklarına taşıdı. Şimdi söz konusu askerî harekâtlara, Romalıların Kafkasya ile ilgileri ölçüsünde değinecek, diğer tarihi meseleleri genel hatlarıyla vereceğiz.

Lucullus damadı Tigranes'in yanına sığınan Mithridates'i ele geçirerek bu sorunu artık kökünden çözmek istiyordu. Bu doğrultuda Publius Clodius/Claudius Pulcher'i Mithridates'i istemek ve teslim almak üzere MÖ 72/71 ya da 70 yıllarında elçi olarak Tigranes'e gönderdi (Mem. 46. 2-3; Plut. *Luc.* XIX. 1; App. *Mithr.* 83).

Roma elçisi, Tigranes tarafından uzun süre oyalandıktan ve bekletildikten, bu esnada Armenia Krallığı'nın bağlaşıklarını kışkırtmak için çeşitli görüşmeler yaptıktan sonra nihayet Tigranes'in huzuruna çıkmayı başardı (Plut. *Luc.* XXI. 1-2).

Tigranes MÖ 95 yılında rehin kaldığı Parthia sarayından Armenia tahtına bir kukla kral (Debevoise 1938: 45; Dobbins 1974 69 vd.; Redgate 2000: 69) olarak gönderildiğinde 45 yaşındaydı (Strab. XI. 14. 15; Iust. XXXVIII. 3. 1) ve devraldığı Armenia Krallığı sarp coğrafyasının yanı sıra güçsüz ve önemsiz bir krallıktı (Lang 1970: 130-131; Bournoutian 2011: 36 vd.; Dédéyan 2015: 100).

Harita 12. Armenia Krallığı

(Hewsen 2001: 34'ten uyarlanan harita)

Ancak Büyük Tigranes (*Magnus Tigranes*) (yak. MÖ 95-55), Armenia'yı kısa zamanda Yakınoğu'nun başat güçlerinden birisi haline getirmişti (Lang 1970: 130 vd.; Grousset: 2005: 82; Bournoutian 2011: 39 vd.; Mayor 2013: 154 vd.; Dédéyan 2015: 101 vd.;). Dolayısıyla kralın kendine güveni yüksekti⁶⁷ (Arslan 2007: 373).

Ancak karşısında özgüveni kendisinden daha yüksek birisi duruyordu. Romalı elçi, küstahlığa varan bir özgüven ve her türlü diplomatik temayülün dışına çıkan tavırlarla,

⁶⁷ Tigranes ve Armenia Krallığı hakkında elimizdeki kaynakların tümü Roma merkezlidir. Dolayısıyla Tigranes'in gerçekten ne düşündüğünü bilemiyoruz. Son yirmi yılını krallığını büyütme ve Yakınoğu'nun en önemli güçlerinden birisi olmak için harcamış kral, güçlü Seleukos ve Parth komşularını egemenlik altına almış, geriye sadece iki güç kalmıştır. Bunlardan birisi zengin ama eski gücünden uzak Roma'ya yaklaşması Ptolemaioslar ile Akdeniz'in büyüyen süper gücü Roma'yı. Pontos'un Roma ile mücadelesi Tigranes'in batıdaki sürekli genişleyen yegâne rakibi Roma'yı bir süre olsun durdurmuştu. Bu anlamda Mithridates jeopolitik açıdan Tigranes için yararlı bir müttefiktir. Mithridates'in tampon bir güç olarak Tigranesle Roma arasında durması kralın Yakınoğu'daki egemenliği pekiştirmesi için işe yarayabilir. Bu suretle bir süre dahi olsa meşgul edilen Roma, Tigranes ile ilgilenmemiş, Tigranes'te Mithridates'e doğrudan destek vermeyerek Roma'nın yoluna çıkmamıştır. Ancak antik yazarlardan anlaşıldığı kadarıyla Romalılar Tigranes'i tehdit olarak görüyorlar, kendilerine saldırmak için fırsat kolladığını düşünüyorlardı (Sampson 2021: 103-104).

Tigranes'ten kayınpederini isteyen Lucullus'un mektubunu ilettili. İstedikini alamaması durumunda savaş ve işgal tehdidini savurmaktan geri durmadı. Lucullus'un mektubu ise ayrıca diplomatik nezakete de uygun değildi. Kendisine *şehinşah* (krallar kralı) unvanını layık gören bir krala sadece "kral" olarak hitap eden Lucullus, Mithridates ile mücadeleleri sırasında tarafsız kalan bir devlete savaş açmakla tehdit ediyordu. Dolayısıyla gerek elçinin tavrı gerek Lucullus'un tavrı nezaket, diplomasi gibi kelimelerle açıklanamazdı (Plut. *Luc.* XXI. 6; Mem. 46. 2-3; App. *Mithr.* 84).

Roma elçisinin tavrı ve yaşananlar Roma'nın Tigranes'e savaş açmak için bahane aramasında aranabilir. Nitekim Romalılar, daha önce hiç karşılaşmadıkları bir devlete, herhangi bir husumetleri olmamasına karşın, kralın tebaası karşındaki kişisel gururunu ve bağımsızlığını hiçe sayarak, birisini teslim etmesini istemek, söz konusu bahanenin bir tezahürüydü. Bununla birlikte karşısındaki elçiyi dinlemekten geri durmayan Armenia kralının cevabı olumsuz olmuş, kayınpederini teslim etmeyi reddetmiştir (Mem. 43. 2; Plut. *Luc.* XIV. 6; 8; XXI. 6; XXIII. 7; XXIV. 3; XXV.1 App. *Mithr.* 78; 84; Sherwin-White 1984: 174-175; McGing 1986: 153 dn 67; Arslan 2007: 374 dn 1671; Emir 2014: 99 vd.).

Her şeye rağmen Roma elçisine nazik davranan Tigranes, kendisine açılmakla tehdit edilen savaşa karşılık vereceğini ise ayrıca ifade etmiştir. Lucullus'a cevaben yazdığı mektupta o da Lucullus'a beklediği (*autokrator-imperator*) hitap ile cevap vermeyerek bağımsız bir kralın yapacağı diplomatik mütekabiliyet ilkesine uymuştur. Görüşmede alınan sonuç, MÖ 70 yılında Ephesos'ta bulunan Lucullus'a rapor edilmiştir (Cass. Dio. XXXVI. 14. 4; Mem. 43.2; 46. 2-3; Plut. *Luc.* XIV.6; 8; XIX. 1-2; XXI. 1; 6-7; XXIII.1-2;7; XXXIV.3; XXXIV. 1-4; App. *Mithr.*78; 83-84; Vell. II.45.1-4; Sherwin-White 1984: 174-175; McGing 1986: 153; Keaveney 1992: 99 vd.; Redgate 1998: 69 vd.; Chahin 2001: 200-201; Riggsby 2002; Arslan 2007: 375 vd.; Manandian 2007: 64 vd.; Sampson 2021: 102 vd.).

Verilen olumsuz cevap üzerine Lucullus, Armenia'ya savaş açmaya karar vermiş ancak öncelikle Pontos'un işgalini tamamlamak istemiştir. Bu bağlamda Pontos'un en önemli kentlerinden Sinope'yi ve Amaseia'yı da ele geçirdikten sonra Pontos'un yeni Roma eyaleti olarak düzenlenmesi için *Senatus*'dan yetki istemiştir (Plut. *Luc.* XXIII. 3; XXXV.5; App. *Mithr.* 83; Mem. 54.3; Cass. Dio XXXVI. 43. 2; Sampson 2021: 99 vd.).

Tigranes her ne kadar Mithridates gibi bir Roma düşmanı olsa da Roma ile asla doğrudan savaşmamış ancak dolaylı yoldan Mithridates'e yardım ederek tarafsız kalmaya çabalamıştır (App. *Mithr.* 78; Mem. 43. 2; Sall. *Hist.* IV. 69. 13; Plut. *Luc.* XIV. 6; 8; XXIII. 7). Bu arada Mithridates'in Roma'yı Anadolu'dan sürüp çıkaracağına dair umudu ise boşa çıkmış, aksine Roma, söz konusu savaşlar neticesinde Armenia topraklarına kadar gelmişti.

Tigranes, Eupator kendisine sığınalı sekiz ay olmasına rağmen onunla henüz yüz yüze gelmemiş olsa da (Mem. 46.1) her şeye rağmen tedirgin olduğu anlaşılan Roma'nın son ultimatomundan sonra mecburen bir araya gelmek zorunda hissediyordu (Plut. *Luc.* XXII. 1; App. *Mithr.* 82; Mem. 55). Bu yüzden bizzat kendisi tarafından itildiği bir köşede adeta bir sürgün hayat yaşattığı kayınpederi ile bir araya gelen Tigranes, onu krali bir törenle karşılamış, aralarındaki üstü kapalı gerginliği diyalog yoluyla çözmüşlerdir (Plut. *Luc.* XXII. 1).

Roma tarafında ise başka bir endişe hâkimdir. Mithridates meselesinde artık daha fazla beklemeye tahammülü olmayan Lucullus, aralarındaki soğukluğu sona erdirip yeni bir ittifak yaptıklarına inandığı damat-kayınpeder üzerine yürümeye karar vermiştir. Çünkü Romalı general, her ne kadar Mithridates'i yenilgiye uğratmış olsa da kralın küllerinden yeniden doğmak gibi bir yeteneği olduğunu önceki faaliyetlerinden yola çıkarak biliyordu. Nitekim Eupator, Romalılar tarafından yenilgiye uğratılmış (Birinci Mithridates Savaşı MÖ 87-85) ancak Lucullus'tan önce gelen generaller Mithridates'e son darbeyi indirmeyi ihmal edip kralın toparlanması için fırsat tanımış, sadece zaferin süsleriyle, şaşası ve debdebesiyle ilgilenmiş dolayısıyla krala yenildiğini kabul ettirip nihai sonucu bir türlü alamamışlardı. Bu yüzden Mithridates, her seferinde karşılaştığı bütün güçlüklerin üstesinden gelip, yeniden asker toplayarak Roma'nın karşısına dikilmişti. Bu yüzden Lucullus bu sefer işini şansa bırakmak istemiyor, Mithridates nereye kaçarsa kaçsın, kime sığınırsa sığınsın onu takip edip tamamen ortadan kaldırmak istiyordu. Romalı general bunun için her şeyi göze almıştı (Cic. *Mur.* XV.33; XVI. 34; *Leg. Man.* III. 8; IV. 9; Plut. *Flam.* XXI. 6).

Bu doğrultuda artık daha fazla beklemeye tahammülü olmayan Lucullus, seleflerinin yaptığı gibi *Senatus*'un emrini veya *comitia centuriata* kararını dahi

beklemeden MÖ 69 baharında harekete geçti (App. *Mithr.* 84; Fest. *Brev.* XV; Sherwin-White 1984: 176-177).

Aslında Lucullus ve Romalılar için Tigranes ve Mithridates'in ne yaptıklarının çok önemi yoktu. Roma savaş makinesi için önemli olan bir bahane üreterek savaş çıkarmak, düşman daha ne olduğunu anlamadan saldırarak onu yok etmektir. Roma'nın küçük bir köyden giderek bütün Akdeniz havzasının sahibi olmasının sırlarından birisi de buydu. Roma'yı uzun süredir uğraştırmış, büyük kayıplar verdirmiş ve hala yaralı bir aslan misali beklemeye koyulmuş Mithridates'in yanı sıra büyüyen bir tehdit olarak Tigranes'in de yok edilmesi Roma çıkarları için olmazsa olmazdı. Roma emperyalist anlayışına göre tüm bu saldırılar bir yerleri işgal etmek maksadıyla yapılmıyordu. Roma'nın verdiği savaşların tek amacı barbarlara medeniyet getirmek, zalim kralları devirmek ve onların zulmü altında inleyen masum halkları özgürleştirmektir.

Nitekim yukarıda ifade ettiğimiz Roma emperyalist anlayışının temel ilkesini Cicero şu satırlarla özetler. Buna göre; Lucullus ve birliklerinin Armenia'ya gelmesi diğer ulusların Roma generaline karşı ayaklanmasına neden olmuştur. Çünkü Roma'nın savaşta saldırmayı ve hatta rahatsız etmeyi asla düşünmediği bu halkların üzerine korku çökmüş, söz konusu halklar Roma'ya karşı ayaklanmışlar bunu da ancak korku ve panik üzre yapmışlardır. Cicero aynı pasajda Roma ordusunun çok zengin bir bölgeyi veya saygı duyulan tapınağı yağmalamak için bu bölgelere yönlendirildiğine dair barbar uluslar arasında güçlü ve fanatik bir inancın yaygınlaştığını da söyler. Yani Cicero'ya göre aslında Roma'nın herhangi bir emperyalist amacı yoktur. Romalılar, Tigranes'in taabiyeti altında yaşayan halkları savaşla rahatsız etmeyi asla düşünmemektedirler. Ancak Cicero'nun ifade ettiği bu yanlış inançtan ötürü şimdi birçok büyük halk, dehşet ve korku duygusuyla Roma'ya karşı harekete geçmiştir. Dolayısıyla Cicero aslında Roma'nın Tigranes ve Mithridates üzerine saldırısını bir anlamda meşrulaştırır ve masumlaştırır (Cic. *Leg. Man.* IX. 23; Sherwin-White 1984: 176).

Sonuç olarak harekete geçen Lucullus, Pontos'u korumak üzere arkasında bir miktar kuvvet ve donanma bıraktıktan sonra (App. *Mithr.* 88; Cass. Dio XXXVI. 9. 2; 10. 1; Plut. *Luc.* XXIV. 1; XXXV. 1; Magie 1950: 343) emrinde 12 bin piyade ve 3 bin süvari ile⁶⁸ Armenia Maior'a doğru harekâtına başladı (App. *Mithr.* 84; Fest. *Brev.* XV;

⁶⁸ Lucullus'un ordusunun mevcudu hakkındaki tartışmalar için; Sherwin-White 1984: 177 dn. 66.

Plut. *Luc.* XXIV. 2; Cic. *Leg. Man.* IX. 23; Sherwin-White 1984: 177). Romalıların sadık müttefiki ve müzmin devrik Cappadocia Kralı Ariobarzanes'i ve Galat yardımcı kuvvetlerini de (Strab. XII. 2. 1; Plut. *Luc.* XXVIII. 2; Mem. 56. 1) yanına alarak Melitene üzerinden Euphrates kıyılarına ulaştı. O sırada mevsim itibariyle oldukça coşkun akan ancak bir aralık alçalmasını fırsat bildikleri azametli Euphrates'i geçerek Tigranes'in vassal krallığı Sophene'ye⁶⁹ girdiler ve Tomisa Kalesi'ni⁷⁰ ele geçirdiler⁷¹ (Plut. *Luc.* XXIV. 4-5; App. *Mithr.* 84; Mem. 56. 1; Oros. *hist.* VI. 3. 6)

Ardından herhangi bir yerel direnişle karşılaşmadan aksine yerel halktan ve yöneticilerden destek ve yardım dahi görerek kolaylıkla Tigranes'in yeni başkenti Tigranocerta'ya doğru ilerlemeye devam ettiler. Ardından Lucullus'un talimatıyla vakit kaybetmeden hızla Tigris'i aşarak Armenia Maior'a girdiler. Lucullus'un Tigris'i aşarak Tigranocerta'ya yürüdüğü haberine tipik bir Doğulu hükümdar tedbirsizliği, gereksiz özgüveni ve devlet geleneği yoksunluğu ile aldırmayan hatta uyarılarına astıran Tigranes gerçeğe yüzleşince hemen harekete geçti (Plut. *Luc.* XXIV. 6-8; Oros. *hist.* VI. 3. 6; Fest. *Brev.* XIV; XV; Tac. *ann.* XV. 27; Sherwin-White 1984: 176 vd.).

Böylelikle Lucullus ordusu ile birlikte yetkisiz ve haksız bir savaş başlatarak kısa süre içinde daha önce hiçbir husumetleri bulunmayan bir kralın topraklarına girmiş, onun yeni başkentine doğru yol almaktadır. Roma'nın söz konusu tutumu ile bu andan sonra doğuda gerçekleşecek hemen her olaya müdahil olacak, giderek egemenlik sahasını Kafkasya'ya kadar genişletecek, doğulu güçlerle ve halklarla kimi zaman ittifak kuracak, kimi zaman ise çetin savaşlar yapacaktı.

Bu meselede iki farklı zihniyet hakkında fikir edinilebilir. Lucullus, Batılı anlayışın güzel bir örneğidir. Tedbirlerini alarak, hızla, sonuca odaklanarak hareket etme böylelikle bir an önce sonuç alma ve bir şekilde düşmanını yok etme peşinde olan Lucullus, kurumsal devlet geleneğinin temsilcisi olarak Roma'nın çıkarlarının tesisi için ne yapılması gerekiyorsa vakit kaybetmeden onu icra etme peşindedir. Bu uğurda *Senatus*'un kararı dahi beklenmemiştir. Tigranes ise daha önce fiilen hiç karşılaşmadığı

⁶⁹ Antik kaynaklarca Yukarı Fırat Bölgesi'ne lokalize edilen bölge MÖ 188 - 90/70 yıllarında Orta ve Yukarı Fırat Bölgeleri'nde varlığını sürdüren Sophene Krallığı'na da ev sahipliği yapmıştır.

⁷⁰ Elazığ-Malatya karayolunun kuzeyinde, eski Malatya-Elazığ karayolunun güneyindeki tepede ana kaya üzerine lokalize edilir (Çağlayan 2003: 10).

⁷¹ Lucullus kabaca, bugünkü Sivas -Malatya yolunu takip ederek, Euphrates'i Tomisa' geçer, sonra Tigris'in su havzası olan Harput üzerinden ilerlerleyerek Ergani'ye ulaşır. Diyarbakır'ın yaklaşık 20 km kuzeyinde Dicle'yi geçer ve Tigranocerta kuşatmasını başlatır (Guse 1926: 335).

düşmanı karşısında güçler dengesini, düşmanın neler yapacağını bilmeden salt kendi gücüne güvenerek, gereksiz bir özgüven ve atalet içindedir. Karşısında dalga dalga büyüyen bir güç varken anlamsız bir rahatlık, boş vermişlik ve tedbirsizlik tutumunu pahalıya ödeyecektir.

Nitekim söz konusu olay Plutarkhos şöyle tarafından anlatılır. Buna göre; Tigranes, Lucullus'un Tigris'i geçerek Tigranocerta'ya doğru ilerlediğini haber veren ulaşı idam ettirdiğinden beri hiç kimse krala bu konuda bir uyarı yapamaz olmuştu. Savaşın ateşi etrafını sararken Tigranes hiçbir şeyden haberi olmadan oturmaya devam etmiş, etrafını kendisini pohpohlayıp duran dalkavuklarıyla doldurmuştur. Zevkü sefa âlemlerine dalan kral sadece dalkavuklarının sözlerine kulak vermiştir. Tigranes'in sarayında, Lucullus'un, Armenia Kralının muazzam ordusunu gördüğünde, altına kaçırmayıp, arkasına bakmadan kaçmaz ve Ephesos önüne kendisine direnebilirse ancak büyük bir general olarak anılabileceği konuşulur, Romalı general ve ordusu küçümseir, alay edilir. Dolayısıyla Tigranes'i gerçeklik algısından kopmuş, kapısına dayanmış düşman ordusunu değerlendirip önlem alma yetisini tamamen kaybetmiş olarak görürüz. Güç zehirlenmesi yaşayan kral, yalnızca kendi gücünü önemsemekte ve anlamsızca rakibini küçümsemektedir. Her şeye rağmen ona gerçekleri söyleyebilen, biraz olsun sarsıp kendisine gelmesini sağlamak isteyen Mithrobazanes'in cesur konuşması ilgi görmemiş, ancak 3000 atlı Lucullus'a karşı gönderilebilmiştir (Plut. *Luc.* XXV.1-2; App. *Mithr.* 84).

Bu bağlamda Mithrobarzanes'in henüz konuşlanamamış Roma ordusu üzerine ani süvari saldırısı başarısız olur ve bozguna uğrayan birliğin çok büyük bir kısmı yok edilir. Canlarını kurtarabilenlerden çok azı Tigranocerta'ya ulaşarak bozgun haberini verebilir (Plut. *Luc.* XXV. 3-4; App. *Mithr.* 84).

Bozgun haberi ulaştıktan sonra Tigranes, Tigranocerta'yı savunması için az bir kuvvet bırakarak panik içinde kenti terk eder. Bu öylesine ani olur ki hazinesi ve haremni dahi götürmeye fırsat bulamaz. Ülkesinin dağlık iç kesimlerine çekilen Tigranes, bağlaşıklarına haber göndererek bir ordu toplamak için çabalamaya başlar. Bu arada Lucullus'un Sextilius komutasında gönderdiği öncü kuvvetler Tigranocerta'yı kuşatmışlarsa da yüksek ve tahkimli sur duvarları ve başarılı savunma karşısında başarılı olamazlar. Öncü kuvvetler yerini daha sonra arkadan gelen asıl orduya ve Lucullus'a bırakır (App. *Mithr.* 84; Mem. 56. 1; Cass. Dio XXXVI. 1b. 1-2).

Lucullus'un Armenia topraklarına ilerlediği sürece dair bir diğer yaklaşım ise Tigranes'in Syria ve Palestine seferinde olduğudur (MÖ 70/69). Ptolemaios Krallığı üzerine sefer düzenleyen Tigranes burayı tekrar kontrol altına aldıktan sonra Roma işgaline karşı direnmek için tekrar hızla ülkesine dönmüştür (Ioseph. *Ant. Iud.* XIII. 16. 4; *Bell. Iud.* I. 5. 3).

Lucullus, Tigranes'in müttefik kuvvetleriyle birleşmemesi için komutanlarından Murena ve Sextilius'u göndermiştir. Bunlardan Sextilius, Tigranes'e yardım etmeye gelen büyük bir Arap birliğini, Murena ise yakından takip ettiği Tigranes'in ana kuvvetlerini pusuya düşürerek önemli kayıplar verdirmiş, Panik halinde kaçışan Tigranes'in ana kuvvetlerinin önemli bir kısmı yok edilmiştir. Tigranes, Murena'nın pususundan canını zor kurtarmıştır (Plut. *Luc.* XXV. 5-6).

Diğer taraftan Lucullus, MÖ 69 yazında Tigranocerta üzerindeki kuşatmasını daraltarak kenti bir an önce ele geçirmek istemektedir. Lucullus'un bu isteğinin arkasında Tigranes'in Tigranocerta'yı kurarken uyguladığı zorunlu iskân politikasıyla Cilicia, Assyria, Adiabene, Artaksata, Gordiene, Arabia, Mesopotamia ve Asia Minor gibi ülke ve bölgelerden kente getirilip yerleştirilen, adeta tutsak hayatı yaşayan binlerce farklı etnik kökenden insanın yaşadığı kenti ele geçirerek özgürleştirmek ve bunu bir propaganda unsuru olarak kullanmak yatıyordu (Plut. *Luc.* XXVI. 1; App. *Mithr.* 84).

Böylelikle Lucullus, Tigranocerta'da meskûn Hellen veya farklı etnik kökenden halka gösterdiği ilgi ve merhamet ile Roma'nın Anadolu'daki varlığının ve çıkarlarının devamı olarak gördüğü politikası için tutarlı bir davranış sergilemek hedefindeydi. Diğer taraftan söz konusu durum Tigranocerta'nın savunmasını da zorlaştıran bir husustu. Kentte bulunan ve adeta tutsak hayatı yaşayan bu insanlar Romalılarla temas ederek içeriden bir zafiyet yaratıyorlardı (App. *Mithr.* 84; Plut. *Luc.* XXVI. 1-2; Mem. 56. 1-3; 57. 1; Cass. Dio XXXVI. 1b. 1-2).

Lucullus, savaş ganimetine aç askerlerinin İpek Yolu üzerinde yeni inşa edilmiş zengin Tigranocerta'yı bir an önce düşürerek yağmalamak ve halkını köleleştirmek için sabırsızlandığının ise ayrıca farkındadır. Ancak Romalı general sürüp gitmekte olan zorlu kuşatmadan yılmıştır. Nitekim Tigranocerta'nın savunulması sırasında Roma ordusunun üzerine yağdırılan petrol topları dikkate değerdir. Çünkü kolaylıkla tutuşan, suyla sönmeyen petrol türevi bu ateşli silahın Romalıları oldukça zorladığı açıktır. Bu yüzden

Lucullus, Tigranes'i, Roma ordusunun oldukça mahir olduğu meydan savaşına çekerek mağlup etmenin peşindedir (App. *Mithr.* 84; Plut. *Luc.* XXVI. 1-2; Mem. 56. 1-3; 57. 1; Cass. Dio XXXVI. 1b. 1-2).

Tigranes ise MÖ 69 yazı boyunca başkenti Tigranocerta üzerindeki Roma kuşatmasını kırmak ve bir karşılık vermek için asker toplamaya başlamıştır. Armenia'dan Media'ya, Gordyene'den Adiabene'ye, Arabia'dan Kafkasya'ya, Albania'dan Iberia'ya hatta Araxes kıyısındaki savaşçı kabilelere kadar onlarca halk, Tigranes'in çağrısına uyarak ordusuna katılmıştır. Bunlar kralın bin bir emekle büyüttüğü krallığının bağlaşıklık halklarıdır (Plut. *Luc.* XXVI. 4; Cass. Dio XXXVI. 1b. 2; Mem. 56. 2).

Bu arada Roma-Pontos mücadelesinden faydalanan Tigranes, krallığını daha sonra asla ulaşamayacağı bir büyüklüğe erdirmiş, onlarca halkı egemenliği altına almıştır. Tigranes'in toplama ordusunun sayısı hakkında antik kaynaklar farklı rakamlar vermektedir (Arslan 2007: 399 dn. 1752). Ancak gerçek şu ki Tigranes'in ordusu Lucullus'tan çok daha kalabalık ve bir o kadar da hantaldır. Kalabalık ordusuyla Tigranocerta önlerine varan Tigranes, bir an önce kuşatmayı kırmak, hazinelerini ve haremını kurtarmak için gece 6000 süvari göndermiş, sabah Roma kuvvetlerinin karşı saldırısıyla ağır kayıplar verse de hazine ve haremını tahliye edebilmiştir (App. *Mithr.* 85; Mem. 56. 2-3).

Tigranes, bu arada kader ortağı ve müttefiki Mithridates Eupator'u da yardıma çağırdı. Romalılarla savaşırken çok fazla kayıp vermiş, krallığını kaybetmiş, geriye çekile çekile kendisini Armenia'nın bir köşesine sığınır halde bulmuş olan Mithridates, komutanı Taksiles'le birlikte bir miktar kuvvet ve beraberinde öğütlerini de Tigranes'e göndermiştir. Ancak rakibini tanımaktan yoksun, sabırsız, strateji bilgisi zayıf ve ikna edilmesi zor bir karakter olduğu anlaşılan Tigranes için bu iyi niyetli çabanın boşuna olduğu görülecektir. Romalıların sayısı ne olursa olsun savaşlarda pişmiş, disiplinli, çoğunlukla aynı dili konuşan, aynı amaç uğrunda savaşan, eğitilmiş ve teşkilatlı ordularıyla asla açık alanda savaşa girmemesi konusunda kendi tecrübelerine dayanarak yaptığı çıkarımları içeren bir dizi tavsiye ile Tigranes'i uyarmaya çalışmıştır. Lucullus'un ikmal yollarını keserek Romalıları yıpratması gerektiğini, giderek besini tükenen askerleri kuşatarak yok edebileceğini anlatmıştır. Nitekim bu plan Kyzikos önünde kurduğu inatçı kuşatmada Lucullus tarafından kendisine uygulanmış ve başarı

sağlanmıştı. Söz konusu tavsiyeleri ileten Taksiles ise karşısında zayıf karakterli Tigranes'i bulmuş, öğüt ileteyim derken canından olmanın eşiğinden dönmüştür (Plut. *Luc.* XXVI. 1-5; XXVII. 1; 3; App. *Mithr.* 85; Sall. *Hist.* IV. 69. 15).

Tigranes krallığının dört bir tarafından topladığı onlarca halkla ve kimi antik yazara göre 250 bin piyade 50 bin süvari, kimine göre 150 bin piyade 55 bin süvari gibi ya da Lucullus'tan yirmi kat fazla ordusuna güvenerek açık araziye, Tigris'in yanı başına kadar inerek konuşlandı. Sanıyoruz ki kral artık kibrinin zirvesindeydi ve karşısında kendisinden sayıca çok az (6000 askerini Tigranocerta'nın kuşatması için ayırarak yak. 10/11.000 ağır silahlı piyade ve bin kişilik süvari, okçu ve sapancı)⁷² (Plut. *Luc.* XXVII. 2) Roma kuvvetlerinin sayısını görünce kurulduğu savaş karargâhında kralın epey keyiflenip bu manzara ile alay ettiği rivayet edilir. Nitekim sadece kralın değil komutanlarının da benzer bir tutum içinde Romalıları küçümsedikleri antik kaynakların aktardığı bir diğer anekdotdur (Plut. *Luc.* XXVII. 1; 3-4).

Lucullus, Tigris'in batısında Tigranes ise doğusunda konuşlanmıştı. Şimdi birbirine denk olmayan, ancak savaşın seyrinin ve savaşanların zekâları, mental yeterlilikleri ve bilgileriyle kazanacakları bir savaşı ayıran tek şey, Tigris Nehri'ydi. MÖ 6 Ekim 69'da⁷³ Lucullus, Tigris'in batısından hareket ederek, hatta kendisi bizzat nehri geçerek, Kral Tigranes'in başında olduğu Armenia kuvvetleri üzerine yürüyerek savaşı başlattı. Savaş, başta süvari üstünlüğü bariz şekilde elinde olan Armenialılar lehine ilerlerken, Romalıların sıkışık düzende, savunması kolay müstahkem bir tepeye çekilmesi ile tersine döndü. Kayıp vermelerine rağmen buraya sığınabilen Roma kuvvetleri, orda bulunan Armenia ordusunun geri kuvvetlerine ani bir baskın verdi. Bu saldırıyı beklemeyen geri kuvvetlerin kaçışması genel ordu düzenini bozdu. Ardından Roma süvarisinin başarılı gelişen saldırısı Armenia ordusunun genel düzeninin de bozulmasına neden oldu⁷⁴ ve bozgun başladı. 100.000 üzerinde Armenia askeri imha edildi (App. *Mithr.* 85; Mem. 57.

⁷² Roma ordusunun mevcudu hakkındaki antik kaynakların verdiği farklı rakamlar için Bk. Arslan 2007: 401 dn 1759.

⁷³ Romalı askerler yaşadıkları tarihsel felaketten ötürü uğursuz olduğuna inandıkları bugün de harekete geçmekte isteksizdiler. Ancak inatçı Lucullus parlak zaferine doğru devam etti. “Bugünü Roma için şanslı bir gün yapabilirim” (Plut. *Luc.* XXVIII. 1; Badian 1981: 37-38).

⁷⁴ Tigranes, aslında küçük Roma ordusunun bu cesur saldırısıyla kendisi karşı saldırı planından vazgeçmek zorunda kaldı. Ordusunu Muş ovasında topladı ve Tigranocerta'yı rahatlatmak için Kulp geçidini aştı. Tigranes, MÖ 6 Ekim 69'da büyük üstünlüğüne rağmen Batman Çayı civarında Lucullus tarafından tamamen mağlup edildi

2; Plut. *Luc.* XXVIII. 1-5; Cic. *Arch.* IX. 21; Strab. XI. 14. 15; Liv. *perioch.* 98.6; Vell. II. 33. 1; Cass. Dio XXXVI. 1b. 3).

Roma ordusunun kendilerinden emin ve sayıca üstün Armenia kuvvetlerini bozguna uğratmasında Armenia ordusunun çok parçalı yapısının, genel bir amacı ve ortak noktalarının olmayışının, seçme, paralı zoraki bir araya getirilmiş kuvvetler oluşmasının etkisi büyüktür. Nitekim aynı kaderi Mithridates de yaşamıştır.

Armenia ordusunun az sayıdaki Roma ordusu karşısında şoke edici bir baskınla dağılmasının ardından ordu takip edilerek önemli bir kısmı imha edilmiş, Tigranes tacını dahi bırakarak yanındaki 150 kadar süvarisiyle müstahkem kalelerinden birisine çekilip hasar tespiti yapmaya koyulmuştur (Oros. *hist.* VI. 3. 6-7; Plut. *Luc.* XXVIII. 5-6; Mem. 57. 3).

Yaşadığı korkunç bozgunun paniğiyle kaçan Tigranes tanınmaz bir halde yolda kendisine yardıma gelen Mithridates ile karşılaşmış, onun tarafından teskin edilip cesaretlendirilerek güçlerini toparlamak, hasar tespiti yapıp otoritelerini yeniden tesis etmek ve tekrar bir ordu kurmak üzere Romalılardan uzak Armenia'nın kuzey bölgelerine çekilmiştir (App. *Mithr.* 87; Plut. *Luc.* XXIX. 1-2; Mem. 58. 1; Cass. Dio XXXVI. 1. 1). Ancak bu çekiliş başka fırsatlar doğuracak, Akdenizli Romalılara Kafkasya'nın kapıları açılacaktı.

Savaşın ardından tekrar Tigranocerta kuşatmasına dönen Lucullus'a ise talih bir kez daha gülmüş, kalenin içinden başlayan isyan veya ümidini yitiren komutanlar Romalılara kentin kapılarını açmıştır. Ardından arsız bir şekilde yağmalanan kralî başkente zorla getirilmiş halk da ülkelerine geri götürülmüştür (Mem. 57. 3; App. *Mithr.* 86; Plut. *Luc.* XXIX. 2-3; Cass. Dio XXXVI. 2. 3-4).

Romalıların zaferi ve Tigranocerta'nın düşüşü Armenia'nın siyasal bütünlüğünü de sarsmıştır. Kimi eyaletler ve vassal krallıklar Roma lehine taraf değiştirirken Commagene Krallığı, Arabia şefleri Sophene ve Gordyene bölgeleri, Lucullus'a tabiiyetini bildiren ilk yerlerdi. Tigranes'e bağlı kalan diğer eyalet ve vassallar (Syria ve Cilicia Pedias (= Κιλικία Πεδιάς, Ovalık Kilikya) ise bulundukları konumlarını terk ederek emirlerindeki kuvvetlerle birlikte Tigranes'in yanına çekildiler (App. *Syr.* 48-49; 70; Cass. Dio XXXVI. 2. 5; Plut. *Luc.* XXIX. 5-6; Oros. *hist.* VI. 3. 7;). Tigranes vassal ve müttefiklerinin terk

ettiği bazı topraklar ise Roma yanlılarına bağışlandı (*Antiokhos X. Eusebes Philopator'un oğlu Seleukos Prensi Antiokhos XIII Eusebes*) (App. Syr. 49; 70; Iust. XL. 1. 1-4; 2. 2-3).

Armenia Krallığı'nın Romalılarla daha ilk karşılaşışında siyasal bütünlüğünün hemen çözülmeye uğraması, özellikle güney kesimlerinin, Akdeniz kıyısında yer alan toprakların elden çıkmasının ardından geri dönülemez bir süreç başlamıştır. Yakındoğu'daki iki önemli rakibinden birisini böyle tek bir hamlede yok eden Roma için işler daha da kolaylaşmıştır. Nitekim Yakındoğu'nun önemli limanları ve doğu-batı yönlü ticaret yolları Roma kontrolüne girmeye hazırdır.

Lucullus, Tigranocerta'yı ele geçirip yerle bir ettikten sonra MÖ 69/68 yılında Gordyene'de kışlamış, Tigranes-Mithridates ikilisi ise Roma'ya karşı yeniden bir ordu kurmak, asker toplamak, silah imal etmek ve erzak temin etmekle geçirmişlerdir. Tigranes söz konusu süreci daha tecrübeli ve yetenekli olması nedeniyle tamamen Mithridates'e bırakmıştır. Mithridates, Tigranesle birlikte Armenia'nın kuzeyinde bulunduğu sırada, kasaba kasaba dolaşarak, daha küçük ve mobilize bir ordu kurdu. 70.000 kişilik olduğu ifade edilen ordu, Kafkasya'nın ve Armenia'nın insan kaynakları kullanılarak oluşturulmuştu. Ancak Mithridates ve Tigranes'in önceki ordularına göre daha küçük kalıyordu (App. *Mithr.* 87; Mem. 58. 1; Cass. Dio XXXVI. 1. 1; Magie 1950: 344).

Eupator Roma ile girdiği savaşlarda yaşadığı daha önceki tecrübelerine dayanarak çok büyük, hantal, askerlik yeteneğinden yoksun, kolay kolay savaşmayı bırakmayan, tecrübesiz ve profesyonel olmayan bir ordudansa kontrol edilmesi daha kolay, küçük ancak etkili bir ordu kurmayı tercih etti. Bu durum Eupator'un biraz da olsa rakibini analiz edebildiğini kusursuz işleyen Roma savaş makinesini kendisine örnek aldığını gösterecekti (App. *Mithr.* 87).

Mithridates ve Tigranes ikilisi Roma ile karşılaşacakları ikinci savaşta sadece yeni bir ordu toplamıyor, Mithridates'in daha önce de müttefiklik ilişkisi kurduğu Parthlara bir kez daha başvurarak ve onlara Armenia Krallığı'nın bazı parçalarını vermeyi vaadederek Roma karşısında yardımlarını sağlamaya çalışıyorlardı. Ancak söz konusu antlaşma teklifini öğrenen Lucullus'un da Parthia Kralı ile temas kurarak tehdit ettiği ve dostluğu karşısında hediyeler teklif ediyordu. Her iki tarafa da kesin bir cevap vermeyen Parthia Kralı'nın çareyi iki tarafla da gizli antlaşmalar yapmakta bulduğunu, durumun

gidişatına göre pozisyon almaya çalıştığını görüyoruz. Ancak Parthia Kralı'nın ikircikli tutumu, Roma tarafından fark edilmiş, Lucullus nazarında hedef tahtasına konulan bir diğer Yakındoğulu kral olmuştur. Sonuç olarak Parthia kralı tarafsız kalmıştır. (App. *Mithr.* 87; Mem. 58. 2; Sall. *Hist.* IV. 58-69; 69. 15-16; 18-23; Cass. Dio XXXVI. 1. 1-2; 3. 1-3; Plut. *Luc.* XXX. 1-2; Eutr. VI. 9).

Tigranes-Mithridates ikilisi üzerine yürümeye karar veren Lucullus, bu doğrultuda harekete geçti. Pontos'ta bıraktığı Sornatius'a haber göndererek Pontos'taki Roma güçleriyle yanına gelmesini istedi. Ancak Lucullus'un başından beri problemli ordusu burada da sorun çıkardı. Disiplinsiz ve arsız Fimbria birlikleri ile karışan Lucullus'un *legion*ları Mithridates ile yaptıkları savaşlarda hem yorulmuş hem de giriştikleri insanlık dışı yağma ve talanla da iyice şımarmış ve arsızlaşmışlardı. Bırakın Lucullus'a katılmayı fazla zorlanırlarsa Pontos'u terk edecekleri tehdidini savurmuşlardır (Plut. *Luc.* XXX. 3-4).

Parthia seferini bu yüzden iptal eden Lucullus, MÖ 68 yazında Tigranes ve Mithridates ittifakı üzerine yürümek için hazırlığa başlamıştır⁷⁵. Ancak Lucullus Parthlara savaş açmaya karar verdiği dönemde Pontos'dan haber beklerken bir taraftan da mutedil hava koşullarını kollayıp hatta neredeyse yazın yarısına kadar beklemiş olabilir. Lucullus'un sefer düzenlemek istediği Tauris Dağları'nın kuzeyinde yer alan Armenia'nın yukarı kesimleri Romalıların o sırada bulundukları Gordyene Bölgesi'ne⁷⁶ göre henüz daha soğuk olduğu antik kaynaklarca ifade edilir. Nitekim ordu yürüyüşüne başlayıp güneydoğu Taurislerin kuzeyine geçince hala olgunlaşmamış tahılla kaplı ovaları bulunca Lucullus'un morali bozulmuştur (Plut. *Luc.* XXXI. 1; Cass. Dio XXXVI. 4. 2).

⁷⁵ Tigranes Magnus MÖ 95 yılında henüz 45 (Tigranes MÖ 141 ila 139 arasında doğduğu ifade edilir) yaşındayken tahtına oturduğu Armenia Krallığı, Hellenistik Doğu'nun önemsiz, uzak ve küçük bir parçasıdır. Aryan/Pers geleneği ile kültürel, etnik, siyasi ve dini bağları bulunan krallık, önceki satırlarımızda da bahsettiğimiz üzere II. Tigranes tarafından büyütülmüştür. Daha önce saraylarında tutsak edildiği, Yakındoğu'nun en büyük gücü Parthia Krallığı'nın sarsıntılı bir dönemini iyi değerlendirip, gücünü ve hâkimiyetini kabul ettirmesi, Cappadocia meselesinde Mithridatesle birlikte hareket edip bir Roma müttefiki krallığa savaş açması, Cappadocia ve Cilicia'dan zorunlu göçler yaptırarak bu bölgelerin demografisine, sosyal ve ekonomik yapısına müdahale etmesi, hâkimiyet sahasını en batıda Syria/Phoenikia hattına kadar ulaştırıp Akdeniz'e ile sınır olması, Gordyene ve Mesopotamia'nın işgal edip Kafkasya'da Albania ve Iberia'ya kadar egemenliğini kabul ettirmesi, Romalıların onu bir tehdit olarak algılaması için fazlasıyla yeterliydi. Şimdi alenen amansız düşmanları Eupator ile birlikte savaşması Tigranes'in cezalandırılmasını gerektiriyordu (Strab. XI. 14. 15; Iust. XXXVIII. 3. 1; Grousset 2005: 82; Arslan 2007: 373 vd.).

⁷⁶ Bugün Van Gölü'nün güneyi, Şırnak İli'nin Botan bölgesi.

Doğu Anadolu'nun Toros Dağları ve Van Gölü'nün ayırdığı kuzeyi ve güneyi arasındaki ısı farkının bu kadar bariz olması normaldir. Güneyden kuzeye yükseltinin giderek artması, iklim koşulları ve tarımsal faaliyetleri de etkiler. Nitekim Romalıların hazırlandığı sefer hem daha önceki yenilgilerinden ders almış Tigranes-Mithridates ikilisinin başarılı stratejileri hem de iklim koşullarının Lucullus'un beklediğinden daha sert olması sebebiyle başarısızlıkla sonuçlanacaktır.

Tigris platosunu izleyip güneydoğu Taurisleri aşarak Kuzey Armenia vadilerine ulaşan⁷⁷ Lucullus'u Mithridates ve Tigranes'in küçük ama mobilize birlikleri beklemektedir. Nitekim Armenia-Pontos kuvvetleri, Roma ordusuyla açıkta savaşmaktan kaçınacak, aralarında hep bir miktar mesafe gözeterek vurkaç taktiğiyle kayıp verdimeyi amaçlayacaktır. Roma ordusunun geri hatlarına saldırıp ikmal yollarını vurmak, kendi güçlerini sarp tepelere ve müstahkem mevkilere konumlandırarak Roma ağır piyadesini ile karşılaşmadan ve sahip oldukları etkili süvari gücü ile ani baskınlar düzenleyerek savaşı sürdürmek ana plandır (Cass. Dio XXXVI. 5. 1-2; App. *Mithr.* 87; Arslan 2007: 409).

Mithridates'in Armenia topraklarında Romalılarla ikinci karşılaşması bir sinir harbi, sabır sınavı ve yıpratma savaşı taktiklerinden oluşuyordu. Geçtikleri yerlerde yerleşim yerlerini, Romalıların ikmal sağlayabileceği noktaları yok ederek onları daha fazla Armenia'nın iç kesimlerine çektiler. Belirli bir ordugâhları yoktu. Bu yüzden mobilize birliklerdi. Sarp tepelere konumlandıkları ordugâhlarına ağır Roma piyadesinin ulaşması zaman alıyordu ve bu sırada Romalıları kayıplar verdiriyorlardı. Lucullus ise ulaşabildiği yerleşim birimlerini yok ederek ittifakı birebir savaşa çekmeye çalışıyor ancak Eupator tarafından planlanmış, Tigranes'in de sadakatle uyduğu plandan her iki taraf da ödün vermeden Romalıları gittikçe daha fazla yıpratıyorlardı. Mithridates'in uzmanlık alanı olan zehir, burada da kullanılıyordu. İttifakın oldukça etkili, atlı okçuları zehre bulanmış oklarıyla Romalıları saldırarak aynı zamanda bir biyolojik savaş örneği de sergiliyordu. Başarıyla icra edilen bu gerilla savaşında düşmanla yakın temasa girmeden savaşmak, açık alanda kalmamak, engebeli coğrafyanın avantajını kullanmak, yüksek noktalardan aşağıdaki ve açıktaki savunmasız düşmanı vurmak temel stratejiydi.

⁷⁷ Çarpışmaların gerçekleştiği saha için Muş Ovası önerisi yapılır (Magie 1950: 1217 dn. 48).

Daha önceki karşılaşmalarından iyi dersler çıkardığı anlaşılan Mithridates bu plandan asla ödün vermiyordu (Cass. Dio XXXVI. 5. 1-2; App. *Mithr.* 87; Plut. *Luc.* XXXI. 2).

Oldukça güç koşullarda sürdürdüğü Armenia seferini tek bir hamle ile bitirmeye çalışan Lucullus, Tigranes'in Arakses Vadisi'nin güney Kafkasya'da yer alan bir diğer krali başkenti Artaksata'ya⁷⁸ (Ἀρτάξατα, Ἀρταξιάσατα) saldırarak hem homurdanan ordusu için ganimet hem de kendisi için elle tutulur bir sonuç almak istedi. Diğer taraftan Artaksata, Tigranes'in ailesinin de barındığı bir noktaydı ve bu suretle Tigranes'i savaşa çekip düşmanlarından en az birini yok etmeyi planlıyordu. Lucullus'un ailesini, başkentini ve hazinesini savunmak için açığa çıkacak olan Tigranes'i bir meydan savaşında yenerek yok etme stratejisi tutmuştur. Romalılar az bir kuvvetle yeniden parlak bir zafer kazanmışlardır (Plut. *Luc.* XXXI. 2-8; Cic. *Leg. Man.* IX. 23; Cass. Dio XXXVI. 6.2-3; App. *Mithr.* 87; Liv. *perioch.* 98.6; Sherwin-White 1984: 182; Can 2007: 195).

Ancak genel durum iyiye gitmemektedir. Armenia – Pontos kuvvetleri vurkaç taktiğini sürdürerek Roma ordusunu her açıdan yıpratmaya devam etmektedir. Roma ordusunun destek kuvvetleri ve iaşesi sık sık hedef alınmakta herhangi bir ikmal noktasından gittikçe uzaklaşan Romalılar için durum çekilmez bir hal almaktadır. Doğu Anadolu'nun yüksek kesimleri ve Kafkasya topraklarına ilerledikçe ağırlaşan, sertleşen ve soğuyan hava koşulları, mevsimin giderek ve hızla kışa dönmesi, Roma ordusunun daha fazla kayıp vermesine neden oluyordu. Elle tutulur hiçbir başarının elde edilemeyeşi, düşmanın yok edilemeyip üstüne kendi kayıplarının artması durumun sorgulanmasını gerektiriyordu. Lucullus'un Armenia'nın iç kesimlerinde Tigranes – Mithridates ikilisini takibi sürüyordu. Ağrı Dağı silsileleri, Doğu Anadolu ve Kafkasya'nın dar, sarp ve çetin

⁷⁸ Artaksata: MÖ 176'da Armenia Kralı Artaksias I (MÖ 189 - yak. 161) tarafından yeni başkenti olarak, Mecəməwr (Garni) nehrinin Arases'e girdiği Xor Virap tepelerinde kurulduğu Xorenatsi tarafından ifade edilir (MX 2.49). Üç tarafı sularla çevrili şehrin dördüncü tarafı bir hendek ve çitle korunan yarımada şeklindeki bir kara parçası üzerine kurulmuştur. İsmi "Arta'nın sevinci" anlamına gelir ve bölgenin Roma'ya yenilmesinden sonra Artaksias'ın konduğu Kartacalı General Hannibal tarafından seçildiğine dair antik batılı kaynaklarda anlatılan bir geleneksel anlatı vardır (Strab. XI.14.6; Plut. *Luc.* XXXI. 3-4). Artaksata, Armenia'nın önceki başkentleri olan Armavir ve Eruandaşat'a göre, çok daha kolay savunulabilir ve günün uluslararası ticaret yollarına daha yakın olması nedeniyle belirgin bir avantaja sahipti. MÖ I. yüzyılda zaten büyüklük ve güzellik konusunda bir üne sahipti. Gelişmekte olan bir ticaret merkezi olarak Hellenistik kültürün en doğudaki nüfuz noktasıydı. Antik dünyanın uluslararası transit ticaretinin önemli bir merkezi olan şehir, diğer ana arterlerle Pers, Iberia, Colchis ve Roma İmparatorluğu'nun Pontos Euxeinos'daki limanlarıyla bağlantılıydı. Artaksata kalıntıları, Ermenistan'ın başkenti Erivan'ın yaklaşık 15 km güneyinde iki höyükten oluşmaktadır. Sovyetler Birliği döneminde yapılan arkeolojik kazıların yanı sıra Traianus'un tam unvanlarını veren büyük bir Latince yazıtı ortaya çıkarılmıştır. Muhtemelen valinin sarayında bulunan bu yazıt, yalnızca Armenia Maior'un bir Roma eyaleti olarak ilhak edildiği kısa döneme (114-117) ait olabilir ve bu dönemde Artaxata başkent olarak kalmıştır (Enİr: ARTAXATA; Hewsens 1986).

vadileri, buz tutmuş nehirleri, dağlardan daha yüksek platolarında devam eden sıcak takip askerler için ise bitmek bilmez sıfırın altında soğuklar, kar yağışı, ıslanan bedenler ve uzuvlar demektir. Bu ağır kış koşullarında ıslanmak demek hipotermiden, açlıkla birleşen tükenme hipotermisine soğuk ısırığından siper ayağına varan hayati tehlike içeren pek çok semptomla baş etmek demektir. Bunlara bağlı gelişen enfeksiyon ya da sepsisin semptomları ise doku kaybı, kan zehirlenmesi, kangren, uzuv ve organ kaybı demektir. Soğuk ve kar ya da yağmur yağışı sadece askerleri değil hayvanları da etkileyen telefne yol açan bir unsurdur. On binlerin geçişinden⁷⁹ yüzlerce yıl sonra bir başka Batılı güç Doğu Anadolu'nun dağları ve ovalarında gün gün erimekte, asla pazarlık yapılmayacak Doğu Anadolu kışlarında ölüp gitmekteydiler. Doğal şartların yarattığı katlanılamaz durum askerlerin Lucullus'a giderek seferden vazgeçmek istemelerine neden oldu. Askerlerin durumu giderek yaklaşan bir isyan dalgasını doğurdu. Lucullus'un askeri yatıştırma girişimleri ise etkisiz kaldı. Hatta Roma'nın bir diğer büyük düşmanı Hannibal'in yaptırdığı Artaksata'yı ele geçirip yağmayı yerle bir etme sözü bile askeri teskin etmeye yetmedi. Sonuç itibarıyla askerler bu sonuçsuz seferin bir an önce bitirilmesini istiyorlardı. Dolayısıyla Lucullus Armenia seferini sonlandırıp geri çekilmeye karar verdi (Cass. Dio XXXVI. 5.2; 6. 1; 16. 1-3; Plut. *Luc.* XXXII. 1-3; XXXIII. 3-4; XXIV. 2; Liv. *perioch.* 98.6; App. *Mithr.* 87; Cic. *Leg. Man.* IX. 24; Arslan 2007: 414-415 dn. 1802-1803; Lee 2007: 233; 249; Mayor 2013: 350 vd.).

Romalıların geri çekilişinin ardından Tigranes kaybettiği topraklarda eski hâkimiyetini yeniden tesis etmeye başladı. MÖ 68/67 kışında geri çekilen Lucullus, Taurisleri aşarak kuzey Mesopotamia'daki Mygdonia'ya⁸⁰ gelmiştir. Mithridates ise

⁷⁹ On binlerin karşı karşıya olduğu hipotermi muhtemelen yiyecek eksikliği ve ısıнын artık üretilmeyeceği düzeyde bitkinliğe maruz kalınan tükenme hipotermisidir. Tarih boyunca mağlup ya da muzaffer pek çok ordunun, uzun yürüyüşler yapmak zorunda kalan askerlerin başına gelen bu olay uyku, uyuşukluk, hareket etmeme isteği, bilinç ve organ kaybı olarak tanımlanabilir. 35° C'nin altına düşen çekirdek vücut sıcaklığı olarak tanımlanır. Soğuk ve açlıktan yorgun düşen beden ve aşırı soğuk neme maruz kalan organların işlevini yitirmesi, deforme olması veya tamamen kaybedilmesinin yanı sıra kasılma gücünü en son kaybeden gövde kaslarının da artık cevap vermemesi, sepsis ve paradoksal soyunma ve en son genellikle kalp durması şeklinde gelen, ölümlü sonuçlanan vakalar ortaya çıkıyordu. Nabızları düşen, neredeyse hiç algılanamayan askerlerin artık bir kere düştüklerinde tekrar ayağa kalkmaları zordur. Rakamlar tartışmalı olmakla birlikte Kunaksa'dan yaklaşık 10.000 askerle yola çıkan Hellenlerin bugün, 1600 km'den fazla süren geri çekilmeleri sonrası varmayı başardıkları Karadeniz limanlarında 4000 kişi kaldıkları ifade edilir. Yolda hayatını kaybeden askerlerin çoğunun çevresel koşullardan ve soğuktan ve hipotermiden öldüğü ifade edilir (Paton 2001: 314-315; Lee 2007: 250; Guly 2011: 122-125; Brown vd. 2013: 1930-1938).

⁸⁰ Birçok bakımdan Syria'nın bir uzantısını temsil eden Helenistik kuzey Mesopotamia, Macedonia kökenli bölge adlarının Syria'ya aktarılması gibi kuzey Mesopotamia'nın bir bölgesinin adı "Mygdonia" olarak değiştirildi. Bu isim bölgedeki güçlü Macedon varlığının bir yansımasıydı (Strab. XI.14.2; XVI.1.23; Cohen 2013: 14).

emrinde yaklaşık 8 bin kişilik bir kuvvetle Pontos'a doğru yola çıkmıştır. Lucullus'un Armenia üzerine ikinci seferi ve dolayısıyla Romalıların Doğu Anadolu ve Kafkasya toprakları ile ilk karşılaşmaları hezimetle sonuçlanmıştır. Hem büyük kayıplar verilmiş hem de güçleri geriletilmiş olan Tigranes – Mithridates ikilisinin tekrar güçlerini toplayıp, otoritelerini yeniden tesis ederek kaybettikleri toprakları teker teker geri aldıkları, ardından yeniden Roma'nın karşısına dikildikleri görülür (App. *Mithr.* 88; Cass. Dio XXXVI. 8. 1-2; Plut. *Luc.* XXXII. 2-3; Mayor 2013: 353-354).

Durumu zaten tartışmalı olan Lucullus'un vaziyeti ise gittikçe kötüye gitmektedir. Her geçen gün emrindeki askerler üzerindeki hâkimiyetini kaybetmektedir. Bununla birlikte daha önce çıkarlarına engel olduğu Anadolu'daki faiz ve sömürü çetesi tarafından Roma'da aleyhine bir propaganda başlamıştır (Mayor 2013 355 vd.).

Armenia'nın kuzeyindeki neticesiz askerî harekâtından sonra Mygdonia Bölgesi'ne gelen Lucullus'un burada Armenia'nın önemli kentlerinden, İpek Yolu üzerinde bulunan Nisibis'i kuşattığı görülür. Kenti Parthlardan ele geçiren Tigranes'in burayı tahkim ettirip önemli hazinelerini burada sakladığı görülür. İpek Yolu ticaretinde kilit bir konumda olan Nisibis, Edessa, Reshaina, Singara, Amida; Ninova ve Musul'a giden ticaret yolları üzerindeydi ve kent tamamen Romalıların eline geçtiği zaman imparatorluk devrinde Sasanilerle ciddi çekişmelere neden olacaktı (Strab. XVI. 1. 23; Plut. *Luc.* XXXII. 3; Manandyan 2007: 37-38; Demir-Keçiş 2017: 2-3).

Dolayısıyla Nisibis'in söz konusu özellikleri ve stratejik öneminden ötürü Lucullus, kuzey Armenia seferinden dönüşte burayı hedef olarak seçti. Böylelikle hem bu seferde yaşadığı başarısızlığı unutturabilecek hem de böylesine önemli bir kenti ele geçirerek askerlerine ganimet sağlamanın yanı sıra Roma'da aleyhine işleyen lobiye karşı bir koz edinecekti. Ancak Nisibis seferi başlarda beklediği gibi gitmedi; kentin iyi berkitilmiş çift sıra sırlı tuğladan oluşan surlarını aşmak çok zordu. Üstelik iyi savunuluyordu ve kenti savunanlar da bu alanda mahir kimselerdi. Tigranes'in kardeşi Gouras ve Mithradates'in generallerinden Kallimakhos (Amisos'u Lucullus'a karşı başarıyla savunmuştu) tarafından korunan kentin dış surlarının ve iç surlarının önünde yer alan hendekler de Romalıları yeniden güç zamanların beklediğini gösteriyordu (Plut. *Luc.* XXXII. 3-5; Cass. Dio XXXVI. 6. 1-3; Mayor 2013: 352-353).

Uzun ve zorlu bir kuşatma geçiren Nisibis, başarıyla Romalıları karşı direnmiş ancak yaklaşan ve gittikçe ağırlaşmakta olan kış koşullarından ötürü (MÖ 68/67) Lucullus'un taktiksel geri çekilişi kenti savunanların rehavete kapılmalarına neden olmuş, kent, uğradığı yağmurlu ve fırtınalı bir gece baskını sonrası Roma güçlerine teslim olmuştur (Cass. Dio XXXVI. 7. 1-4; 8. 1; Plut. *Luc.* XXXII. 5; XXXVI. 7; Eutr. VI. 9; Fest. *Brev.* XV; Oros. *hist.* VI. 3. 7; Mayor 2013: 352-353).

Nibis'i ele geçiren Lucullus, Tigranes'in burada saklamakta olduğu hazinlerinin önemli bir kısmına el koymuştur (Cass. Dio XXXVI. 7. 4; 14. 3; 17. 2). Lucullus, Mithridates'i kesin şekilde yenilgiye uğratmak üzere Armenia topraklarına gelmesine rağmen başarısız olmuştu. Armenia Maior üzerinden Pontos'a dönen Mithridates yolu üzerindeki Roma güçlerini yenilgiye uğratıp kılıçtan geçirerek kaybettiği topraklarını geri kazanmaya başladı. Mithridates'in yaklaşık üç sene sonra krallığına geri dönüşü bu süre zarfında Roma egemenliğinin yarattığı nefretten ötürü burada yaşayan halkların onu coşkuyla karşılamasına neden oldu. Mithridates söz konusu süreçte Armenia Maior ve Pontos'ta bulunan Roma güçleri üzerine yürüyerek onları bertaraf etmeye girişti (Cic. *Leg. Man.* IX. 24-25; Cass. Dio XXXVI. 9. 1-5; 10. 1-3; App. *Mithr.* 88).

Lucullus emrindeki *legion*larla Mithridates Eupator'u takip ederken Anadolu'nun dört bir tarafında savaşlar yürütmüş, kentler işgal etmiş, ordusunu bir arada tutabilmek için işgal ettiği kentlerde yağmalara izin vermiş bir Romalı general ve valiydi. Bu yağma ve katliamlar çağının kaçınılmaz gerçeklikleri olarak bir tarafta durmaktadır. Ancak aynı Lucullus başka bir tarihsel gerçekliğe de sahipti. Daha önceki satırlarda belirttiğimiz üzere Anadolu'nun batısı (*Provincia Asia*) Roma hâkimiyetine girdikten sonra Romalı iltizam şirketleri, banker ve tefecileri Anadolu'ya doluşmuştu ve uyguladıkları vergi toplama ve yüksek faizle borç verme politikaları ile Anadolu'da çok ciddi sosyal ve ekonomik problemlere sebep olmuşlardı. Lucullus ise bu kanayan yarayı görmüş yaptığı düzenlemelerle söz konusu düzene karşı gelmiş, tüm bu grupların faaliyetlerine engel olmaya çalışmıştı. İç içe geçmiş ilişkiler ağı, çeşitli çıkar grupları, rüşvet, iltimas, adam kayırma ile müsemma Roma iç politikası için marjinal çıkışlar her zaman tehditti ve bu iç politikanın oldukça yozlaşmış unsurları Romalı çeşitli kademelerden memurlar, devlet adamları, politikacılar, iş adamları ve askerler her türlü marjinal çıkışı tehdit kabul ediyor zincirleme gelişecek olaylar için marjinal fikri, fikri ortaya atan kişi ya da kişileri gözlerini kırpmadan politik ya da fiziksel olarak yok ediyorlardı. İşte Lucullus, yaptığı

düzenlemelerle adeta arı kovanına çomak sokmuş, birçok üst düzey Romalının tepkisini çoktan üzerine çekmişti. Parayla satın alınmış ve yozlaşmış onlarca Romalı devlet adamı ve *tribunusu* bir an önce Lucullus'tan kurtulmak için plan yapıyordu. Bununla birlikte Lucullus'un elindeki yetkiler ve idaresindeki eyalet valilikleri, Roma'nın ihtiraslı siyasetçilerini azdırmaya yetiyordu. Söz konusu bu yozlaşmış kitlenin, Anadolu ve Kafkasya'nın (Galatia, Paphlagonia, Pontos, Armenia, Colchis) bereketli topraklarında zenginlik, şöhret ve güce kavuşmak için girmeyecekleri ilişki, yapmayacakları ayak oyunu yoktu. Roma siyaset ve bürokrasinin tüm bu hal ve şartlarının yanısıra Lucullus'un son Armenia seferinde net bir sonuç alamayışı, son darbeyi indirmek için geriletliği Pontos Kralı'nı bırakın yakalamayı yeniden toparlanması ile sonuçlanan mücadelesi, neticesiz kuzey Armenia seferi ve nihayet bu sefer sonrası Tigranes ve Mithridates'in kaybettiği toprakları geri alışı, Lucullus için çemberin kapanmasına neden oldu. Sonuç olarak Lucullus'un sahip olduğu yetkiler, hem de çıkar gruplarına karşı yaptığı düzenlemeler ve başarısız askerî harekâtlarından ötürü yeterince düşman edinmişti ve onun bir an önce elemine edilmesi gerekiyordu (Plut. *Luc.* XXXIII. 4; XXXIV. 4; Debevoise 1938: 47; Chahin 2001: 204; Holland 2005: 198; Arslan 2007: 421; Mayor 2013: 355)

Bu bağlamda Lucullus'un öncelikle elinde bazı valilikler (MÖ 68, *Provincia Asia*, *Provincia Cilicia*) alınmıştı (Cass. Dio XXXVI. 2. 2-3; 15. 1; Plut. *Cic.* XXIX. 3-4), görev bölgesi olarak sadece *Provincia Bithynia* ve *Pontos*⁸¹ kalmıştı.

Nitekim tarihler MÖ 67 yılını gösterdiğinde, yukarıda tasvir ettiğimiz yapı, Lucullus'a son darbeyi vurmak üzere harekete geçti. İlk hamle, sözü geçen bir *tribunus plebis* olan Lucius Quintus Gabinius'dan geldi. Gabinius, *Senatus*'a bir yasa tasarısı sunarak Lucullus'un görevden alınmasını sağlayacak birtakım suçlamalarda bulundu. Buna göre Lucullus, daha fazla zenginlik ve güç hırsıyla hareket ederek asıl yapması gereken görevleri yerine getirmemiş, emre itiaatsızlık etmiş, dolayısıyla savaşı uzatarak Roma'nın asıl düşmanlarının tekrar güçlenmesine neden olmuştu. Ayrıca boyun eğdirmesi için gönderdiği krallıkları soyarak ve yağmalayarak kişisel servet edindiği de Gabinius'un iddiaları arasındaydı. Hatta Tigranocerta'yı ele geçirmesine rağmen

⁸¹ Pontos, Mithridates ölünceye kadar resmen Roma eyaleti olmamış, kral her seferinde bir şekilde dönmeyi başarınca yerel halk her zaman Mithridates'ten yana tavır almıştır (Cass. Dio XXXVI. 9. 1-2; Cic. *Leg. Man.* IX. 24-25).

Tigranes'i takip edip yok etmeyerek kralın sarayını ve başkentini yağmalamakla meşgul olmakla suçlanıyordu. Bu arada Lucullus'a saldıran yalnızca Gabinus değildi. Baştan beri kendi ordusunun içinden de yoğun bir muhalefet onu sürekli köşeye sıkıştırmaya çalışıyordu (App. *Mithr.* 90; Plut. *Luc.* XXIV. 3; XXXIII. 4; XXXIV. 3-5; Cass. Dio XXXVI. 2. 1-2; 16. 1; 3; Cic. *Leg. Man.* IX. 23; Vell. II. 33. 1; Magie 1950: 345; 348).

Lucullus hakkında suçlamalarla dolu bu önerenin yegâne amacı ondan bir şekilde kurtulmaktı. *Lex Gabinia*, *Senatus*'da kabul edildi ve Lucullus bütün görev ve yetkilerinden azledildi. Emrindeki askerler görev sürelerini doldurdukları gerekçesiyle emekliye ayrıldı. Paralı askerlerin bir kısmı ücretleri ödenerek dağıtılırken bir kısmı da Manius Acilius Glabrio emrine verildi. (Plut. *Luc.* XXXIII. 5; XXXV. 3-4; App. *Mithr.* 90; Cass. Dio XXXVI. 14. 3; Cic. *Leg. Man.* IX. 26).

Tüm bu tedbirlerin ve uygulamaların yanı sıra *Provincia Bithynia* ve *Pontus* valilikleri ile Mithridates ile yürütülecek savaşın komutası ve Roma kuvvetleri komutanlığı Lucullus'un elinden alınarak MÖ 67 yılı *consulleri* Manius Acilius Glabrio ile Gaius Calpurnius Piso'nun emrine tahsis edildi (Plut. *Luc.* XXXIII. 5; Cic. *Leg. Man.* IX. 26; Cass. Dio XXXVI. 14. 4).

Roma cephesinde bu olaylar olurken Tigranes – Mithridates ikilisi krallıklarını ele geçirip eski otoritelerini yeniden tesis etmişler, ardından Cappadocia'yı yağmalayıp Ariobarzanes'i kovmuşlardı (App. *Mithr.* 91; Cass. Dio XXXVI. 17. 1; Plut. *Luc.* XXXV. 5; Cic. *Leg. Man.* II. 5; V. 12; Magie 1950: 349).

Roma kartalları ise Tigris ve Euphrates boylarından Halys'e doğru geldikleri hızla geri çekilmişlerdi. Cappadocia elden çıkmış, *Provincia Asia* yeniden tehdit altına girmişti. MÖ 74 ve 67 yılları arasındaki Anadolu'nun politik görünümünde hemen hiçbir değişiklik olmamıştı. Onlarca kent bir gecede el değiştirmiş, binlerce insan öldürülmüş, kentler yağmalanıp soyulmuş ama sonuç olarak o sıralarda Anadolu'daki üç büyük gücün konumu MÖ 74 öncesine dönmüştü. Lucullus'un yerine atanan Glabrio, emrindeki kuvvetlerle birlikte Mithridates'in işgali altındaki Cappadocia'ya giderek onunla savaşmayı düşündü ancak bunu göze alamadı. Cicero'ya göre Glabrio, böylesine bir görevi üstlenecek, Roma'ya, Eupator karşısında nihai zaferi kazandıracak güç ve yetenekten yoksundu. Cilicia *proconsullüğüne* atanan Q. Marcius Rex ise emrindeki üç *legionla* eyaletinde kalmayı yeğledi. Sonuç olarak Akdeniz'in tartışmasız yeni hâkiminin

Anadolu’da generali olmayan bir ordu ile ordusu olmayan bir generalden müteşekkil durumu, prestijini zedeliyordu. Bir zamanların kudretli ve başarılı generali Lucullus’un uğradığı bu hezimet, sadece dik başlılığı ve inatçılığı ile emrindeki askerlerin itaatsizliği ve ahlaksızlığından değil ne savaşı devam ettirebilen ne de barışı muhafaza edebilen tereddütler içindeki Roma oligarşisinin yozlaşmışlığı yüzündendi. Nitekim Roma’nın Tigranes ve Lucullus ile yürüttüğü savaşlar ve düştüğü onur kırıcı durum Cumhuriyet’in devrilmesini hızlandırdı. Tarih şimdi bir başka generali çağırıyordu. Roma’nın zorlu ve inatçı iki düşmanıya mücadele edebilecek yegâne muhteris kişilik, tarih sahnesine çıkmaya hazırdı. Roma oligarşisini yıkan Pompeius, Cumhuriyet son nefesini vermeye hazırlanırken Roma’nın *Asia Minor*’da sönmek üzere olan saygınlığını ve azalan enerjisini yeniden canlandıracaktı (Cic. *Leg. Man.* II. 4-5; V. 12; IX. 26; XV. 45; App. *Mithr.* 88-90; Plut. *Luc.* XXXV. 1-6; Cass. Dio XXXVI. 14-17. 1; Magie 1950: 345-348; Günaltay 1951: 509-510; Marshall 1972: 902; Williams 1984; Arslan 2007: 431 vd.).

2.3. Pompeius’un Anadolu’yu Yeniden Dizaynı ile Dengelerin Değişmesi, Kafkasya ile İlk Temas

MÖ 67 yılına gelindiğinde Doğu Akdeniz, tıpkı bugünlerde olduğu gibi adeta kaynayan bir kazanı andırıyordu. Sarsılan itibarına ve otoritesine rağmen Akdeniz’in tartışmasız hâkimi konumundaki Roma Cumhuriyeti, o sıralarda iki büyük problemle uğraşmaktaydı. Bunlardan ilki ve en önemlisi daha önceki satırlarda bahsettiğimiz Pontos Kralı Mithridates Eupator ve damadı Armenia Kralı Magnus Tigranes’in yürüttükleri Roma karşıtı politika ve faaliyetlerdi.

Söz konusu düşmanlara karşı Lucius Licinius Lucullus tarafından yürütülmüş birinci Armenia seferinde Tigranocerta işgal ve tahrip edilmişse de ikinci Armenia seferinde başarısız olunmuş, Tigranes ve Mithridates kaybettikleri toprakları geri alarak eski otoritelerini tekrar tesis etmişlerdir. Bu başarısızlığın ardından, arkasında kişisel hatalarının yanı sıra Roma’nın süreci iyi yönetememesi, emrindeki *legion*ların isyan edişi, aç kurtlar gibi ona saldırmayı bekleyen, çıkarlarına engel olduğu Roma’daki rüşvet ve faiz çetesinin faaliyetleri olan Lucullus, *Senatus*’un emri ile görevden alınmıştır (Plut. *Luc.* XXXIII. 5; XXXV. 3-4; App. *Mithr.* 90; Cass. Dio XXXVI. 14. 3; Cic. *Leg. Man.* IX. 26; Günaltay 1951: 509-510; Marshall 1972: 902; Williams 1984).

Ancak Lucullus'un yerine atanan iki general (Bithynia *proconsulü* Glabrio ile Cilicia *proconsulü* Marcius) ise bu denli önemli, iki büyük düşmana karşı bir savaş verecek kapasitede değildir (Cic. *Leg. Man.* II. 5).

MÖ I. yüzyılın ikinci yarısında Roma'nın çözmek zorunda olduğu diğer büyük sorun ise Akdeniz'i kasıp kavurmakta olan korsan problemidir. Özellikle I. Mithridates Savaşı'ndan sonra Mithridates'in Roma'ya karşı her satıhta sürdürdüğü mücadelenin bir sonucu olan korsanlık problemi, çığ misali, giderek büyüyen ve yıkıcı hale gelen bir sorun haline gelmiş, Akdeniz ve kıyılarında can ve mal güvenliğini neredeyse tamamen ortadan kaldıran bir güce erişmiştir. Ancak bu sorunun sebebini sadece Mithridates ve onun Roma karşıtı faaliyetlerinde aramak doğru olmayacaktır. Mithridates savaşları ve Romalıların Anadolu'da yürütmekte oldukları vergi politikaları yüzünden politik, sosyal ve ekonomik denge bozulmuş, fakirleşen ve köleleşen halk her geçen gün derinleşen korsan sorununun bir parçası olmuştur. Bu öylesine yıkıcı bir boyuta gelmiştir ki kentler, kentlerin yöneticileri hatta bizzat Romalı devlet adamları ve askerler, Roma donanması ve ordusu dahi bu soruna dur diyememiştir. Akdeniz adalarında ve kıyılarında yaşayan halk soyulmuş, katledilmiş, köyleri kentleri yağmalanmış, esir edilip pazarlarda satılır hale gelmiştir. Kentler boşalmış, Akdeniz'de ticaret ve seyahat durma noktasına gelmiş, hatta korsanlar Ostia limanına kadar akınlar düzenlemişlerdi. Kendilerine mesken olarak Cilicia Tracheia yöresini tutan korsanlar coğrafyanın dezavantajlarını kullanarak ulaşılmaz olmayı başarmışlardır (Oros. *hist.* VI. 4. 1; App. *Mithr.* 63; 91-93; Bell. Civ. II. 1; Vell. II. 31. 2; Flor. *epit.* I. 41. 1-3; Plut. *Pomp.* XXIV. 1-5; XXV. 1; Cass. Dio XXXVI. 20. 1-4; 21. 1-3; 22. 1-2; 23. 1-2; Oros. *hist.* VI. 4. 1; Liv. *perioch.* 99.3; Arslan 2007: 435 vd.). Bu sorunu kökten halletmek isteyen Romalılar, MÖ 67 yılında *Lex Gabinia de piratis persequendis* çıkararak başına da ünlü General Gnaeus Pompeius'u getirmişlerdir (App. *Mithr.* 94; Liv. *perioch.* 99.3; Vell. II. 31. 2; Flor. *epit.* I. 41. 7).

Harita 13. MÖ I. yy'da Roma Cumhuriyeti

(Scarre 1995: 29'dan uyarlanan harita)

Üç yıllığına görevlendirilen Pompeius'un yetkileri muazzamdı ve her türlü suistimale açıktı. Doğası ne olursa olsun *Senatus* için aslında oldukça endişe vericiydi. Denizde, Herakles Sütunları'na (Cebelitarık Boğazı) kadar bütün Akdeniz emrine verilmiş, karada ise kıydan içeriye 400 *stadialık* bir uzaklığa kadar yetki tanınmıştı. Generalin yetki tanımı *imperium infinitum*dur. Yani Roma dünyasının çok azı bu muazzam emirden muaf tutulmuştu. Akdeniz'deki tüm krallara, devletlere, kentlere, adalara Pompeius'a ellerinden gelen her türlü yardımı vermeleri için mektuplar gönderilmiş, istediği zaman ve istediği kadar askeri silah altına alma, istediği miktarda parayı toplayabilme, istediği savaş gerecini edinebilme yetkisi tanınmıştır. Pompeius'un bu neredeyse sınırsız gibi görünen yetkilerinin yanı sıra antik kaynaklarda farklı rakamlar verilse de yaklaşık 120.000 piyade ve 4000 süvariden oluşan kara ordusunun yanı sıra 270 gemi, *Senatus* üyesi olan ve *legatus/praetor* olarak atanan 24 kişiden oluşan temsilci heyeti ile o zamana dek görülmemiş miktarda askeri güç de Pompeius'un emrine tahsis edilmiştir (Plut. *Pomp.* XXV. 2-3; XXVI. 1-4; App. *Mithr.* 94; 114; *Bell. Civ.* II. 1; Cass. Dio XXXVI. 36a-37. 1; Vell. II. 31. 2-3; 32. 4; Flor. *epit.* I. 41. 7; Gabrielsen 2003; Arslan 2007: 435-440; 444).

Taninan yetkiler ve emrine verilen maddi güç, Romalıların korsan meselesini ne kadar ciddiye aldıklarını göstermektedir. Akdeniz'i 13 bölgeye ayırıp temsilcileri arasında paylaştıran Pompeius, güç ve görev dağılımı yaparak üç ay gibi bir sürede Akdeniz'deki tüm korsan sorununu halletmiş, yüzlerce gemi ele geçirilip binlerce korsan bu mücadele esnasında öldürülmüştür (Plut. *Pomp.* XXVII.4; XXVIII. 1-2; App. *Mithr.* 96; 114; *Bell. Civ.* II. 1; Vell. I. 41. 14-15; II. 32. 4; Strab. XIV. 3.3; 5. 2; Flor. *epit.* I. 41. 12-15; Cass. Dio XXXVI. 37. 3-5; Oros. *hist.* VI. 4. 1; Arslan 2007: 443 vd.).

İşte böylesine geniş yetkilerle ve maddi imkânlarla donatılan Pompeius, MÖ I. yüzyıl sonunda Roma'nın karşılaştığı iki büyük problemten birisi olan korsan sorununu umulandan da kolay hallederek (Oros. *hist.* VI. 4. 1; Arslan 2007: 446 dn. 1920) bir diğerinin, Mithridates - Tigranes ittifakının üzerine yürümek için hazırlığa girişmiştir.

Pompeius'un korsan problemini hızlıca ve etkin bir şekilde halletmesi kendi adına Roma'da olumlu ve ümitvar bir hava yaratmış, bunun üzerine halk *tribunusu* Gaius Manilius, *Senatus*a yeni bir yasa tasarısı ile gelmiştir (MÖ 66) (Plut. *Pomp.* XXX. 1; Cass. Dio XXXVI. 42. 1-4; Cic. *Leg. Man.* XXIV. 69; Liv. *perioch.* 100.1; App. *Mithr.* 97).

Bir yıl önce Lucullus'u görevden almak için sunulan *Lex Gabinia*'nın genişletilmiş hali olan yasa, Bithynia *proconsulü* Glabrio ile Cilicia *proconsulü* Marcius'u görevden alıp yerlerine Pompeius'u atamış, Anadolu'daki Roma güçlerini de emrine vererek öncekinden çok daha geniş yetkilere haiz yeni bir yasa biçiminde ortaya çıkmıştır. Nitekim *Senatus* uzun süredir büyük sıkıntılara yol açan korsan sorununu halledebilen Pompeius'un 23 yıldır Roma'nın başına bela olmuş Mithridates'i ve müttefiki Tigranes'i de yok edebileceklerini düşünmektedir (Plut. *Pomp.* XXX. 1; Cic. *Leg. Man.* II. 4; 6; V. 12; VII. 19; XXIV. 69; Liv. *perioch.* 100.1; Cass. Dio XXXVI. 42. 1-4; App. *Mithr.* 97).

Romalılar, en az Mithridates'in kendilerinden nefret ettiği kadar Mithridates'ten nefret ediyorlardı. Bir gecede binlerce Romalıyı öldüren Mithridates Roma karşısında zaman zaman mağlup olup ordusunu ve ülkesini kaybetse de bir şekilde geri dönmeyi başarıyor, küllerinden yeniden doğuyordu. İşte Romalılar bu hırslarından olsa gerek Pompeius'a *Lex Gabinia*'nın tanıdığı uçsuz bucaksız yetkilerinin üstüne *Lex Manilia* ile adeta tek adam yetkileri veriyorlardı. Cumhuriyet son günlerini yaşarken, Pompeius'a verilen bu yetkiler içeriden de ciddi eleştirilere konu olacaktı. Ancak destek verenler

çoğunlukta idi. Nitekim ölümü ile Cumhuriyet'in yıkımını başlatan Iulius Caesar, *Lex Manilia*'ya Marcus Tullius Cicero ile birlikte en büyük desteği verecekti (Sherwin-White 1994: 251). Sonuç olarak Pompeius'a tanınan yeni yetkilerle birlikte görev sahalarına Phrygia, Lycaonia, Galatia, Cappadocia, Cilicia, Colchis ve Armenia ekleniyor, *Lex Gabinia* ile birlikte sahip olduğu *legatus*lara ek atamalar yapabiliyor, Italia hariç Roma'nın hemen hemen bütün kara ve deniz güçleri emrine veriliyordu (Plut. *Pomp.* XXX. 1-3; 5-6; Cic. *Leg. Man.* XXIV. 69; *Mur.* XVI. 34; *Dom.* VIII. 19; Liv. *perioch.* 100.1; Cass. Dio XXXVI. 42. 1-4; 43.1-3; App. *Mithr.* 94; 97; Vell. II. 33. 1-2; Isaac 1990: 14; Arslan 2007: 447).

Roma, Pompeius'a tanınan neredeyse sınırsız yetkiler ve binlerce askerle, ilk kez, Cappadocia'nın doğusu ve güneydoğusunda kalıcı bir ilerleme yaratmak için doğrudan müdahale ediyordu. Roma emperyal mekanizması, Roma birliklerinin ayak bastığı herhangi bir bölgenin Roma idaresine tabi olmasını gerektiriyordu. Nitekim öyle de olacaktı. Roma, ilk kez geldiği Kafkasya topraklarına da hâkimiyetini tanıtacaktı. Nitekim Roma'nın doğu meseleleri ile kat'i şekilde ilgilenmesi, yerleşik, kalıcı politikalar üretme hevesinde olduğunu göstermesi ve bizim de esas konumuz olan Kafkasya toprakları ile bu suretle ilgilenmeye başlaması söz konusu yasa ile olacaktı.

Roma tarafında bu gelişmeler olurken yani Pompeius; Mithridates ve Tigranes üzerine yeni bir sefere çıkmaya hazırlanırken Mithridates Romalılar tarafından büyük ölçüde tahrip edilmiş, yağmalanmış ve bir süre de olsa işgalleri altında kalmış (Oros. *hist.* VI. 5. 11-12) krallığına dönmüş, topraklarında muhtelif yerlere dağılmış olan Romalıların tamamına yakınına temizlemiş, eski otoritesini tesis ederek Roma ile gireceği yeni bir mücadele için bir kez daha asker toplamaya, savaş stratejileri belirlemeye başlamış ve bu arada müttefik arayışına da girmişti (Arslan 2007: 448).

Lucullus ile olan mücadelesinde damadı Armenia Kralı Magnus Tigranes ile müttefik olan Mithridates, başarılı geçen Armenia Maior savunmaları sonrası Roma ordusunu Halys'in doğusuna sürmüşler, öteden beri hak iddia ettikleri Cappadocia Krallığı ise aralarındaki antlaşma gereği MÖ 67 yılında Tigranes tarafından işgal edilmişti (App. *Mithr.* 91; Cass. Dio XXXVI. 17. 1; Plut. *Luc.* XXXV. 5; Cic. *Leg. Man.* II. 5; V. 12; Magie 1950: 349).

Ancak bu işgal sırasında Tigranes'in Armenia'da kalan son varisi Genç Tigranes babasının yokluğunu fırsat bilerek ona karşı ayaklanmış bunun üzerine Cappadocia'dan geri dönen baba Tigranes, oğlunu Armenia'da mağlup ederek buradan sürmüş, Genç Tigranes de elindeki bir miktar askerle kayın pederi Parthia Kralı III. Phraates [= theos [θεός]], Φραάτης, Frahāt (Parth), Farhād (فرهاد) (*mod. Far.*)] sığınmıştı. Ancak Magnus Tigranes, her nedense bu ayaklanma için kendi kayınpederi Mithridates Eupator'u sorumlu tutmuş, torunu Genç Tigranes'i kendisine karşı kıskırttığını düşünerek bu yüzden Eupator'a düşmanlık beslemiştir (Cass. Dio XXXVI. 50. 1-2; 51. 1; App. *Mithr.* 104).

Tigranes ile aralarında böyle bir husumet doğması üzerine Eupator, Parthlara yanaşmaya karar verdi. Ancak bu girişimi haber alan Pompeius, karşı hamlede bulunarak Parthia kralına kendisi ile ittifak yaparak Armenia'yı istila etmesini ve Euphrates'i Parthlar ve Romalılar arasında sınır kabul etmesini teklif etmiştir. Pompeius, muhtemelen Parthlar vasıtasıyla Armenia Krallığı'nı ortadan kaldırarak, esas düşman olan Mithridates ile uğraşabilecek zaman ve enerjiyi elde etmeyi hedeflemiş olabilir. Nitekim Parthia Kralı Phraates, Pompeius'un teklifini değerlendirerek, damadı Genç Tigranes'in etkisiyle Romalılarla anlaşmış, MÖ 66 yılında Genç Tigranes'i de yanına alarak Armenia topraklarını istilaya başlamıştır (Cass. Dio XXXVI. 45. 3; 51. 1-2; Liv. *perioch.* 100.4; Iust. XLII. 4. 6; Greenhalgh 1980: 108-109).

Parthlardan da umduğunu bulamayan Mithridates bunun üzerine bu kez de Romalılardan yanaşmaya karar vermiş, bir elçi göndererek Pompeius'a ateşkes için öne sürdüğü şartları sormuştur. Ancak daha fazla ün, para ve güç peşinde koşan Pompeius, Roma'nın en büyük düşmanını kat'i şekilde yok etmeyi istemektedir ve bu yüzden Eupator'dan, Roma güçlerine kayıtsız şartsız teslim olmasını istemiştir. Mithridates Romalıların onu yakalayana ya da öldürene kadar savaşın ve takibin asla bitmeyeceğini anlamıştır. Böylelikle elindeki müttefiklik seçeneklerinin tamamını tüketen Mithridates için fazla bir seçenek kalmamıştır (App. *Mithr.* 98; Cass. Dio XXXVI. 45. 4-5; Greenhalgh 1980: 108-109; Leach 1986: 76; Seager 2003: 53 vd.).

MÖ I. yüzyıl biterken Roma ve Pontos için savaş yeniden kapıdadır. Ancak bu sefer mücadele sadece Anadolu toprakları ile sınırlı kalmayacak, Eupator'u takip eden Roma güçleri ve Pompeius'a Kafkasya kapıları da açılacaktı. Biraz merak ve keşif isteğiyle biraz da savaşın sıcaklığı ve Mithridates meselesini kökünden halletmek için Pompeius

ve Romalı güçler, kendilerini Kafkasya topraklarında bulacaklar, daha önce hiç karşılaşmadıkları halklara ve topraklara güçlerini ve hâkimiyetlerini tanıtacaklardı. Büyük Hellen Kolonizasyonu'ndan beri ilk kez Batılı bir güç Kafkasya topraklarına ayak basacaktı. Bilinen dünyanın neredeyse tamamını fethetmiş Magnus Alexander bile bu kadar kuzeye çıkmamıştı.

Pontos ile savaşın kesinleşmesi üzerine Pompeius elindeki tüm Roma güçlerinin yanı sıra *Asia Minor*'da bulunan diğer Roma kuvvetleri ve müttefik krallıkların sağladığı askerlerle yola çıkarak Lucullus'un emrindeki isyancı *legion*ların bulunduğu Galatia'ya vardı (MÖ 66). Devrik Lucullus ile yeni general Pompeius'un buluşması emirlerindeki subaylar vasıtasıyla gerçekleşti (Plut. *Luc.* XXXVI. 1-2; *Pomp.* XXXI. 2; 5; Cass. Dio XXXVI. 46. 1-2; XXXVII. 49. 4; Leach 1986: 77).

Birbirlerine husumet duyan Roma'nın bu düşen ve yükselen iki yıldızının buluşması pek parlak olmadı. Oldukça gergin geçen, Lucullus ve Pompeius'un boğaz boğaza geldiği, birbirlerine karşılıklı suçlamalar ve hakaretler yağdırdıkları görüşmenin ardından zaten görevden alınmış olan Lucullus, yanına verilen küçük bir miktar asker ile Roma'ya döndü. Roma ordularının yeni generali Pompeius ise geri kalan kuvvetlerin tamamını ordusuna dâhil ederek Mithridates üzerine harekâtını devam ettirdi (Plut. *Pomp.* XXX. 3; XXXI. 2-7; *Luc.* XXXVI. 2-4; Cass. Dio XXXVI. 16. 3; 46. 1-2; Vell. II. 33. 2-3; Strab. XII. 5. 2; Leach 1986: 77).

Pompeius'un emrinde, tartışmalı olmakla birlikte, 40.000 ya da 50.000 kişilik *legionarius* kuvvetine ek olarak Roma bağlaşıklarının da askerleri ve Roma donanması da yer alıyordu. Söz konusu kuvvetler o zamana kadar Anadolu'nun gördüğü en büyük Roma ordusuydu. Ayrıca Roma donanması da *Asia Minor*'un tüm kıyı şeridini abluka altına almıştı (Magie 1950: 353; Sherwin-White 1984: 192; Plut. *Pomp.* XXX. 2; XXXI. 1; XXXII. 1; App. *Syr.* 50; Leach 1986: 76; Arslan 2000: 146-147). Bu arada çok fazla güç kaybeden ve önceki yenilgilerinden ders alan Mithridates rakibinin karşısına 30.000 piyade ve üç bin süvariden oluşan mobilize bir birlikle çıkmayı tercih etti. Ancak Mithridates'in gücünün eskisine oranla azaldığı kesindi. Krallığı ekonomik ve toplumsal olarak çöküşe geçmişti. Herşeye rağmen *Armenia Minor*'daki hazineleri hala altın ve gümüşle dolu olmasına rağmen bunları insan ve silah gücüne dönüştürmeyi başaramadı. (App. *Mithr.* 97; Greenhalgh 1980: 108-109; Sherwin-White 1984: 192).

Eupator, savaş taktiği olarak *Armenia Maior*'da uyguladığı ve başarı kazandığı taktiğe güveniyordu. Herhangi bir meydan savaşında karşısına çıkmaya cesaret edemediği Romalılara karşı vurkaç taktiği üzerinden bir mücadeleye girişmeyi planlıyordu. Roma piyadesiyle açık alanda mücadeleden kaçınacak, olabildiğince mesafeyi koruyup askerlerini harcamadan yeni bir yıpratma savaşına girecekti. Roma ordusunun ikmal yollarını vurarak, iâşe kaynaklarını tahrip ederek ya da yok ederek *Armenia Maior*'da yaptığı gibi yine gerilla savaşına başvuracaktı. Yıpranacak, bıkacak, yorulacak Roma ordusu için Roma siyasetinin çarkının bir kez daha dönmesini bekleyecek, Sulla, Murena ve Lucullus'un akıbetinin Pompeius'un da başına gelmesini bekleyecekti. Roma sık sık yaşadığı iç çekişmeler, savaşlar ve hiziplerin bu sırada yararına çalışmasını bekleyecekti (Cic. *Mur.* XVI. 34; Plut. *Luc-Kim.* III. 3; Magie 1950: 353; Arslan 2007: 452-453)

MÖ 66 baharında Pompeius ile karşılaşmak üzere Pontos'un Galatia sınırına hareket etti. İlk olarak burada konuşlandığı tahkimli mevki ve civarının daha önce Lucullus tarafından yağmalanmış olması dolayısıyla ordusunun iâşesi konusunda sorunlar yaşanmaya başladı. Bu durumun ordusunda ciddi disiplinsizlik yaratması üzerine çok sert tedbirler almak zorunda kaldı. Bunun üzerine disiplini tekrar sağlamayı başardı (App. *Mithr.* 97; Magie 1950: 353).

Eupator, Pompeius'un ordusunun yaklaştığı haberleri üzerine buradan hareket ederek geçtiği her yeri yağmalayıp, tahrip ederek *Armenia* topraklarındaki

Akilisene⁸²/Caranitis⁸³ (yak. Erzincan/Erzurum hattı) bölgesine doğru çekilişe başladı (Strab. XII. 3. 28; Cass. Dio XXXVI. 47. 1; Anderson 1922: 100; Magie 1950: 353; Leach 1986: 80; Matyszak 2008:148 vd.).

Söz konusu coğrafya Eupator'un hedeflediği savunma stratejisine uygundu. Yükseltisi ve morfolojisi Karenitis'e doğru gittikçe artan ve bozulan yapıdaydı. Romalılarla açık alanda herhangi bir mücadeleye girmeden coğrafyanın onlara sağladığı dezavantajları avantaja çevirerek, sarp noktalarda konuşlanıp, gerilla saldırıları yaparak, ikmal noktalarına saldırarak Roma ordusuna yeni bir bozgun ve geri çekiliş yaşatabilirdi (Cass. Dio XXXVI. 47. 1; Anderson 1922: 100; Magie 1950: 354; Leach 1986: 80).

Mithridates'in dağlık Armenia topografyasını kullanıp buradaki müstahkem mevkiilerde konuşlanarak, Romalıların savaş taktikleri ve stratejileri içinde ağırlığı olmayan ancak kendi elinde bolca ve etkili şekilde var olan süvarileri kullanma stratejisi bir süre başarılı oldu. Romalılar hem sayıca hem de psikolojik olarak büyük ölçüde yıprandı (Cass. Dio XXXVI. 47. 2; App. *Mithr.* 98; Greenhalgh 1980: 108-110).

Eupator'un, kurduğu müstahkem mevkiden düz alanda konuşlanmış Romalılara süvari hücumuyla ve atlı okçularıyla düzenlediği başarılı ve daimî saldırılar (Greenhalgh 1980: 110), Pompeius'un ordusunu düz araziden alarak ormanlık sahaya çekilmesiyle

⁸² Lokalizasyonu üzerine farklı önerilerin olduğu Akilisēnē ya da EKELEAC' Bölgesi Armenia'nın kuzeybatısında Euphrates boyunca uzanıyordu. Aryan kökenli halkların milli dini olan Anaïtis Dini'nde tanrıça Aphrodite Anaïtis'e tapınım gösteriliyor, onuruna tapınaklar inşa ediliyordu. Anadolu'da çeşitli isimler ve formlar halinde (Anaïtis, Venüs-Uranie, Mylitta, Bellone, Diane, Ma) benzer tanrıça tapınımları mevcuttu. Dolayısıyla benzer inanç formları en eski zamanlardan I. Iustinianus'un Comana tapınaklarını kiliseye çevirmesine kadar devam etti. Suların, doğurganlığın bereketin tanrıçası olan Anaïtis/Anahita/Anahit/Anetia/Anai'tis Armenia ve Aryan halkları için bir tür ana tanrıça rolündeydi ve Erēz'deki (antik Erzincan) tapınağı ve malikānesi burada yer alıyordu. Arkaik Armenia halkının Doğu Anadolu'ya gelmeden önce henüz Halys Havzası'nda yaşarken bir başka ana tanrıça Kubaba'ya taptıkları bilinmektedir. Bu bağlamda Arkaik Armenia halklarının Doğu Anadolu'ya göçünde göç yolu üzerinde yer alan Erzincan bölgesi dinsel anlamda önemli bir merkez olma özelliğindedir. Üzümlü/Cimin yakınlarında yer alan Altıntepe söz konusu önemin vücut bulmuş halidir. Arkaik Armenia halklarının Medlerle kurdukları dinsel ve kültürel yakınlık dini inançlarına sirayet etmiş, ana tanrıça kültü, Zerdüş inancıyla karışarak Anahit kültüne dönüşmüştür. Armenia'da Anahit kültü için çok sayıda tapınak inşa edilmiş olmasına rağmen en büyüğü ve ünlüsü Akilisene'de olduğu Strabon tarafından aktarılır. Strabon, bölgeyi ünü ve önemi nedeniyle Latince Anaetica, Hellence Anaitis khōra olarak da bilinen bir yerleşim yeri olarak tanımlamaktadır. Kesin yeri tam olarak tespit edilmemişse de Akilisene'yi Altıntepe'ye lokalize etmek tarihi ve arkeolojik veriler bakımından daha doğru olacaktır. Urartu Krallığı'nın kuzeybatıdaki son yerleşmesi olan Akilisene/Altıntepe'de bir Urartu tapınağı yer aldığı gibi bölgenin Hristiyanlaşmasından sonra Anāhīd'in tapınağının yer aldığı tepede Ermeni Kilisesi patriklerinin bir nekropolü de bulunuyordu. (Strab. XI.12.3; 13.9; Steinherr 1958: 97-102; Garsoïan 1970: 43; EnIr: EKELEAC'; Russel 1998; Texier 2002: 6;162 vd.; Can 2009a; Can 2009b; Dönmez 2016: 111 vd.).

⁸³ Caranitis (Elegia, Karin, Garin, Theodosiopolis, Karno, K'aghak', Kalikala adıyla da bilinen bugün Erzurum şehrine lokalize edilir. Karin şehri aynı zamanda (Theodosiopolis) Yukarı Armenia'nın merkezi ve baş şehriydi (Hartmann 1927: 31; İnalçık 1991: 712; Garsoïan 1991: 2054; Can 2007: 197).

başarısızlık eğilimine girdi (Front. *strat.* II. 2. 2; 5. 33; Cass. Dio XXXVI. 47. 2). Çünkü açık alanda Mithridates'in etrafını kuşatarak bekleme stratejisi Roma ordusunun lehineydi ve Pontos süvarileri tarafından sürekli saldırı altındaydılar. Ancak arazinin dezavantajlarını kullanma sırası bu sefer Pompeius'daydı. Pompeius, Pontos süvari varlığını yok etmek, hiç değilse önemli ölçüde zarar verip biraz olsun nefes alabilmek için kurnazca bir plan hazırladı. Buna göre Pontos ordusu üzerine yapılacak ani bir saldırı harekâtı gerçekleştirilecek, ardından sahte bir geri çekiliş ile peşlerine takılan Pontos süvarisi ormanlık vadide kurulan pusuda yok edilecekti (Cass. Dio XXXVI. 3; Front. *strat.* II. 5. 33; Greenhalgh 1980: 110).

Kendine fazla güvendiği ve savaşın bu anına kadar hızlı ve etkili süvari hücumlarıyla Romalıları epey yıpratmış olan Pontos süvarisi, Pompeius'un bu yemini yuttu. Müstahkem garnizonlarına başarısız olduğunu zannettikleri saldırısının ardından tamamen yok etmek istedikleri Roma askerinin peşine takılan mağrur Pontos süvarisi, Doğu Anadolu'nun yüksek vadilerinde kapana kısılmıştı. Sonuç Romalılar açısından beklenildiği gibi oldu. Önemli sayıda Pontos süvarisi yok edilip Mithridates'in bu alandaki üstünlüğü sonlandırılarak onları düz alanda savaşa çekmek için bir adım daha atıldı. Mithridates'in süvarilerinin önemli bir kısmını kaybetmesi, müstahkem bir mevkiye çekilerek süvarilerle Romalıları saldıрма, geri hatlarına sarkma planını sekteye uğratmış, şimdi şartlar eşitlenmişti (App. *Mithr.* 98; Front. *strat.* II. 5.33; Greenhalgh 1980: 110).

Romalılar rahatça ordularının iaşesini sağlayabileceklerdi. Bu arada Pompeius bir miktar asker göndererek Armenia sınırlarındaki Anaïtis'i⁸⁴ işgal ettirdi ve erzak ihtiyacının önemli bir kısmını buradan karşıladı ve Pompeius'un Anaïtis'i işgali, Mithridates'in Armenia'daki son sığınağı ile arasına bir kama gibi sokuldu. Ardından kuşatmayı daha da daraltıp Cappadocia ve Cilicia'yı korumak üzere bıraktığı ihtiyat kuvvetleri olan üç *legion*un da Pompeius'un ordusuna katılmasıyla Mithridates'in durumu daha da zorlaştı (Front. *strat.* II. 5. 33; Cass. Dio XXXVI. 48. 1-2; Strab. XI. 14.

⁸⁴ Anaïtis kültünün Armenia'daki ana merkezi olan Akilisene/Acilisene, Anaïtis diyarı olan Anaetica olarak bilinmeye başlamıştır. Dio'nun bahsettiği bölgenin Akilisene/ Erzincan – Üzümlü/Altın-tepe olması çok yüksek olasılıktır. Nitekim Iberia ve Albania sınırlarına yakın Cyrus nehri üzerinde uzanan bir başka bölge de “Anaïtis Ülkesi” olarak adlandırılıyordu (Cass. Dio XXXVI. 48.1; 53.5; Plin. *nat.V.* 20.83; Enİr: ANĀHĪD; Boyce vd. 1989).

16; XII. 3. 37; Plin. *nat.* V. 20. 83; Magie 1950: 354; Leach 1986: 80; Greenhalgh 1980: 110-111).

Mithridates ise Armenia'nın sarp iç kesimlerine çekilişini sürdürüyordu. Kral, Halys Nehri'nin üst kısımlarına yakın bir yerde, neredeyse zapt edilemez bir dağ kalesindeki (söz konusu kale Sivas/Zara civarında olabilir) müstahkem kampını terk ederek yine Halys'in kuzeyindeki dağlardaki bir geçitten, Pontus'un doğu-batı ana yolunun geçtiği Lycus Vadisine çekildi. Burada, Pompeius'un artık genişletilmiş tedarik hatlarını kesmek ve yavaş yavaş onu yıpratmak amacıyla modern Dasteira⁸⁵ adlı iyi sulanan bir tepede kamp kurdu (Front. *strat.* II. 5. 33; Strab. XII. 3. 28; Plut. *Pomp.* XXXII. 2; App. *Mithr.* 99; Anderson 1922: 100; Leach 1986: 80; Greenhalgh 1980: 111).

Esasında Eupator, ilk konuşlandığı ve süvarilerini kaybedene kadar Romalılara karşı başarılı akınlar yaptığı müstahkem dağ kalesini su kaynaklarının kısıtlılığı gerekçesiyle terk etmişti. Ancak Romalılar üstün keşif haritacılık becerileri ile aynı dağın yamaçlarındaki bitki örtüsünü ve doğal su kanallarını takip ederek su kaynaklarına ulaşmış, burada kuyular açtırarak ordularının su ihtiyacını karşılamışlardır. Nitekim Romalılar, su kaynaklarına ulaştıklarında Mithridates'in söz konusu kaynakların varlığından bile haberi olmadığını anlamışlardır. Mithridates'in terk ettiği dağda bu sefer Pompeius kamp kurmuştur (Plut. *Pomp.* XXXII. 2; Anderson 1922: 100).

Mithridates'in Romalıların ikmal yollarını keserek onları aç bırakma stratejisi her iki ordunun yeni pozisyonunun ardından Pompeius tarafından uygulanmaya başlamıştır. Mithridates'in, Pompeius'un ordusunu yıpratarak Roma'daki siyaset çarklarının dönüşünü beklemesi, düşmanını bu yolla bertaraf etmek stratejisi, başarılı olmamıştır. Pompeius, lojistik dehasıyla Mithridates'in planını tersine çevirmiştir. Kral, kazdığı kuyuya düşmüş, erzak eksikliği nedeniyle kampını periyodik olarak değiştiren de kendisi olmuştur. Pompeius, her iki ordunun yeni pozisyonunda stratejisini de değiştirmiştir. Dasteira çevresinde yaklaşık 30 km'lik hendeklerden, duvarlardan ve Roma garnizonlarından oluşan bir kuşatma çemberi kurarak hem Mithridates'in elinde kalan son süvari varlığını pusuya düşürerek yok etmeyi hem de ordusunu aç bırakarak zayıf

⁸⁵ Dasteira, Sivas / Suşehri Pürk (Yeşilyayla) Köyüne çok uzak olmayan iyi sulanan bir tepe veya Erzincan / İliç -Dostal ya da Dostali (Dasteira / Dastrakos) köyü olduğu bilgisi verilir. Aynı kaynak *dastaraq* kelimesinin Ermenice "mamura yer" olduğunu ifade eder. (Leach 2014: 80; Nişanyan Yer adları Sözlüğü / Dostal maddesi: <https://nisanyanmap.com/?yer=12311&haritasi=dostal>)

düşürmeyi planlıyordu. Böylelikle Mithridates'i vurkaç savaşından birebir karşısına çıkıldığı bir meydan savaşına çekmeye çalışıyordu (Plut. *Pomp.* XXXII. 2-3; App. *Mithr.* 99; Anderson 1922: 100; Leach 1986: 80; Greenhalgh 1980: 111; Arslan 2007: 455;458).

Nitekim Pompeius'un kuşatması 45 gün sürmüştür. Açlığın hat safhaya ulaştığı Pontos ordusunda Mithridates, atlar haricinde kalan bütün yük hayvanlarını kestirerek Pompeius'un kuşatmasına dayanmaya çalıştı. Ancak takatinin sonuna geldiği anlaşılan Mithridates, üstün zekâsıyla bir yanılsama yaratarak Roma kampını yarmayı başardı. Ordusundaki yaralı ve hasta askerleri öldürerek yola çıkan kral ve ordusunun kalanı, aldattığı Romalıların kampının içinden bir gece vakti sessizce çıkıp gitti (Plut. *Pomp.* XXXII. 3; App. *Mithr.* 99; Front. *strat.* I. 1. 7).

Mithridates elinde kalan son askeri varlığıyla birlikte Roma ablukasını yarıp Armenia Maior'a kaçıışı sırasında yalnızca geceleri yürüyüp gündüzleri kamp kurmaya devam etti. Böylece savunulması kolay, tahkimli bir mevziye hücum etmekte ve alışılmadık bir arazide gece savaş riskine girmekte isteksiz olan Pompeius'un saldırısından korunabildi. Doğu Anadolu'nun sarp vadilerinden geçip, geceleri yürüyüp gündüzleri kamp kurarak Romalıları bilmediği bir arazide sürükleyip durdu. İlk iki ya da üç gün boyunca Mithridates'in kaçış taktiği işledi. Ancak 80 km kadar gittikten sonra ordusunu gündüz sıcağında yürütmeye ikna edip komutanlık anlamında bir övgüyü hak den Pompeius ve ordusu, öğleden önce onu yakaladı ve en azından birliklerinin bir kısmını kuzeydoğudan geçirmeyi başardı. Pontos kampına görünmeden geçip bugün Belgazi Geçidi⁸⁶ olduğu düşünülen dar geçidin her iki tarafına askerlerini yerleştirerek pusu kurdu. Mithridates bu sefer hazırlıksız yakalanmıştı. Açıklanamaz bir şekilde kendisini kaçamayacağı bir konuma mahkûm etmişti. Pompeius'un taktiği yeni değildi. Scipio'nun Hispania'da, Hannibal'ın Italia'da kullandığı taktiğe benzemekteydi. Ertesi gece Pontos ordusu geçide girerken, yukarıdaki tepelerde mevzilenmiş Romalılar,

⁸⁶ Erzincan, Kemah ve Sivas güzergâhının ortasında yer alan eski adı Gercanis'in (Başgercanis ve Gercanis, Sivas-Erzurum hattında önemli bir nokta olan Gercanis nahiyesi, eski merkezi Başgercanis'in (Erzincan / Refahiye - Günyüzü köyü) 19. yy sonunda Gercanis'e taşınması ile kurulmuştur) kuzeyinde, doğu ve batı yönünde uzanan Esence-Karadağ-Çimen-Karadağ silsilesi; güneyinde ise Munzur dağları uzanır. Yine 19. yy sonunda ismi Refahiye olarak değiştirilmiştir. Bugün Erzincan ili sınırlarındadır. Doğu Anadolu Bölgesi, Karadeniz Bölgesi ve İç Anadolu Bölgesinin sınırlarının birleştiği yerde yer alan ilçe 1580 m yüksekliğinde yer alır. Batısında Kızıldağ (2190 m), doğusunda Sakal tutan (2160 m) geçitleri yer alır. Kuzeyden güneye akan Koca çay (Belgazi) deresi ilçeyi sulayan derelerden bir tanesidir (Başbüyük 2012; Nişanyan Yer adları Sözlüğü / Gercanis maddesi:

<https://nisanyanmap.com/?lv=2&y=Gercanis&t=&srt=x&u=1&ua=0>).

borazanlarını çalıp, kalkanları ve mızraklarını birbirine vurup korkunç sesler çıkararak adeta varlıklarını müjdelediler. Derin vadide yankı yapıp daha etkili hale gelen bu ürkütücü gürültülerin ardından mızrak, ok, kaya ve taş yağmuru geldi. Askeri düzeni, psikolojisi ve disiplini tamamen bozulmuş, korku içinde kaçışan Pontos ordusu saflarına karşı amansız bir hücum ise son darbeyi vurdu. Etrafı uçurumlarla dolu dar geçide hapsolmuş Pontos birliklerinin trajik durumuna ordunun geri kalan ihtiyat kuvvetleri, kadınları, atları ve develerinin can havliyle kaçışmaları, ağır yüklerin ve nakliye arabalarının da yolu kapatması eklenince ağır bir hezimet kaçınılmaz oldu. Tepelerden akan Roma askerlerinin arkasında yükselen ay ise sadece önlerini aydınlatmakla kalmadı aynı zamanda bedenlerinin gölge boyunu uzatarak Roma askerini daha büyük ve uzun gösterdi. Kafası karışan Pontos askerinin görüş mesafesi düştü ve her şey daha korkunç ve karmaşık bir hal aldı. Gecenin ilerleyen saatlerinde Mithridates'in akıbeti belli olmuştu. Coğrafyanın dezavantajını iyi kullanan Romalılar korkunç bir katliam yapmış, muhtemelen kralın toplam gücünün üçte birinden fazlası olan yaklaşık 10.000 adamını yok etmişlerdi. Bu katliamdan kurtulan Pontos ordusunun geri kalanı ise can havliyle kaçabildikleri kadar uzağa kaçmışlardı. Pontos ordusunun zaiyatı konusunda kesin rakamlar olmamakla birlikte ölenler, kaçanlar ve esir alınanlarla birlikte 40-42.000 rakamları verilir (Plut. *Pomp.* XXXII. 3-7; Cass. Dio XXXVI. 48. 3-5; 49. 1-8; Flor. *epit.* I. 40. 22-24; Front. *strat.* I. 1. 7; II. 1. 12; II. 2. 2; Vell. II. 37. 2; App. *Mithr.* 99-100; Oros. *hist.* VI. 4. 3-5; Fest. *Brev.* XVI; Liv. *perioch.* 101.1; Anderson 1922: 100 vd.; Greenhalgh 1980: 111-113; Leach 1980: 80; Arslan 2007: 452 vd.; Matyszak 2008:148 vd.; Mayor 2013: 364 vd.; Sampson 2021:160 vd.).

Pontos ordusunun yaşadığı korkunç bozgundan canını zor kurtaran Mithridates tekrar disipline edip kontrol altına alabildiği ordusundan geri kalan ve etrafına toplayabildiği bir miktar süvari ve piyadeyle (3000 piyade ile 1000 kadar süvari) Armenia Maior ve Pontos yönünde kaçışını sürdürdü (App. *Mithr.* 101; Plut. *Pomp.* XXXII. 8; Sherwin-White 1994: 252). Akampsis (Çoruh) Irmağı'nı geçerek Armenia Maior sınırları içinde bulunan ve bir başka krali hazinesinin saklı olduğu Sinoria⁸⁷ (Bayburt) Kalesi'ne

⁸⁷ *Synorion* sınır bölgesi anlamına gelen kelime ismine yaraşır şekilde halen bölgede eski ismi Sinür, ya da Sünür (sınır) olan günümüz Bayburt/Çayıryolu köyünde yaşamakta ismiyle müsemma olarak antik Sinoria Kalesi'de söz konusu köy civarına lokalize edilmektedir. Nitekim kaleye ilişkin arkeolojik verilere ilgili köy civarında rastlanılmıştır. Pompeius'un yakın takibi altında Mithridates'in Caucasia'ya doğru çekilişi sırasında günümüz Bayburt – Gümüşhane hattını kullandığı en kuvvetli ihtimaldir. Daha sonra kuzeydoğuda en önemli Roma garnizonlarından birisine dönüşecek olan Satala ve Gümüşhane'nin

varan Eupator Dionysos, (Plut. *Pomp.* XXXII. 8; App. *Mithr.* 101; Strab. XII. 3.28; Oros. *hist.* VI. 4. 6) burada bir süre konaklayıp, kendisini sadakatle takip eden askerlerini ödüllendirdikten sonra damadı Magnus Tigranes'e sığınabilmesi için bir elçi gönderdi. Bir süre sonra buradan ayrılan kralın yeni planı bir şekilde Tigranes ile temas kurarak elinde kalan kuvvetlerle tekrar ona sığınmak, belki tekrar Armenia Maior'un sarp mevkilerine çekilerek adeta bir sırtlan gibi onu izleyen Pompeius'un takibinden kurtulabilmektir (Plut. *Pomp.* XXXII. 9; App. *Mithr.* 101; Oros. *hist.* VI. 4. 6; Sherwin-White 1994: 252).

Ancak Tigranes cephesinde durum daha da karışıktı ve Eupator'un Tigranes'ten beklentisinin tam tersi gelişmeler olmaktaydı. Önceki satırlarda Genç Tigranes'in babasına isyan ettiğini ancak yenilince kayınpederi Parthia Kralı III. Phraates'e sığındığını, Phraates ile temas kuran Pompeius tarafından ise Armenia topraklarının Parthia kralına teklif edildiğini ifade etmiştik.

Nitekim MÖ 66 yılında Phraates damadı Genç Tigranes'i de yanına alarak Armenia topraklarına girmiş, Magnus Tigranes'i bertaraf ederek damadını tahta çıkaracak harekâtı başlatmıştı. Arkasına aldığı Parthia askeri gücüyle Artaksata'yı kuşatan Genç Tigranes ve Phraates kenti ablukaya aldılar. Tigranes Magnus, kentin savunmasını komutanlarına devrederek Armenia'nın dağlık iç kesimlerine çekildi. Güçlü Artaksata surları Lucullus'a da dayanmıştı ve şimdi de başka bir sınava tabi tutulmak üzereydi. Phraates ve Genç Tigranes ittifakının neredeyse bütün MÖ 66 yazı boyunca süren kuşatmaları sonuçsuz kaldı. Verdiği kayıpların artması ve umduğu kadar kolay sonuç alamadığı Artaksata kuşatmasının ardından Phraates, ülkesine dönerken kuşatmayı devam ettirmesi için damadını arkada bıraktı. Parthia kuvvetlerinin çekilmesi üzerine fırsatı gören Tigranes

güneyindeki Kelkit-Şiran hattı söz konusu hattın ana güzergâhıdır. Nitekim 2013 yılında Çiğdem ve ekibi tarafından yapılan yüzey araştırması sırasında Bayburt kale duvarlarının Hellenistik ve Roma dönemlerine tarihlenmesi sağlayan arkeolojik veri ile karşılaşmıştır. Lykos Savaşı'nda aldığı ağır yenilgiden canını zor kurtaran Mithridates'in söz konusu savaştan kurtulabilen diğer askerleri ile buluştuktan sonra krali hazinelerinin bulunduğu Sinoria kalesinde konakladığı antik kaynaklarca ifade edilir. Kral Sinoria kalesine varmak için Kelkit, Köse ve Demirözü hattını kullanmış olmalıdır. Buradan Bayburt'a varan Orta Karadeniz, Armenia (Doğu Anadolu), Caucasia hattında önemli bir yeri olduğu anlaşılan söz konusu güzergâh sadece Roma-Pontos mücadeleleri sırasında kullanılmamış, Roma'nın Euphrates boyunca konuşlandığı garnizon hattının en kuzeydeki parçası olan Satala'da (Gümüşhane/Sadak Köyü) ise Sivas / Suşehri Pürk (Yeşilyayla) Köyü civarı veya Erzincan / İliç -Dostal ya da Dostali (Dasteira / Dastrakos) Köyü civarı olduğu düşünülen Dasteira ile Sinoria arasında kurulmuştur (Anderson 1922: 105; Sagona ve Sagona 2004: 67; Leach 2014: 80; Çiğdem vd. 2018: 244; BATlas 87 Sinoria F4; Nişanyan Yer adları Sözlüğü / Dostal maddesi: <https://nisanyanmap.com/?yer=12311&haritasi=dostal>

Magnus, çekildiği Armenia dağlarından inerek isyancı oğlunun üzerine yürüdü ve kendi başkentini kuşatan oğlunu mağlup etmeyi başardı. Babası karşısında ikinci kez mağlup olan Genç Tigranes, önce dedesi Eupator'un yanına sığınmayı istese de onun da durumunun kendisinden beter olduğu haberini alınca asıl efendisi Pompeius'un yanına kaçtı (Cass. Dio XXXVI. 51. 1-3; Plut. *Pomp.* XXXIII. 1; App. *Mithr.* 104; Vell. II. 37. 3-4).

Aslında Armenia topraklarının kaderi bu girişimle belli olmuştu. Magnus Tigranes'in kısa sayılabilecek parlak devri sonrası bu coğrafya tekrar büyük güçlerin oyun sahası, tampon bölgesi olma yolunda ilerliyordu. Nitekim bundan sonra söz konusu toprakların esas hâkimiyeti Romalılar ve Parthlar arasında gidip gelecek, kukla krallarla yönetilen tampon bir devlet olmanın ötesine geçemeyecekti.

İpleri tekrar eline alan ve sarayına dönen Magnus Tigranes, oğlunun kayınpederinin yanına kaçtığını öğrenince baştan beri duyduğu şüphelerin doğru olduğuna kanaat getirdi. Maceracı ve yılmaz Roma düşmanı inatçı Mithridates Eupator, sadece kendi başını belaya sokmakla kalmamış, Romalıları kapılarına kadar getirdiği yetmiyormuş gibi şimdi de oğlunu kendisine karşı kışkırtmaya başlamıştı. Mithridates'ten artık kurtulmanın zamanının geldiğine inanan Magnus Tigranes, o sıralarda sarayına varmış olan Pontos elçilerini zincire vurdurarak Mithridates'e alenen savaş açtı ve başına ödül koydu. Mithridates için Armenia kapısının da kapanması aslında kendi sonun başlangıcı oldu. Ancak krallığının Kafkasya topraklarına hala Roma kılıcı uzanamamıştı. Euphrates'i kaynağına yakın bir yerden (muhtemelen Erzurum yakınlarından) geçip elindeki son birkaç bin askerle birlikte üç gün boyunca dinlendikten sonra Colchis'e doğru yola çıktı (Cass. Dio XXXVI. 50. 1; 52. 1; Plut. *Pomp.* XXXII. 9; App. *Mithr.* 101; Vell. II. 37. 2-3; Magie 1950: 355).

Mithridates Romalıları karşı verdiği mücadelede, muhteris ve inatçı karakteri ile zaman zaman başarı sağlasa da en sonunda elindeki kaynakları yavaş yavaş tüketerek yenilmiş, sığınacak, tekrar toparlanacak bir müttefik dahi bulamaz hale gelmiştir. Ancak Mithridates hakkında söylenecek tüm sözler bir kenara, göz ardı edilemeyecek bir gerçek vardı ki Romalıları Halys hattının batısından, peşinden sürükleyerek, Doğu Anadolu ve Kafkasya topraklarına getiren kendisiydi. Roma gücünün en doğuya ulaşması önce

Armenia Krallığı'nı bir süre sonra asla kurtulamayacağı vassal bir statüye sokacak ardından bakir Kafkasya toprakları da Roma çizmesiyle çiğnenecekti.

Sinoria'da kaldığı sürece hazinesinin büyük bölümünü askerlerine dağıtan kalan altı bin *talenta* değerindeki altın ve gümüş sikkeyle yola çıkan Mithridates ve beraberindeki üç bin kadar asker, bir an önce Euphrates'i kaynağına yakın bir yerden geçerek Kafkasya topraklarına varmak istiyordu. Böylelikle ağır kayıplar verdikleri Roma takibatından kurtulabilecek, kral ise belki bu suretle yeniden güç toplayabilecekti (Flor. *epit.* I. 40. 25; Plut. *Pomp.* XXXII. 9; Strab. XII. 3. 28; App. *Mithr.* 101; Liv. *perioch.* 101.1; Cass. Dio XXXVI. 50. 2).

Mithridates, MÖ 66 sonbaharında antik yazarların Chotene olarak ifade ettikleri yerden Armenia'ya girdi. Burada ifade edilen Chotene bölgesinin Chorzene olması kuvvetle muhtemeldir (App. *Mithr.* 101; Oros. *hist.* VI. 4. 6; Strab. XI.14. 5). Tayk'ın kuzeyinde uzanan Gogarena (Gugark) ya da diğer adıyla Klarjet'i bölgesine lokalize edilen Chorzene, Armenia Maior'un kuzeybatısında yer alan dağlık sahadır ve aslında Iberia topraklarının bir parçasıdır. X. yüzyıldan itibaren Kars ismiyle anılmaya başlanmıştır (Strab. XI.14. 5; James 1870: 613; Toumanoff 1963b: 442; Hewsens 1984: 353-354; Hewsens 1985: 73; Hewsens 1992: 134; Marciak 2012: 305).

Gerek mevsimsel koşullar gerek gittikçe yükseltisi artan Armenia ve Kafkasya topraklarının sonbahar koşullarında ilerleyen Eupator ve beraberindekiler Absarros/Apsarros Irmağı yakınlarına vardığında karşı kıyıda Choteneli ve Iberialıların pek de dostane olmayan ellerinde sapanlar, mızraklar ve oklarla kendilerini bekleyen askeri kuvvetlerini gördüler. Amaçları Mithridates'in Colchis'e girmesini engellemekti. Ancak karşıdaki kuvvetleri tarttıktan sonra Mithridates ve askerleri, Choteneli ve Iberialılar ok, sapan ve mızraklarla saldırımlarına rağmen Apsarros Nehri'ni aşarak Colchis'e girdiler⁸⁸ (App. *Mithr.* 101; Oros. *hist.* VI. 4. 6; Flor. *epit.* I. 40. 25; Strab. II. 14. 5).

⁸⁸ Antik kaynaklara göre Mithridates'in amacı Roma ordusunu ve Pompeius'u Kafkasya'nın denizle geçit vermez dağları arasına sıkıştırmaktı. Kral, giriştiği bu son çılgın, hayali ve boş girişiminde Pontos Euxeinos çevresinde, doğu yönünde bir yay çizip Maeotis Denizi'nin etrafından dolaşarak Scythia ve Sarmatia üzerinden hain oğlu Makhares'in krallığı Bosporos'a ulaşmayı hedefliyordu. Karizmasını ve ikna kabiliyetini kullanarak Kafkasya halklarından yeni bir ordu oluşturmayı planlıyordu. Kırım'da bulunan Pantikapaion, kurmak istediği Karadeniz krallığının yeni merkezi olacaktı. Burada yeniden bir araya getireceği Kafkasyalı halklarla, Karadeniz'in kuzeyi ve Balkanlar'dan düşmanın kalbi Italia'ya

Karşılaştığı ilk direnişi kırdıktan sonra Colchis'in merkezinde bir direniş görmeden yoluna devam etti. Colchis'ten sonra Phasis Nehri'ni (Rioni) geçen kral ve kuvvetleri Kafkasya'nın kuzeyine, Pontos Euxeinos'un kıyısında, soylarının efsanevi Dioskurosların soyundan gelen Heniokhoi ülkesi Dioskurias'ta⁸⁹ MÖ 66/65 kışını geçirmeye karar verdi (App. *Mithr.* 101; Magie 1950: 356; Sherwin-White 1984: 193; Mayor 2013: 371).

Mithridates beraberindekilerle kendisini güç bela Kafkasya'ya atmış ama Pompeius'un takibinden kurtulamamıştır. Armenia Maior'un kuzeyinde Euphrates Nehri Havzası ile Araxes Nehri arasındaki [Satala ve Elegia (Erzurum) arasındaki] topraklarda ilerleyen ve Mithridates'i Colchis'e kadar takip etme niyetinde⁹⁰ olan Pompeius'un (Oros. *hist.* VI. 4. 7; Sherwin-White 1984: 193) karşısına babası Magnus Tigranes tarafından bozguna uğramış, Phraates tarafından yüz üstü bırakılmış Genç Tigranes çıkar (Sherwin-White 1984: 193). Artaksata (modern Erivan yakınları) önünde uğradığı yenilgiden sonra dedesinin yanına kaçmak isteyen ancak onun da Romalıların önünden kaçtığını öğrenen Genç Tigranes asıl efendisinin ayaklarına kapanır ve dedesindense babasına karşı sefer düzenlemesi için Romalıyı ikna eder. Gelmişken Armenia meselesini

yürüyecekti. Söz konusu planın gerçekliği tartışmalı olsa da uzun süre Romalı hatipler tarafından dillendirilerek bir korku unsuru olarak kullanılmıştı (App. *Mithr.* 101-102; Sherwin-White 1994: 254-255).

⁸⁹ Bir Miletos kolonisi olarak kurulan kent (Magie 1950: 356; Braund 1994: 99), Euxeinos'un kuzeydoğu kıyısında, Anthemus Nehri'nin ağzında yer alan önemli bir ticaret ve liman kenti idi. Başta Kafkasya'dan getirilen köleler olmak üzere, köle, kürk, deri, kereste ticaretinin yapıldığı kentin kuruluşu bir Hellen efsanesine dayanmaktaydı. Buna göre Dioskurias Argonaut'ların seferine katılan Dioskuros'lar – Dioskuroi, Zeus'un delikanlıları anlamına geliyordu ve Zeus ile Leda'nın çocukları olan Castor ve Polluks'u temsil ediyordu. Dioskurias'ın otokton halkı Heniokhoi halkının ise Dioskuros'ların soyundan geldiğine inanılıyordu (Strab. XI. 2. 11; App. *Mithr.* 101; Plin. *nat.* VI. 5. 16) Dioskurias ismi Hellenler tarafından kentin kuruluş efsanesine duyulan saygıdan ötürü muhafaza edilmiş olmasına rağmen Romalılar daha sonra söz konusu ismi Sebastopolis olarak değiştirmişlerdir (Arr. *periplus* X. 3-4; XI. 3; 5; XVII. 1; Braund 1994: 30; 194). Bir ticaret ve liman kenti olan kent antik kaynaklara göre pek çok halka ev sahipliği yapan bir buluşma noktasıydı. Nitekim Strabon (XI. 2. 16 c. 498) ve Plinius'a (*nat.* VI. 5. 15) göre, 70'ten fazla halk burada buluşuyor, 70-300 arasında dil konuşuluyor; bu kadar çok dilin konuşulduğu kentte tüccarlara yardımcı olması amacıyla 130 tercüman bulunuyordu. (Arslan 2000c: 33; 2005: 80 vd.; 2007: 465 dn. 1979).

⁹⁰ Plutarkhos, Pompeius'un Mithridates'i Colchis'in ötesine kadar takip etmeyi umursamadığını çünkü Lucullus'un da belirttiği gibi kralın kaçarken savaşta olduğundan daha hilebaz olduğu söyler. Pompeius'a göre Mithridates'in işi bitmişti. Kafkasya içlerine yapacağı bir yolculukta pek çok bilinmez ve tehlike bekliyordu. Açlıktan, vahşi kabilelerin saldırısına uğramaya kadar türlü tehlikenin beklediği topraklardan artık sağ çıkamayacağını düşünmekteydi. Eğer olurda tekrar bir harekât içine girerse de Euxeinos'da bulunan Roma donanmasının Bosporos ile olan ticareti keseceğini ve denizi abluka altına alacağını düşünüyordu. Ancak Mithridates Pompeius'un beklentisini tersine çıkarmış, yeniden, bir şekilde etrafına bir güç toplamayı başarak Roma'nın karşısına dikilmeyi başarmıştır. Dolayısıyla Pompeius, daha fazla güç ve zafer hırslarını bastırmak için Commagene, Cilicia, Phoenice, Syria, Arabia, Iudaea'nın üzerine yürümüş, resmen olmasa da fiilen bir Roma İmparatoru gibi davranarak, mümkün olan en çok toprağı işgal etmeye çalışmıştır (Plut. *Pomp.* 33; 36-41; App. *Mithr.* 104-106; Mayor 2013: 377).

de halletmek isteyen Pompeius bir miktar süvarisini Eupator'u izlemesi için gönderirken kendisi de Genç Tigranes ile birlikte Magnus Tigranes'in üzerine yürür (Plut. *Pomp.* XXXIII. 1; Cass. Dio XXXVI. 51. 3; 52. 1; Magie 1950: 357; Sherwin-White 1984: 193).

İsyancı oğluyla birlikte Romalıların kendi üzerine yürümekte olduğunu öğrenen Magnus Tigranes ise direnmek yerine Romalıların merhametine teslim olmayı tercih eder. Mithridates'in Lykos bozgunu sonrası kendisine gönderdiği elçileri zincire vurulmuş bir şekilde Pompeius'a yollar ve kendisi de oğluyla birlikte Artaksata önlerine varmış olan Pompeius'a karşı sadakatini bildirmek üzere Roma kampına doğru yola çıkar. Atını ve silahını bırakarak Pompeius'un huzuruna varan "büyük" kral *tiarasını* dahi çıkararak Pompeius'un önünde bırakır ve Romalının ayaklarına kapanır, secde eder (*proskinesis*). Ancak Pompeius, mutlak bir galibe yaraşır, mağrur bir şovla kralı elinden tutup kaldırır. Teskin ederek eşit bir kralmış muamelesi yapar (App. *Mithr.* 104; Plut. *Pomp.* XXXIII. 2-4; *Luc-Kim.* III. 4; Cass. Dio XXXVI. 52. 1-4; Vell. II. 37. 4; Flor. *epit.* I. 40. 27; Sherwin-White 1984: 193).

Armenia ve Magnus Tigranes artık Roma dostu olmuştur. Bittabi Magnus Tigranes'in Roma dostu sayılması sadece tacını Pompeius'un önüne sermesi onu Roma müttefiki yapmak için gerekli seremoniyi sağlamaz. Aksine kral, MÖ 66 sonbaharında yapılan antlaşma gereği gücünün zirvesindeyken ele geçirdiği bütün kazanımlarından ve topraklarından vazgeçer. III. Phraates tarafından daha önce elinden alınan Mesopotamia, Adiabene, Gordyene'ye ek olarak Romalıları da Syria, Phoinike, Cilicia, Cappadocia ve Sophene'yi devreder (Vell. II. 37. 5. App. *Mithr.* 105; Cass. Dio XXXVI. 53. 2; Liv. *perioch.* 101.2; Eutr. VI. 13; Fest. *Brev.* XVI).

Pompeius, *Lex Manilia* kendisine tanınan gücü, ittifaklar kurmak için etkili bir şekilde kullanmaktan geri durmamış, böylelikle Roma'nın doğuda uygulayacağı genel politika da netleşmiştir. Roma, Armenia Krallığı'nın topraklarının hemen tamamında hükümdarlık iddiasında bulunmuş, kralın şahsında ya da hanedanda bir değişiklik olmaksızın krallığın pozisyonu, Roma Halkı'nın "dost ve müttefiki" olarak resmen tanınmasıyla özerk bir devlet olarak teyit edilmiştir (Sherwin-White 1984: 194).

Genç Tigranes'in Sophene kralı olarak atanmasını (App. *Mithr.* 105) ve 6000 *talanta* savaş tazminatı vermeyi de kabul eder. Pompeius ile yaptığı antlaşma şimdi yaşlı kral için kazan kazan hükmündedir. Çünkü kral, Roma *triumphusunda* sergilenip

canından olmaktan kurtulmuş, canı karşılığında onu “büyük” yapan tüm kazanımlarından vazgeçmiştir. Nitekim bu formülasyon, Helenistik dünyanın normal deyimi idi, *deditio* veya koşulsuz teslimiyet talebi ile kral, daha kaba Roma üslubundan kaçınıyordu. Bu suretle, Roma’nın “engin” lütfuyla affedilen kral, MÖ 55’te öldüğü 85 yaşına kadar Roma dostu kalmıştır (Plut. *Pomp.* XXXIII. 4-6; App. *Mithr.* 104-105; 114; Syr. 49-50; Cass. Dio XXXVI. 53. 2-3; 6; Strab. XI. 14. 10; Liv. *perioch.* 101.2; Vell. II. 37. 4-5; Flor. *epit.* I. 40. 27; Eutr. VI. 13; Sherwin-White 1994: 253).

II. Tigranes yetenekli ve başarılı bir hükümdar olsa da yarattığı krallık Roma’nın acımasızlığı, kayınpederi Mithridates’in çılgın küstahlığı nedeniyle kısa ömürlü olmaya ve tarihte sadece bir şimşek çakmasına mahkûm edilmiştir. Armenia Krallığı’nın kısa süren parlak devri ve bir süre sonra yalnızca bir tampon güç veya vassal krallığa indirgenmesinin birçok nedeni vardır. Armenia Krallığı toprakları üzerindeki güçlü Roma ve Parthia çekişmesinin üstesinden gelene kadar asimile edemediği farklı etnik kökenden, kültür ve inançtan pek çok halkla çevriliydi. Bununla birlikte Armenia Krallığı’nın mukim olduğu Doğu Anadolu topraklarının arızalı topografik yapısının yarattığı parçalı politik görünüm, krallığın feodal siyasal örgütlenme modeli ve yönetim biçimine sahip olmasına neden oldu. Bu durumun bir süre sonra yarattığı iç çekişmeler politik istikrarı sekteye uğrattı. Nitekim Armenia Krallığı, sahip olduğu bunca olumsuzluğa rağmen Magnus Tigranes’in girişiminin krallık tarihinde neden benzersiz olduğunu ve hatalarına ve yenilgilerine rağmen, Armenia’nın hikâyesinde neden parlak bir sayfayı temsil ettiğini bir dereceye kadar açıklar (Kurkjian 1958: 78; 83).

Ancak bu antlaşmadan memnun olmayanlar da vardır. Genç Tigranes, Roma yanaşmalığı yapmanın ödülünü yalnızca Sophene kralı olarak almış, umduğu Armenia tahtına kavuşamamıştı. Ayrıca babasının Romalılara söz verdiği altınları dağıtmak üzere Sophene’deki hazinelerini istemesi Genç Tigranes’i yeni maceralara itti. Umduklarını bulamayan muhteris kralın, Romalıların hazineleri babasına teslim etmesi yönündeki tüm uyarılarını dinlememesi üzerine Pompeius, Genç Tigranes’i azlederek Sophene’yi, bazı Cilicia kentleriyle birlikte yedinci kez Cappadocia tahtına oturtulan I. Ariobarzanes’e bıraktı. Bu arada Parthia Kralı III. Phraates damadına yapılan muameleye razı olmayarak bu duruma itiraz etti ve Pompeius’un, Mithridates’e karşı Romalıların yanında olursa Euphrates’in Parthlar ve Romalılar arasında sınır yapılacağı vaadini hatırlattı. Ancak Pompeius, Phraates’in Genç Tigranes’e karşı talebine artık kayıtsızdı. Nitekim Romalı,

savaşın başında Roma karşıtı ittifakta yer almaması için Parthia kralına karşı ne kadar ilgili, alçakgönüllü, uzlaşmacıysa şimdi Mithridates'i bertaraf edip Tigranes'i kontrol altına alıp bir Roma müttefiğine dönüştürdükten sonra da o kadar duyarsız, kayıtsız ve kibirliydi. Artık bu duygular içinde olan Pompeius'un Phraates'e cevabı hazırды. Genç Tigranes kayınpederinden çok babasına aitti ve Armenia kralının bu kararına bir itirazı yoktu. Genç Tigranes için yolun sonuna gelinmişti. Pompeius, onu Roma'daki *triumphus*unda sergilemek üzere zincire vurdururken, Euphrates sınırı konusunun daha sonra düşünüleceği ve zamanı gelince en uygun kararın verileceği şeklinde politik bir cevap verdi (Cass. Dio XXXVI. 53. 3-4; 6; XXXVII. 6.2; App. *Mithr.* 105; 114; 117; Plut. *Pomp.* XXXIII. 5-6; XLV. 4; Iust. XLII. 2. 8; Arslan 2007: 468).

Pompeius, Armenia meselesini bu şekilde çözerek (Oros. *hist.* VI. 4. 7-8) babayla oğlu birbirine düşürmüş, böylelikle bir dönem Yakındoğu'nun başat güçlerinden Armenia Krallığı bünyesinde ortaya çıkan taht kavgalarını destekleyerek krallığı zayıflattığı gibi bölünmesini de sağlayarak önemli bir rakibini saf dışı bırakmıştır. Uyguladığı *divide et imperia* politikasının meyvesini Yakındoğu'da güçler dengesini Roma lehine yeniden kurarak almıştır. Roma dostu Cappadocia kralını tekrar tahta geçirerek doğuda Armenia ve Parthia krallıklarına karşı tampon bölge yaratmış, Sophene bölgesini Genç Tigranes'in elinden alıp Magnus Tigranes'e vererek muhtemel Parthia işgalinin önüne geçmiş, böylelikle Roma dostlarını ödüllendirerek politik-psikolojik mesaj vermeyi ihmal etmemiştir. Tahtından edilip Romalıların eline düşmesine neden olan ve ömrünün sonuna kadar Parthia düşmanı olarak kalacak olan Tigranes'i, asi, dengesiz ve güvenilmez oğlu yerine tercih edip tahtında bırakarak, kültürel, etnik, siyasi ve dini bakımdan Aryan/Pers/Parth medeniyeti ile iç içe geçmiş Armenia'yı ve Parthia'yı sürekli çatışan kardeşler haline getirmişti (Magie 1950: 361; Arslan 2007: 469-470).

Böylelikle Pompeius, tipik bir emperyalistin yapacağı üzere çatışmalı konular, düşman krallar, bölünmüş krallıklar ve toplumlar bırakarak aslında kimsenin belini tam olarak doğrultup Roma'nın karşısına çıkmasını engellemiş oluyordu. Nitekim Armenia Krallığı Pompeius'un gelişinden sonra bir daha eski gücüne kavuşamadı. Tigranes'in *Magnus* zamanlarından elde ettiği, Phoinike'den Kafkasya'ya kadar uzanan krallığından artık eser kalmamıştır. Armenia Krallığı artık küçülmüş, yontulmuş, sönmüş bir Roma vassalı veya Romalılar ile Parthlar arasında gidip gelen bir tampon devletten fazlası değildi.

Armenia meselesini bu şekilde halleden Pompeius⁹¹ ve Roma için şimdi sıra tekrar, Kafkasya içlerine kaçmış olan Mithridates'i de yakalayarak doğu meselelerini tamamen halletmeye geliyordu. MÖ 66/65 kışında kısa ama etkili Kafkasya harekâtına başlayan Pompeius, *legatus*larından Lucius Afranius'u bir garnizonla Armenia'da bıraktıktan sonra (Magie 1950: 358) Mithridates'i izlememek üzere Artaksata'dan⁹² ayrılıp Armenia'nın kuzeyine, günümüz Azerbaycan'ı olan aşağı Kura'nın geniş havzasına doğru ilerlemiş (Cass. Dio XXXVI. 53.5; Magie 1950: 358), Armenia, Iberia, Albania sınırını oluşturan Cyrus (Kura) Nehri'ne vardığında, nehrin batısından Caspia Denizi'ne kadar olan Albania topraklarının kralı Oroises'ten⁹³, Mithridates'le savaşmak üzere geçiş izni istemiştir (Plut. *Pomp.* XXXIV. 1; Magie 1950: 358). İsteğinin olumlu yanıtlanması üzerine Pompeius, Tigranes'in sağladığı zengin iâşe ve para kaynağıyla da kışı Cyrus yakınlarında geçirmeye karar vermiştir (Plut. *Pomp.* XXXIV. 2; Magie 1950: 358; Sherwin-White 1984: 196).

Pompeius, Albania'da kışlarken Mithridates Colchis'in en kuzeydeki limanı ve kalesi olan Dioscurias'da kışı geçiriyordu. Dioscurias (Sebastopolis) (Strab. XI. 2.14; 16;

⁹¹ Appianos, Pompeius'un Armenia seferine Caucasia seferinden sonra çıktığını ifade eder. Yazara göre Pompeius Mithridates'i Colchis'e kadar takip etmiştir. Ancak kralın (Appianos *düşman* ifadesini kullanır) Pontos'a veya Maeotis Denizi'ne kadar ulaşamayacağını, bu kadar kuzeye çıkarsa bile artık eski gücüne kavuşamayacağını düşündüğü için Argonautlar, Castor ve Pollux ve Herakles'in ziyaret ettiği ülke hakkında bilgi edinmek için Colchis'e geldiğini, özellikle Prometheus'un Kafkas Dağı'na zincirlendiği söylenen yeri görmek istediği söyleyerek Kafkasya seferine çıktığını ifade eder (App. *Mithr.* 103). Dolayısıyla Pompeius Kafkasya seferini tamamladıktan sonra Tigranes ve Armenia Krallığı üzerine yürümüştür (App. *Mithr.* 104).

⁹² IV. Orontes tarafından kurulan Orontid (Yervandashat) Hanedanlığı, Strabon'a göre Seleukos kralı III. (Büyük) Antiochus'un *strategos*u I. Artaksias (Artaxias, Artasēs) tarafından yıkılıp Artaksiad Hanedanlığı'nın (MÖ 189-160) kurulmasıyla (esasinda Orontid ya da Eruandid Hanedanlığı'nın bir alt koluydu. Bk. Enİr: ARMENO-IRANIAN RELATIONS in the pre-Islamic period; Garsoïan 2004) yeni kral Artaksias, Orta Aras Vadisi'nde, Aras Nehri'nin sol yakasında, bugünkü Khor Virap Manastırı'nın bulunduğu yerde Lusarat ya da Şıxlar köyünün yakınlarında (BATlas 89 G1 Artaxata), İS 2. yüzyıla kadar Ermeni monarşisinin merkezi olarak kalacak olan bir yerde bir kale şehri inşa etti. Kendi ismini taşıyan Artaksata (*Artaksias'ın sevinci*) (Artaşat, Artaşat) kentini kurarak krallığın başkenti haline getirdi. Hızla büyüyen kent aynı zamanda bir ticaret başkentine de dönüştü. Hellenistik tarzda kurulan Artaksata, yeni hanedanın başkentiydi. Üç tarafından akan Aras Nehri doğal bir engel olarak hem kentin savunulmasını kolaylaştırıyor hem de ticari potansiyelini arttırıyordu. Çünkü Caspia Denizi'nden Artaksata'ya oradan Anadolu içlerine uzanan ticaret yolu için Aras (Araks) Nehri kullanılmıştı (Warmington 1996: 133; Manandyan 2007: 16-17). Bu bağlamda Artaksata doğudan batıya, kuzeyden güneye uzanan ticaret yollarının kesiştiği bir yerde bulunuyordu. Böylelikle Çin, Orta Asya ve Karadeniz limanlarına uzanan büyük ticaret yolu kentin kurulduğu Araksene Ovası'ndan geçiyordu. Modern tarihçiler tarafından şüpheli bulunan ancak Strabon'a göre kent, Roma'nın en büyük düşmanlarından Hannibal tarafından yanına sığındığı Armenia kralı Artaksias için kurulmuştu. Araksene Ovası yakınlarında bulunan kentin yeri Hannibal tarafından özellikle seçilmiş, surları ve mimarisi de yine Hannibal tarafından tasarlanmıştı. (Strab. XI. 14.6; Plut. *Luc.* XXXI. 5; Manandian 2007: 16-17 Manandian 1965: 44-52).

⁹³ Albania Kralı'nın adı ile ilgili tartışmalar için Bk. App. *Mithr.* 103; Cass. Dio XXXVII. 54.4-5; Iust. XLII. 3. 4; Flor. *epit.* I.40.28; Fest. *Brev.* XVI; Eutr. VI.14.1; Oros. *hist.* VI.4.8.

19; BATlas 87 G2 Dioscurias/Sebastopolis), Kafkas dağlarının en batıdaki sıralarının denizle buluştuğu modern Sohum'un (Sebastopolis) (BATlas 87 G2 Dioscurias/Sebastopolis) yakınında bulunuyordu. Sonraki baharda Mithridates, Kafkasya'nın deniz kıyısındaki zorlu sırtlarından ve düşman kabilelerin yaşadığı vadilerden geçerek, daha önceki yıllarda nüfuzunu sağlamlaştırdığı bozkırlara ve oradan da kara yoluyla Azak (Maeotis) Denizi kıyılarına çekilecekti. Nitekim burası daha önce Lucullus ile bir Roma vassalı olarak tanınması için müzakere etmiş (App. *Mithr.* 101-102; Cass. Dio XXXVI. 50.2; Oros. *hist.* VI. 5.1-7) oğlu Machares'in başında olduğu Bosporus Krallığı'na ev sahipliği yapıyordu (Plut. *Pomp.* XXXII.15-16; App. *Mithr.* 101; 103, Cass. Dio XXXVI. 50.2-3; Strab. XII.3.28; Sherwin-White 1984: 193).

Pompeius'un Tigranes'i ve Armenia Krallığı'nı kontrol altına almış, Mesopotamia, Adiabene, Gordyene'ye ek olarak Romalılara da Syria, Phoinike, Cilicia, Cappadocia ve Sophene Roma hâkimiyet sahası içine dâhil edilmişti. Ancak yerel yöneticiler üzerinde de fiziksel kontrolün sağlanması gerekiyordu. Pompeius'un Kafkasya seferlerinin ve *legatus*larının MÖ 65 yılındaki Mesopotamia seferlerinin ve 64/3'te kendisinin Syria'yı işgalinin amacı buydu (Sherwin-White 1984: 195; Sherwin-White 1994: 255).

Ancak rahat bir kış geçirip baharda tekrar Kafkasya içlerine doğru ilerleyerek Mithridates'in takibinde olacağını zanneden Pompeius, kötü bir sürprizle karşılaşmış, Romalılar tam kış bayramı *Saturnalia*'yı kutlarken, topraklarından geçmesi için izin veren Albania kralının fikri aniden değişmiş, kışın ortasında yaklaşık 40.000 kişilik kuvvetle Cyrus'u aşarak her şeyden habersiz Romalılara saldırmıştır (Plut. *Pomp.* XXXIV. 2; Cass. Dio XXXVI. 54. 1). Dostu Genç Tigranes'i kurtarmak veya Romalıların baharda ülkesine saldıracağından korkması üzerine, bu ani saldırıyı yaptığı düşünülen Albania kralı Romalıları gafil avlamayı hedefleyip bu suretle galip gelmeyi ummuştur (Cass. Dio XXXVI. 54. 1-3). Ancak disiplinli ve tecrübeli Roma ordusu karşısında başarısız olarak, üç defa bozguna uğrayan Oroises, gerisin geri Cyrus üzerindeki köprüleri de yakarak ülkesine dönmüştür (Cass. Dio XXXVI. 54. 4-5; Oros. *hist.* VI. 4. 8; Liv. *perioch.* 101.4). Ancak baharda Romalıların bir intikam seferi düzenleyeceğinden korkunca elçilerini bir özür mektubu ve değerli hediyelerle Pompeius'a göndermiş, Pompeius da hediyeleri ve özrü şimdilik kabul eder görünerek aldığı hediyelerle zorlu kışı geçirip asıl meseleye odaklanmaya devam etmiştir (Cass. Dio XXXVI. 54. 5).

Romalıların Kafkasya topraklarında görülmesi üzerine Kafkasya'nın yerel krallıkları birer birer Pompeius'la uzlaşma arayışına girerek azgın Roma saldırılarından, yağma ve talanından bir nebze olsun kurtulmayı düşünmüşlerdir. Bu krallıklardan birisi de Iberia Krallığı'dır. Daha önce Mihtridates ile anlaşmış olan Iberia Kralı Artoces, bir taraftan Pompeius'a elçilerini yollayarak onunla antlaşmaya çalışır gibi görünmüş, diğer taraftan Pompeius'un kendisini rahat ve güvende hissettiği ve tekinsiz olduğu bir anda saldırmak için hazırlık yapmaya başlamıştır (Flor. *epit.* I. 40. 21). Artoces'in bu planından iyi bir zamanlama ile haberdar olan Pompeius ise kralın planladığı hazırlığını yapamadan ve neredeyse zapt edilemez olan sınırdan geçişi sağlamadan önce yıldırım hızıyla Cyrus'u aşarak Iberia (Kartli) topraklarına girmiştir (MÖ 65) (Plut. *Pomp.* XXXIV. 4; Strab. XI. 3.5; Vell. II. 40. 1; Flor. *epit.* I. 40. 28).

Hızla Artoces üzerine yürüyen Pompeius ise ani bir baskınla Armastika/Harmozika⁹⁴ kalesini ele geçirmiştir. Pompeius'un bu kadar hızlı hareket edip Armastika'ya kadar geldiğinin farkına varmadan önce Iberia kralı da o sıralarda bu müstahkem kalede bulunuyordu. Nitekim Armastika, antik kaynaklara göre bir yandan Cyrus'un aktığı diğer yandan Kafkasya'nın uzandığı en dar noktaydı ve bu stratejik kale Daryal Geçidi'ne erişimi kontrol ediyordu. Pompeius'un Armastika'ya varması üzerine, kuvvetlerini toplama şansı bulamayan Artoces, Cyrus'u geçip üzerinde bulunan köprüyü de yakarak kaçmıştır. Krallarının kaçması üzerine Armastika teslim olmuştur. Pompeius, geçidi koruyan Armastika Kalesi'ne bir Roma garnizonu bırakarak Iberia içlerine doğru ilerlemiş geçtiği toprakların tümünü yağmalayamaya devam etmiştir. Dokuz bin civarında asker kaybeden Artoces, çaresiz yenilgiyi kabul etmek zorunda kalmış, çocukları ve içinde altın karyola, altın taht, altın masa gibi ilginç ve maddi değeri yüksek hediyeler vererek barış imzalamıştır (Cass. Dio XXXVII. 1. 1-2. 7; Flor. *epit.* I. 40. 28;

⁹⁴ Armastika/Harmozika/Armazi Gürcistan'ın (Iberia) önemli bir kraliyet şehri, modern Mtsheta'nın 4 km güneybatısında, Tiflis'in 22 km kuzeybatısında yer alır. Antik Armazi, modern Mtsheta'dan çok daha geniş bir alana yayılmıştır. Stratejik bakımdan oldukça önemli olan kale, Caucasia üzerindeki ana yol olan Daryal Geçidine (*Dar-i Alan, Porta Caucasica, Porta Cumana, Fortres Sarmatica, Porta Caucasica, Portae Caspiae*) ulaşımı kontrol eden bir noktadaydı. Mtkvari (Kura) nehrinin Aragvi nehri ile birleştiği yerde bulunan Armazi, önemli ticaret yollarını kontrol eder. Armazi isminin Aryan toplumların ve aynı zamanda pagan Iberia panteonunun baş tanrısı olan tanrı Ahura Mazdā'dan türediği düşünülür. "Armaz-tsikhe", "Armazi'nin kalesi" anlamına gelir ve Greko-Romen adı Armastika veya Harmozika olarak ifade edilir. Kalenin yakınlarında Kura nehrinin Tiflis-Gori demiryolu hattına yakın bir bölümünde "Pompeius köprüsü" adı verilen yıkık bir yapının bir kısmı hala ayakta (Enİr: ARMAZI; Lang, 1986).

Plut. *Pomp.* XXXIV. 5; Vell. II. 40. 1; App. *Mithr.* 103; 117; Oros. *hist.* VI. 4. 8; Fest. *Brev.* XVI).

Pompeius, Kafkasya’da bu işlerle uğraşırken Mithridates henüz daha MÖ 65 ilkbaharında, Euxine Denizi’nin Roma donanması tarafından tutulmasından ötürü Kafkasya’nın kuzeyine doğru, Dioskurias’tan Bosporos yönünde, zorlu bir kara yolculuğuna başlayacaktı. Kafkasya’nın ziyadesiyle bakir bölgelerinden, en vahşi, yamyam⁹⁵, hırsız, korsan⁹⁶, savaşçı, misafir ve yabancı sevmez halklarının, türlü türlü kabilenin⁹⁷, yüzlerce dilin ve inancın, yaşam tarzının ve geçim kaynağının arasından geçmek zorundaydı. Mithridates’in kalkıştığı bu yolculuğu başarabilen, onlarca Kafkasya kavmi arasından şu ana kadar geçip gidebilen, onlara boyun eğdirebilmiş bir ordu yoktu⁹⁸. Öncelikle Büyük Kafkas sıradağlarını aşması gereken kral, yolculuğuna başlayacağı sırada zaten 68 yaşındaydı. Yine içinde bulunduğu imkânsıza yakın şartlara aldırmadan MÖ 65 yazında bazen savaşarak, bazen rüşvet vererek, bazen tehdit edip bazen sessizce yanlarından geçip giderek⁹⁹ olağanüstü yaklaşık 1600 km yol yapıp, yüksek zirveleri 2900 m’yi bulan efsanelerin dağı *Mons Caucasus*ları aşip onlarca halk geçerek Bosporos Krallığı’na ulaştı. Tahttan uzaklaştırdığı oğlu kaçmaya çalıştı ancak babasından önce o intihar etti. Böylece Mithridates Eupator, hâkimiyetini sağladıktan sonra Bosporos’un yeni kralı oldu. Kral, Roma ile mücadele etme ve onları yok etme fikrinden bir an olsun

⁹⁵ Aristoteles *Politika* isimli eserinde cinayete ve yamyamlığa meyilli birçok yabancı ırk olduğundan bahseder ve Karadeniz kabileleri olarak ifade ettiği Achaeen ve Heniokhi halkını da bu gruba dâhil eder (Aristot. *Pol.* VIII.1338b). Nitekim Appianos’un ise Akhaioi olarak zikrettiği aynı halkın kurbanlarının önce en yakışıklı olanlarını seçtikleri ardından seçimi kura ile yaptıklarını aktarır (App. *Mithr.* 102).

⁹⁶ Kolkhoi, Sannoi (Drillai), Arrianus’un ismini verdiği yabancı düşmanı ve korsan kavimlerden bazılarıdır. Son derece savaşçı olan bu halklardan örneğin Sannoi halkının başında bir kral bulunmadığı yine yazar tarafından ifade olunur. Arrianus bu halklardan sonra Makhelones ve Heniokhoi halkının isimlerini zikreder. Sonra sırasıyla Zydreitai kavmi ve Lazoi kavmini sayar. Lazoi’dan sonra, Apsilai kavminin geldiğini, Apsilai ile Abaskoi topraklarının sınır olduğunu ifade eder. Abaskoi’dan sonra Sanigai kavminin yaşadığı topraklara gelinir. Nitekim burada Sebastopolis kentinin kurulduğu Arrianus tarafından ifade edilen bir diğer husustur (Arr. *periplus* XI. 2-3). Aynı minvalde, Ammianus Marcellinus ise *Rerum Gestarum*’da Heniokhi ve Achaei kavminin adını zikreder (Amm. Marc. XXII. 8. 24-25).

⁹⁷ Mæotæ (Meotlar) halkının alt kabilelerinin bazılarının isimleri şunlardır; Sindi, Dandarii, Toreatæ, Agri, Arrhechi, Tarpetes, Obidiaceni, Sittaceni, Dosci (Strab. XI.2.11).

⁹⁸ Iust. XXXVIII. 7. 2

⁹⁹ Mithridates’in Kafkasya güzergâhında karşılaştığı halklarla kurduğu ilişkiler hakkında antik kaynakların verdiği bilgiler zaman zaman çelişir. Buna göre Mithridates kaynakların kimisine göre temas ettiği halkların bazısından düşmanlık görürken bazısına göre dostluk görmüştü. Mithridates Suenlerin ve Kerketlerin topraklarından geçerken kimi zaman tehdit ederek kimi zaman güzellikle geçti. Heniochoi halkı kralı iyi karşılayanlardandı, Zyges halkının engebeli ve sık ormanlarla kaplı ülkesinden geçerken kamaralarla bazen deniz yolunu el verdiği ölçüde kara yolunu kullandı. Eupator, Kafkasya’nın kuzeyine ilerleyişini hem Pontos’ta devriyesini sürdüren Roma donanmasının dikkatini çekmemek için kıyı şeridini takip ederek sürdürdü. Böylelikle Akhaioi halkının ülkesine geldi.

vazgeçmiyordu. Yeni planı Karadeniz ve Balkanlar üzerinden, kuzeyden Italia'yı istila etmektir. Etrafına toplayabildiği Kafkasya ve Pontos Euxeinos kıyılarında yaşayan kavimlerinden yeni bir ordu kurmayı hedefliyordu (App. *Mithr.* 102; Cass. Dio XXXVI. 50. 2; Oros. *hist.* VI.5.3; Sherwin-White 1994: 254; Arslan 2007: 473-477; Mayor 2013: 371 vd.).

Pompeius, görünür amacı Mithridates sorunun tamamen bitirmek olan ama bizce arka planında muhteris kişiliği, şöhret, güç ve daha fazla servet edinmek amacı olan III. Mithridates Savaşı'nın devamında Lykos Savaşı sonrası yenilgiye uğratarak takibe başladığı Mithridates'in peşinden Kafkasya ve Armenia topraklarına kadar gelmişti. Cumhuriyet'in sonuna yaklaşırken devşirebildiği kadar güç edinmek, Roma'ya daha güçlü, zengin ve liderliği tartışmasız bir şekilde girmek isteyen Pompeius'a *Senatus*un tanıdığı çok geniş yetkiler ve binlerce asker, onun keyfi seferlere de girişmesine neden olmuştu. Kafkasya seferi bu tutumun göstergesiydi. Pompeius, Roma ile doğrudan hiçbir sorunu olmayan, bırakın sorunu Romalıların henüz hakkında hiçbir fikri dahi olmadığı Kafkasya topraklarında amaçsızca dolaşmıştır. Seferin kronolojik sırası konusunda antik kaynaklarda farklı bilgiler bulunur. Örneğin Armenia seferine Kafkasya'dan önce mi yoksa sonra mı başlamıştır, ya da Mithridates'i takip etmek için Kafkasya'ya yöneldiği sırada Magnus Tigranes'in önünden kaçan Genç Tigranes'e rastlayıp dedesi Mithridates'i takip etmektense babası Tigranes'in üzerine yürümeye ikna edilerek (MÖ 66 sonbaharı) önce Armenia'ya sonra Kafkasya mı yönelmiştir? Yoksa Mithridates'i Colchis'e kadar takip edip 70 yaşındaki kralın asla Cimmerian Bosphorusu'na ulaşmayacağını düşünerek takip etmekten vazgeçip gelmişken hem efsanevi Kafkasya'yı, Heracles'in, Prometheus'un, Argonaut'ların maceralarının geçtiği topraklarını görmek, buraya ayak basan ilk Romalı olmak, Alexandros Magnus'un Caspia Denizi'nin güneyine izlediği rotayı takip etmek, bolca yağma, talan, esir edip Roma'daki *triumphus*una egzotik şeyler eklemek, daha zengin, güçlü ve ünlü birisi olarak mı Roma'ya dönmek amacıyla önce Kafkasya seferini sonra Armenia seferini mi yapmıştır? Kaynaklar her iki olasılık hakkında da bilgi vermektedir. Ancak kronolojik sıra ne olursa olsun ya da antik yazarlarda hangi tutarsız ve farklı bilgiler bulunursa bulunsun, Pompeius'un Kafkasya seferi bize göre kişisel merakı ve güç istenci ve şöhrete susamışlığı (*gloriae avidus*), Roma'nın gücünü dünyanın sonuna da gösterme arzusundan ötesi değildir. Modern kaynakların askeri turizm olarak ifade ettiği seferle Romalılar ve Pompeius, egzotik

buldukları Kafkasya topraklarını tanımış, Euphrates'in ötesinde iş başında olan güçler hakkında fikir sahibi olmuş, kısa süreliğine de olsa hâkimiyetlerini kabul ettirmiş, bu arada birkaç bin insanı öldürüp, bir o kadarını esir alıp bolca ganimet elde etmişlerdir. Ancak bundan fazlası olmamıştır. Pompeius'un Kafkasya'yı Roma hegemonyasına alma planı, Roma'ya döndükten sonra karşısında tüm kararlarını kabul etmiş bir *Senatus* ve Roma'nın bölgeye yönelik müteakip politikasının şekillendirilmesini kendisi kontrol edebilmiş bir Pompeius olsaydı başarılı olabilirdi. Ancak o sıralarda Roma'nın farklı bir gündemi vardı. *Senatus* Kafkasya'yı kalıcı bir yer edinmek için çok uzak, Roma çıkarlarının periferisinde bir yer olarak görüyordu. Bununla birlikte Kafkasya meselesi yanlış bir zamanda ortaya çıkmıştı. Çünkü bu sırada Roma siyasi krizlerle ve bir iç savaş tehlikesiyle çalkalanıyordu. Kafkasya için her şeyin yolunda gittiği farz edilse bile Crassus'un onur kırıcı yenilgisi sonrası zaten bütün kazanımları geri gidecekti (Plut. *Pomp.* XXXIII-XXXVIII; Cass. Dio XXXVI-XXXVII; App. *Mithr.* 103-105; Strab. XI.1.6; Oros. *hist.* VI. 4. 7-9; Flor. *epit.* I. 40. 28; Magie 1950: 359; Sherwin-White 1984: 195-203; 290-297; Dabrowa 1989: 67; Arslan 2007: 466; Mayor 2013: 372 vd.).

MÖ 65 baharında Servilius kumandasındaki Roma donanmasını Eupator'a karşı tetikte olması için Pontos Euxenios kıyılarını taraması için yollarken o da hem keşif amacıyla hem de Mithridates'e karşı Kafkasya'nın en doğu ucunu da kontrol etmek isteğiyle Caspian Denizi'ne doğru ilerledi. Günümüz Azerbaycan ve Dağıstan yönünde ilerleyerek Kafkasya dağlarının en doğu ucuna uzanmak için yola çıktı. Ancak bu seferi oldukça kısa sürdü. Çünkü bu güzergâhta arazi yılanlar, akrepler ve tarantularla doluydu. Gerisin geri dönmek zorunda kalan Pompeius, Phasis'in (Rioni Nehri) çok uzak olmadığını öğrenince rotasını Colchis'e çevirdi (Cass. Dio XXXVII. 3. 1).

Niyeti buradan Bosporos'a doğru ilerleyerek Mithridates'e ulaşmaktı. Colchis, Mithridates'e bağlı kalan son vassal krallıktı. Colchis'i işgal eden¹⁰⁰ ve kralı Oltakhos'u esir alan Pompeius, burada bir keşif gezisi yaptığı antik kaynaklarca ifade edilir (App. *Mithr.* 103; Cass. Dio XXXVII. 3. 1-3; Strab. XI. 1. 6; Flor. *epit.* I. 40. 28). *Argonautai*,

¹⁰⁰ Pompeius her şeye rağmen Mithridates'i büyük zorluklarla takip etmiş, Mossynoeci (Kule İnsanları, Ahşap Kulelerde Yaşayanlar) halkının ülkesinden geçerken ordusu Pontos'un ünlü deli balından zehirlenmiş, baygın düşen askerleri bu halk tarafından katledilmişti.

Castor (Castores) ve *Pollux'un (Polydeukes)* (Dioscuri¹⁰¹, Dioskuroi¹⁰²) ve Heracles'in ziyaret ettiği ülke hakkında bilgi edinmek, özellikle Prometheus'un *Mons Caucasus*'da zincire vurulduğu yeri görmek istediği için Colchis'e geldiği, yerli halkın Kafkasya dağlarının zengin maden varlığı nedeniyle nehir suyuna karışmış doğal halinde bulunan altın parçacıklarını toplamak için koyun postu kullanışlarını gözlemlediği anlatılır (App. *Mithr.* 103).

Pompeius'un tüm bu faaliyetlerini içeren Colchis seferine tüm komşu kabileler katılmıştır. Colchis kıyılarında Pontos Euxenios'ta gözcülük görevi verdiği amirali Servilius ile buluşan Pompeius, Mithridates'in Bosporos'ta olduğunu öğrenince üzerine yürümeye karar verdi (Plut. *Pomp.* XXXIV. 5; Cass. Dio XXXVII. 3. 1; App. *Mithr.* 114; Flor. *epit.* I. 40. 28). Bosporos'a doğru ilerlerken tıpkı Mithridates gibi yol boyunca karşılaştığı *Colchoi*, *Heniochoi*, *Akhaioi* gibi Kafkasya'nın vahşi savaşçı kavimlerini ikna ederek bazen de korkutarak Mithridates'i aramaya devam etti (Cass. Dio XXXVII. 3. 2; App. *Mithr.* 103; Vell. II. 40.1).

Pompeius, o sırada bulunduğu Kafkasya'nın güneybatısındaki Colchis'ten bölgenin kuzeyine doğru ilerledikçe, karşısına büyük Kafkas sıradağları çıkıyor ve bu dağlar Kafkasya'yı tam kalbinden ikiye ayırıyor, böylelikle iki ayrı dünya, kültürel, etnolojik ve tarihi bakımdan iki farklı Kafkasya yaratıyordu. Söz konusu sarp coğrafyanın güneyinden kuzeyine geçiş ise ancak bu engin dağlar üzerinde yer alan onlarca geçit vasıtasıyla yapılabilirdi (Plin. *nat.* VI. 12; 15; 17). Kafkasya'nın güneyinden kuzeyine ilerlerken arazinin bu şekilde giderek arızalı bir yapıya bürünmesi ve geçişlerin belli başlı geçitlerden sağlanması, ulaşımın kısıtlı olması, etrafta misafir sevmez onlarca Kafkasyalı halkın bulunmasının yanı sıra ordusunun ikmal imkânlarını kısıtlayan limanların az olmasından ötürü Romalı general oldukça zorlanıyordu. O sırada daha önce savaşıp mağlup ettiği Albania ve Iberia krallarının tekrar isyan ettiklerini öğrenince Servilius'a ise denizden ablukasını devam ettirmesini emrederek öfkeyle geri döndü. Pompeius'un zaten Albania kralı ile yarım kalmış bir hesabı vardı (Plut. *Pomp.* XXXV. 1; Cass. Dio XXXVII. 3. 2-3).

¹⁰¹ Hellen ve Roma mitolojisinde Dioscuri olarak bilinen Zeus'un oğulları ünlü ikiz kahraman, üvey kardeşlerdir (James 1870: 777-778).

¹⁰² Sebastopolis/ Colchis'in Miletoslu Hellen kolonistler tarafından kurulan kenti Dioscurias / Dioskurias (Sohum, Sokhumi) ismini mitolojik ikizler Castor ve Pollux'dan aldığı rivayet edilir (Amm. Marc. XXII. 8.24; BATlas 87 G2 Dioscurias/Sebastopolis; James 1870: 777-778).

Uzun ancak topografik açıdan izlemesi daha kolay olan Cyrus Nehri Vadisi'ni izleyerek Colchis ve Iberia üzerinden Armenia'ya doğru dönüş yolculuğuna başladı (MÖ 65). Antik kaynaklar Pompeius'un dönüş yolunda kuzeye çıkarken kullandığı ve en kısa yol (Strab. XI.2.17) olarak tanımladıkları Phasis Nehri Havzası yerine Cyrus Nehri Havzası'nı tercih etmesini hem içinde bulundukları yaz mevsiminin sonuna yaklaşıldığı dönemde nehrin debisinin azalmış olabileceği ve ordusunun geçişini kolaylaştırabileceği hem de isyan halinde olan Albania ve Iberia krallarını bu suretle gafil avlayabileceğini düşündüğü için tercih ettiğini aktarırlar. Pompeius ordusuyla nehir boyunca ilerleyip debisi uygun bir noktadan geçiş yolu ararken Albania ve Iberialıların geçişe uygun noktalara kazıklar çakarak Roma ordusunun ilerlemesini zorlaştırmasını, pusu kurarak saldırmak için doğru zamanı beklediklerini gördü. Açık arazide sıcak havada uzun süre ilerleyerek nihayet nehri büyük zorluk ve tehlikelerle geçebildi (Plut. *Pomp.* XXXV. 1-2; Cass. Dio XXXVII. 3. 3-4).

Antik yazarların kurak bir yer olarak tarif ettikleri Cambysene'yi¹⁰³ (Strab. XI. 4. 5; Cass. Dio XXXVII. 3. 4-6) yaz sıcağında aşabilmek için ordusuna su tedariği yaptı (*on bin tulum*) (Plut. *Pomp.* XXXV. 1-2). Yerlilerin bedava hediyeleriyle iaşelerini sağlayıp hiçbir yağma yapmadan çoğunlukla gece yol alarak (Cass. Dio XXXVII. 3. 4-6) Cambysene'nin doğusunda Cyrus'un (*mod.* Kura) ana kollarından birisi olan modern Alazani Nehri'ne (*ant.* Alazonius) lokalize edilen Abas Nehri'ne bitişik bir ovada (Cass. Dio XXXVII. 3. 4-6) Albania-Iberia birleşik kuvvetleriyle karşılaştı (App. *Mithr.* 103). Albania-Iberia kuvvetlerinin 6000 (Plut. *Pomp.* XXXV. 1-2) 60.000 (Strab. XI. 4. 5) veya 70.000 piyade ve 12.000 (Plut. *Pomp.* XXXV. 1-2; App. *Mithr.* 103) veya 22.000 (Strab. XI. 4. 5) süvariden müteşekkildi. Roma kuvvetlerinin ise yaklaşık 45.000 kişiden oluştuğu tahmin edilmektedir (Sherwin-White 1984: 192 dn. 19; Sherwin-White 1994: 251; Patterson 2002: 323 dn. 53).

¹⁰³ Kambydene isminin kökeni, Bizantinos'a göre, popüler ve doğrulanmamış geleneksel etimolojiye göre Akhemenid Kralı Cambydes'e dayanır. Modern etimolojik çalışmalara göre ise bu iddia reddedilir ve Kambydene isminin kökeni olarak Cyrus (Kura) Nehri'nin bir kolu olan Kambydes (Lori) Nehri gösterilir. Herzfeld'e göre ise bu iki nehir de adlarını Akhemenid kralları Cyros (Kürüş) ve Cambydes'den (Kabüjiya) almaktadır. Bu varsayım dikkat çekici olsa da şüphelidir. Kambydene'nin sınırlarını tam olarak belirlemek zordur. Ancak muhtemelen bölge modern tanımlamalara göre batıda Cyrus Nehri'nden doğuda Alazonius Nehri'ne kadar uzanıyordu. Ancak sınırları neresi olursa olsun bölge barındırdığı yollar ve konumu sebebiyle de stratejik bir öneme sahipti (Herzfeld 1968).

Ancak Romalılar gibi gelişmiş askeri teçhizatlardan ve zırhlardan yoksun, vurucu gücü düşük, ilkel şekilde (antik kaynaklar bu manzarayı *sefil şekilde silahlanmış* olarak tanımlar) silahlanmış (cirit ve yay), çoğunlukla vahşi hayvan postlarına bürünmüş veya yarı çıplak şekilde savaşan ancak antik kaynakların anlatımıyla cesur, savaşçı, yakışıklı ve uzun boylu Kafkasyalı halklardan oluşan ordunun karşısına disiplinli, savaşlarda pişmiş, askeri teçhizatları gelişkin Roma *legionu* çıkmıştır (Strab. XI. 4. 5; Plut. *Pomp.* XXXV. 2; App. *Mithr.* 103; Mayor 2013: 373).

Pompeius, bu noktada taktiksel olarak, piyadesini gizleyip ordusunu daha küçük göstererek Kafkasyalıların kuvvetlerinin tümünü ortaya çıkarmalarını ve onları bir seferde yok etmeyi planlıyordu. Bu bağlamda Kafkasyalı kuvvetlerin geri çekilmelerini önlemek için daha az sayıda olan süvarilerini ön safa dizdi. Arka sıraya aldığı piyadenin ise kendilerini ve silahlarını kalkanlarıyla gizleyerek hareketsiz kalmalarını emretti (Front. *strat.* II. 3. 14). Böylelikle Albania-Iberia birleşik kuvvetlerinin yakınlarına gelene kadar onları keşfetmesini engellemeye çalıştı. Pompeius, bu taktiği ile ordusunun asıl vurucu kısmı olan piyadelerini gizleyerek sahte bir geri çekiliş ile ardına takılan Kafkasyalıları pusuya düşürmeyi hedefliyordu. Nitekim Romalı general, taktiğinde başarılı olacaktı. İki ordu yakınlaşıp, karşılaştığında Albania Kralı Oroises/Oroeses'in kardeşi Cosis komutasındaki süvariler (Plut. *Pomp.* XXXV. 2), kaynakların tam olarak ifade ettiği şekliyle yalnız olduğunu sandığı Roma süvarisini hor görerek üzerlerine hücum etti (Front. *strat.* II. 3. 14). Albania süvarisi düşmana bir süre ciddi kayıplar verdirdi. Hatta Cosis, Pompeius'un yakınına kadar ulaşarak kargısı ile ona bir saldırıda bulundu. Ancak attığı kargı hedefini bulmasına, Pompeius'u vurmasına rağmen kargı zırhlı delmek ve Pompeius'a herhangi bir zarar vermek için yeterli olmadı. Bu noktada Albanlıların askeri teçhizatlarının ilkelliği ve Romalılar karşısındaki yetersizliği ortaya çıkıyordu. Silahsız kaldığı anlaşılan Cosis, Pompeius tarafından öldürüldü. Kayıplar veren Roma süvarisi, Pompeius'un planı gereği, sahte bir geri çekiliş ile gizlenmiş olan piyadeye doğru kaçmaya başladı. Sahte ricatı takip eden, yine antik kaynakların ifadesiyle pervasızca peşine düşen Albania süvarileri bir anda çevrilmiş şekilde kendilerini aniden ortaya çıkan Roma piyadesinin ortasında buldular. Bu sırada büyük kısmı katledilen Kafkasyalılardan (Front. *strat.* II. 3. 14) kaçabilenler güç bela derin ormanlarının bağrına sığındılar. Onlar, anayurtları Kafkasya'nın ulu ormanlarında, ağaçların üstünde savaşmaya alışkın, güçlü savaşçılarıydılar. Sık ormanın içinde etkisiz kalan Roma

piyadesi, ağaçların tepelerinden üzerlerine saldıran, ok ve mızrak yağmuruna tutan Kafkasyalılara karşı çaresiz kalınca Pompeius, başka bir barbarlık ve zalimlik örneği sergileyerek ormanı içindeki insanlar ve tüm canlılarla birlikte ateşe verdi. İçindeki ağaçlarla birlikte katledilen Kafkasyalıların cesetlerinin yanında savaşımaya gelen kadın savaşçı Amazonları Romalılar ilk kez görüyorlardı. Hellen efsanelerinden fırlayıp gelmiş gibiydiler. Bu acımasız katliamda ölen binlerce insanın yanında kurtulabilenler dışında diğer binler esir alındı. Romalılar birkaç ay önce *Saturnalia* bayramında uğradıkları saldırının intikamını almışlardı (Plut. *Pomp.* XXXV. 3-4; App. *Mithr.* 103; Cass. Dio XXXVII. 4. 1-4; Strab. XI. 4. 5; Vell. II. 40. 1; Mayor 2013: 376 vd.).

Oroises ve Artoces, Romalılar karşısında yaşadıkları kat'i mağlubiyet üzerine elçiler göndererek Pompeius ile barış antlaşmaları imzaladılar. Albania ve Iberia krallarının Roma hâkimiyetini kabul etmesi, değerli hediyelerle onun affına sığınmaları fatihin prestijini arttıran gelişmelerdi. Nitekim bunun etkisi o kadar büyük oldu ki Kafkas Dağları ile Caspia Denizi'nin arasındaki kabilelerin ve ülkelerin tümü Roma hâkimiyetini tanıdıklarını itiraf etmek zorunda kaldılar ve Pompeius ile dostluk antlaşmaları imzaladılar (Cass. Dio. XXXVII. 5. 1; Plin. *nat.* VI. 19; Flor. *epit.* I. 40. 31; Vell. II. 40. 1; Eutr. VI. 14; Magie 1950: 359).

Pompeius, Kafkasya seferleri ile Roma gücünü Mithridates'in eski bağlaşıkları olan Albania ve Iberia krallıklarına tanıtmayı, ardından diğer kabile ve halkların da Roma otoritesini tanıması ile amacına ulaşmış oluyordu. Romalılar ilk kez bu kadar kuzeye çıkarak Kafkasya toprakları ve halkları hakkında fikir sahibi oluyor, burada bulunan tüm güçler, Roma egemenliği altına alınarak, Roma bağlaşıkları, dost ve müttefikleri haline getiriliyordu. Magnus Aleksandros'tan bu yana hiçbir batılı güç Kafkasya topraklarına gelmemiş, burada herhangi bir siyasi ve askeri otorite kurmamıştı. Pompeius, bu suretle bir hayalini gerçekleştiriyor, adı konulmamış Roma imparatoru olarak Cumhuriyet'in son zamanlarında Roma egemenliğini Kafkasya'dan Mesopotamia'ya oradan Arabia ve Iudaea'ya kadar genişletiyordu. Kafkasya fatihi Roma'daki konumu için tahmin ettiğinden daha fazla prestij elde ederek ülkesine dönecekti. Nitekim Kafkas krallarından yağmaladığı oldukça pahalı pek çok ganimet Roma'daki *triumphus*unun başköşesini süsleyecektir (Magie 1950: 359).

Pompeius'un Kafkasya seferleri çok önemli bir başarıydı. Ordusunu, bilinmeyen bir coğrafyada, gerçek ve potansiyel düşmanlarla dolu bir bölgeden geçirmişti. Bunu yaparken büyük nehirleri ve dar geçitleri aşmıştı. Tüm zorluklarına rağmen Colchis ile Iberia arasındaki Surami geçidini birkaç kez aşmak zorunda kalmıştı. Bu ölçüde, Pompeius'un Kafkasya macerası emperyalist bir başarıydı: Roma'nın etki alanını önemli ölçüde genişletmiş ve Roma'ya yeni bilgiler sağlamıştı. Bundan böyle, sadece Colchis değil, Iberia da Roma İmparatorluğu'nun kuzeydoğu sınırında önemli roller oynayacaktı. Iberia artık Roma emperyal sahasının bir parçası olarak kabul edilebilirdi. Pompeius'un, ileride ayrıntısıyla değerlendireceğimiz, doğudaki düzenlemelerinin bir parçası olarak Kafkasya'daki düzenlemeleri, bir dizi yerel hükümdarın tanınmasını içeriyordu. Iberia'da Artoces, Armenia'da Tigranes krallığını elinde tutmuş, ancak Armenia, Iberia ve Albania arasındaki ilişkiler muhtemelen değişmiştir. Tigranes'in yayılmacılığı kontrol altına alınmış ve ordusu dağıtılmıştır. Bu anlamda, Pompeius'un işgali muhtemelen Iberia, Albania ve Kafkasya'nın geri kalanının bağımsızlığını sağlamıştır (Braund 1994: 168).

Pompeius, Kafkasya'da ihtiyacı olan güç gösterisinde bulunup kişisel merakını giderdikten sonra Roma'nın doğudaki bir diğer sorunu olan Roma-Parth sınırına ilişkin tarihi düzenlemeler de yapmıştır.

Pompeius, MÖ 65'te Genç Tigranes'i bertaraf edip esir aldığı dönemde (App. *Mithr.* 105; Cass. Dio XXXVI. 53. 3-4; 6; Plut. *Pomp.* XXXIII. 5; Magie 1950: 358), Genç Tigranes'in kayınpederi Parthia Kralı III. Phraates hem bu oldubittiye itiraz etmiş hem de Pompeius'un Mithridates'in kendisine sunduğu ittifak teklifini reddedip ona destek vermezse Euphrates'in iki güç arasında sınır olacağına dair verdiği söz hatırlatmıştır (Plut. *Pomp.* XXXIII. 6; Magie 1950: 358; Demir 2014: 68).

Ancak Pompeius, Phraates'e sınır konusunda politik bir cevap vererek işi sürüncemeye bırakmış (Plut. *Pomp.* XXXIII. 6), Armenia Krallığı'nın başkenti Artaksata'dan Kafkasya seferine çıkarken *legatus*larından Lucius Afranius'tan bir miktar kuvvetle Armenia'da kalmasını istemişti (Plut. *Pomp.* XXXIV. 1; Magie 1950: 358).

Pompeius, Kafkasya seferindeyken Gabinius'un Euphrates'i geçerek Tigris boylarında görülmesi, bu suretle Romalı güçlerin Parthia sınırlarında daha fazla görünür olması Phraates'in tedirginliği arttırıyordu. Romalı *legatus*un söz konusu eylemi Roma

ve Parthia arasındaki Mithridates Savaşları sırasında akdedilmiş olan antlaşmalara da aykırıydı (Cass. Dio XXXVII. 5.2; Magie 1950: 361; Demir 2014: 68).

Pompeius'un Armenia'yı fethetmesinin ardından Armenia'nın ve Tigranes'in birer Roma müttefiğine dönüşerek Roma nüfuz sahasının eski Pers ve Parth kültürel ve siyasal etki ve egemenlik alanı Armenia'yı içine alması (Dédéyan 2015: 112-113), Phraates'in müttefiki ve damadı Genç Tigranes'in Pompeius'un eline düşmesi ve onun bu hususta çaresiz kalması (Magie 1950: 361; Arslan 2007: 469-470; Demir 2014: 68) şüphesiz Roma-Armenia ve Parthia ilişkilerini fazlasıyla geriyordu. Pompeius'un Euphrates'in doğusunda tasarladığı yeni *divide et imperia* politikası dini, kültürel, etnik ve siyasi bakımdan iç içe geçmiş iki krallığı, Armenia ve Parthia'yı (Dédéyan 2015: 88-90), düşman kardeşler haline getirmişti. Phraates'in tüm kazanımlarının üzerine bir de nüfuz sahasından toprak kaybetmesi onu karşılık vermeye itti. Cesur bir adım atarak Gordyene'yi işgal eden Parthia kralı (Plut. *Pomp.* XXXVI. 2; Cass. Dio XXXVII. 5.3; Keaveney 2010: 208), bu topraklar üzerinde hak iddia etmekte, diğer taraftan artık bir Roma yanaşması olmuş II. Tigranes ile sürekli çekişme ve mücadele halindeydi (Keaveney 1981: 207; Seager 2003: 57).

Armenia üzerinden Parthia ile başlayan bu ilk ve asla son olmayacak gerilim sadece diplomatik mesajlar verilerek sonlandırılmamış, Pompeius'un Armenia'da bıraktığı *legatus* Afranius, harekete geçirilerek Phraates'in cüretkâr girişimine karşılık Gordyene tekrar Armenia'ya dâhil edilmiş, Parthia güçleri Arbela'ya kadar sürülmüştür (Plut. *Pomp.* XXXVI. 2; Cass. Dio XXXVII. 5.4; Magie 1950: 361; Seager 2003: 57-58). Parthia'nın söz konusu Roma müdahalelerine güçlü bir yanıt veremeyişi, en azından MÖ I. yüzyıl sonlarında Roma-Parthia güç dengesini gösterir bir veri olarak yorumlanabilir.

Güney Kafkasya'nın tamamına Roma egemenliğinin kabul ettirilmesinin ardından diğer bölgesel güçler ve Parthia Krallığı da Roma halkının dostu ve müttefiki (*socii et amici populi Romani*) olmak arayışına girmiştir. Bu bağlamda Pompeius, Kafkasya'nın ayrılıp Arakses Nehri'ni izleyerek Armenia'ya dönmüş, burada çevre krallıkların elçileriyle görüşmeler yapmıştır. Armenia, Elymaia ve Media elçileri ile görüşülerek kralları ile Roma dostluğu pekiştirici adımlar atılmış ancak aynı tutum, diğer elçilerle birlikte orada bulunan Parthia elçilerine gösterilmemiştir (Plut. *Pomp.* XXXVI. 2; Cass. Dio XXXVII. 5.2-5; Seager 2003: 57-58; Keaveney 2010: 209).

Artık bir Roma müttefiki olan Armenia Krallığı'na ait olan Gordyene bölgesinin Parthia tarafından yağmalanmasından ötürü elçiler azarlanarak krallarına diplomatik olarak hakaret edilmiş, elçiler vasıtasıyla Phraates'e gönderilen mektupta ise kralın resmi olarak kullandığı “*krallar kralı*” unvanı tanınmamış, sadece “*kral*” unvanı kullanılmıştır (Cass. Dio XXXVII. 5.3-4; 6. 1-2 Plut. *Pomp.* XXXVI. 2; Keaveney 1981: 208).

Böylelikle Roma, Parthia Krallığı'nı kendisinden aşağı gördüğünü, kralının unvan ve yetkilerini tanımadığını göstermiştir. Ancak Phraates, Cassius Dio'nun ifadesiyle Pompeius'tan korkmasına ve ona kur yapmasına rağmen Romalı generalin ona reva gördüğü muameleden rahatsız olmuş o da gönderdiği elçilerle Pompeius'un Euphrates'i geçmesini yasaklamıştır (Cass. Dio XXXVII. 6. 3; Seager 2003: 58).

Ancak Pompeius, krala uzlaştırmacı bir yanıt vermeyince, Phraates ilkbaharda tekrar Gordyene üzerine yürümüş, önce yenilmiş ardından galip gelmiştir¹⁰⁴ (Cass. Dio XXXVII. 6. 4). Romalıların elinde tutsak olan damadı Genç Tigranes'i kurtarmak veya desteklemek amacıyla düzenlenen bu ikinci Gordyene istilasının ardından Pompeius'un Parthlara karşı düşmanca tutumundan vazgeçtiği, Tigranes'e de herhangi bir yardımda bulunmadığı görülür (Cass. Dio XXXVII. 7. 1; Seager 2003: 58; Demir 2014: 69).

Pompeius dönemi (MÖ I. yüzyıl) Roma-Parthia ilişkilerini sadece Parthlar tarafından ısrarla sürdürülmeye çalışılan barış ve uzlaşma arayışı olarak tanımlayabiliriz. Romalıların karşı ihtiyatlı yaklaşan, onları kışkırtmaktan kaçınan Parthia tarafının, mecbur olmadıkça bu kibirli, askeri ve politik gücünden fazlasıyla emin düşmanı ile karşı karşıya gelmemeye çalıştığı, Romalıların tüm üstencil ve umursamaz tavırlarına karşın, imkân varsa barış ve uzlaşma arayışı içinde oldukları görülür. Bununla birlikte Parthlar, tarihi, politik, askeri, kültürel ve dini bakımdan arka bahçeleri olarak algıladıkları Armenia toprakları üzerinde gerçekleşecek bir Roma oldubittisine karşı, ancak sabırları sonuna dek zorlandığında herhangi bir askeri müdahalede bulunmuşlardır. Roma tarafı ise Pompeius dönemine has bir politika değişikliğine giderek ve Lucullus'tan farklı olarak, herhangi bir *Senatus* kararı olmaksızın Parthlarla bir çatışmaya girmemiş, Pompeius,

¹⁰⁴ Cassius Dio'da (XXXVII. 6. 4) atıfta bulunulan ikinci sefere dair pasaja modern kaynaklar ihtiyatlı yaklaşır. Buna göre Dio'nun Genç Tigranes'in de bu sefere katıldığını ekleyerek (bu sırada Pompeius tarafından çoktan zincire vurulmuştur) ifade ettiği ikinci Gordyene seferi bilgisi ise ayrıca hatalıdır. Dio, MÖ 66 yılında gerçekleşmiş Phraates'in önceki Gordyene seferini yeniymiş ya da ikinci kez gerçekleşmiş gibi ifade etmiştir (Cass. Dio XXXVII. 6. 4 dn. 3).

Bk. (https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Cassius_Dio/37*.html#note3)

oldukça ihtiyatlı davranarak daha fazla zafer ve güç elde etme maksadıyla sonu belli olmayan maceralara girişmemiştir (Cass. Dio XXXVII. 7. 1-2; Keaveney 1981: 211; Seager 2003: 58-59).

Nitekim Phraates'in Pompeius'a başvurarak hem yeniden bir uzlaşma içinde olduğu, diğer taraftan Roma müttefiki Tigranes'i de Pompeius'a şikâyet etmekten geri durmadığı görülür. Roma tarafından ekilen düşmanlık tohumlarının çatışmaya dönüştüğü bu iki kral arasında arabulucu rolüne soyunan Pompeius'un, böylelikle askeri ve politik gücünü bölgede kabul ettirdiği ve bir birincil güç konumunda olduğu her iki güç tarafından da onaylanmış olur. Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere Parthlarla karşı karşıya gelmek isteğinde olmayan Pompeius, Phraates'e gerekli teminatları vererek Roma ve müttefiklerinin saldırmazlıklarını garanti etmeye çalışmıştır. Bu sırada Antiocheia'da bulunduğu için iki kralı uzlaştırmaya için ayrıca bir heyet görevlendirmiştir. Söz konusu heyet Romalılar ve Parthlar arasındaki sınır meselelerine de resmi bir hüviyet kazandırarak Phraates'in aradığı hukuki antlaşma zeminini oluşturmuştur. Sonuçta Romalılar her ne kadar Tigranes'i kızdırmış olsalar da bu hususta ona destek vermeyerek, Phraates ise Armenia'nın Roma ile arasındaki tampon durumunun korunmasının devamını sağlayarak, sonuçta herkesin memnun olduğu bir çözüm ortaya çıkmıştır (Cass. Dio XXXVII. 6. 5; XXXVII. 7. 3-4; Debevoise 1938: 75; Keaveney 1981: 209; Seager 2003: 59).

MÖ 64'te yenilendiğini düşündüğümüz *feodus* ile Pompeius ile Phraates arasında başka bir temasa tanık olmayız (Cass. Dio XXXVII. 7.4; Plut. *Pomp.* XXXIX.3; App. *Mithr.* 106; Keaveney 1981: 209). Nitekim antik kaynaklar Pompeius ile Phraates arasında söz konusu *feodusun* varlığını destekler kanıtlara rastlamak mümkündür. Hem Orosius hem de Florus, Crassus'un Carrhae macerası sırasında Parthia kralının Pompeius ile arasındaki antlaşmanın hala geçerli olduğunu kabul ettiğini kaydederler (Keaveney 1981: 209).

Kafkasya'nın fethinden sonra Roma Parthia Krallığı'na yönelik yaklaşımıyla bir nüfuz bölgesi ve güçler dengesinin tanımı yapmıştır. Euphrates, Parthia ile Roma arasında askeri, politik-psikolojik sınırdır. Armenia Bölgesi ise Roma'nın nüfuz sahası ve egemenlik alanıdır. Roma, bölge için kendisini tek ve yetkili güç olarak tanımlamaktadır. Parthia ve sair krallıklar ise güçler dengesinde ancak kendisinden sonra gelen ikincil

unsurlardır. Roma'nın Parthia Krallığı'na bakışı bir süre daha bu minvalde devam etmiştir. Roma görüşüne göre, uzak, barbar, Asyalı bu güç ancak ikincil, sıradan ve lokal boyuttadır. Roma'nın muhatabı olacak kimlikte değildir ve uzun bir süre çerçevede değerlendirilecektir.

Armenia'daki diplomatik temaslarının ardından asıl işi ve görev sahası olan Pontos'a dönen Pompeius, Pontos'un fethini tamamladı ve Mithridates'ten geriye kalan pek çok önemli sarp kaleyi ve bu kalelerde saklanan paha biçilemez onlarca ton altın, gümüşün yanı sıra, mobilyalar, değerli taşlar, Mithridates'in kişisel evrakları, notları, günlükleri, zehir reçeteleri, zırhlar hatta Aleksandros'un olduğu iddia edilen bir pelerin dahi ele geçirerek bu kalelerde çeşitli düzenlemeler yaptı. Pompeius'un ele geçirdiği en önemli kale Sinoria Kalesi'ydi. Bunun gibi Pontos'ta sarp noktalarda bulunan pek çok kale teker teker ele geçirilerek yağmalandı. Kimileri yıkılıp kimileri kullanılmaz hale getirildi (Plut. *Pomp.* XXXVI.2-7; XXXVII. 1-3; App. *Mithr.* 107; 115; Cass. Dio XXXVII. 7. 5; Amm. Marc. XVI. 7. 9-10; Strab. XII. 3. 31; 38; Plin. *nat.* XXV. 3. 5-7; XXIII. 77. 149; Mayor 2013: 376 vd.).

Böylelikle Mithridates'in binbir emekle inşa ettiği krallığı, Romalılar tarafından adım adım tahrip edilip uysal bir bir Roma eyaletine dönüştürüldü. Böylelikle Pontos'u askeri anlamda tamamen ele geçirmiş olan Romalı fatih için sıra idari ve siyasi düzenlemeler yapmaya geldi.

Pompeius, Pontos Kralı Mithridates Eupator ile Roma'nın yarım kalan hesabını görmek için çok geniş yetkilerle ve olanaklarla Anadolu'ya gönderilmiştir. Asıl görevi olan Mithridates'i ele geçirip yok etmeyi başaramasa da Pontos'u tamamen ele geçirerek Pontos güçlerinden temizlemiş, Armenia Krallığı'nı Roma nüfuz sahası içine dâhil etmiş, Kafkasya topraklarına ayak basan ilk Romalı olarak burada da ileride kalıcı olmayacak olsa da çeşitli kazanımlar elde edebilmiştir.

Daha önce zafer kazandığı Dasteira yakınlarında Nikopolis (Zafer) (Şebinkarahisar-Kelkit arasında Yeşilyayla, Eskihisar) kentinin yanı sıra çok sayıda kent¹⁰⁵ kurmuş, pek çok kent ve kasabayı onarmış ya da sınırlarını değiştirmiştir. Antik

¹⁰⁵ Bu kentlerden bazıları şunlardır; Pompeiopolis (Strab. XII. 3. 40), Neapolis (Strab. XII. 3. 38), Zela (Strab. XII. 3. 37), Magnopolis (Strab. XII. 3. 30), Megalopolis (Strab. XII. 3. 37), Diospolis (Strab. XII. 3. 31) ve Nikopolis (Strab. XII. 3. 28).

kaynaklar Pompeius'un büyük doğu seferi sırasında Pontos'dan Arabia'ya kadar binlerce kale ele geçirip, otuz dokuz tane de kent kurduğunu ifade ederler (Plut. *Pomp.* XLV.2; App. *Mithr.* 105; 115; Strab. XII. 3. 28; Cass. Dio XXXVI. 50. 3; XXXVII. 20.2).

Pompeius kendisine *Lex Manilia* ile tanınan geniş yetkilere ek olarak Pontos Bölgesi'nde yapacağı idari ve siyasi düzenlemeler için kendi ismini taşıyan bir başka kanun çıkarmıştır. *Lex Pompeia*¹⁰⁶ olarak anılan bu yeni yasa ile Pontos Bölgesi'nin idari ve siyasi sınırları tanımlandığı gibi Kafkasya'ya yönelik yine bir takım idari ve siyasi düzenlemeler yapılmıştır. Mithridates ile mücadelesinde ona yardımcı olan müttefik krallıklara ve yerel hanedanlara hediyeler, onurlar ve yeni topraklar bahşedilip, politik ve idari sınırlarda düzenlemeler yapılmıştır (Plut. *Pomp.* XXXVIII. 1-3; Cass. Dio XXXVII. 7a; 20. 1-2; 4; Strab. XII. 3. 1; Emir 2014: 111 vd.).

Pompeius, Mithridates ile sürdürdüğü çetin mücadelenin sonunda onu fiilen yakalayamamış olsa da gücünün tamamen tükendiğini düşünüyordu. Bu yüzden MÖ 65/64'te Amisos'a dönerek söz konusu düzenlemeleri yapmak için girişimlere başladı¹⁰⁷ (Oktan 2008: 52). Diğer taraftan Romalı generalin kendisine tanınan çok geniş yetkilere rağmen Roma'nın azılı düşmanını henüz yok edememiş olması, pek sevilmediği anlaşılan *Senatus* ve *Asia Minor*'daki komutayı elinde çekip aldığı Lucullus ve taraftarları tarafından ciddi şekilde eleştirilmekteydi. Ancak Pompeius, kralı takip etmenin sonuçsuz olacağını düşünmekteydi. Sürekli çeşitli akıl oyunları ile elinden kaçan Mithridates'in sığındığı Pantikapaion'da yeniden büyük bir güç devşirdiğini öğrenmesine rağmen harekete geçmeyerek yapacağı düzenlemelere odaklandı¹⁰⁸ (Plut. *Pomp.* XXXVII. 1; 3;

¹⁰⁶ Roma yönetim mekanizmasına göre, yeni ele geçirilen bir toprak parçasının Roma idari sistemine dâhil edilmesi için bazı prosedürlerin uygulanması gerekiyordu. Buna göre; *imperium* yetkisi verilmiş general ele geçirdiği bölgenin sorumluluğunu bu yetki dâhilinde üstlenmiş olurdu. Düşmanın kat'i mağlubiyetinin ardından, *Senatus* tarafından gönderilen *decem legati* isimli on kişilik heyet, ele geçirilen bölgeye gelerek çeşitli politik ve idari düzenlemelerde bulunur, artık eyaletleştirilmeye hazır bölge için yeni bir yasa (*lex*) yapardı. Söz konusu yasa, *Senatus* tarafından onaylanarak yürürlüğe girince, eyaletleştirme işlemi tamamlanırdı (Arslan 2007: 484; Oktan 2004: 29). Pompeius, söz konusu süreçleri atlayarak kendi uhdesinde birtakım düzenlemelere girişti (Plut. *Pomp.* XXXVIII. 1-3; Cass. Dio XXXVII. 7a). Nitekim Pompeius, Roma'ya döndüğü MÖ 62 yılından Caesar'ın *consul* seçildiği MÖ 59 yılında kadar, yani birinci *triumvirliğin* kurulduğu döneme kadar, *Lex Pompeia*'yı onaylatamamış, bu zamana kadar *Senatus*'un ve Lucullus taraftarlarının muhalefetini aşamamış, ancak *triumvirliğin* bir üyesi olduktan sonra *Lex Vatinia* ile doğuda yaptığı düzenlemeler yasalaşmıştır (Magie 1950: 367-368; Oktan 2004: 14-15; Oktan 2008).

¹⁰⁷ Pompeius'un MÖ 65/64'te başlayan düzenlemeleri Amisos'ta başlayan düzenlemeleri MÖ 64-63'te Antiokheia'da devam etmiş, Pompeius yaptığı düzenlemelerine son şeklini kralın ölümüyle MÖ 63-62'de tekrar geldiği Amisos'ta vermiştir (Oktan 2008: 52).

¹⁰⁸ *Lex Pompeia* olarak anılan yasalara dair sadece Pompeius'un çağdaşları değil, modern tarihçiler tarafından da ciddi eleştiriler getirilir. Pontos'tan Kafkasya'ya, Armenia'dan Arabia'ya da çok geniş bir sahada kazandığı zaferlerin sarhoşluğunda olduğu anlaşılan Pompeius'un yaptığı düzenlemeler tüm

41. 2). Pompeius, kendi adını taşıyan ancak Dio'ya göre (XII. 49.5) içeriğinin tam olarak bilinmediği *Lex Pompeia*'yı çıkararak birtakım siyasi ve idari düzenlemeler yaptı. Yeniden kurduğu, restore ettiği veya topraklarını genişlettiği, birbirine komşu pek çok yerleşim yeri kurdu. Pompeius, diğer taraftan bu faaliyetleri ile Bithynia'dan Paphlagonia'ya oradan Pontos'a ve nihayet Armenia'ya uzanan kesintisiz bir ulaşım ticaret yolu yaratmış oluyordu. Peşe peşe sıralanan, yeniden kurulan veya restore edilen kentler ve yollar üzerinden Cappadocia ve Euphrates'e uzanan doğu-batı ve kuzey-güney yönlü ticaret hattı oluşturulmuş oluyordu. Kentleşme, kırsalla birleştirilen ve genişletilen kentler, böylelikle artan nüfus ve yakalanan siyasi istikrar, beraberinde zenginleşmeyi ve refahı getirdi. Pontos Krallığı döneminde varlığını koruyan ve Zela ve Magnopolis üzerinden Halys vadisine oradan Cappadocia ve Euphrates'e uzanan yol, yeni kurulan kentlerle ve sağlanan Roma merkezi idaresi ile kesintisiz hale getirildi. Sonuç olarak Pontos bölgesinin bir kısmı Bithynia eyaleti ile birlikte birleştirilerek *Bithynia et Pontos* eyaleti kurulmuş, Parthlar haricinde Roma çıkarlarına tehdit oluşturabilecek tüm halklar (Vell. II. 40.1) kontrol altına alınmıştır. Pompeius, fetihleri ve yaptığı siyasi ve idari düzenlemeleri ile kapsamlı bir politika formüle etmiştir. Böylelikle Kafkasya'dan Syria'ya inen hat üzerinde bir güvenlik şeridi oluşturulmuş, Roma dış politikası nazarında uzak ve riskli görünen bölgeler, barbar halklar kontrol altına alınmış, doğudaki sınırın Sulla'dan bu yana Euphrates olarak belirlendiği, en güçlü ve bağımsız krallıkların sonuncusu olan Parthia Krallığı ile bu sefer hukuki temele dayanan bir sınır hattı çizilmiştir (Magie 1950 370-371; Mitford 1980: 1172; Arslan 2007: 490; Oktan 2008: 52; Emir 2014: 111 vd.).

Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere *Senatus*'un göndereceği heyeti beklemeden Pontos Krallığı toprakları üzerinde çeşitli idari ve siyasi düzenlemelere girişen Pompeius, Strabon'a göre krallığın batı kesimlerini on bir idari bölgeye ayırmıştır (Strab. XII. 3.1).

eleştirilere rağmen özünde Nero döneminde kadar ancak resmen II. yüzyıla kadar yürürlükte kaldı. Bu bağlamda Pompeius'un Roma'nın cumhuriyet döneminde tesis ettiği yasaların imparatorluk döneminde II. Traianus'un (99-117) iktidarı sırasında da yürürlükte kalmıştır (Plin. *epist.* X. 79-80; 112-115), hatta Traianus'da çok sonra Cassius Dio (150-235) zamanında dahi yürürlükte kalmıştı (Cass. Dio XXXVII. 20. 2-3). Ancak *Lex Pompeia* ile Pompeius'un keyfi bir düzenleme yaparak birbirinden oldukça farklı coğrafi, etnik ve idari özellikler içeren Bithynia ve Pontos eyaletlerinin tek çatı altında birleştirilmesi ileride çeşitli sorunlara neden oldu. Augustus döneminde özellikle bağımlı krallıklarla olan ilişkilerde sorunlara neden olduğu için revize edildi. Ancak her şeye rağmen pek çok idari soruna yol açtığı anlaşılan ancak mağrur bir fatihin öngörüsüzlüğünün eseri olduğu anlaşılan beceriksiz ve kullanışsız yasa, Diocletianus'un *yak.* III. yüzyılda yaptığı reformlara kadar uygulandı (Mitford 1980: 1172; Harris 1980: 870; Oktan 2004: 17 vd.; Arslan 2007: 474 dn. 2048).

Pontos Euxeinos kıyı şeridi ve hinterlandı, Armenia, Kafkasya ve Syria'ya kadar düzenlenen saha ile Roma, ilk kez Halys'in doğusuna kesin olarak geçmiş, burasını idari ve siyasi olarak bir parçası ilan etmiş, hatta bir adım daha ileri giderek Euphrates hattını doğudaki yeni sınırı olarak belirlemiştir. Böylelikle Roma, ilk kez doğuda kendisine psikolojik bir sınır hattı tespit etmiştir. Euphrates sınırı bundan sonraki dönemde Roma ilerisine geçip kesin hâkimiyet kurmak için tereddüt edeceği bir psikolojik sınıra dönüşecektir. Pompeius'un düzenlediği eski Seleukos ve Mithridates bakiyesi olan Bithynia-Pontus, Cilicia ve Syria artık Roma sınırlarının doğudaki birer parçasıdır. Bunların ötesine Euphrates'in sağ kıyısında, Armenia Minor, Cappadocia ve Commagene'de aralıksız uzanan bir dizi bağımlı kral yerleştirilmiştir. Böylece bir tampon bölge, Euphrates'in doğusuyla kontrollü bir sınır oluşturulmuştur. Pontos Bölgesi'ne ilişkin çalışmayı Mithridates'in ölümü ile MÖ 63-62'de ikinci kez geldiği Amisos'ta tamamlayan Pompeius, yeni eyaletin sınırlarını Batıda Herakleia'dan Pharnaceia'ya kadar Euxeinos boyunca uzanan kıyıları ve güneyde Cappadocia sınırlarını oluşturan dağ dizisi ile sınırlanan bölgeyi Pontos Eyaleti yapmış ve MÖ 74'te Roma eyaleti yapılan Bithynia'daki valinin idaresine vermiştir. Ancak Pontos Bölgesi'nin Bithynia'ya dâhil edilerek oluşturulan yeni eyaletin ismi Nero Dönemi'ne kadar resmi şekilde *Pontus et Bithynia* olarak geçmemekte yalnızca *Provincia Bithynia* olarak anılmaktadır (Strab. XII. 3. 1; 6; Vell. II. 38. 6; Fest. Brev. XI; Magie 1950: 367 vd; Mitford 1980: 1172; Syme 1995: 111; Oktan 2004: 15; 52 vd.; Arslan 2007: 487 vd.; Emir 2014: 112 vd.)

Pompeius, yeni kurduğu eyaletin dışında kalan, Halys Irmağı'nın doğusunda kalan Pontos topraklarını ve Kafkasya'da Colchis, güneyde Armenia Minor'a kadar uzanan Pontos topraklarını Tolistobogioi *tetrarkhesi* Deiotaros'a kral unvanı vererek ona bırakmıştır (Strab. XII. 3. 12-13; App. *Mithr.* 114; Eutr. VI. 14; Magie 1950: 373-374; Syme 1995: 111). Nitekim Galatlar, Mithridates Savaşları süresince Roma'ya en yakın desteği veren gruptu (App. *Mithr.* 41; Magie 1950: 372-373).

Böylelikle Romalı general, sadece Galatlar özelinde değil yaptığı tüm siyasi ve idari düzenlemelerle tayin ettiği kralları veya yöneticileri Roma'ya sadık ya da seferleri sırasında kendisine faydası dokunmuş kişilerden seçerek, Roma'nın çıkarları doğrultusunda yönetmeye güvенеbilecekleri yerel hanedanlara vermiş, Anadolu'nun

doğusunda sadık müttefikler edinmiştir (Kallet-Marx 1996: 326-327; Eilers 2005: 90 vd.; Emir 2014: 117 vd.).

Özellikle Kafkasya’da yaşadığı tecrübeler, bu bölgeye düzenlediği keşif seferlerinde hem coğrafyanın sarp oluşu hem de birbirinden farklı geleneklere, inançlara ve yaşam tarzlarına sahip irili ufaklı onlarca halkın bulunması Pompeius’a Euphrates’in doğusunun kontrolü zor topraklar olduğu algısını yaratmış olabilir. Nitekim Pompeius gelinceye kadar Roma dünyasının merkezinden ve ana olaylarından çok uzakta kalan Colchis, Iberia ve Albania bölgeleri çok az ilgi çekmiştir. Hatta MÖ 66-64 yıllarını kapsayan söz konusu Kafkasya seferleri Pompeius’un Mithridates’e karşı yürüttüğü askeri harekâtın dahi merkezinde yer almadığı ve pek fazla önem arz etmediği için ancak modern araştırmalarda kendisine yer bulabildiği görülür (Dreher 1996: 188-189).

Pompeius’un Kafkasya topraklarına gelişini her ne kadar Mithridates’i takip etmek olarak açıklasak da bunu ne kadar kuvvetlice icra ettiği tartışılır. Yani Pompeius gerçekten, büyük bir kararlılıkla Mithridates’i Kafkasya’nın kuzeyine kadar takip etmek istemiş midir? Yoksa kralın artık yenildiğini, eski gücünü toparlayamayacağını, o sıralarda 72 yaşlarında olan bir insanın fiziksel ve zihinsel olarak da eski gücünde olmadığını ve takibe değer olmadığını mı düşünmüştür? Bittabi Pompeius ve Roma için Mithridates’in fiziken ortadan kaldırılması önemlidir, bu konuda gerekli girişimlerde bulunmuştur. Ancak en az Mithridates’in bertaraf edilmesi kadar önemli olan asıl husus ise tüm bölgenin Roma çıkarları doğrultusunda düzenlenmesidir. Söz konusu önemi, alınan tedbirlerden anlayabiliriz. Örneğin Armenia Krallığı’nın tamamen boyun eğdirilmesi Kafkasya yönünde yapılacak bir ilerlemenin korunması yönünde atılan bir adımdı. Tüm bölge üzerinde acil olarak Roma askeri gücünün kurulması, hâkimiyetin kalıcı hale getirilmesi ve yeni müttefikler edinilmesi gerekiyordu. Pompeius için Mithridates’in kaçıışı zaten umutsuzdu. Deniz yönünden ablukaya alınmış, kara yönünden zorlu bir coğrafyayı geçmek zorunda kalmış, müttefiksiz ve yenilmiş bir kraldı. Hatta kaçtığı Bosporos topraklarındaki oğlu bile Roma müttefikiydi. Dolayısıyla Pompeius Mithridates’e karşı sıkı ve sıcak bir takip yürütmemiş, Euphrates’in doğusundaki topraklara yönelik Roma çıkarlarının tesisini kuvvetlendirmiştir (Dreher 1996: 192-193).

Diğer taraftan Kafkasya’da ilerleyen Roma ordusunu durdurabilecek bir gücün olduğunu söyleyemeyiz. Colchis ya Iberia krallıklarının parçalı siyasi organizasyonları,

iyi örgütlenememiş devlet aygıtları ve ordu teşkilatları Roma ilerlemesi karşısında pek mukavemet gösterememiştir. Pompeius, Roma çıkarları için herhangi bir tehdit görmediği Kafkasya topraklarından ayrıldıktan sonra burayı kendi haline bırakmış, askeri bir önlem alma ihtiyacı dahi hissetmemiştir. Pompeius'un Mithridates'i artık kayda değer bir rakip olarak görmediği; kralın fiziken ortadan kaldırılmadığı ve kesin şekilde yenildiği belli olmadığı halde Pompeius'un Pontos, Armenia ve Kafkasya'da yaptığı düzenlemelerden anlaşılabilir. Hatta Pompeius'un adı konulmamış olsa da Parthia Kralı Phraates'e bile Euphrates'in bir sınır olması hususunda ultimatom verdiği bile görülür. Nitekim Pompeius, Albania-Iberia hatta Amazon birleşik kuvvetlerine karşı kazandığı trajik zaferden sonra Albania'dan Armenia'ya çekilmiş, bazı diplomatik ve askeri tedbirlerden ardından dikkatini tamamen Syria, Iudaea ve Arabia'ya odaklamadan önce, o zamana kadar kurduğu ilişkilere resmi bir şekil vererek kalıcılıklarını sağlamıştır. MÖ 65/64 kışında çok sayıda prens ve kralın Amisos'a gelmesine izin vermiş, her şeyden önce, onlara siyasi sorumluluklar tanımlamış, hak ettikleri kadarıyla hediyeler ve onurlar bahsetmiştir. Pompeius'un aldığı en önemli önlem kuşkusuz Roma eyaleti Bithynia'nın yeni ele geçirilen Pontos'un büyük bir bölümü ile genişletilmesiydi. Iberia ve Albania'nın yenilgiye uğrattığı kralları Artoces ve Oroises de Amisos'ta hazır bulunmuştur. Onlarla daha önce barış antlaşmaları yapıldığından en azından Iberia örneğinde olduğu gibi rehinelere (Iberia kralının oğulları) güvenceye alındığından, Pompeius onların yönetimini onaylamış olmalıdır. Dolayısıyla bu bölgelerde yeni bir düzenleme yapılmasına ihtiyaç duyulmamıştır (Mitchell 1993: 33-34; Kallet-Marx 1996: 326-327; Dreher 1996: 197-198).

Ancak Colchis'teki durumu yorumlamak biraz daha zor ve farklıdır. Appianos, Aristarchus isimli bir kişinin ismini vererek Pompeius tarafından Colchis kralı olarak atandığı bilgisini verir ancak tam bir kronoloji bilgisi de vermez (App. *Mithr.* 114). Çünkü müverrih, Pompeius'un MÖ 64/63 düzenlemelerini tek bir listede verir. Eutropius'a göre ise atanan kişi bir kral değildir (Eutr. VI. 14). Strabon ise Colchis'e bir kral atandığından bahseder ancak herhangi bir isim vermez (Strab. XII. 3. 1).

Appianos'un ismini zikrettiği Aristarchus'un (Ἀρίσταρχος, Aristarkhos) kimliği, hakkında antik kaynakların ismini vermesi haricinde bir de kendi adına bastırıldığı paraları ile bilinir. MÖ 63 yılından yak. MÖ 50 yılına kadar Roma Cumhuriyeti'nin

vassalı hükmündeki Colchis'in bir vassal olarak hükümdarlığını icra etmiştir¹⁰⁹ (Tsetskhladze 1993: 245-247; Braund 1994: 168-169; Syme 1995: 111; Dreher 1996: 190).

Aristarchus muhtemelen Colchis'in yerel aristokratlarından *skeptouchoslardan* ¹¹⁰ (=σκηπτουχος, asa taşıyıcısı) birisiydi ve Mithridates ile savaş sırasında Romalıların tarafını seçmişti. Bir diğer yerel aristokrat (*skeptouchos*) ve Pompeius geldiğinde Colchis'in yöneticisi olan Oltakhos/Olthaces'in Pompeius'a direnmesi ve esir alınması üzerine yerine Aristarchus tercih edilmiş olabilir. Aristarchus'un Colchis kralı olarak atanmasından sonra sadakatini sağlamak için çok güçlü bir konum verilmemiş pek çok konuda Roma'ya bağımlı kılınmış, Pompeius Aristarchus'u kendi iç siyasi meseleleriyle ilgilenmekten çok Roma çıkarlarının ve gelecekteki ilişkilerin savunucusu olarak görmüştür. Albania, Iberia ve Colchis, bu üç Kafkasya krallığı Roma nüfuz alanının sınır devletleriydi ve öyle kaldılar. Pompeius onları Roma'ya bağımlı kılmak dışında içyapılarına başka bir müdahalede bulunma niyeti taşımıyordu. Kendisi sadece Mithridates tarafından boyun eğdirilmeden önce uzun bir süre merkezi bir krallığa sahip olmayan Colchis'e Aristarchus'u atayarak merkezi bir politik görünüme sahip olması sağladı. Hegemonik bir güç olarak Roma için, parçalanmış bireysel yöneticilerle yüzleşmektense birleşik bir devletle uğraşmak daha kolaydı. Böylece Colchis, hem Mithridates hem de Roma yönetimi altında merkezi bir yönetici tarafından yönetiliyordu. Ama Mithridates ülkeyi kendi topraklarına katmış ve oraya yerel bir vali göndermiş olsa da Pompeius sadakatinden şüphe duyabileceği yerli bir hanedan kurmakla yetindi. Iberialıları ve Albanialıları yöneten kralları kendi konumlarında bıraktı. Büyük değişikliklerin onların korumalarının gerektirebileceği çabaya asla değmeyeceğini çok iyi biliyordu. Her iki kralı da Roma'ya boyun eğmeye zorlayarak, şu anda bağımlı olan üç

¹⁰⁹ Aristarchus'un hükmettiği sahanın kapsamı net değildir. Bugün Poti olarak bilinen antik Phasis şehrinde veya kendi adına basılmış paraların bulunduğu, muhtemelen günümüz Sohum yakınlarındaki önemli bir Helenistik şehir olan Dioscurias'da ikamet ettiği düşünülmektedir. Aristarchus adına basılmış para da geçen "12 yıl" ifadesi Colchis'teki saltanatının en az MÖ 52 veya 51 yılına kadar devam ettiğini ve muhtemelen MÖ 47 yılına kadar sürdüğünü gösterir. Eupator'un oğlu II. Pharnakes, Roma'daki iç savaştan faydalanarak MÖ 47 yılında Colchis'i ele geçirerek hükümdarlığına son vermiştir (Tsetskhladze 1993: 245-247; Braund 1994: 168-169 Dreher 1996: 190).

¹¹⁰ Strabon'a göre, Colchis uzun zamandır bir krala (*basileus*) tabi olan *skeptouchoslara* bölünmüştü. Colchis Krallığı'nın bu evresi, MÖ 6. yüzyıldan 4. yüzyıla kadar olan döneme tarihlenir. Bu dönemden sonra yerel prenslerin bağımsız hükümdarlar haline geldikleri görülür. Mithridates'in Colchis'i ele geçirdiği dönemde ise kendisine en yakın maiyet ve akrabaları arasından seçtiği *Philo*i adı verilen valiler atamaya başlamıştır (Strab. XI.2.18; Dreher 1996: 190).

devlet olan Colchis, Iberia ve Albania'da Pontos Euxienos'dan Caspian Denizi'ne kadar kesintisiz bir kuşak yarattı ve onları adeta kendi hallerinde bırakılacak birer devlet olarak gördü. Romalılar dikkatlerini daha tehlikeli olarak tanımladıkları krallıkların nüfuz alanlarını yok etmeye verdiler. Ayrıca, Kafkasya'daki veya Kafkasya'nın kuzeyindeki barbar kabilelerden kaynaklanabilecek tehditleri engellemeyi de amaçladılar. Bu üç krallık Roma nüfuz sahasına dâhil edilerek bir tür güvenlik kuşağı da oluşturulması amaçlandı. Bütün bunlarla birlikte Pompeius, ticaret yollarını, özellikle Hindistan'dan Karadeniz'e giden hattı da güvence altına almayı düşünmüş görünüyor. Söz konusu planlama, doğrudan Roma devlet aklından ziyade kendisine verilen *Magnus* sıfatını sonuna kadar hak ettiği anlaşılan Pompeius tarafından tasarlanmıştı. Roma'nın özellikle Albania ve Iberia'ya karşı yürüttüğü savaş, kimi eski kaynakların ifade ettiği gibi, tehdit altındaki bir durumda savunma veya önleyici tedbirler olarak nitelenemez. Aksine, sürekli saldıran tarafta olan, Kafkasya'nın güneyindeki tüm bölgeyi sistematik olarak Roma etkisine tabi tutan Pompeius'un kendisiydi. Bu yüzden Kafkasya halkları Roma egemenliğine isyan etmedikçe, Roma'nın bu bölgelere doğrudan müdahale etmek için hiçbir nedeni kalmamıştı, bu yüzden Kafkasya'nın özerkliği başka yerlerden tehdit edilecekti (Bernhard 1877: 1-10; Magie 1950: 372; 1238; Tsetschladze 1993: 245-247; Braund 1994: 168-169; Syme 1995: 111; Mitchell 1993: 33-34; Kallet-Marx 1996: 326; Dreher 1996; Eilers 2005: 90; Arslan 2007: 492-493).

Sonuç olarak Pompeius'un Cumhuriyet'in Kafkasya ve doğudaki sınırlarında yaptığı düzenlemeler MS II. yüzyıla kadar geçerliliği korumuş, Roma devletinin önüne bir perspektif koymuş, dost, düşman tanımı, sınırların ve çıkar sahalarının belirlenmesi açısından bir devlet politikası belirlemiştir.

2.4. Crassus'un Felaketi ve Roma'nın Utancı, Caesar'ın “*veni, vidi vici*” Ültimatomu

I. Triumvirliğin bir üyesi olan Crassus'un Parthlar karşısında aldığı utanç verici yenilgiyi yaşadığı Carrhae Savaşı, savaşa kadar olan gelişmeler ve savaş sonrası ortaya çıkan yenilgiden doğan bir takım sonuçları, tezimizin esas konusu olan Roma'nın Kafkasya politikaları ile doğrudan ilişkilendirmekte zorlanırsınız. Söz konusu süreç, daha çok Roma'nın Euphrates sınırını ve Crassus'a kadar bu sınır üzerinde yürüttüğü politikaları etkilemesi bakımından daha fazla önem arzeder. Bu bağlamda Crassus'un

faaliyetlerine ve savaşın tarihi anlatısına teferruatıyla değinmeyeceğiz. Ancak Roma'nın genel itibariyle doğu politikalarını etkilemesi, Euphrates'in doğusundaki Roma hâkimiyetini sarsması, Parthları, doğuda, Roma'nın en büyük ve onları mağlup edebilen tek düşmanı pozisyonuna yükseltmesi, dolayısıyla Roma'nın Kafkasya politikalarına uzun vadede etkisi olması bakımından savaşın sebepleri ve sonuçları üzerine daha genel bir değerlendirme yapacağız.

Carrhae Savaşı ve Crassus'un faaliyetlerini anlatmaya başlamadan önce buraya kadar olan tarihi gelişmeler hakkında bilgi vermek ve çeşitli değerlendirmeler yapmak istiyoruz.

MÖ. I. yüzyılın son yarısına geldiğimizde, Pontos, Cilicia ve Syria birer Roma eyaleti olmuş, Seleukos'ların başkenti Antiocheia, bir Roma metropolüne dönüşmüştür. Doğu dünyasının yüzü Pompeius'un gelişinden sonra tamamen değişmiş, Magnus Aleksandros'un imparatorluğunun ardılları olan devletler MÖ 64'ten sonra ortadan kaybolmuşlardır.

Magnus Pompeius ve Roma, bütün Doğu Akdeniz'i, Aleksandros'tan sonra bir kez daha yeniden tasarlamıştır. Mithridates Savaşları sonrası Armenia, Pontos Euxeinos kıyı şeridi ve iç kesimleri ile Kafkasya'nın Roma hâkimiyetine girmesi sonucu bölgede birtakım siyasi ve idari düzenlemeler yapılmış, Pontos Krallığı MÖ 63'te Roma eyaletine dönüşmüş, batı kısmı bir diğer Roma eyaleti olan *Provincia Bithynia*'ya dâhil edilerek, *Provincia Pontus et Bithynia* oluşturulmuştur.

Yine aynı eyalet üzerinde Hellenistik isimlerle anılan çeşitli kentler kurulmuş, Mithridates Savaşları sonrası, bölgede yapılan bu düzenlemelerle Roma, Pontos Euxeinos'dan başlayarak güneye Syria'ya kadar inen kendi denetiminde bir hat kurmayı başarmıştır. Kafkasya'daki yerel krallıklar ile barış antlaşmaları veya müttefik kralların atanmasıyla, Roma'nın en doğudaki güvenlik şeridi bu suretle tamamlanmıştır.

Böylece Bithynia'dan Armenia'ya, Kafkasya'dan Parthia ve Uzak Doğu'ya kadar uzanan uluslararası ticaret yolları, zenginlikleri ve kralları Roma kontrolüne girmiştir. Yani Halys'in doğusu, Euphrates'in kıyıları, Armenia'nın yüksek yaylaları ve Kafkasya'nın engin dağları, doğrudan ya da dolaylı şekilde artık Roma'nın emperyal sahası olarak tanımlanır hale gelmiştir.

Armenia ve Kafkasya topraklarında egemenliğini bu suretle güçlendirmeyi hedefleyen Roma için beraberinde çeşitli riskler de ortaya çıkmıştır. Armenia ve Kafkasya'nın uzak ve sarp bir coğrafya oluşu, Roma'nın her şeye rağmen bölgeyi tanımaması, politikalarını vassal krallıklar üzerinden tayin ederek onlara güvenmek zorunda olması, nihayet söz konusu topraklara askeri-empyralist bir algıyla yaklaşması ve bu doğrultuda çözümler üretmesi, Roma'nın küresel ve bölgesel hedeflerinin riskler bütünüdür. Ancak tüm kazanımlarına ve zaferlerine rağmen MÖ I. yüzyılın son yarısına gelindiğinde Roma'nın Doğu Akdeniz politikaları için tehlike çanları çalmaya başlamıştır.

Nitekim bu dönemden başlayarak 217 yılına kadar aralıkla devam edecek olan Roma-Parthia Savaşları, Doğu Akdeniz'in ve Kafkasya'nın da kaderini belirleyecektir (Demir 2018: 234). Bu bağlamda, Sulla döneminde ilk münasebetlerin kurulduğu¹¹¹ (Plut. *Sull.* V.4; Vell. II. 24) Parthia Krallığı ile ilişkiler, Parthların Roma üstünlüğünü kabul ederek barış ve uzlaş (ut amicitiam populi Romani peteret) arayışı içinde oldukları bir seyirde devam edecektir¹¹². Sulla'nın halefi Lucullus döneminde ise Sulla döneminde ortaya konulan sözlü antlaşmanın meşrulaştırıldığı, Lucullus'un *legatusu* Sextilius aracılığıyla diplomatik çit olan Euphrates'in, sınır olma durumunun meşrulaştığını görürüz (Debevoise 1938: 71; Magie 1950: 343).

Dolayısıyla Pompeius dönemine kadar herhangi bir askerî harekâtın görülmediği Roma-Parthia münasebetlerinde, Euphrates'in sınır olması hususu, devam etmiş, rakibi hakkında pek fazla bilgisi olmayan Romalılar ise Parthlara karşı sürekli üstencil bir tavır içinde olmuşlardır. Parthlar ise öngörülemez rakipleri karşısında uzlaşma arayan dengeli taraf konumlarını sürdürmüşlerdir.

Pompeius, önceki sayfalarda belirttiğimiz üzere Parthia Kralı III. Phraates ile olan ilişkilerinde çok geniş bir sahayı fethetmiş bir fatih olarak, Roma'nın üstencil tavrını sürdürmüş (Plut. *Pomp.* XXXIII.6), selefi Lucullus'un yaptığı gibi *Senatusun* izni olmadan Parthlarla doğrudan bir çatışmaya girmemiştir. Ancak Roma, müttefiki Armenia

¹¹¹ MÖ 92 veya MÖ 94 yılında Sulla'nın Parthia Krallığı'nın elçisi Orobazos ile Melitene yakınlarında, Euphrates Nehri üzerinde yer alan bir adacıkta yaptığı görüşme, geleneksel olarak Roma-Parthia ilişkilerinin milâdı olarak kabul edilir. Sulla'nın diplomatik olarak üstünlük tasladığı, Parthia elçisinin bu suretle küçük düşürüldüğü görüşme, Roma-Parthia ilişkilerindeki ilk gerilimdir (Plut. *Sull.* V.4; Magie 1950: 206; Keaveney 1981: 196; Sherwin-White 1984: 110; Syme 1995: 87 dn. 2; Kaya 2004: 74).

¹¹² Resmi bir antlaşma akdedilmiş olmasa da Sulla-Orobazos buluşması Euphrates'in iki güç arasında *de facto* sınır olarak tayin edilmesi ile nihayet bulmuştur.

Krallığı'nın ve Roma'nın çıkarlarını korumak için dönemin Parthia kralının Gordyene ve Armenia üzerindeki faaliyetlerine engel olmaktan ise geri durmamıştır (Plut. *Pomp.* XXXIV.1; XXXVI.2; Debevoise 1938: 74). Yani Roma-Parthia ilişkilerinde askeri çözüm, artık, diplomatik çözümün yanısıra masadadır.

Pompeius, doğu seferini tamamlayıp MÖ 62 yılında Roma'ya döndüğünde, zaten çeşitli sarsıntılar geçiren Cumhuriyet rejiminin fiilen karşısında yer alan, gizli bir tertip ve zorunlu çıkar birliği olan Birinci Triumvilik rejimi de MÖ 60/59 yılında tesis edilmiştir. Doğu'nun fatihi Pompeius, Gallia fatihi Caesar ve Roma'nın en zengin adamı Crassus'tan müteşekkil bu rejim, Roma oligarşisinin karşısında konumlanmıştır (Atlan 2014: 177-179).

Bunların içinde askeri başarı ve şöhret bakımından en zayıf konumda olan ise Crassus'tur. Tartışmalı bir şekilde edindiği zenginliği (Plut. *Crass.* II. 1-6;) ile o sırada Roma'da ona denk olacak kimse bulunmamaktadır (Gruen 1974: 68-70). Görünüşte ortak, ancak arka planda birbirlerine ciddi rakip oldukları anlaşılan üçlü yönetimden diğer iki fatih gibi askeri başarılar edinmek isteyen Crassus, doğuya düzenleyeceği bir seferle daha fazla güç, zenginlik ve istediği şöhreti elde edeceğini düşünmektedir (Plut. *Crass.* XII. 1; XIV. 4; Demir 2018: 234).

Esasında Crassus'un Parthlar üzerine bir sefer düzenlemek, onlarla bir düşmanlık başlatmak için yeterli ve geçerli bir sebebi yoktur. Parthlar potansiyel anlamda tehlikeli bir komşudur. Ancak Roma çıkarlarına şu ana kadar doğrudan bir tehditte ya da eylemde bulunmamışlardır. Buna rağmen Parthlar üzerine düzenlenecek bir sefer, kazanılacak bir zafer ise hırslı bir politikacı için çok şey vaatmektedir.

Crassus'un gerekçesiz işgal girişimine geçmeden evvel Cumhuriyet'in son demindeki generallerin ve siyasetçilerin genel bir değerlendirmesini yapmak, gerek Roma'nın o sıradaki emperyal mekanizmasını anlamak gerek Crassus'un felaketinin gerçek bir analizini ortaya koymak açısından daha faydalı olacaktır.

Romalıların Cumhuriyet döneminde yaşadığı en büyük sorunlardan biri, bazı komutanlarının amatör doğasıdır. Romalılar, *consuller* atarken sivil bir idari kariyer ile askeri bir kariyer arasında ayrım yapmadılar. Roma idare sisteminde bilindiği üzere yılda iki *consul* seçilirdi ve askerî açıdan ne kadar iyi eğitildikleri adayın kişisel çıkarlarına bağlıydı. Bazen deneyimli bir saha komutanı göreve gelir, ancak diğer zamanlarda

denizaşırı topraklara gönderilen ve görev süresi dışında çok az askeri deneyimi olan bir elçi de seçilebilirdi. Her ne kadar Livius, bazı Romalı generallerin kolayca Aleksandros'a eşit olduğunu belirtse de (Liv. *perioch.* 9.10), ortalama bir Romalı komutan, yenilikçi bir askeri lider değildi ve yine de kendisini geniş askeri seferlere komuta ederken bulabilirdi. İki iyi bilinen örnek, Crassus ve Caesar, hem yetkin hem de beceriksiz komutanların istihbarata ihtiyaç duyduklarını ve savaş alanındaki doğuştan gelen yeteneklerine rağmen, düzgün ve yeterli bir şekilde istihbarat toplama söz konusu olduğunda kestirme yollara başvurmaya çalışırlarsa kendilerini nasıl büyük bir dezavantajlı duruma sokabileceklerini göstermeye yeterli olacaktır. Herhangi bir askeri tarihçi, Romalı generalleri tartışırken Gaius Julius Caesar ve Marcus Licinius Crassus'tan aynı anda söz ederdi. Caesar muhteşem zaferleriyle, Crassus ise muhteşem başarısızlıklarıyla tanınırdı. Yine de her ikisi de, askeri liderlerin iyi istihbarat eksikliği nedeniyle sürüklenebilecekleri çok kötü pozisyonların örnekleri olarak sunulabilir. Ancak Crassus tamamen beceriksiz bir askeri komutan değildi; ne de olsa Roma'yı Spartacus isyanının felaketinden kurtarmıştı ve Syria valisi olarak atanacak kadar itibar görüyordu. Buna rağmen Crassus, Romalı generallerin tipik bir örneği de değildi. Ama benzerlerinin çoğu gibi o da iki büyük taktik hatası yapma eğilimindeydi. Birincisi, orduyu savaş alanına taşırsa gerisini ordunun halledeceğini ve sonucun bir Roma zaferi olacağını varsıyordu. İkincisi ise, büyük bir zafer ve ona eşlik eden şan arayışı içinde, düşmanı hafife alıyordu ve düşmanın gücü ve niyetleri hakkında daha iyi bir tahminde bulunmasını sağlayacak uygun istihbaratı toplamayı başaramamıştı. Britania'daki Caesar gibi, hırsının sağduyunun önüne geçmesine izin verdi. Ancak Crassus'un durumunda hata ölümcüldü. Crassus'un barışçıl Parthların ülkesini işgal etmesi için özel bir neden yoktu. Parthların o zamanki dış politikası esasen saldırmazlık üzerine kuruluydu. Magnus Pompeius'un eylemleri ve düzenlemeleri ile düşmanlıkları başlatan Roma'ydı. Nitekim Pompeius, Parthia Kralı Phraates ile, Roma'nın Mithridates ile savaşı sırasında Parthların tarafsızlığını sağlayan ve Euphrates'i Roma ve Parthia nüfuz alanları arasında resmen sınır olarak belirleyen kişiydi (Flor. *epit.* I. 40.31; 46.4; Iust. XLII. 4.6; Liv. *perioch.* 100.4; Cass. Dio XXXVI. 3.1; 45.3; 51.1; Oros. VI.13.2; App. *Mithr.* 87; Whittaker 1994: 53). Zaman geçtikçe, Roma politikası giderek daha da sertleşti. Pompeius, kendi yaptığı anlaşmayı ihlal etti. Parthların batı eyaletlerini ele geçirdi ve buraları birer tampon bölge olarak yerel vassal prensliklere emanet etti. Phraates, Euphrates sınırını sorduğunda, Pompeius kibirli ve

meşum bir tavırla, kendisine hangi sınır uygun görünüyorsa ona riayet edeceğini söyledi. Romalılar henüz Parthların tam ölçekli bir işgalini düşünmüyorlardı, ancak Mithridates ciddi bir tehdit olarak ortadan kaldırıldığında, Pompeius'un Parthlara taviz vermek için hiçbir nedeni yoktu, çünkü onların yardımına artık ihtiyaç yoktu. Böylece iki güç arasında bir karşı karşıya gelme dönemi başladı (Sheldon 2005: 86-87).

Cumhuriyetin son yüzyılının iki önemli karakterinin profilleri ve eylemleri bu şekildeydi. Yani bir tarafta zaferler kazanmış ve doğudaki en önemli rakibi kontrol altına alarak bir doğu sınırı çizebilmiş olan Pompeius ile henüz onun kadar parlak başarıları olmayan ancak en az onun kadar hırslı ve başarıya aç Crassus duruyordu. Pompeius'un doğudaki söz konusu başarılarını küçümseyen, hatta antik kaynaklar göre çocuk oyuncağı bulan Crassus zenginlikleri ile fatihleri cezbeden doğudan payına düşeni alarak, kişisel güç ve zenginliğini arttırmak niyetindeydi (Plut. *Crass.* XIV. 4; XVI. 2) Bu yüzden Crassus ona ihtiyacı olan büyük zaferleri kazandıracak kararları almaktan ve eylemleri icra etmekten geri durmayacaktı.

Bu bağlamda Crassus, Spartacus isyanını bastırarak elde ettiği itibarı kullanarak Syria valisi olarak atanmış, ancak kendisinin burayı bir tür atlama tahtası olarak kullanıp (Plut. *Crass.* XVI. 2; Cass. Dio XL. 12. 1-2; App. *Bell. Civ.* II. 3. 18) Parthlar üzerine çok istediği seferi düzenlemek istediği antik kaynaklarca ifade edilir (Cass. Dio XXXIX. 33.2; XL. 12.1; Plut. *Pomp.* LII. 3; Vell. II. 46.2; Liv. *perioch.* 105.3). Nitekim Crassus'un Roma'daki siyasi gücü sayesinde çıkardığı Trebonia Yasası (*Lex Trebonia*¹¹³), ona bu yetkileri ve gücü veriyordu (Campbell 2001: 5).

Elde ettiği Syria¹¹⁴ valiliği ile çok istediği Parthia seferine bir adım daha yaklaşan Crassus, asıl amacı olan tek adamlığa ulaşmak, daha fazla, güç ve zenginlik elde etmek

¹¹³ Gaius Trebonius tarafından teklif edilen ve *tribunus*un ismiyle anılan *Lex Trebonia* içerdiği "Syria ve komşu topraklarını beş yıllığına yönetmesine müsaade, bütün vatandaş ve müttefik askerleri kullanarak kiminle isterse savaş yapabilmesi" maddesi ile Crassus'a ihtiyacı olan yetkiyi tanıyordu (Cass. Dio XXXIX. 33.2).

¹¹⁴ Kafkasya'ya boyun eğdiren, burada sınırlarını Kafkasya Dağları'ndan Caspia Denizi'ne kadar ulaştıran Pompeius, Plutarkhos'a göre muzaffer kariyerini dünyayı dört bir yandan çevreleyen okyanusla buluşturmak için Syria'yı kurtarmak ve Arabia üzerinden Mare Rubrum'a yürümek için büyük ve ateşli bir tutkuya sahipti (Plut. *Pomp.* XXXVIII. 2). Bu doğrultuda Armenia Minor'dan Syria'ya yönelen Romalı general, Taurus Dağlarını aşarak Commagene kralı I. Antiochos üzerine yürümüş, Commagene'yi Roma hakimiyeti altına alarak Antiocheia kentini özgür kent ilan etmiştir. Ardından Nabatene Krallığı üzerine yürüyerek buradaki Arabları kontrol altına aldı (Plut. *Pomp.* XXXVIII. 2; App. *Mithr.* 106). Ardından Syria'ya giren Pompeius, Appianos'un anlatımıyla Romalılara hiçbir yanlış yapmadığı halde Antiochos'u Syria'ya tahtından indirdi ve komutası altındaki bir orduyla silahlı bir kralı soymak için yola çıktı, ancak bahane, Tigranes'i mağlup eden Romalılar yerine Tigranes'in tahttan indirdiği Seleukoslar'ın Syria'yı

için Parthlarla ölçüsüz, sonu belli olmayan ve iyi hesaplanmamış bir savaş çıkarmak niyetinde olduğu antik kaynaklarca ifade edilen bir diğer husustur (Plut. *Crass.* XVI. 2). Crassus'un kişisel hırslarını ön plana alarak çıkardığı bu savaş, sadece ağır bir yenilgi ile sonuçlanmamış, Roma ciddi bir prestij kaybına uğramış, sonuç kendisi ve Roma için bir felâket olmuştur (Flor. *epit.* I. 46. 1-10; II. 13.10; Cass. Dio XL.12. 1-2).

Carrhae Savaşı ile Roma tarihinin en ağır yenilgilerinden birisinin ortaya çıkmasında etkili unsurlardan birisi de bir Roma müttefiki olarak Armenia Krallığı'nın rolüdür.

Pontos Kralı Mithridates Eupator'un Pompeius karşısında aldığı yenilgiler, ardından intihar ederek tarih sahnesinden çekilmesi (App. *Mithr.* 111; Cass. Dio XXXVII.13; Vell. II. 40. 1; Iust. XXXVII. 2; Oros. *hist.* VI. 5. 5-6), Armenia Kralı II. Tigranes'in ise *tiarasını* Pompeius'un ayaklarının dibine bırakarak kat'i Roma hâkimiyetini tanınması ile Roma için Pontos'dan Syria'ya ve en doğuda Tigris'in kıyılarına kadar herhangi bir rakip ve engel kalmamıştır.

Roma hâkimiyetini törensel bir ritüelle tanıyarak tartışmasız bir Roma müttefikine dönüşen II. Tigranes'in ölmesi sonucu Hellenistik dönemin büyük krallarından biri daha tarih sahnesinden çekilmiş, yerine, dostluğu ve sadakati Roma tarafından tasdik edildikten sonra Armenia tahtına oturabilen, oğlu II. Artavasdes (MÖ 55-34) geçmiştir (Strab. XI. 14. 15).

II. Artavasdes, Roma ile Parthlar arasındaki tampon devlet ve denge politikasını sürdürmeye çalışmış, bir taraftan Roma'ya karşı Syria'da patlak veren isyana karşı (MÖ 42-40) askeri destek sağlarken, diğer taraftan Crassus'a da girişmek üzere olduğu seferin riskleri ve Armenia'nın tehlikelerle dolu güney yolu hakkında hayati tavsiyelerde

yönetmesinin yakışıksız olduğuydu (App. *Syr.* 49; *Mithr.* 106). Böylelikle Romalılar savaşmadan Cilicia, Syria'nın iç kesimleri olan Coele-Syria'yı (Lübnan ile Anti-Lübnan dağları arasındaki Bekaa Vadisi. Grabbe 2008: 173), Phoenicia ve Palestine'i, Idumea, Ituraea, Ierusalem ve Euphrates'ten Aegyptus'a ve denize kadar Syria adını taşıyan diğer tüm ülkeleri ele geçirdiler. Iudaea'yı ele geçirip kralı Aritobulus'u esir aldılar (App. *Syr.* 50; App. *Mithr.* 106; Plut. *Pomp.* XXXIX. 2-3; XLI. 1; XLII. 4; XLIII. 2; Iust. XL. 2. 3-5; Diod. XL. 4). Bu suretle MÖ 63'te bir Roma eyaleti haline getirilen Syria, Roma'nın daha sonra gerek Parthia Krallığı ile yapacağı mücadelelerde gerek Doğu Akdeniz deniz ve kara ticaretini kontrol altında tutmada hayati bir öneme sahip olmuştur. Askeri anlamda Roma güçlerinin önemli bir garnizonu haline gelen bölge Euphrates hattını kontrol ederek Roma'nın doğudaki en önemli kırmızı çizgisinin savunulmasını da sağlıyordu. Dolayısıyla ileride daha genişleyecek Roma İmparatorluğu Syria'yı elinde tuttuğu müddetçe Kafkasya'da Mısır'a Euphrates'den Parthia sınırına kadar bir alanı da kendisi için güvenli kılmış oluyordu (Yıldırım 2012: 47 vd.; Yıldırım 2013: 263).

bulunup, özellikle süvari desteği vereceğini taahhüt etmiş (Plut. *Crass.* XIX.1-2; Debevoise 1938: 82-83), denge politikasının diğer tarafı Parthia kralına ise kız kardeşini vererek onlarla da ilişkilerini güçlü tutmaya çalışmıştır¹¹⁵ (Bivar 2006: 55-56; Garthwaite 2011: 73).

Artavasdes'in tavsiyelerinde ve taahhütlerinde ne kadar samimi olduğunu bilmiyoruz. Ancak belirli bir eylemsellik içinde bulunduğu kesindir. Diğer taraftan Artavasdes'in niyeti ve samimiyeti bir tarafa MÖ 51 yılı Cilicia *proconsulü* Cicero'nun mektupları, Romalıların Artavasdes'in niyetlerinden şüphe duyduklarını gösterir. Artavasdes ise Roma'nın olası bir Parthia savaşında kendisine yeterli desteği vereceğinden şüphe duymaktadır. Sonuçta Roma Akdeniz'in ötesinden gelmektedir. Ancak Parthlar ise yanı başındadır. Parthlar ise zaten arka bahçelerini Roma'ya kaptırılmış, Pompeius'un ultimatoma ve Euphrates'i ötesine geçmemeleri restine sessiz kalmış, Africanus'un Gordyene'ye seferlerini yalnızca seyretmişlerdir. Ufukta yeni bir savaş belirdiğinde onlar da Armenia kralının tutumundan şüphelenmekte, Romalılara destek vermelerinden korkmaktadırlar.

Sonuç olarak MÖ I. yüzyılın son yarısında Euphrates'in doğusunda sular ısınırken bölgede çıkarları bulunan müttefiklerin birbirlerine çok fazla güvendikleri söylenemez. Güçler dengesini iyi hesaplayan, bu tehlikeli oyundan en az zararla çıkabilecektir.

Doğudaki ilişkiler hassas bir dengede seyrederken Marcus Licinius Crassus'un, kişisel hırsları adına yaptığı çılgınca girişim, Pompeius ve III. Phraates arasında yapılan yaklaşık on yıl süren sulhu bozmuştur. Anlaşılan odur ki Crassus iyi hesaplanmamış bir savaşa, pervasızca girmiş ya da girmesine göz yumulmuştur. Crassus'un emperyalist bir tutumla küçümsediği, kendine denk görmediği doğulu rakibi tarafından ağır bir şekilde mağlup edilmesinde Roma Cumhuriyeti'nin kendi içindeki kontrol ve denge mekanizmalarının bozulması, karar alma mekanizmalarının işlevini yitirerek kişisel kararların ve hırsların Roma dış politikasını yönlendirir hale gelmesi bir başka etkidir. *Senatus*'un tüm kusurlarına rağmen etkisizleştirilmesi, tek adam ya da adamların istedikleri yasaları çıkarıp istedikleri maceralara girişmeleri bu felaketi hazırlayan bazı

¹¹⁵ Romalıların yenilmesinin ardından Romalılara verdiği destek yüzünden Armenia'yı cezalandırmak isteyen Parthia kralı Armenia'yı işgal etmişti. Artavasdes'in kız kardeşinin kralının kardeşi Pacorus ve Armenia kralının kız kardeşi arasında kurulan bu bağ zaten etnik, dini ve kültürel anlamda çok yakın akraba olan iki hanedanın ittifakını perçinlemiş. Sasani hâkimiyetine kadar Armenia'nın Parthia'daki Arsakid hanedanı ile çok yakın ilişkileri olmuştu (Bivar 2006: 55- 56; Garthwaite 2011: 73).

unsurlardır. Söz konusu sürecin bu suretle maniple edilmesi ise nihai başarısızlığı ortaya çıkarmıştır.

Ancak Roma kollektif hafızasında yer etmiş önemli hezimetlerden birisi, diğer taraftan Parthia tarihinin şüphesiz en önemli olayı olan Crassus komutasındaki Roma ordusunun MÖ 53'te Carrhae savaşında yok edilmesi (Bivar 2006: 49) ile karşılaşılan sonucun sorumluluğunu, tek başına Crassus'un omuzlarına yüklemenin kolaycı bir yaklaşım olduğunu ifade etmek gerekir. Kişisel hırslarının yönlendirdiği Crassus, doğudaki bütün Roma prestijini bir maceranın peşinde sürükleyerek ağır darbe almasına neden olmuştur. Nitekim söz konusu yaklaşım, zaten, bütün antik ya da modern kaynaklarca ifade edilmektedir. Ancak yenilginin bir diğer boyutu ise Crassus'un muhteris kişiliğinin yanında çatırdamakta olan Roma Cumhuriyeti'nin bitmek bilmez iç hizipleşmeleri ve aslında birlikte hareket ediyor görünseler de I. Triumvirlik içindeki henüz su yüzüne çıkmamış çatışmalardır (Ward 1977: 282 vd.; Demir 2018: 235-236).

Pompeius'un Mithridates seferlerine kadar Roma'nın en zengini olan Crassus, artık bu ünvanını kaybetmiş (Badian 1968: 81-82), Caesar'ın Gallia seferleri sonucu elde ettiği zenginlik ile maddi açıdan başka bir darbe daha almıştır. Diğer ikisinden farklı olarak doğrudan aristokrat bir aileden gelen Crassus için bu durum kabul edilemez boyuttadır (Flor. *epit.* II. 13.10; Badian 1968: 88-89; Ward 1977: 282).

Bu bağlamda kolay olacağını düşündüğü bir doğu seferine çıkmayı kafasına koyduğu anlaşılan Crassus'u hem Caesar hem de Pompeius desteklemiş (Plut. *Crass.* XVI. 3), her biri kendi hesabına göre bu sefer ile en az bir veya iki rakibi bertaraf etmeyi planlamış olabilir. Caesar, Crassus'u destekleyerek başarılı olması durumunda edineceği maddi ve politik güçle Pompeius'a karşı bir denge unsuru olmasını hesaplamış (Ward 1977: 282), hatta komutasındaki Gallialı bir süvari birliğini de Crassus'un emrine vermiştir (Plut. *Crass.* XVI. 3; Cass. Dio XL. 21. 2-3).

Ancak söz konusu birliğin savaşta hiçbir yararlılık göstermemesi akla Caesar'ın bu birlik yoluyla Crassus'u sabote etmiş olabileceğini de getirir. Diğer taraftan Pompeius ise Crassus'u bu zorlu seferde destekliyor gibi görünerek ondan kurtulmayı tasarlamış olabilir. Altmış yaşın üzerindeki Crassus, uzun ve yorucu bir sefere çıkacak, böylelikle hem birkaç yıl Roma dışında olacak, hem de kendisinin bizzat tecrübe ettiği üzere doğuya, Parthia üzerine bir sefer düzenleyerek çok ciddi bir yaşamsal risk alacaktı. Geri

dönmeme ihtimali yüksekti. Uzak, doğu topraklarında zorlu bir rakibe karşı savaşmak pek çok ihtimali beraberinde getiriyordu (Plut. *Crass.* XVI. 3-6; Ward 1977: 283).

Diğer taraftan triumvirliğin muhalifleri *Optimates*ler de Crassus'un seferini desteklemekteydiler. Çünkü bu seferle üçlü yönetimden birinden kurtulmak demek, bu zorunlu olduğu anlaşılan beraberliği sonlandırmak demektir. Nitekim *consul* Gaius Ateius Capito'nun Roma ile arasında herhangi bir sorun bulunmayan Parthia Krallığı'na karşı yürütülecek bir sefere ilişkin muhalefetine ve engellemelerine rağmen karşılarında Pompeius'un şahsi desteği ortaya konmuştur. Pompeius bizzat eşlik ederek Crassus'u Roma kentinin dışına kadar uğurlamıştır. Daha önce Parthlarla barış yapmış bir kişinin Crassus'un Parthia seferine destek vermesi, barış şartlarının korunacağını düşündürterek Roma umumî efkârını rahatlatmış olmalıdır (Plut. *Crass.* XVI. 3-6; XVII. 1; Ward 1977: 283).

Crassus'un Parthia seferine çıkmak istemesinin bir diğer sebebi ise krallığın o sırada bir iç karışıklık ve taht kavgası içinde olması gösterilir. Crassus bu suretle düzenleyeceği bir sefer ile kolay bir zafer, beraberinde çok istediği daha fazla ün, itibar ve zenginliği elde edebilecekti. Crassus'u kolay zafere ikna eden sebep, Sulla döneminde beri şekillenmekte olan Euphrates sınırında her iki gücün de birbirlerine üstünlük sağlayabileceklerini düşünmedikleri için pek fazla askeri varlık bulundurulmamasıydı¹¹⁶ (Plut. *Crass.* XVI. 2-3; App. *Bell. Civ.* II. 18. 1; Cass. Dio XXXIX. 56. 1-2; XL. 12. 1; Flor. *epit.* II. 13.10; Iust. XLII. 4. 1-4; Ward 1977: 282-283; 293; Bivar 2006: 48-50; Edwell 2008: 10).

¹¹⁶ Pompeius tarafından Syria eyaletinin kurulmasından, Vespasianus (İS 69-79) döneminin kısa bir süre öncesine kadar, Euphrates Nehri üzerinde kalıcı bir Roma veya Parthia askeri varlığına dair hiçbir kanıt yoktur; Euphrates, bu dönemde fiilen savunulan bir sınırdan ziyade sembolik veya kavraıSal bir sınır rolündeydi. Euphrates'in Taurus sıradağlarından çıktığı noktadan Mesopotamia'ya doğru yaklaşık 250 km'lik bir bölüm boyunca, her iki yakada da çok az önemli engel bulunduğundan, antik çağda nehri geçmek görece kolaydı. Bu nedenle nehir, bu kesimde önemli bir doğal engel değildi. Antiocheia civarındaki Syria kıyı şeridi, Romalılar için potansiyel olarak savunmasızdı ve Osrhoene ovaları ile kuzey Mesopotamia, Parthlar için risk altındaydı, ancak bu dönemde Euphrates üzerinde tahkimat kurmak için hiçbir girişimde bulunulmamış nehrin bir sınır olarak uygulanması Parthlar tarafından kat'i şekilde talep edilmiştir. Syria eyaletinin kuruluşunun ilk otuz yılında Roma ve Parthia arasındaki çatışma genellikle Romalılar tarafından başlatıldı ve Euphrates'in her iki yakası da bu çatışmalara sahne oldu. Bunların en ünlü örneği ise, Crassus'un MÖ 53'te felaketle sona eren Carrhae yakınlarındaki savaşıdır (Edwell 2008: 10).

Buna göre Crassus emrine verilecek on binlerce askerle kolayca Euphrates'i aşacak, bir çırpıda doğulu barbarları yenerek, *triumphus*unda sergilemek üzere tonlarca altın ve gümüş, binlerce köle ve egzotik mal elde edip Roma'ya dönebilecekti.

Böylece Crassus, işin askeri kısmının kolay olacağını kısa sürede başarılı olup sınırı Euphrates'in de ötesine taşıyacağına inanmaktaydı. Yaklaşık yedi *legion*¹¹⁷ dört bin atlı ve bir o kadar hafif silahlı birlik ile Euphratesi geçmiş, kısa bir başarı yakalasa da (Plut. *Crass.* XVII. 2-3; Cass. Dio XL. 12. 2; 13. 1-2) kışı Syria'ya da geçirerek Parthların karışık durumunu fırsata çevirme şansını kaçırmıştır (Plut. *Crass.* XVII. 2-6; Cass. Dio XL. 12. 2-4; 13. 4).

Antik kaynaklar Crassus'un yenilgisine başka gerekçeler, sözü Crassus'un asıl kabahatli olduğuna getiren başka örnekler de sunarlar. Buna göre askerlerin tecrübesizliği, Parthia ordusunun etkili savaş taktikleri ve Roma ordusuna karşı muhtemel bir savaşa daha hazırlıklı olmaları ve Crassusa'a kasıtlı olarak sunulan yanlış istihbarat (Plut. *Crass.* XVIII) gibi sebeplerle yenilgi kaçınılmaz olmuştur. Crassus yanlış yollara, saldırıya açık arazilere saptırılmış, lojistik merkezlerden, işlek yollardan, kolay ikmal noktalarından uzaklaşmış, kendisine yapılan uyarıları dinlememiştir (Plut. *Crass.* XIX. 1-2; Cass. Dio XL. 20. 1-2; Flor. *epit.* I. 46. 6).

Ancak göz ardı edilemeyecek bir gerçeklik vardı ki Parthia ordusu oldukça etkili, iyi eğitilmiş ve çalışmış savaş taktiklerine sahipken, özellikle, Crassus'u mağlup eden komutanları Surenas ise iyi bir askerdir. Romalıları, savaş taktiklerini yakından gözlemleyerek buna göre ordusunu eğitip tedbirler almıştır. Nitekim Parthlar en başından beri, Romalılarla ilk temas kurduklarından beri onları iyi gözlemlemişler, saygı duyup ciddi bir rakip olarak onları anlamaya çalışmışlardır (Cass. Dio XL. 15. 1-2; Sampson 2008: 120).

Romalılar ise Parthlara ve esasında bütün Doğu dünyasına karşı bazı stereotiplerle yaklaşmış, ön yargılarının önüne uzun bir süre geçememişlerdir (Plut. *Crass.* XVIII. 4; XX. 1; Isaac 2004: 372-373). Anadolu'da veya Kafkasya'da galip geldikçe bu stereotipler

¹¹⁷ Crassus'un emrindeki Roma kuvvetlerinin sayısı hakkında antik kaynaklar birbirinden çok farklı sayılar verirler. Florus'a göre Crassus aç gözlülüğü yüzünden 11 *legion*un katledilmesinden sorumludur (Flor. *epit.* I. 46. 2). Appianos ise Crassus'un Parthia zaferini kolayca kazanacağını düşündüğünü ifade ederek emrinde 100.000 kişilik bir kuvvet bulunduğunu kaydeder (App. *Bell. Civ.* II. 3. 18). Antik kaynaklardaki rakamların tutarsızlığı, farklı ve çok gösterilmesinin sebebi bize göre Roma tarihinde Crassus'a duyulan öfkeden ileri gelir. Böylelikle bütün sorumluluğunun Crassus'a yıkılmasına çalışılmaktadır.

kalıplaşmıştır. Algıları körleşen Romalılar ancak ağır mağlubiyetler aldıklarında gözleri açılabilmiştir.

Sonuç olarak müttefikleri Armenia Krallığı'na karşı duydukları güvensizliğin bir sonucu II. Artavasdes taraf değiştirmiş ve Roma ordusu tarihinin en büyük yenilgilerinden birisini almıştır. Romalılar Carrhae Savaşı'nda (MÖ 53) (günümüz Harran Ovası) ağır bir yenilgi almakla kalmamış, Roma sancakları Parthların eline geçmiş, Roma generali Crassus, Surenas tarafından idam edilmiş, binlerce ölü (*yak.* 20 bin) ve esir (*yak.* 10 bin) verilmiştir. Crassus'un felaketi Romalılar için tarihleri boyunca unutamayacakları milli hafızalarına işlemiş travmatik bir utanç kaynağıdır. I. Triumvirliğin tarafları olan Gaius Julius Caesar, Marcus Licinius Crassus ve Gnaeus Pompeius Magnus arasında yaşanan rekabet Roma'nın Asya politikası için belirleyici olmuş, Crassus'un, Caesar'ın Galia'da kazandığı zaferleri taklit etme arzusu, daha fazla güç, şöhret ve para adına gösterdiği hırs ve açgözlülük adeta gözünü kör etmiştir. Crassus öylesine bir akıl tutulması yaşamıştır ki Lucullus'un Armenia Kralı Magnus Tigranes'e, Pompeius'un da Pontos Kralı Mithridates Eupator'a karşı yürüttüğü mücadeleyi küçümseyerek daha büyük fetihler başarma arzusu içinde Euphrates'i geçip Parthları saf dışı bıraktıktan sonra Bactira, India ve ötesindeki denizlere ulaşmak gibi hayalperest düşüncelere kapılmış, gerçeklikten kopmuş ve bu da onun sonunu hazırlamıştır. Doğu ve Batı dünyaları arasında yüzyıllar sürecektir savaşı tetiklendiği ise modern kaynaklar tarafından yapılan bir başka değerlendirmedir. Roma sancakları Parthların eline geçmiş, Romalılar uzun süre bu utancı yaşamışlardır. Roma ve Parthia arasındaki sınır geleneksel noktasına Euphrates'e çekilmiştir. Roma o ana kadar edindiği kazanımlardan ve prestijinden ödün vermek zorunda kalmıştır. Romalıların da yenilebildiğini gören Parthlar için Doğu Akdeniz, Mesopotamia, Armenia ve Kafkasya politikaları artık farklı şekillenecek, Parthlar tedrici olarak nüfuz sahalarını genişletecek, *Provincia Syria*, Kafkasya toprakları ve Armenia Krallığı iki güç arasında gelecek yüzyılın mücadele sahası olacaktır. Crassus'un ortadan kaldırılmasıyla I. Triumvirlik ve Cumhuriyet daha derinden sarsılmış, Triumvirliğin diğer üyeleri Pompeius ve Caesar arasındaki çekişme had safhaya ulaşarak çatışmaya ve iç savaşa dönüşmüştür. Bu yenilgi Parthların yayılmacılık stratejilerini de değiştirmiş, kendilerine yeni hedef olarak Doğu Akdeniz limanlarını benimsemişlerdir (Benjamin 1891: 163 vd.; Tarn 1932: 609 vd.; Magie 1950: 370; Kurkjian 1958: 84-87; Ramsay 1960: 45 vd.; Debevoise 1938: 79 vd.; Keaveney

1981: 66-67; Garsonian 1997: 60; Redgate 1998: 76; Ball 2000: 13-14; Erciyas 2001: 39 vd.; Chahin 2001: 204-205; 210 vd.; Tekin 2007: 216; Sampson 2008: 79 vd; Faulkner 2015: 190; Demir 2018: 234-235; 243).

Crassus'un Carrhae Savaşı'nda ölümünün ardından I. Triumvirlik son bulmuş, MÖ 49-48 yılları Caesar ile Pompeius arasındaki iç savaş Roma'yı kasıp kavurmuştur. İki büyük Romalı general birbiriyle mücadele halindeyken Eupator'un oğlu, Roma dostu ve yine Roma tarafından Bosporos Kralı yapılan II. Pharnakes (yak. MÖ 97-47), Roma'nın içinde bulunduğu durumu fırsat bilerek Pontos ve Kafkasya yönünde harekete geçti. Kuzeyden Crimea yarımadasından Kafkasya ve Anadolu topraklarına ilerlerleyen Pharnakes, Pompeius tarafından atanan Aristarchos'un güçlü ve kendi ordusundan kat kat kalabalık Bosporos ordusuna fazla mukavemet gösterememesi üzerine onu kolayca uzaklaştırarak Colchis'i işgal etti. Ardından Pompeius'un Mithridates'e karşı yaptığı savaşlarda gösterdiği yararlılıklardan ötürü, Galat *tetrarkhes*'i (Telistobogioi) Deiotaros'a bahşedilen Armenia Minor topraklarına giren Pharnakes, bu bölgeyi de kolaylıkla ele geçirdi. Çünkü Deiotaros'un da Roma iç savaşını fırsat bilerek Provincia Syria'ya saldırıya geçen Parthlara karşı, ordusuyla birlikte Cilicia *proconsulü* Cicero'ya yardıma gitmesinden ötürü, karşısında herhangi bir askeri güç çıkamamıştı. Colchis ve Armenia Minor'un ardından Anadolu içlerine ilerleyen Pharnakes Cappadocia topraklarına girdi. Cappadocia'da dâhil olmak üzere Bosporos kralının bu kadar rahat ilerleyebilmesinin sebebi gerek Roma'nın yaşamakta olduğu iç savaş ve Caesar'ın, Pompeius'u takibi sırasında Mısır'a kadar dağılmış olan Roma kuvvetleridir. Caesar'ın Anadolu'dan Mısır'a geçerken Anadolu'da güvenliği sağlaması için bıraktığı Calvinus'un emrindeki kuvvetlerin de Caesar'a yardıma gitmesi Pharnakes'in ilerleyişini kolaylaştıran bir başka unsurdur.

Sonuç olarak Cappadocia'ya kadar girmiş olan Pharnakes'i durdurmak için harekete geçen Calvinus elinde yeteri kadar asker olmaması sebebiyle kralı oyalamaya çalışıp diğer taraftan asker toplamaya uğraşıyordu. Pharnakes'e bir elçi heyeti göndererek işgal ettiği topraklardan çıkmasını talep etti. Kendisi de bu sırada Caesar'a yardım için Mısır'a gönderdiği iki *legionu* geri çağırıp Cilicia'dan dönen Deiotaros'un iki *legionunu* da bunlara dâhil etti. Anadolu'daki müttefiklerden ve çevre eyaletlerden toplanan askerlerle Comana'da Calvinus'un karşısına çıkmaya hazırlandı (MÖ 48). Calvinus, Pharnakes'in karşısına çıkaracak bir ordu hazırlamaya çalışırken onu oyalaması için

gönderdiği elçi de geri döndü. Pharnakes, Cappadocia topraklarından çıkmayı kabul ediyor ancak Armenia Minor'dan çıkmayı reddediyordu. O da Armenia Minor'un babasından kendisine miras kaldığını ifade ediyordu. Pharnakes'in cevabı, Roma tarafından peşinen kabul görmedi. Şimdi Calvinus, elinde toplayabildiği ne kadar askeri varsa Bosporos kralına karşı, kaçınılmaz olan savaşta, onun karşısına çıkmaya hazırlanıyordu. Harekete geçen Pharnakes ise babası Mithridates'i yenilgiye uğratmanın şerefine Pompeius tarafından kurulan Nikopolis (Zafer) kentinin önünde kamp kurarak Roma ordusunu beklemeye başladı. Nitekim Nikopolis önlerinde yapılan savaşta kaderin garip bir cilvesi olarak bu kez de bir Pontoslu galip gelmişti. Calvinus'un *legion*ları başarıyla savaşırken Deiotaros'ın kuvvetleriyle Pontos ve Cappadocia'dan toplanan askerler bozguna uğrayınca, Calvinus önce Cappadocia'ya ardından *Provincia Asia*'ya çekilmişti. Pharnakes'in Nikopolis zaferi ve Roma kuvvetlerinin bozguna uğramasının ardından babasının eski topraklarını işgale koyuldu. Kısa sürede Trapezous, Pharnakeia, Amisos ve Sinope gibi Pontos önemli şehirlerini ele geçirip burada ağır yağma, talan ve katliamlarda bulundu. Pompeius'un Pharsalia Savaşı'nda yenilmesinin ardından onu Mısır'a kadar takip eden Caesar'ın bu büyük komutanın ihanete uğrayarak ölmesinin (Plut. *Pomp.* LXXX; Suet. *Caes.* XLVIII; Eutr. VI. 21) ardından Roma iç savaşının galibi olmuştu. Pompeius'un peşinden gittiği Mısır'da bazı siyasi ve idari düzenlemeler yapan Caesar (Plut. *Caes.* 49 vd.; Flor. *epit.* II. 13. 53-60; Cass. Dio XLII. 42-44), Anadolu'nun Pompeius yanlısı Pharnakes tarafından işgale uğradığı ve Roma kuvvetlerinin bozguna uğradığı haberlerini alınca meşhur *celeritası* (hızı) ile müdahale etmiş, Syria ve Taurisler üzerinden Cappadocia'daki Mazaka'ya (*gün.* Kayseri) oradan da Cappadocia-Pontos sınırına hareket ederek burada başka bir Pompeius yanlısı Deiotaros ile buluştu. Deiotaros'un kendisinden Pompeius'u desteklediği için dilediği törensel bağışlanma merasiminin ardından emrindeki Mısır'dan getirdiği ancak büyük kayıplar vermiş VI. *Legion*'a ek olarak Galatyalı *legion*ları ve Calvinus'un da emrindeki iki *legion*u da ekleyerek bir kuvvet oluşturdu ve Pharnakes üzerine doğru harekete geçti. Caesar'a elçiler gönderen Pharnakes, esasında barış istiyordu. Eski bir Roma müttefiki olarak Pompeius'a yardım etmeyi reddettiğini hatırlatıyor, ele geçirdiği toprakları yönetme izni istiyordu. Ancak Caesar onun bütün taleplerini reddetti. Taviz vermeye niyeti yoktu. Pharnakes'in işgal ettiği tüm yerlerden çekilmesini ve Romalılardan ele geçirdiği ganimetleri teslim etmesini istedi. İlerlemeye devam eden Roma ordusu, Zela (Zile,

Tokat) önlerinde düşmana yetiştii. Mısır'dan getirdiği tecrübeli VI. *Legio*'nun Pharnakes'in sağ kanadına yönelik başarılı manevralarıyla kolay bir zafer kazandı. Babasının kaderi adeta Pharnakes'in peşini bırakmıyordu. Bu seferde babasının 20 yıl önce Lucullus'a yenildiği yerde, 2 Ağustos MÖ 47'de kendisi de bir başka Romalı'ya yeniliyor, canını zor kurtarıp kaçmak zorunda kalıyordu. Calvinus'un sıkı takibinden güç bela kurtarıp canını krallığına zor atan Pharnakes, babasına yaptığı ihanetin bedelini kendi de ihanete uğrayarak ve canından olarak ödedi. Satraplarından Asander'in isyanı sırasında öldürüldü (MÖ 47). Eupator'un son mirası satrap Asander tarafından ele geçirilmişti. Muzaffer Caesar ise Zela zaferi sonrası burada meşhur ültimatomeni bütün Akdeniz dünyası, Anadolu ve Kafkasya topraklarına duyurdu. *Veni, vidi, vici* olarak bilinen tarihi anekdot esasında bugün dillere pelesenk olmuş ya da bir popüler kültür ögesine dönüşmüş olsa da esasında Roma iç efkârına, Anadolu ve Akdeniz dünyasına verilmiş bir mesajdı. “Geldim, gördüm, yendim.” Aslında zayıf düşmanlara karşı savaşarak zenginlik ve güç kazanan generallerin ne kadar şanslı olduğunu söyleyerek Pompeius ile alay etmekteydi. Roma bir kez daha her şeye rağmen, karşılaştığı tüm güçlüklerle ve kayıplara rağmen bu kez Caesar aracılığıyla Anadolu'ya mührünü vurmaya başarmıştı (Caes. *Bell. Alex.* 34 vd.; 40-41; 50.1; 65 vd.; 66; 69; 70; Plut. *Caes.* L.1-2; *Marc. Ant.* 5; *Cic.* 47; Suet. *Caes.* 36; App. *Bell. Civ.* II. 91; *Mithr.* 120; Cass. Dio. XLII. 45-47 vd.; XLIII.46. 2-3; 45; XLVII.5; Liv. *perioch.* 113; Plin. *nat.* VI. 10; Suet. *Caes.* XXXVII.2; 65. 2; Flor. *epit.* II. 13. 63; Eutr. VI. 22; Minns 1913: 589; Debevoise 1938: 103; Magie 1950: 396; 408-411; Sullivan 1980: 915; Can 2007: 196).

II. Pharnakes'in kısa süren Kafkasya, *Armenia Minor* ve Cappadocia macerası Roma'nın Halys'in ve Euphrates'in doğusuna yönelik yürüttüğü politikaların sorgulanmasına yol açmıştır. Pompeius'un Roma'yı ilk kez bu kadar doğuya taşıması, Roma'nın bilinmeyen topraklarla, zorlu düşmanlarla ve onlarca kralla muhatap oluşu kafasını karıştırmış, bir kısmı vassal krallıklar aracılığıyla sürdürülen Doğu politikası, Pharnakes'in işgalleriyle teklemiş olmalıydı. En azından, Roma, *legion*larını veya müttefik kuvvetlerinin güçlerini başka yönlere kaydırınca doğu yönünden açık vermeye başlıyordu. Crassus'un felaketi ile ciddiye alınması gerektiği artık iyice anlaşılmış olan Parthia Krallığı ise doğu yönündeki en büyük tehditti. Kafkasya yönünde ise zaten belirgin ve net bir Roma varlığı yoktu. Doğuyla ve Parthlarla şimdilik sınır Euphrates Nehri olarak tayin edilmişti ama Romalı generallerin birkaç üstenci görüşmesi ve

ltimatomu haricinde resmi bir sonuç yoktu. Daha çok her iki tarafın da sessizce kabul ettiği verilmiş sözleri vardı. Diğer taraftan Pompeius'un kişisel kararları ile yaptığı düzenlemeler bir dereceye kadar etkili olmuştu ki Roma'daki hizipleşmeler sırasında muzaffer komutanın düzenlemelerinin onaylanması için bile *Senatus* uzun süre direnmişti. şimdi ise Roma'nın zayıf bir anında Kafkasya, Armenia ve Pontos'taki egemenlik sarsıntılı zamanlar geçiriyordu. Crassus'un Carrhae'de aldığı onur kırıcı yenilgi bir zamanlar Roma'ya karşı ihtiyatlı yaklaşan, diyalog ve uzlaşı yolu arayan Parthların bile gözlerini Doğu Akdeniz limanlarına, tampon Armenia bölgesine dikmelerine neden olmuştu. Dolayısıyla vassal krallıklar üzerinden bir hâkimiyet politikası yürütmek konusunda soru işaretleri ortaya çıkmış, Anadolu'da yeni eyaletler kurulurken askeri varlığın genişletilip vekil yöneticilerden vazgeçmek gerekliliği hissedilmiş olabilir. Doğu Akdeniz, Kafkasya ve Uzakasya'dan gelen ticaret yollarının korunması için Pontos, Armenia ve Kafkasya'nın bir güvenlik şeridi halinde iyi tahkim edilmesi gerekliliği daha fazla hissedilmiş olabilir. Esasında Caesar, Mö 45'te Armenia zerinden Persia'yı istila edip buradan Caspian Denizi'ni geçerek Güney Rusya'ya oradan da yolu zerindeki Germania ve Gaulia zerinden Roma'ya dönmeyi tasarladığı hayali planını uygulamaya ömrü vefa etmedi. 15 Mart Mö 44'te yine şahsıyla meşhur bir olay olan ve ölümüne yol açan suikasta kurban gitti. Ancak Anadolu'da kaldığı kısa süre boyunca Pompeius'un düzenlemelerine ek olarak başka düzenlemeler yapma ihtiyacı hissetmiştir. Pharnakes'in mağlup edilmesinin ardından Pontos, Kafkasya ve Armenia'nın bir kısmı tekrar Roma egemenliği altına alınmış, Deiotaros'un yani bir vassal kralın Armenia Minor'da yaşadığı başarısızlık diğer Galatia *tetrarkhes*'lerinin şikâyet ve eleştirilerine konu olmuştu. Hem eski bir Pompeius taraftarı hem de başarısız bir vassal olarak Deiotaros, Caesar'dan gördüğü nispeten yumuşak muameleyi arkadaşı Brutus'un desteğine borçluydu. Ancak her şeye rağmen Deiotaros Anadolu'nun en güçlü hanedanı ve Küçük Asya için Roma planlarında vazgeçilmez bir vassal olarak kaldı. Caesar'ın Nikaia'daki (İznik) düzenlemeleri sırasında *Armenia Minor*'un yarısı elinden alındı ve son olayların işığında sağduyulu bir kararla Cappadocia kralı III. Ariobarzanes'e verildi. Daha ciddi olarak, Trokmoi *tetrarkhesi*, Brogitaros'un yeğeni ve büyük olasılıkla hayatta kalan en yakın erkek akrabası ve doğal varisi olan Pergamonlu Mithridates'e devredildi. Mithridates, Alexandria Savaşı sırasında yapılan göze çarpan hizmetler için Caesar'dan bu dl kazanmıştı. Bunun zerine Pergamonlu Mithradates, M 47/46

yılında derhal Bosporos'a yöneldi, fakat burada yaptığı savaşta Asander tarafından öldürüldü. Böylelikle Bosporos Krallığı, II. Pharnakes'in hizmetinde çalışan Asander'in eline geçerken; Trokmoi ülkesi, yeniden Galat *tetrarkhes*'i Deiotaros'un krallığına dâhil oldu (Strab. XII. 4. 3; Caes. *Bell. Alex.* 67; 78.2; App. *Mithr.* 120-121; Cass. Dio. XLI. 63.1-3; XLII. 48.3-4; XLIX.1; Mitchell 1995: 36; Syme 1995: 111; Ball 2000: 14; Payaslian 2007: 24).

2.5. Marcus Antonius'un Armenia'yı Ele Geçirmesi

Caesar'ın ortadan kaldırılmasında sonra Roma'da Marcus Antonius, Gaius Iulius Casear Octavianus (Augustus) ve Marcus Aemilius Lepidus'tan oluşan II. Triumvirlik (MÖ 43- MÖ 38) kurulmuştur. II. Triumvirlik de birincisi gibi bir güçler ittifakı gibi görünse de esasında, üçlü yönetimin tarafları arasında su yüzüne çıkmamış çatışmaların olduğu, birbirlerini bertaraf etmek, gücün mutlak sahibi olmak için uygun koşulları kollayan üç güçlü adamdan oluşan bir çıkar birliğiydi. Korkunç bir güç istenci ile dolu olan bu Roma'nın en güçlü adamlarının, "dostlarını" yok etmek için yapmayacakları pazarlık, almayacakları risk yok gibiydi. Kişisel hırslar ve beklentiler bu geçiş döneminde Roma siyasetini yönlendiren ana unsurlardı. Bu noktada Crassus'un Carrhae Savaşı'nda, I. Triumvirliğin üyelerinin, onu saf dışı bırakmak için gerekli desteği vermedikleri veya sonucu belli olan bir savaşa sürüklenmesine göz yumdukları ifade edilir. Crassus sonrası Roma siyasetinin bir diğer göze çarpan unsuru ise Crassus'un yaşadığı felaketten sonra selefleri arasında takıntı haline gelen Parthlardan intikam alma seferleriydi. Bu furyayı başlatan kişi ise II. Triumvirliğin üç üyesinden birisi olan Marcus Antonius'dur. Esasında Roma'nın ve Romalıların emperyalist hırslarının olduğu, tıpkı Crassus'un yaptığı gibi Roma'da siyasi açıdan daha nüfuzlu, itibarlı, maddi açıdan daha zengin, askerî açıdan tartışmasız ve saygı duyulan biri olmak adına gerekli ya da gereksiz olduğuna bakılmaksızın, Parthlar üzerine seferler açılıyordu. Kesin sonuçlar alınamasa da önemli olan Roma'da bir güç ve gövde gösterisi yapmaktı. İşte Marcus Antonius'un Parthia seferinin ana sebepleri bunlardı (Faulkner 2015: 196 vd.; Diakov-Kovalev 2015; 193 vd.; Demir 2018; Demir 2019: 154).

Marcus Antonius'un Parthia seferi tezimizin esas konusunu doğrudan ilgilendirmedüğinden teferruatlı bir anlatım yapmayacağız. Konumuzla ilgili hususlara

yoğunlaşarak Roma'nın Kafkasya politikasına yönelik bir gelişme ya da düzenleme söz konusu ise bu kısımları ayrıntılandırmaya çalışacağız.

Triumvirlerin Roma'da resmen işbaşına gelmesinin aralarındaki antlaşma gereği Roma topraklarını aralarında paylaşmışlar, Triumvirliğin öne çıkan iki mensubundan Octavianus, gücünü Roma ve çevresini içeren batı eyaletlerinde yoğunlaştırmışken Antonius ise daha çok Roma'nın doğu eyaletlerinde hâkim konuma gelmiştir (Plut. *Ant.* XXX. 3-4; Eutr. VII. 2; Faulkner, 2015: 200).

Romalıların Crassus'un felaketini bir gurur meselesi haline getirmelerinde Parthların antik kaynaklara yansıyan, iki ulus arasındaki ilişkilerin saygınlığı ve yazılı olmayan kuralları ihlal eden davranışları da kışkırtıcı olmuştur. Bu noktada antik kaynakların verdiği kimi bilgilerin abartılı olduğunu varsaysak bile mutlaka doğruluk payı olan hususlar da vardı. Antik kaynaklar söz konusu anlatılarında, Crassus'un cesedine dair saygısızlık yapıldığını kaydeder. Ancak her şeye rağmen emperyalist girişimlerde bulunan, sürekli saldırgan eylemler içinde olan, Parthları tehdit ederek onların nüfuz alanlarındaki krallıkları ayartan, yöneticilerini değiştirip, iç işlerine müdahale eden, kendine denk görmeyip sürekli diplomatik saygısızlık içinde olan taraf Romalılardır. Parthia tarafı ise genellikle savunma tarafında kalan, her şeye rağmen bir şekilde diyalog arayışı içinde olan taraftır. Antonius'un Parthia üzerine düzenlemek istediği seferin bir diğer boyutu ise Armenia Krallığı'dır. Carrhae Savaşı'na kadar denge politikası izlese de, Carrhae yenilgisi ile beraber Armenia'nın denge politikasını terk ederek Parthia tarafına yanaştığı görülmüştür. Antonius düzenlemek istediği seferle Roma'nın doğudaki nüfuz sahası olan Armenia Krallığı'nı tekrar nüfuz sahasına dâhil etmek istemektedir. (Plut. *Cras.* XXXIII.1-4; Cass. Dio XL. 27.3; Flor. *epit.* I. 46.10; Debevoise 1938: 92 vd.; Kaya 2004: 77).

Roma'nın tüm uzlaşmaz tutumuna rağmen Parthia Krallığı'nın da emperyal hedefleri olduğu unutulmamalıdır. Crassus ile birlikte eski saygınlıklarını kaybeden Romalıları karşı daha cesurca hareket ettikleri söylenebilir. Carrhae zaferinden sonra, iç savaşı fırsat bilip MÖ 52 yılında Syria üzerine, MÖ 51 yılında Antiocheia üzerinden olmak üzere iki kez Euphrates'i geçerek Roma eyaletlerine saldırmışlar, kısa süreli bir kuşatma ve yağmadan başka kalıcı bir sonuç elde edememişlerdir. Diğer taraftan Caesar ve Pompeius arasındaki iç savaş ve sonrasında da taraf olma girişimleri olduğu kaydedilir.

İşte bu gelişmeler doğrultusunda Antonius aslında ömrü vefa etse Caesar'ın düzenlemeyi istediği Parthia seferini düzenlemek, Parthlara bir mesaj vermek ve güç gösterisi yapmak istiyordu. Bu doğrultuda sefer hazırlıklarına başlayarak *legatusu* P. Ventidius Bassus'u Anadolu'ya yollamış, kendisi de Hellas'a geçmiştir. Parthia Krallığı ise bu arada Roma'nın yüzyılın sonunda yaşadığı istikrarsızlık krizini kullanmak istemiş, Pompeius taraftarlarını uzun süre desteklemiştir. Hatta Philippi Savaşı'nda dahi Caesar taraftarlarına destek sağlamıştır. İç savaşın aleyhlerine kaybedilmesiyle taraf değiştiren Labienus'un MÖ 40-37 yılları arasında neredeyse tüm Batı Anadolu Bölgesi'ni Parth desteğiyle kontrol altında tuttuğu bilinmektedir. Bu hâkimiyet öyle bir noktaya gelmiştir ki hâkimiyet sahasında kendisini *Imperator Parthicus* olarak adlandırmaktadır. Ancak Labienus'un söz konusu durumuna P. Ventidius Bassus tarafından son verilmiştir. Antonius'un *legion*larıyla Syria'ya gelen Bassus, MÖ 39'da Syria yönüne doğru ilerleyen Parthia kuvvetlerini Kyrrhestika'da bozguna uğratmış, önce Labienus'u sonra II. Orodes'in oğlu Pakoros'u öldürmeyi başarmıştır. Ventidius'un zaferi Roma açısından oldukça önemlidir. Çünkü Carrhae'de girdikleri kaybetme psikolojisini, Crassus'un intikamını alma kompleksini biraz olsun yenebilmişlerdir (Cass. Dio XXVIII.3; XXX.3; XLI.55.3-4; XLII.2.5-6; Caes. *Bel. Civ.* III.82; IV.8.59; 63; XI.88; XII.99; App. *Bel. Civ.* II.12.83; Plut. *Pomp.* LXXVI.4-6; Plut. *Ant.* XXXIII- XXXIV; Iust. XLII. 4.7; Debevoise 1938: 108; Demir 2019: 154-155).

Parthların Romalılar tarafından saldırıya uğramadıkları sürece Euphrates sınırına sadık kalma eğiliminde oldukları görülür. Ara sıra tacizleri olsa da egemenliklerini Euphrates'in batısı yönünde genişletme eğilimine şu ana kadar girmemişlerdir. Ancak Armenia'nın hâkimiyeti hususunda Euphrates sınırı kadar esnek olmadıkları ise kesindir. Bu hususta Roma ile doğrudan karşı karşıya gelmeseler de dolaylı yollardan, arka plandan Armenia'nın kontrollerinden çıkmaması için ellerinden geleni yapmışlardır (Plut. *Ant.* XXXVII; Cass. Dio XLIX. 24; Plut. *Cras.* XXXIII.5).

Bu arada II. Triumvirliğin beş yıl daha uzatılmasının ardından MÖ 37 yılında Octavianus, Tarentum Antlaşması gereğince 20.000 kişilik bir *legion* gücünü Parth seferi için temin edip hızla Syria eyaletine gelmiştir. Seferin geri kalan hazırlıklarını burada sürdürecektir (Plut. *Ant.* XXXV. 1-5; Strab. XVII. 1. 11).

Antonius, diğer taraftan çıkmayı düşündüğü sefer için Armenia kralının durumunu merak etmektedir. İkircikli tutumundan şüphelendiği ve Parthia tarafına daha yakın olduğunu düşündüğü II. Artavasdes'i yoklaması için Publius Canidius Crassus'u Armenia'ya yollamıştır. Plutarkhos'a göre Armenia'ya gelen Canidius, Armenia'ya tekrar Roma egemenliğini hatırlattıktan sonra diğer uzak müttefikleri Albania ve Iberia krallıkları üzerine de yürümüştür. Iberia Kralı Pharnabazus'u yenip ittifak yapmaya zorlamış, Albania Kralı Zober'i de yendikten sonra onunla da ittifak antlaşması imzalamıştır. MÖ 36 yılında vuku bulan Canidius'un Kafkasya seferinin sebebinin Albania ve Iberia'nın Roma'ya isyan etmesi olarak tanımlayabiliriz (Plut. *Ant.* XXXIV.6; Cass. Dio XLIX. 24.1)

Bu sırada Parth tahtında yaşanan iç savaşa dönüşen iç çekişme Antonius'un iştahını kabartmış olmalıdır. Aradığı fırsatın nihayet ayağına geldiğini düşünmeye başlamış, Phraates'in babası Orodes'i öldürüp ardından Parth sarayında muhalif temizliğine girişmesi Parthların tüm dengesini bozmuştur. Phraates'in katliam dalgasından kurtulabilen Parth soylularının can havliyle ülkeyi terk ettikleri görülür. Bu sürecin aktörlerinden birisi de bir Parth soylusu olan Monaises'dir. Romalılara sığınan Monaises'in bir yerel işbirlikçi olarak Antonius'a Parthia Krallığı'ndan çeşitli bilgiler verdiği, hatta Parthlara saldırmak için bir fırsat arayıp duran Antonius'u yüreklendirdiği kaydedilir. Antonius'da Monaises'i en azından ihtiraslarını kullanıp Parthia tahtına bir kukla kral oturatarak sorunu çözmek ister. İki taraf için son derece karlı iş birliği Monaises'in efendisi mevcut Parthia Kralı Phraates tarafından affedileceğini öğrenmesiyle sorunların savaşılarak çözülmesinden de diplomasi ile çözülebileceği fikrine bırakır. Antonius, kullanışlı işbirlikçisini bu seferde Parthları diplomasi yoluyla ikna etmek için kullanmak ister. Crassus'un katliyle kaybedilen Roma sancaklarını, esir Romalı askerleri belki bu sayede alabilir, Parthlarla bir ateşkes yapabilirdi. Monaises'i yanında bir Roma heyetiyle ülkesine gönderen Antonius'un diğer taraftan ordusunu hazırlamayı bırakmamıştır. Emrindeki 20.000 askerin yanı sıra güçlü süvari desteğine ihtiyacı vardır. Bu desteği sağlayacak olan ise ikircikli tutumundan şüphelendiği ama güvenmekten başka çaresi de olmadığı Armenia Kralı II. Artavasdes'dir. Antonius'a istediği süvari desteğini (7000 piyade, 6000 süvari) veren Artavasdes'i Antonius her şeye rağmen Parthia seferinde yanına alarak onu kendisine hem mihmandar hem de danışman yapmıştır. Bu seferde Armenia kralı anlaşmazlık içinde olduğu Media Atropatane kralı

adaşı II. Artavasdes üzerine, danışmanı olduğu Roma ordusunu yürütüp bu sayede ondan kurtulmayı planlarken Antonius da seferi bir an önce tamamlayıp kışın, aralarında bir gönül ilişkisi olan sevgilisi Kleopatra'nın yanına dönmeyi istemektedir (Plut. *Ant.* XXXVII. 1-4; Cass. Dio XLIX. 24. 2; 25. 1; Eutr. VII. 3; Strab. XI. 13. 4; XII. 14. 9; XVI. 1. 28).

Sonunda hazırlıklarını tamamlayarak harekete geçebilen Roma-Armenia birleşik kuvvetleri önce Artavasdes'in yönlendirmesi ile Atropatane üzerine saldırmıştır. Bu arada hızını yavaşlattığı için yanına almadığı kuşatma araçlarının yokluğunda Atropatane kralının ailesinin bulunduğu Phrataa kentini kuşatmış, ancak başarısız olmuştur. Roma ordusuna yetişen Phartia Kralı IV. Phraates Roma ordusunun geri hatlarını ve kuşatma makinelerinin olduğu birliklere saldırarak onları imha etmiştir. Bu kısımda Roma ordusu hem kuşatma makinalarını kaptırıp hem de ağır kayıplar vermiştir. Savaşın daha ilk aşamasında böyle bir bozguna uğrayan Roma ordusunun kolay dalgalanmasına neden olmuştur. İlk kopuş Artavasdes tarafında olmuştur. Romalılara asker sağlayan ve mihmandarlık yapan Armenia kralı Romalıları terk ederek ülkesine dönmüştür. Armenia kralının bu ani manevrasının sebebini antik kaynaklar yukarıda ifade ettiğimiz Roma hizipleşmesinde ararlar. Kıyasıya bir rekabet içinde olduğu Antonius'un muhtemel Parthia zaferinin getirilerini iyi bilen Octavianus'un Armenia kralı ile gizli bir ittifak içinde olduğu, savaşın kritik yerinde bırakıp gitmek hususunda anlaştıklarını ifade ederler. Ancak Artavasdes'in ihanetinin sebebi ne olursa olsun durum Romalılar için oldukça vahimdir. Karşı karşıya kaldıkları durumun psikolojik yıkımının yanı sıra sayı ve süvari bakımından bir hayli güç kaybetmişlerdir. Her şeye rağmen savaşı sürdüren Roma ordusu ile göğüs göğüse çarpışmaktan kaçınan Parthia süvarisi Romalıları vurkaç taktikleri sürekli peşlerinde sürüklemektedir. İçinde bulundukları kış mevsiminin şartlarının giderek ağırlaşması ise Romalıları vuran bir başka düşmandır. Daha fazla kayıp vermektan imtina eden Antonius, Parthia ordusunu takip etmeyi bırakarak Phraata'daki kamplarına çekilmiştir. Kış şartları her iki orduyu, özellikle Roma ordusunu bir hayli hırpaladığından ötürü Parthia ordusu da pek fazla savaşıma taraftarı olmamış Romalıların çekilmesine göz yummuşlardır. Ancak çekilişe başlayan açık arazideki Romalıları zaman zaman saldırarak kayıplar verdirmeyi sürdürmüşlerdir. Hava koşulları ile birlikte açlıkla da boğuşan Roma ordusu için tek hedef Armenia'ya ulaşmaktır (Plut. *Ant.* XXXI. 3; XXXVIII. 1-3; XXXIX. 1-6; XL. 1-5; XLI. 1-5; XLV. 4-5; XLVIII.1;

Cass. Dio XLIX. 25. 4-5; XXXI. 1-2; Strab. XI. 14. 9; XVI. 1.28; Eutr. VII.6; Colledge 1967: 43-44; Huzar 1978: 173 vd.; Redgate 1998: 78; Ball 2000: 107 vd.).

Nihayet zorlu ve ağır kayıplar verdikten sonra Araxes Nehri'ni geçerek Armenia'ya ulaşmışlardır. Burada sevinçle işlerini karşılamışlardır. Ordusunu güç bela Armenia'ya ulaştırabilen Antonius yaşadığı bozgunun tek sorumlusu olarak Artavasdes'i görmektedir. Ancak şu an içinde bulunduğu müşkül durumdan ötürü, kralın kendi topraklarında herhangi bir eylemde bulunmamıştır. Antonius'un bu hamlesi şu an yerindedir. Yaşadıkları bozgunun ardından 21 günlük geri çekilişleri sırasında *yak.* 500 km yol kateden ordusundan 20.000 yaya 4000 süvari kaybetmiştir. Söz konusu kayıplarının çoğunu savaşta değil geri çekilişi sırasında doğal koşullarda verilmiştir. Triumvirlik içindeki durumunu kuvvetlendirmek için çıktığı seferinde yaşadığı başarısızlık üzerine güç kaybetmekten korktuğu için bu fiyasko seferin tüm sorumluluğunu Artavasdes üzerine yıkmaya çalışmıştır. Antik kaynaklarda ise başarısız seferin sorumlusu olarak Armenia kralının süvari desteğini çekmesi gösterilirken bazılarında ise suçlu Antonius gösterilir. Bir an önce Cleopatra'nın yanına dönmek için aceleci davrandığından dem vurulur. Sonuç olarak Antonius başarısız seferi sonucu adeta sığındığı Armenia Krallığı'nda Artavasdes'i fazla ürkütmeden toparlanmış, ona şu an ihtiyacı olduğu için intikam alma yoluna girmemiştir. Ancak Antonius, bir süre sonra aldığı yenilgi ve II. Artavasdes'in kendisini yarı yolda bırakmasının intikamını almak için, MÖ 34'te Armenia'yı işgal etmeye hazırlanmıştır. İmparator, II. Artavasdes'i ve Armenia'yı komutanı Quintus Dellius vasıtasıyla ele geçirmek adına bazı girişimlerde bulunmuş (Cass. Dio XLIX. 39.2) başarısız olunca Parthia üzerine düzenleyeceği yeni bir sefer için onu Küçük Armenia'da Roma kontrolündeki Nicopolis kentine davet etmiş kralın gelmemesi üzerine ordusu ile Armenia'yı ele geçirmiş ve kralı esir almıştır. Armenia halkı da buna karşılık, II. Artavasdes'in en yaşlı oğlu olan II. Artaksias'ı yeni Armenia kralı ilan etmişlerdir (Cass. Dio XLIX. 39.5 vd.) Antonius daha sonra garnizonlarını Armenia'da bırakarak, II. Artavasdes'i eşi, çocukları ve büyük bir hazine ile birlikte Mısır'da Aleksandria kentine tutsak olarak götürmüş, Armenia tahtını Antonius'dan olma oğlu Aleksandros Helios'a ihsan etmek isteyen VII. Cleopatra tarafından tehdit olarak görüldüğü için burada idam edilmiştir (Vell. II.82.3; Cass. Dio XLIX.40.2; Plut. *Ant.* L.4; Strab. XI. 13.4; Kurkjian 1964: 87 vd.).

Antonius, Armenia'yı ele geçirmesinin şerefine sikke bastırmış ve kendisi burada Armenia tacını giymiş şekilde betimlenmiştir. Böylelikle Armenia bölgesi tekrar Roma hâkimiyetine girmiştir. II. Artavasdes'in ölümü sonrasında Antonius, Armenia tahtı için VII. Cleopatra'dan olma oğlunu Armenia tahtına geçirmek istemiş ancak bu sırada Antonius'un hem Octavianus ile mücadele halinde olması hem de Parth muhalefetinden ötürü oğlu Aleksandros Helios yerine II Artavasdes'in oğlu Armenia soyluları ve Parthların desteği ile Armenia tahtına oturmuştur (Tac. *ann.* II.3; Kurkjian 1964: 87 vd).

Octavianus, Marcus Antonius ile Ptolemaios kraliçesi VII. Cleopatra'yı Actium Deniz Muharebesinde (MÖ 31) kaçmaya zorlamış, Mısır'a kaçan Antonius ve Cleopatra'yı izleyerek MÖ 30'da kesin olarak yenilgiye uğratmıştır. Böylelikle Octavianus, Roma'nın ve dolayısıyla Akdeniz dünyasının tek hâkimi olmuştur. Roma senatosu Mısır'dan Roma'ya dönen Octavianus'a *imperator (başkomutan)* ve *augustus (kutsal)* unvanlarını verdi. Öyle ki *augustus* unvanı Octavianus ile özdeşleşmiş ve kendisi bu unvanla anılmış olmasının yanında söz konusu unvan ardıllarınca da kullanıldı. Nitekim Augustus kendisini *princeps, primus inter pares* olarak kabul ediyor, yetkilerin hemen hepsi bir tek kişinin elinde toplanmış oluyordu. Meclis varlığını korumasına rağmen tüm güç imparatora geçmiştir. Böylelikle Roma da *Principatus*, İmparatorluk Dönemine geçmiş oldu (Mommsen 1909: 73; Tekin, 2007: 222 vd.).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ROMA İMPARATOLUK DÖNEMİ'NDE ARMENIA VE KAFKASYA'DA SİYASİ GELİŞMELER

3. ROMA İMPARATORLUK (PRINCIPATUS) DÖNEMİ (MÖ 27-MS 284)

3.1. Iulius-Claudius Hanedanı (MÖ 27-MS 68) ve Princeps Augustus'un *status quo*'yu Tekrar Tesisi

MÖ I. yüzyılı bitirirken Roma, yaklaşık beş yüzyıllık cumhuriyet rejiminin sonuna geldi. Çalkantılarla geçen son yüzyılının ardından kendisini bir tek adam yönetiminin, örtülü bir monarşinin ellerinde buldu. Gaius Iulius Casear Octavius (Augustus) tarafından yaratılan bu sistem, Roma İmparatorluğu'na yaklaşık 250 yıl süren bir istikrar sağladı. Bu dönemde Roma, herhangi bir zamanda olduğundan daha zengin ve güçlüydü. Augustus, Roma tarihine öylesine damga vurmuştu ki, kendisinden onbeş asır sonra Konstantinopolis'i yönetmiş olan "Romalı" imparatorlar bile güç ve yetki bakımından Augustus'un meşru halefleri olduklarını düşünüyorlardı. Henüz on dokuz yaşına bile basmadan atıldığı siyasi hayatına oldukça kanlı bir iç savaş ve terör dalgası, onlarca fetih ve mücadele sığdırdı. Böylece kırk üç yıl boyunca mutlak güce sahip olan Augustus'un, öldüğünde, daha önceden bir belirlenmiş bir halefin onun ardından Roma tahtına oturacağı konusunda hiçbir şüphe bulunmuyordu (Goldsworthy 2020: 13-14).

Gaius Iulius Casear Octavius¹¹⁸ (Augustus), aslında büyük dayısı (annesinin dayısı) ve hukuken babası olan (App. *Bell. Civ.* III.11.1; Rowell 1962: 15; Eck 2007: 9-10) Gaius

¹¹⁸ Daha sonra Augustus olarak bilinecek ve asıl adı Gaius Octavius olan Gaius Iulius Casear Octavius, Iulius Casear adını büyük dayısı ve bir suikaste kurban giden I. Triumviliğin bir üyesi olan ünlü Gaius Iulius Caesar'dan alıyordu. Caesar'ın vasiyetiyle onun esas varisi olmuş ve kendisine Iulius Casear ismi bu hukuki bağı hatırlatmak ve vurgulamak için verilmişti. Roma bürokrasisinde güç, isimler gibi mirasla aktarılmaya da Augustus, merhum *dictator*un bütün destekçilerini, güç ve yetkilerini uhdesinde toplamak niyetinde olduğunu göstermişti. Genç yaşına ve karşılaştığı bütün rakiplerine rağmen, sadece babasının intikamını almakla kalmamış aynı zamanda eşitler arasında birinci de olmuştu. Yani artık Roma'nın tartışmasız tek hâkimiydi. Bundan sonra Augustus ismini aldı. Ancak Augustus, büyük dayısının ismini aldıktan sonra gerçek (aslında belirsiz) aile ismi olan Octavianus ismini eklemekten kaçınmış, Gaius Iulius Caesar ismini kullanmıştır. Octavianus bir anlamda onu aşağılamak için daha çok düşmanları tarafından kullanılmıştır. Ancak bir süre sonra Gaius ismini de kullanmayı bırakarak *Imperator* (muzaffer komutan, başkomutan) ismini kullanmış böylece *Imperator* Iulius Caesar ismini almıştır. Son olarak MÖ 27'de *Senatus* ve Roma halkı ona Augustus ismini verdi. Böylece Augustus hayatının farklı dönemlerinde üç farklı isme sahip oldu. Günümüzdeki kullanım ise MÖ 27'ye kadar Octavianus sonrasında ise Augustus ismini kullanmak, böylece Iulius Caesar ile karıştırılmasının önüne geçmektir. Ancak Augustus kendisine hiçbir zaman Octavianus demeyerek Marcus Antonius'un ifadesiyle herşeyini broçlu olduğu Iulius Caesar

Iulius Caesar'ın başladığı işi bitirmiş, onun intikamını almak için çıktığı yolda diğer iki ortağını bertaraf ederek ve bunların içinde en son Antonius ve Mısır'ın gözde kraliçesi VII. Cleopatra'yı ortadan kaldırarak¹¹⁹ Roma'nın *Augustusu*¹²⁰ ve *Princepsi*¹²¹ olmuştu (Aug. RG I. 8; VI. 34; Plut. Ant. 76.4; 86.1-2; Rowell 1962: 13; Eck: 2007: 50).

Roma'nın kısmen Lucullus'un ancak en sağlam şekliyle Pompeius'un fetihleriyle Pontos, Armenia ve Kafkasya'da kurduğu *status quo*, Roma'nın MÖ I. yüzyılın son yarısında içine düştüğü iç savaş ve terör dalgası ile türbülansa girmişti.

Hâlbuki Pompeius, Pontos, Armenia ve Kafkasya'da yaptığı düzenlemelerle ileride devlet politikası haline gelecek bir *status quo*'nun temellerini atmıştı. Hellenistik dönemin bir zamanlar güçlü krallığı Armenia bir Roma vassalına dönüştürülmüş, Roma'nın en büyük düşmanı Mithridates'in krallığı parçalara ayrılıp eyaletleştirilmiş, Kafkasya'daki zayıf yerel krallıklar itaat altına alınarak en kuzeye adeta bir Roma duvarı örülmüştü. Böylece yerel güçler, iddialı krallar ve rakipler bertaraf edilmişti. Ancak önce Crassus'un yaşadığı felâket ve hezimet ardından Caesar'ın uğradığı suikast, böylelikle I. Triumvirliğin bozulması, II. Triumvirliğin kurulması ancak onun da bir iç savaş dalgası ile yıkılması ile Roma, kendi iç kavgaları uğraşır bir vaziyette doğuyu ihmal etmişti.

Ancak Augustus dönemi Roma için yeni bir başlangıcı temsil ediyordu. Yeni bir rejim ve hanedan¹²² Roma'yı yüz yıla yakın bir süre yönetecekti. *Princeps*, mutlağa fazlasıyla yakın iktidarı¹²³ ile bozulan iç dengeleri yeniden kurmak, yeni kurumlar ve

ismini kullanmış, bununla taraftar toplayıp yeterince güçlenince Augustus ismini de almıştır (App. Bell. Civ. III.11.1; Eck 2007: 9-10; Goldsworthy 2020: 18-19).

¹¹⁹ Cleopatra'nın da ölümüyle modern bir adlandırma ile Hellenistik Çağ sona ermiş, son Hellenistik kral, Aleksandros'un ardılı son devlet, Ptolemaios Krallığı da tarih sahnesinden çekilmiştir.

¹²⁰ Siyasi bir yetkiden ziyade dini bir unvan olan Augustus, *Princeps*i sıradan bir insanın üzerinde konuma yükseltiyordu. Latince *augere* (artmak, çoğalmak), fillinden türeyen kelime “şanlı olan” anlamında çevrilebilir (Eck: 2007: 49-50).

¹²¹ Bugün batı dilleri ve dilimize geçmiş, dilimizde kullanılan şekliyle imparator kelimesinin kökeni Latince *imperator* kelimesine dayanır. Ancak bu sözcük Augustus zamanında bugün bildiğimiz anlamında kullanılmıyordu. Augustus kendisini ve iktidarını tanımlamak için daha çok *princeps* sözcüğünü kullanmıştır. Augustus için *imperator* kelimesini kullanarak ona ve rejimine farklı bir konsept yüklemiş oluruz. Nitekim diğer Romalılar da ona bu şekilde hitap ediyordu. Sözcük “birinci” ya da “önde gelen” vatandaş anlamına geliyordu (Goldsworthy 2020: 19).

¹²² Iulius-Claudius hanedanı: Augustus (MÖ 27 - MS 14), Tiberius (14 - 37), Gaius (Caligula) (37 - 41), Claudius (41 - 54), Nero (54 - 68).

¹²³ *Senatus*, Gaius Iulius Casear Octavius'a MÖ 27'de tüm askeri gücün lideri anlamına gelen başkomutan *imperator* unvanıyla birlikte *augustus* (kutsal) unvanını da verdi (Aug. RG 34). Augustus, askeri birliklerin bulunduğu eyaletlerin (Hispania, Gallia, Syria, Cilicia) idaresini kendi üzerine aldı; diğerleri *Senatus*'un idaresinde kaldı. Augustus'a bağlı eyaletlerin başında kendisinin atadığı *legatus*'lar (*legati augusti* veya *legatus augusti propraetore*) bulunurken, *Senatus*'a bağlı eyaletlerin başında *proconsuller* (valiler) vardı. *Senatus*'un Augustus'u geniş yetki ve onursal unvanlarla donatmış olmasına rağmen, Augustus kendisini

devlet düzeni ihdas etmek ve nihayet doğudaki *status quo*'yu tekrar tesis etmek için harekete geçti.

Actium Savaşı'ndan¹²⁴ sonra (MÖ 30 Ağustos 29) Ptolemaios Hanedanı'nın ortadan kaldırılması ile doğunun en gözde yeri Mısır (*Lat. Aegyptus*) bir Roma eyaletine dönüştürülmüş ancak burda Alexandria'dan başka müstakil bir şehir bulunmadığı ve Alexandria hariç Mısır topraklarının geri kalan kısmı eski Ptolemaios kralının malı olduğu için artık buralar Mısır'ın yeni sahibi olan, (o sırada) Gaius Iulius Casear Octavius'un mülkü haline gelmiştir. Yani bir anlamda Octavius, Ptolemaios kralının yerine geçmiştir. Mısır'ın Roma mülkü olmasından sonra bürokratik idaresinde ve eski kurumlarında değişiklik yapılmaksızın olduğu gibi bırakılmış, Octavius yerine Mısır'ı idare edecek *Euqities* sınıfından bir *Pratefectus* (*Praefectus Aegypti*), Gaius Cornelius Gallus atanmıştır. Octavius, Mısır'daki işlerini tamamladıktan sonra hemen Roma'ya dönmemiş, MÖ 30/29 kışını Samos'ta geçirerek Antonius taraftarlarını cezalandırmış, Parthlarla müzakere ederek bir antlaşma imzalamış, ardından MÖ 29'un *Sextilis* ayında Roma'ya dönmüştür. Ardından tanrı *Ianus Quirinus*'a adanmış *Ianus Quirinus* tapınağına giderek ancak savaş zamanı açılan kapılarını kapattırmıştır. Sembolik bir önemi olan bu kapı açma-kapama merasimi genel olarak savaş ve barış zamanlarını temsil etse de özel olarak yeni başlayan çağı da temsil ediyor, Gaius Iulius Casear Octavius ile başlayacak barış ve refah dönemini, *Pax Romana*'nın da başlangıcını temsil ediyordu (Aug. RG II.13; V. 27; Suet. Aug. 22; Crook 2008: 74; Atlan 2014: 227 – 228).

Octavius, Roma'ya döndüğü tarihten (MÖ 29) itibaren yeniden *Asia Minor*'a gelmedi. MÖ 27 ve 24 yılları arasında Hispania'nın fethi için burada bulunduğu sırada Galatia kralı Amyntas'ın¹²⁵ ölüm haberini aldı. Önemli bir Roma müttefiki olan Galatia Krallığı'nın muhafazası *Princeps*'in kurmak istediği barışçıl politikalar ve *status quo*'nun muhafazası için hayatiydi. Amyntas'ın ölümü ile Galatia kralın oğullarına emanet edilmiş ancak krallığın statüsü bir Roma eyaletine indirgenmişti. Böylelikle Cilicia ve Pamphylia

“birinci yurttaş, eşitler arasında birinci” (*princeps, primus inter pares*) olarak isimlendirdi. Augustus'a, MÖ 23'te *tribunicia potestas* (tribunusluk yetkisi ve ayrıca veto hakkı) ve *imperium maius proconsulare* (Senatus eyaletlerinin idaresine müdahale edebilme) yetkisi, MÖ 12'de *Pontifex Maximus* (Devlet Dininin Lideri), MÖ 2'de de *Pater Patriae* (Vatanın Babası) unvanları verildi (Tekin 2008: 223-224).

¹²⁴ Actium Savaşı'nda Antonius-Cleopatra ikilisi galip gelseydi doğuda, merkezi Mısır olan büyük bir krallık kuracaklardı. Augustus'un zaferi bu planı önlemiştir (Atlan 2014: 227).

¹²⁵ Galatia Krallığı, Antonius tarafından Philippi Savaşı sırasında Antonius ve Octavianus tarafına geçen Amyntas'ın idaresine verilmişti (Cass. Dio XLVII. 48. 2; XLIX. 32. 3; App. Bell. Civ. V. 75).

hariç Galatia'nın kalan kısımları birleştiren Octavius, MÖ 25'te bizzat kendisine bağlı *Provincia Galatia*'yı kurdu (Levick 1967: 29; Özsait 1982: 328). Galatia Eyaleti Roma'nın Anadolu'daki dördüncü eyaleti oluyordu (*Provincia Asia, Cilicia, Bithynia*). *Princeps*, MÖ 21'e kadar Roma ve Hispania'daki gelişmelerin fetihlerin içindeydi ve ancak bu tarihten sonra ikinci kez Anadolu'ya döndü. MÖ 27'de *Senatus*'un kendisine tevdi ettiği *Augustus* ünvanı ile o artık Octavius değil *Princeps Imperator Augustus*'du. MÖ 21'de geldiği Samos'da MÖ 19 yılına kadar kalan Augustus, bu arada Anadolu'yu ziyaret etti. Ancak Augustus'un Anadolu'da ayak bastığı yerler, bu sefer daha geniş bir saha olmakla birlikte daha çok Batı Anadolu'nun kıyı şeridi ve kuzeybatısı şeklindeydi. Anadolu'nun daha iç kesimleri, doğusu ya da kuzeyine hiçbir zaman gitmedi (Cass. Dio, LIV.7.4; Vell. II.92.1; Magie 1950: 469). Burada bazı atamalarda ve düzenlemelerde bulunan Augustus, artık üçüncü kez Anadolu'ya gelmedi. Özellikle Hispania'da bulunduğu sırada hastalanması daha doğuya geçmemesi için etkili oldu (Magie 1950: 469). Diğer taraftan uzaklık ve imparatorluğun diğer köşeleri ile de ilgilenme ihtiyacı bu kararı almasında etkili olan diğer sebepler olabilir. Bu yüzden doğudaki işlerini ve düzenlemelerini *maius imperium* yetkisi ile donattığı kişiler aracılığıyla yaptı. Bunlardan birisi MÖ 21-19 ve MÖ 18-13 yılları arasında doğudaki Roma egemenlik sahalarında görev yapan Agrippa'ydı. Diğerleri ise Tiberius ve Gaius'du. Augustus'tan sonra Roma tahtına oturacak olan Tiberius MÖ 20'de doğuda görevlendirilirken, Augustus aynı zamanda torunu olan genç Gaius'u ise MS 2-4 yılları arasında Armenia'daki problemleri çözmesi için göndermişti. Ancak Gaius Armenia'da bulunduğu sırada hayatını kaybetti (Cass. Dio LIII. 33; LIV.12.4; Suet. *Tib.* III. 9; Magie 1950: 468 vd.; Romer 1979: 210-212).

Augustus dönemi, tezimizi doğrudan etkilemese de doğuda, Pontos ve Armenia'da yapılan birtakım düzenlemeler, gelecek dönemlerde Roma'nın Kafkasya politikalarında etkili olacaktı. Augustus döneminde Pontos ve Armenia'daki faaliyetler, özellikle Armenia özelinde bozulan *status quo*'nun tesisi oldukça önem arz ediyordu. Bu bağlamda Pontos'tan başlayarak Armenia'daki olaylara değinerek bunların konumuzla ilgisini kuracağız.

Mithridates'in bertarafından sonra Pontos Krallığı topraklarının bir kısmı Antonius'un doğuda bulunduğu sırada onun tarafından, Mithridates'in torunu (II. Pharnakes'in oğlu) Dareios'a bağışlanmıştı (App. *Bell. Civ.* V. 75). Ancak Pharnakes'in

diğer oğlu Arsakes MÖ 36'da Antonius'un yaptığı düzenlemeyi kabul etmeyerek kardeşini tahttan indirmiş ve öldürmüştü (Magie 1950: 434-435). Bu gelişme üzerine Antonius'da bir başka stratejik bölge olan ve Antonius'un doğuda güvenliği sağlamak amaçlı kendisini Cilicia ve Lycaonia kralı yaptığı Laodiceia'lı Polemon'u ve Comana tapınak devleti kralı Lycomedes'i Arsakes üzerine göndermiş, yakalanan Arsakes daha sonra ortadan kaldırılmıştı (Strab. XII. 3. 38). Böylelikle Mithridates soyundan gelen Dareios ve Arsakes'in ölümleri üzerine *Senatus* Polemon'a Pontos topraklarının bir kısmını bağışlayarak onu Pontos kralı ilan etmişti. Ayrıca Armenia Minor Bölgesi de yine Antonius tarafından Arsakes'e hizmetleri karşısında bağışlanmıştı (App. *Bell. Civ.* V.75; Cass. Dio XLIX. 33. 2; LIII. 25.1; Magie 1950: 434-435). Böylelikle Pontos Euxeinos'un orta kesimlerinden başlayarak Armenia Minor'a uzanan sahada yeni bir krallık yaratılmıştı. Polemon Krallığı olarak literatüre geçen bu krallık, diğer taraftan Mithridates Eupator sonrası bölgede istikrarın yakalanamadığını, vassal devletlere dayalı Roma politikasının iyi çalışmadığını da gösteriyordu (Emir 2014: 135).

Augustus döneminde de Roma'nın Pontos bölgesine ilgisi devam etti. Parthlara ve Kafkasya'daki barbar halklara karşı stratejik öneme sahip olan bölge, Roma'nın major doğu politikalarının bir parçasıydı. Nitekim Octavianus eski düzeni toptan altüst etmektense deneyimli ve yerleşik nüfuza sahip kişileri istikrarı korumada değerli araçlar haline dönüştürmeyi seçti. Böylelikle *status quo* korunarak fatihin merhametini göstermeye, rahatlatıcı bir süreklilik duygusu vermeye ve yeni rejime sadakatin avantajlarını aktarmaya hizmet ettiler (Gruen 2008: 151; Emir 2014: 130 vd.).

Bu doğrultuda Amisos kentinin başındaki tiranı kovan Augustus, kenti tekrar bağımsız kıldı (Strab. XII. 3.14). Ardından Antonius döneminde ihdas edilen Polemon Krallığı'nı tanıyarak (MÖ 30) onu Roma dostu ilan eden antlaşmayı *Senatus*'da onaylattı. Polemon'un rolü Augustus politikalarında önem arz etmekteydi. Çünkü Pontos Euxeinos'un orta kıyı şeridinden başlayan krallığı Kafkasya'da Colchis'e kadar uzanan kıyı şeridini kontrol ediyordu (MÖ 26) (Strab. XII. 8 16; Cass. Dio LIII. 25.1; Magie 1950: 443; Mitford 1980: 1172; Gruen 2008: 151; Emir 2014: 131 vd.).

Daha önce Polemon Krallığı'nın bir parçası yapılan Armenia Minor ise krallık topraklarından ayrılarak başka bir Roma dostu Media Atropatene'nin eski kralı, MÖ 31 - 30 yıllarında Parthlar tarafından devrilen, I. Artavasdes'e (MÖ 59-20) bağışlandı.

Augustus böylece yeni müteffikler edinmeye çalışıyor, doğuda asıl hedefi olduğu anlaşılan Parthia tehdidine karşı Roma dostlarından oluşan başka bir kuşak yaratmaya çalışıyordu. Augustus'un uygulamakta olduğu politika aslında daha önce belirttiğimiz üzere Pompeius tarafından belirlenmişti. İlhak etme ve yandaş krallar yerleştirmek üzere kurulu bu sistem, Augustus tarafından benimsendi ve genişletildi. Nitekim Artavasdes bu suretle Armenia kralı Artaksias'a karşı ileride Euphrates hattının koruması emanet edilebilirdi (Aug. *RG* V. 27; Cass. Dio LIV. 9.2; Magie 1950: 443; Gruen 2008: 151; Enİr: Artavasdes; Schmitt 1986; Emir 2014: 139 vd.). Buna göre Augustus'un son düzenlemeleri ile Polemon Krallığı'nın sınırları; Colchis'e kadar uzanan Euxeinos'un doğu kıyı şeridinde indirgenmişti (Mitford 1980: 1172 vd.).

Augustus'un doğuda yeniden kurmak istediği Roma hegemonyası ve yaratmak istediği bağımlı krallıklardan oluşan güvenlik kuşağı için bir diğer adım ise Armenia Krallığı'nın durumuydu.

II. Triumvirliğin üyelerinden Marcus Antonius'un MÖ 36 yılında çıktığı fiyasko ile biten Armenia seferinin sorumlusu olarak Armenia kralı II. Artavasdes'i görmesi, ondan intikam almak adına krala reva gördüğü muamele, Roma'nın doğudaki en yakın müteffiki ile düşmanlık düzeyinde arasının açılmasına neden olmuştur (Cass. Dio XLIX. 39. 6; Magie 1950: 437).

Artavasdes'in Antonius'un Alexandria'daki *triumphus*undan sonra katledilmesinin ardından (Plut. *Ant.* 54. 3-5) Antonius'un elinden kurtulmayı başaran Artavasdes'in en büyük oğlu Artakses, Parthlara sığınmıştır. Romalıların elinden kaçan Armenia kralının Parthların yanına sığınması daha sonra onların desteği ile iktidara gelmesi ise ayrıca manidardır. Bu durum Parthların Armenia nezdinde Roma'ya karşı yürütülecek denge politikasında alternatif güç olarak algılandığını gösterir. Güçleri ve nüfuz sahaları ile Parthlar, Yakındoğu'da Roma'nın yegâne karşılığıdır. Marcus Antonius'un faaliyetlerinin Armenia'da gerek halk gerek yöneticiler düzeyinde yarattığı öfke Roma'ya düşmanlık olarak dönmüştür. Yanına sığındığı Parthların desteğiyle Armenia'ya dönen Artakses iktidarda kaldığı süre boyunca babasına yapılanları unutmamış, Romalıları karşı itimadı sarsıldığı, ailesi vahşi hayvanlar gibi sergilenip alay edildiği ve barbarca katledildiği için o da Romalıları her fırsatta düşmanlığını göstermekten geri durmamıştır. Nitekim Artakses, Armenia'ya dönmesinin ardından Antonius'un Parthia seferi sonrası

Armenia’da bıraktığı Roma kuvvetlerini mağlup edip imha etmiştir. Sonrasında arkasına aldığı Parthia desteği ile de Roma çıkarlarını baltalamak için elinden geleni yapmıştır (Cass. Dio XLIX. 39. 6; LI. 16. 2; Magie 1950: 436-437; 476).

Augustus, MÖ 20’de Doğu’daki *status quo*’nun durumundan memnun değildir. Carrhae Savaşı’nda kaybedilen Roma sancakları ve Roma esirleri hala geri alınamamış, bu dönemde doğuda Roma aleyhine bozulan güç dengesinin durumunda bir değişiklik olmamıştır. Marcus Antonius’un gereksiz Parthia seferinde yaşadığı hezimetini örtbas etmek için Armenia Krallığı’nı günah keçisi ilan etmesi, ardından aralarındaki müttefiklik ilişkisine yakışmayan muamelelerle kralın ölümüne sebep olması ise Roma’nın doğu politikalarında kendi lehine yarattığı dengede önemli bir ağırlık merkezi olan Armenia’nın kaybına yol açmış, Carrhae’den başlayan prestij kaybının katlanarak artmasına neden olmuştur. Roma’nın *princeps*i şimdi imparatorluğunun her yanında bozulan dengeleri düzeltmek, adıyla özdeşleşen *Pax Romana*’yı yeniden tesis etmek istemektedir (Gruen 2008: 158).

Augustus’un doğudaki ilk işlerinden birisi Armenia’da kaybolan Roma nüfuzu yeniden sağlamaktır. Ancak yukarıda belirttiğimiz üzere Armenia tahtında oturan Artakses’in Roma’yla uzlaşmaya asla niyeti yoktu (Tac. *ann.* II.3). Artakses Romalılarla uzlaşmak bir kenara, iktidar alternatifi olan ve Roma’nın elinde tutsak olan kardeşini (Cass. Dio LI. 18. 2-3) dahi Roma’dan geri istemiş ancak Antonius Armenia’da bıraktığı Romalıları katletmesinden ötürü bu talebi reddedilmiştir (Cass. Dio LI. 16. 2; Plut. *Ant.* L.4; Magie 1950: 476).

Augustus’un Parthların eline geçen Roma sancaklarını geri almak istemiş, yeni kurduğu iktidarının ilk yılları içinde önemli bir propaganda malzemesi olacak Roma sancakları ve esirlerinin geri alınması meselesine fazlaca yoğunlaşmıştır.

Bu doğrultuda MÖ 20’den birkaç yıl önce için Parthlarla yoğun diplomatik temaslar gerçekleştirmiştir. Parthia kralının Armenia üzerindeki iddialarından vazgeçmesi ve daha uzlaşmacı bir tutum sergilemeye başlaması, Augustus’un da diplomatik çözüme önem vermesi ve Parthlarla tekrar sonu belirsiz bir maceraya atılmak istememesinden ötürü Romalılar ve Parthlar arasındaki bahar havası devam etmiştir. Bunun üzerine Augustus, Parthia tahtı için hak iddia eden ve mevcut Parthia Kralı IV. Phraates’in kardeşi I. Tridates’i desteklemekten vazgeçmiş, Parthia kralının elinde bulundurduğu oğlunu da

yürütülen diplomatik girişimlerde bir iyi niyet göstergesi olarak geri vermek istemiş, karşılığında ise Carrhae Savaşı'ndan beri Parthların elinde bulunan Roma sancakları ve esirlerinin geri verilmesini şart koşmuştur (Strab. XVI.1.28; Cass. Dio LIII. 33.1-2) Ancak Augustus'un uzattığı el havada kalmıştır. Çünkü kral, Parthlar için adeta bir ulusal gurur meselesi haline gelmiş Roma sancakları ve esirlerini kolayca iade etmek istememiştir (Suet. Aug. 21).

Bu gelişme üzerine diplomat Augustus yerini general Augustus'a bırakmıştır. Roma silahlarının konuşmaya başlamasıyla Augustus, o sıralarda 21 yaşında olan üvey oğlu Tiberius Nero'yu Parthia'ya göndermiştir. *Maius imperium* yetkisiyle beş yıllığına doğu görevine atanan Tiberius Nero'nun görevi, MÖ 22/21-20 hem Parthlarla sancaklar ve esirler üzerinden yürütülen meseleleri sonuçlandırmak hem de arka bahçeleri olarak gördükleri Armenia'da kendilerine adeta bayrak açmış olan Artakses'i (Tac. ann. II.3) tahttan indirip MÖ 34'ten beri Romalıların elinde rehin tutulan Artaksias'ın kardeşi, Roma taraftarı III. Tigranes'i, Alexandria'dan getirerek Armenia tahtına oturtmaktı. Tiberius görevlerinden ilki olan Parthia kralını yola getirmek görevini başarıyla tamamlamıştı. Roma kılıçları kınından çıkınca kral bir anda ikna olmuş, esirleri ve sancakları geri vermeyi kabul etmiştir (Aug. RG. V. 27; 29; Suet. Tib. 9; Cass. Dio LIV. 8.1-2; 9. 4-5; LV. 9. 4; Vell. II. 91.1; 94. 4; 122.1; Eutr. 7.9; Strab. XVI. 1.28; Tac. ann. II.3; Kurkjian 1958: 88; Redgate 1998: 78).

Tiberius'un Roma sancaklarını ve esirlerini geri alması (MÖ 12 Mayıs 20) Roma tarafında sevinçle karşılanmış, bu olay, pek çok kutlamaya ve edebi esere konu olmuştur. Bu anlatıların en bilineni ise Augustus'un *Monumentum Ankyranum*'unda yer alır.

Sancak kompleksinin çözülmesiyle Augustus, Roma'nın gururunu kurtarmış Parthlar ise ellerindeki önemli bir pazarlık unsurundan olmuştur.

Tiberius ikinci görevi olan Armenia'da Roma yanlısı bir iktidar değişimi yapma projesini kuvvet kullanmasına gerek kalmadan çözmüştür. Çünkü radikal Roma karşıtı Artakses'in eylemleri, Armenia'daki Roma işbirlikçilerini rahatsız etmiş, Roma yanlısı Armenia elitleri harekete geçerek Artakses'in kardeşi Tigranes'i Armenia tahtı için önde sürmüştü, Artakses'de Roma karşıtlığını canıyla ödemiştir (Magie 1950: 483; Redgate 1998: 78). Roma kuklası olarak nitelenebilecek Tigranes'in, III. Tigranes olarak bizzat Tiberius'un (MÖ 20-10) taç giydirmesiyle tahta çıkması böylelikle kolayca

gerçekleşmiştir¹²⁶ (Aug. *RG.* V. 27; Cass. Dio LIV. 9. 4-5; Suet. *Tib.* 9; Tac. *ann.* II. 3; Vell. II. 94).

Armenia'daki Roma çıkarlarının lehine sonuçlanan bu iktidar değişimi Tiberius için övünç (*ornamenta triumphalia*) kaynağıdır (Cass. Dio LIV.9.5-7; Suet. *Tib.* IX; Vell. II. 122.1; Ioseph. *AJ.* XV. 4.3 (15.104)).

Bundan sonra Armenia'da Roma hâkimiyeti garanti altına alınmış ve birbirini takip eden prensler çeyrek yüzyıl boyunca Roma hâkimiyetini tanımışlardır. Euphrates iki güç arasında *de facto* sınır olarak kabul edilmiştir.

Augustus ise *Res Gestae*'sinde atalarının geleneğini sürdürerek Armenia'yı bir Roma eyaleti yapabilecekken Armenialılara bıraktığını ifade ederek bu "yüce gönüllü tutumuyla" övünmeyi ihmal etmemiştir (Aug. *RG.* V. 27; 29).

Augustus'un övündüğü Armenia'nın vassal bir kralla yönetilmesi hususu, Roma devlet politikası olarak gelenekselleşmiştir. İlk kez Pompeius ile adımı atılan söz konusu politika, Armenia'da resmi bir Roma hâkimiyeti kurmaksızın kendilerine bağlı krallıklar vasıtasıyla bu zorlu topraklar ve ötesini yönetmeyi hedefliyordu. Armenia'nın tekrar Roma vassalı haline getirilmesi yine bir Roma geleneği olarak sikkelerde yer bulmuştu. "Diz çökmüş Parthlar", "sancakların geri kazanılması" ve "zaptedilen Armenia" (*ARMENIA CAPTA*) temalarıyla Romalılar zaferlerini kutlamıştır. Diğer taraftan modern kaynaklar Augustus'un sancakların geri alınması ve Armenia'da Roma yanlısı taht değişimini abarttığını ve kurulduğunu iddia ettiği Roma kontrolünü büyüttüğünü ifade ederler. Augustus'un nihai bir çözüm gibi sunduğu bu antlaşma Roma'nın da emperyalist

¹²⁶ Augustus doğu politikalarını oluştururken, bölgesel Roma politikaları için en önemli tehdit olarak gördüğü Parthların çevrelenmesini temel prensip almıştır. Dolayısıyla tüm ittifak ilişkilerini ve antlaşmalarını gerekirse askeri müdahalelerini bu bağlamda yapmıştır. Cappadocia Krallığı'nda geçmişten bu yana Roma'nın doğu politikalarında önemli bir yer edinmiş, Augustus'un major doğu politikalarında ise ayrıca önemli bir rol üstlenmiştir. Augustus, bertaraf ettiği rakibi Antonius ile yakınlığını ve ittifakını bilmesine rağmen Cappadocia hâkimi olarak atadığı Arkhelaos'un gerek Cilicia Trakheia'daki korsanlara karşı stratejik konumu gerek Parthlara karşı oluşturmak istediği güvenlik kuşağındaki konumu nedeniyle cezalandırmamış, onu önde gelen bir Roma mütteficine dönüştürmüştür. Stratejik Cappadocia bölgesinin bir şekilde Roma kontrolünde olması Roma Parthia karşıtı politikaları için hayati önemdedir. Nitekim bir süre sonra Armenia Minor'da Arkhelaos'un kontrolüne verilmiş, (Strab. XII. 3.29) Cilicia kapılarından Euphrates sınırını da içeren en önemli sınır bölgeleri kontrolü ve korunması sağlanmak istenmiştir. Arkhelaos ile benzer bir amaca hizmet eden Galatia kralı Amyntas'ın ölümünden ve onun Galatia'daki askeri gücünün tasfiyesinden ötürü Augustus Roma'nın Parthlar karşısındaki konumu güçlendirilmesi için Arkhelaos'a daha fazla ihtiyaç duymaya başlamıştır. Bu bağlamda Arkhelaos, MÖ 20 yılında Tiberius ile birlikte Küçük Armenia'ya bir sefer düzenlemiştir (Ioseph. *AJ* XV.4.3 (15.104); Macurdy 1936: 41; Romer 1985: 77; Demir 2012: 331; Demir 2014: 74).

hedeflerini sınırladığını dillendirmediğini, *Res Gestae*'de ortada sadece bir nihai şekilde kazanılmış bir zafer, Parthların Roma gücü karşısında kayıtsız şartsız teslim oldukları, Roma'nın kat'i güç gösterisi ve mağrur bir fatihin adaletli tercihi varmış gibi yansıtıldığını ifade ettiğini aktarırlar (Aug. *RG.* V. 27; 29; Vell. II. 91.1; 94.4; Suet. *Aug.* 21; Iust. XLII. 5.10-12; Strab. XVI. 1.28; Campbell 1993: 227-228).

Romalıların Parthlarla vardığı bu anlaşma sonrası Euphrates'in iki güç arasında sınır olmasının altı bir kez daha çizilerek resmi bir hüviyet kazandırılmıştır. Nitekim Euphrates'in doğal sınır olma durumu Augustus'un ölümünden sonra ardıllarına bıraktığı vasiyetnamesinde de vurgulanmıştır. Çünkü Roma'nın Anadolu'da varlığını devam ettirebilmesi için mutlaka Euphrates'in elde tutulması ve Parthların da bu nehrin doğu yakasında kalması gerekiyordu (Gibbon 1987: 23; Kaya 1998: 163; Mommsen 1909: 95; Augustus'un anlaşma sonrası Ephesos'tan başlayıp Euphrates'e uzanan "*via sebaste*" isimli bir yol inşa ettirdiği bilinmektedir (Gibbon 1987: 23; Kaya 1998: 163; Tekin 2007: 178; Çiğdem 2011: 110).

Ancak Lucullus'tan başlayarak Romalı hiçbir yöneticinin, Armenia'da, başarılı şekilde, düzenli ve sürekli biçimde, Romalı çıkarlarının tesis edilebildiği bir iktidar değişikliği yapabildiği görülmemiştir. Armenia'nın vassal krallarca yönetilmesi politikası bir süre başarılı olmuş ancak süreklilik arz etmemiştir (Kaya 2004: 82; Demir 2014: 75 dn. 62; Doğan 2019: 194).

Bizce engebeli topografyası, Parth/Pers etnisitesi, kültürü ve inancının etkili olması, Armenia'nın hemen yakınında yerleşik bir Roma gücünün bulunmaması bu başarısızlığın temel etkenidir.

Romalıların Armenia'daki faaliyetleri Parthlar tarafında şimdilik sessizce izleniyordu. Ancak Armenia'yı nüfuz sahası gören bir başka gücün bu kadar sessiz kalmayacağı da açıktı. Armenia elitleri arasında nasıl Roma yanlıları bulunuyorsa, Parthia yanlıları da bulunmaktaydı. Nitekim bir süre tarihi süreç içinde takip etmekte zorlandığımız III. Tigranes'e Armenia içinden ve Parthlar tarafından muhalefet başlayacaktı.

Armenia Kralı III. Tigranes'in (MÖ 20 – MÖ 10) saltanatı fazla sürmemiştir. Nasıl öldüğü konusunda kaynaklar sessizdir (Tac. *ann.* II. 3; Cass. Dio LV 9.4; Demir 2014: 75). Doğulu geleneklere uygun olarak evlendirdiği anneleri farklı olan üvey çocukları IV.

Tigranes ve kızı Erato, bu kez de Parthia desteği ile Armenia tahtını ele geçirmişti (MÖ 6). Armenia tahtı bir kez daha iki emperyalist gücün mücadele sahasına dönüşecekti. Armenia'nın adeta kaderi haline gelmiş bu durum ilk değildi ve son da olmayacaktı (Tac. *ann.* II. 3). Armenia tahtının yeni sahipleri Roma literatürüne “*Bizimle (Romayla) olan ittifakından kopan Parthlı, Armenia'yı ele geçirdi ve fatihinin gözleri artık onun üzerinde değildi.*” ifadeleri ile yansıyacaktı (Vell. II. 100.1). Augustus, IV. Tigranes ve Erato iktidarından memnun değildi. Armenia tahtına bu seferde Parthia eli uzanmıştı. Augustus yeni kral ve kraliçeye iktidarına daha fazla tahammül etmemiş, Tiberius, Roma yanlısı kral ile Tigranes'in kuzeni III. Artavasdes (Artabazus, Artabazes ve Artavazde) ile Armenia'ya gelmiştir (Tac. *ann.* II. 4).

Ancak Romalıların bu keyfi kararı, Parthia Kralı V. Phraates'in kışkırtmasıyla ortaya çıkan bu hoşnutsuzluk ve isyan dalgası ile birlikte Armenia'da bir iç savaşa yol açmıştır. Ancak Armenialılar, Parthia yanlısı iktidarı Roma iktidarına tercih etmiş, III. Artavasdes tahtta fazla kalamamıştır (Aug. *RG.* V. 27; Cass. Dio LV 9.4; Lintott 1981: 66; Swan 2004: 112 vd.; 120; 125 vd.; Demir 2014: 75).

Romalılar açık şekilde başarısız olmuştur. Salt askeri ve diplomatik güçleri bir noktaya kadar etkili olmuştur. Ortaya çıkan bu durumu aslında Armenia'da Parthia etkisinin ne kadar güçlü olduğu şeklinde yorumlayabiliriz. Armenia Krallığı, dinsel, etnik, kültürel ve yönetsel açılardan Pers/Parth geleneğinin bir parçasıydı.

Armenia üzerinde ortaya çıkan bu yeni durumu anlamak adına Parthia Kralı IV. Phraates'in Roma'ya gönderdiği elçilik heyetine Augustus sert bir cevap vermiş, tekrar barış yapılabilmesi için Roma'daki rehin Parth prensini isteyen Phraates'e Augustus, *kral* olarak bile hitap etmediği bir mektup gönderirken Phraates reste restle karşılık vermiştir. O da *Imperator* Augustus'a sadece *Caesar* diye seslendiği başka bir mektup yazmıştır. (Cass. Dio LV. 10. 18-20; Vell. II. 101).

Roma'nın Armenia tahtına çıkarmak istediği ve bu uğurda tahttan indirdiği IV. Tigranes ve Erato III. Artavasdes'e (Tac. *ann.* II. 4. 1) Armenia içinden ve Parthlar tarafından yükselen yoğun muhalefet ve isyan Roma'nın bir kez daha başarısız olmasına neden olmuş, Roma tahtına kendi adayını dayatma stratejisinden sonuç alamamıştır. III. Artavasdes'i desteklemek için gönderilen Roma birliklerinin Armenia'daki muhalifler tarafından mağlup edilmesiyle tahta *yak.* MÖ 1 yılında IV. Tigranes ve Erato tekrar

Armenia tahtına çıkmıştır (Aug. *RG.* 27; Cass. Dio LV. 10. 18; 10. 20; Tac. *ann.* II. 4. 1; Vell. II. 100. 1; Magie 1950: 482-483).

Dolayısıyla bu dönem Armenia'da Roma nüfuzunun zayıfladığı bir süreci temsil eder. Bunun üzerine *status quo*'nun Parthlar lehine değiştiğini gören Augustus, duruma el koyması için önce Tiberius'u göndermiştir. Ancak görevi reddedip Rhodos'ta inzivaya çekilen Tiberius emekliye ayrılıp, Parthların Armenia'yı ele geçirmesine sessiz kalmıştır daha sonra da torunu ve evlatlığı Gaius'u Armenia'ya göndererek durumu çözmeye çalışmıştır (Cass. Dio LV 9.4-7; Suet. *Tib.* 9; 41; Debevoise 1938: 146; Swan 2004: 114; Gruen 2008: 160).

Her iki gücün Armenia üzerinde giderek artan çekişmesinin daha fazla uzamaması ve bundan en az zararı görmek istediği anlaşılan IV. Tigranes hediyeler, izinler ve özürlerle Roma'dan tahtını onaylamasını istemiştir. Augustus ise gerek Parthlar gerek Armenia ile yaşanan restleşmenin restorasyon politikalarına zarar vermemesi adına Tigranes'in iktidarını onaylamıştır. Bu durum, Armenia'ya yönelik Roma müdahalelerin zaman zaman başarısız olmasına, ortaya çıkan olumsuzluklara rağmen Armenia tahtında meşru kral olabilmek için hala Roma'nın onayı gerektiğini gösterir. Dolayısıyla her şeye rağmen *status quo* korunmaktadır. Fazla uzatılmayan gerginlik sonrası Gaius ve IV. Phraates Euphrates Nehri üzerindeki bir adacıkta MS 1 yılında eşit güçler olarak buluşmuşlardır. Taraflar arasında varılan uzlaşma ile Euphrates'in iki imparatorluk arasında sınır olduğu vurgulanmış, Parthlar Armenia'da Roma egemenliğini tanımışlardır. Parthların Armenia üzerine Roma egemenliğinin teyit edilmesine sessiz kalmalarında dönemin Parthia Kralı IV. Phraates'in üvey kardeşlerinin Roma'nın elinde tutsak olması ve Roma'nın da bu durumu ustalıkla kullanarak Parthların Roma'nın Doğu politikası ve Armenia üzerindeki hâkimiyetlerinin devamını kabul etmek zorunda kaldıkları anlaşılmaktadır (Aug. *RG.* 27; Cass. Dio LV. 9.4-5; 10.18 vd.; Tac. *ann.* II.3; 4.1; 11.4; Vell. II.100.1; 101.1; 3; 102.1; Mommsen 1909: 95; Anderson 1934: 273-277; Kurkjian 1958: 88; Campbell 1993: 222 vd.; Swan 2004: 120; Demir 2014: 76).

Roma ile Parthlar arasında varılan bu anlaşma bir tür ittifaktan ziyade daha çok zoraki bir uzlaşma şeklindedir. Diplomatik anlamda iyi planlanmış ve birbirine denk güçlerin aralarında uzun yıllardır devam eden sorunlar dizisine bir çözüm bulma girişimi, bir tür orta noktada buluşma olarak kabul edilebilir (Campbell 1993: 223 vd.). Roma,

Armenia üzerindeki sembolik egemenliğini (tahta çıkacak Armenia kralını aday göstermeyi veya onaylamayı amaçlayan) ve çıkarlarını formal bir anlaşma ile korumuştur. Nitekim Roma İmparator Nero dönemine değin Armenia’da daimî bir askeri güç bulundurma gereği dahi hissetmemiştir (Campbell 1993: 214).

Şüphesiz bu durum Parthlara Armenia topraklarına daha fazla harekete alanı ve müdahale imkânı sağlamıştır. Sonuç olarak Lucius Caesennius Paetus, Roma’nın Armenia Krallığı’nı kontrol ettiğini söylediğinde Parthlar gerçek gücün Parthia’da yattığı şeklinde cevap vermişlerdir. Ancak Roma tarafından antlaşma, Syria’da üç veya dört *legion*la, Mısır’da ise dört *legion*¹²⁷ ve elde esir tutulan Parthia tahtı için muhtemel adaylarla desteklenmiştir (Campbell 1993: 225).

Augustus’un Parthlara karşı tesis ettiği dış politikanın temel unsuru vassal krallıklar ve Roma dostlarının kullanılarak bir set ya da tampon bölge yaratılması esasına dayanıyordu. Bu set, Polemon’un başında olduğu Bosporos ve Pontos krallıklarından başlayarak, eski Media Kralı Artavasdes’in başında olduğu Armenia Minor’a buradan Arkhaelaos’un başında olduğu Cappadocia’ya ardından Amyntas’ın ölümüyle eyaletleştirilen Galatia’ya ve nihayet Herodes’in başında olduğu Iudaea’ya kadar uzanan bir müttefikler zincirinden müteşekkildi (Anderson 1934: 255-259; Parker 1971: 126).

Buna rağmen Augustus, *Provincia Syria*’ya dört tane *legion* yerleştirmekten geri durmamıştı. Çünkü Roma ile Parthlar arasında bir sınır çizgisinin belirlenmesi, sahanın coğrafi özellikleri nedeniyle olağanüstü derecede zordu. Euphrates’in yukarı ve aşağı kesimlerinin denetlenmesi bir dereceye kadar mümkündü ancak bu kadar uzun bir sınırın tamamını korumak özellikle Mesopotamia’yı Armenia ve Cappadocia’dan ayıran devasa dağ zinciri Taurislerin yarattığı engel ile daha da zorlaşıyordu. Kilometrelerce uzanan söz konusu hattaki savunmasız noktaları bile tutmak için gerekecek çok sayıda *legion*un yaratacağı çok yüksek ekonomik maliyet yanısıra askeri ve siyasi bakımdan ortaya

¹²⁷ Roma Augustus dönemine kadar Anadolu’da yerleşik bir askeri kuvveti yer almıyordu. Ancak Augustus’un Roma *status quo*’sunu tekrar sağlamak, yeniden teşkilatlandığı Roma ordusunu finanse etmek için ilhak ettiği Galatia eyaletinin güvenliğini sağlamak, bu suretle Anadolu’nun batısında yer alan Hellenleşmiş *polis*leri korumak için legionlar ve veteranlardan oluşan askeri koloniler ihdas edilmiştir. Augustus tüm bu faaliyetleri için V. ve VII. *legion*ları kullanırken 8’de bölgeden ayrılan bu legionlardan sonra eski Galatia Kraliyet Ordusunu kullanarak legion XXII *Deiotariana*’yı kullandı (Mitchell 1976; Bennet 2019).

çıkacak yararsızlık, Augustus'un bir karar vermesini gerektiriyordu. Bu nedenle *Princeps*, Roma askeri güçlerini (*legion*larını) Syria'da yoğunlaştırırken Armenia, Commagene ve Adiabene'nin müvekkil krallarını Roma ile Parthlar arasına yerleştirdi. Parth tehdidinin ne kadar gerçek olduğu, Carrhae hezimetinin yarattığı dehşetin abartılıp abartılmadığı tartışmalıdır. Ancak Syria'da dört ve Mısır'da iki *legion*un varlığından yola çıkarak, en azından Romalı devlet adamlarının asıl korkusunun Mısır'ın ve Roma'nın tahıl ikmalinin güvenliğinin sağlanması olduğunu iddia etmek mantıklıdır. Bununla birlikte Tiberius döneminden yola çıkarak üç *legion*un yeri tespit edilebilir. Bunlardan *VI Ferrata*, deniz kıyısındaki Laodicea yakınlarındaki Apamea'da (Tac. *ann.* II.79.3), *X Fretensis*, Antiochea'dan Euphrates'i geçmek için başlıca yerlerden biri olan Zeugma'ya giden yol üzerinde bulunan Cyrrhus'ta (Tac. *ann.* II. 57.2), *XII Fulminata* ise Raphanea'de bulunuyordu (Ios. *Bell. Iud.* VII.1.3). *III Gallica*'nın yeri ise tespit edilememiştir. *Legion*ların bu dağılımı, Nero dönemine kadar değişmeden kalmıştır (Parker 1971: 126-128; Anderson 1979: 255-259; Yarlıgaş 2017: 77-78).

MÖ 3/2 yılında Parthia kralı IV. Phraates'in ölümü yerine oğlu V. Phraates'in geçişi ile gerginlik tekrar yükselmiştir. 2'de ayaklanan bir kısım Parthia yanlısı Armenia eliti arkalarında Parthia desteği ile III. Artavasdes'i tahta çıkarmak istemişler ve isyan etmişlerdir. İsyanın sebebi olarak Roma'nın Artaksiad ailesinin son üyesi V. Tigranes'in ölümü üzerine (Cass. Dio LV. 10a.5) (Artaksias hanedanlığı 10 yılında son bulmuştur) son bulmuştur Media Atropatene'den I. Artavasdes'in oğlu II. Ariobarzanes'i tahta aday göstermesi olduğu ifade edilir (Aug. *RG.* 27; Cass. Dio LV. 10a. 5; 10a. 6-9; Tac. *ann.* II. 3. 5; 4. 2; Vell. II. 102). Duruma *legion*larıyla müdahale edip Artavasdes'i tahttan indirmeye çalışan Gaius'u Doğu Anadolu kışları karşıladı. Ağır kayıplar veren Romalılar baharda tekrar harekete geçti. Artavasdes tahttan indirildi. Armenia'da devam eden Roma karşıtı ayaklanmalar ancak 3'te bastırılabilirdi. Ancak bu isyan Augustus'un oğlu (evlatlığı) Gaius Caesar'ın hayatına mal oldu (Cass. Dio LV. 10a. 4-5; 10a. 6-9; Strab. XI. 14. 6; Flor. *epit.* II. 32; Vell. II.102).

Roma adayı II. Ariobarzanes tekrar tahta geçirilebilmişse de onun iktidarı da fazla sürmemiştir. Ardından gelen oğlu IV. Artavasdes yabancı (Cappadocialı) olduğu için tahttan indirilmiş, Armenia Krallığı 12'de I. Vonones'in atanmasına kadar iç çatışmalar yaşamıştır Roma yanlısı tutumundan ötürü Parthia tahtından sürülen I. Vonones, Augustus'un desteği Armenia kralı yapılmıştır. Parth/Arsacid hanedanından olan I.

Vonones, üç yıl tahtta kaldıktan sonra Augustus'dan sonra Roma imparatoru olan (MS 14) Tiberius (Tiberius Caesar Augustus), I. Vonones'in yerine Zeno'yu, Armenia kralı yapmıştır (Aug. *RG.* 27; Cass. Dio LI.18.1-3; LIII.33.1-2; LV. 10a. 5; 10a. 6-9; Tac. *ann.* II. 3. 5; 4. 2; Vell. II. 102.2; Garsonian 1997: 64). Tacitus'a (*ann.* II. 4) göre Armenia, MS I. yüzyıla gelindiğinde artık bir Roma eyaleti haline dönüşmüştür (Kurkjian 1958: 89; Bournoutian 2002: 35).

Armenia'da işlerin tekrar karışmasının başlıca iki sebebi vardır. Birincisi Armenia'da Parthia etkisinin azalmıştır. Dolayısıyla gerek Armenia içindeki Parthia yanlısı elitler gerek Parthia devletinin kendisi için bu durum rahatsız edicidir. Armenia üzerinde Roma etkisinin kat'i şekilde artması demek Parthların bırakın nüfuz alanının tehlikeye girmesini burnunun dibinde Roma varlığı demektir ki bu durum bağımsızlıklarını tehdit eden bir gelişme olacaktır. İpekyolu'nun adeta ortasında oturan Parthia Krallığı'nın konumu ticaret yolları açısından stratejik konumunu asla kaybetmek istemeyecektir. Roma ise başarabilirse İpekyolu için aradaki en büyük engeli ortadan kaldırarak egzotik doğu mallarına doğrudan ulaşmak isteyecektir. Dolayısıyla Parthia'nın geleceği ve güvenliği Kafkasya'dan ve Armenia'dan geçmektedir. Yanı başında Roma eyaletine dönüştürülmüş bir Armenia'dansa güçsüz ve etki edebileceği bir Armenia'yı tercih edecektir. Kuzeyde Kafkasya'dan Caspian'ın doğusuna sarkabilecek bir Roma'dan ise yerel krallıklarla yönetilen parçalı Kafkasya'yı tercih edecektir. Dolayısıyla Parthia'nın Roma'nın Armenia'da varlığını arttırmasına asla tahammülü olmayacaktır. Yukarıda yaptığımız değerlendirmenin aynısını Roma için yapmamız kesinlikle doğru olacaktır. Zaten Romanın çok değil yarım yüzyıl sonra garnizonlarıyla Euphrates boylarında Kafkasya bentlerinde görülecektir.

Ancak Augustus sonuç ne olursa olsun Armenia'yı vasallar aracılığıyla yönetmekten, Parthia müdahalesi olduğunda ordu göndermekten çekinmemiştir. Ama asla Armenia içlerine girip, Roma bünyesine katıp, tamamen yerleşmeyi düşünmemiştir. Augustus'un devlet politikası haline gele bu tutumunda Parthlarla doğrudan karşı karşıya gelmemek, Armenia yüzünden sonunu tahmin edemediği uzun ve yıpratıcı bir savaşa girmemek düşüncesi de olabilir.

Augustus'un Antonius döneminde ihdas edilen Polemon Krallığı'nı tanıyarak (MÖ 30) onu Roma dostu ilan eden antlaşmayı *Senatus*'da onaylattığını ifade etmiştik. Nitekim

Princeps, Armenia'daki meselelerle uğraşırken Pontos'daki Polemon Krallığı'nın da Augustus'un doğuda kurmak istediği güvenlik kuşağının bir parçası olarak durumunu kuvvetlendirdiğini görürüz. Özellikle Kafkasya'dan gelebilecek barbar akınlarına karşı bir sigorta görevi gören Polemon Krallığı diğer taraftan Cappadocia Krallığı ile birlikte doğuda, Parthia tehdidine karşı bir güvenlik kuşağını temsil ediyordu (Gruen 2008: 151).

Bu bağlamda Augustus, MÖ 47'de Bosporos Kralı II. Pharnaces'i öldürerek (App. *Mithr.* 120-121) krallığını gasp eden Asander'in iktidarını da onaylayarak Crimea Bosporos'daki yeni durumu Roma çıkarları lehine çevirmişti. Böylelikle Euxeinos'un ötesinde, güney Rusya'daki Bosporos Krallığı MÖ 17'deki ölümüne kadar Roma'nın 'dostu' Asander'in elinde kaldı. Ancak bu dönemi çeşitli karışıklıklar izledi (Scullard 2010: 209).

Nitekim VI. Mithridates Eupator'un torunu olduğunu iddia eden meçhul bir gaspçı Scribonius'un önderliğindeki bir isyan ve karışıklık dönemi, kuzeydeki Roma dostu Asander'in sonunu getirdi. Scribonius, Bosporos Krallığı'nı ele geçirdiği gibi iktidarını meşrulaştırmak için Asander'in dul kalan eşi, VI. Mithridates'in torunu Dynamis ile zorla evlendi. Çevresine topladığı Scythia ya da Sarmatia kabileleri vasıtasıyla gücünü sağlamlaştırdı. Ancak bu suretle Euxeinos'daki ticaretin tehdit edilmesi Roma'nın çıkarlarını tehdit ediyordu. (Cass. Dio LIV. 24. 4-6; Minns 1913: 593; Sullivan 1980: 918-920; Gruen 2008: 151; Scullard 2011: 209; Emir 2014:108 dn. 258).

Kafkasya ve Karadeniz'de Roma çıkarlarının tehdit edilmesi üzerine Augustus, o sırada Syria'da bulunan Agrippa'yı ve Roma'nın kuzeydeki sadık müttefiki Polemon'u Scribonius'un üzerine gönderdi (Cass. Dio LIV. 24. 4-7). O sırada doğudaki meselelerle uğraşan Agrippa, müvekkil krallardan biri olan Polemon'u bu meselenin çözümü için kullanmaya çalıştı ve Polemon'a isyana karşı harekete geçmesini emretti (MÖ 14). Fakat Polemon tek başına etkisizdi. Bunun üzerine Sinope'ye gelen Agrippa'nın Euxeinos'daki varlığı Bosporos halklarını kendilerine getirmeye yetti. Scribonius'u kendileri öldürdüler (Cass. Dio LIV. 24.5).

Polemon isyanı bastırmak için çok az şey yapmış olsa da, zekâ, sadakat ve bölge hakkında bilgi sahibi olma erdemlerine sahipti ve bunun karşılığında Augustus ona Bosporos Krallığı'nı verdi. Diğer taraftan Polemon, Roma'ya karşı görevini biliyor;

dahası, şüphesiz artık kendisine ait olan büyük krallığı korumak için can atıyordu (Minns 1913: 594; Bowersock 1966: 52-53; Emir 2014: 139 vd.).

Augutus'un verdiği görevi tamamlayan ve Euxeinos ile Kafkasya'daki Roma çıkarlarını bir kez daha koruyucusu olan Polemon'un Augustus tarafından tevdi edilen yeni görevi, Bosporos Krallığı'nın Asander'in ardından Scribonius'un ölümüyle ikinci kez dul kalan soylu kraliçesi¹²⁸ Dynamis ile evlenmesiydi (Cass. Dio LIV. 24. 5-8; Minns 1913: 594; Bowersock 1966: 52-53; Emir 2014: 139 vd.).

Polemon, Dynamis ile evlenerek, Pontos'un Cappadocia sınırındaki kısmının (Cass. Dio LIV. 24. 5) ve Armenia Minor'un (Cass. Dio XLIX. 33. 2) kralı olmanın yanı sıra Bosporos'un da kralı oldu. Eski iki krallık ona Marcus Antonius tarafından verilmişti. Bu evlilikle Dynamis, Boğaziçi tahtındaki konumunu korudu. Evlilik Pontos ve Bosporos krallıklarını etkili bir şekilde birleştirdi ve *Senatus* tarafından Agrippa adına oylanan zafer, Mithridates'in eski krallığında görünürde barışın kurulmasını kutluyordu. Çünkü Bosporos halkı her ne kadar bir sahtekâr olduğunu bildikleri Scribonius'u kendileri ortadan kaldırmış olsalar da Polemon'u sonradan görme bir hanedanın¹²⁹ üyesi olarak görüyor, Agrippa'nın Roma askeri gücünü gösterene kadar Bosporos'daki hâkimiyetini kabul etmiyorlardı ancak (Cass. Dio LIV. 24. 7; Minns 1913: 595; Rose 1990: 458; Emir 2014: 141 vd.).

Bu evlilik Polemon'un ilk, Dynamis'in üçüncü evliliğiydi. Çiftin çocuğu yoktu, Dynamis zaten yaşlı bir kadındı. Polemon ile yaptığı evliliğe Augustus tarafından zorlanmıştı. Buna göre bağımsız bir krallık olarak altın ve diğer madeni para basma haklarının yanı sıra gücü ve egemenliğinin sınırlanması¹³⁰ hedeflenmişti. Sadık bir Roma dostu olarak Polemon bunu yapabilecek en iyi adaydı. Böylelikle Bosporos'da Roma

¹²⁸ Dynamis, Mithridates Eupator'un torunu, Pontus Kralı II. Pharnaces ile onun Sarmatyalı karısının kızıydı (Mayor 2013: 393; 412).

¹²⁹ Mithradates Eupator'un ailesiyle açıkça bağlantısı olmayan Polemon aniden MÖ 37'de Pontus tahtında belirmiştir. Pontus'u beş yüz yıl boyunca yönettiği iddia edilen hanedanın aksine, Büyük Akhaemenid Darius'tan soyundan geldiğine dair hiçbir iddiası bulunmamaktadır. Aslında, yeni kralın hiçbir yerde kraliyet ailesiyle belirgin bir bağlantısı bulunmamaktadır. Babası Lycos kıyısındaki Laodecia'da yerel bir hatip ve aristokrattır (Sullivan 1989: 161). Roma'nın gidrek Anadolu'nun tamamında hakim konuma gelerek istedikleri şekilde ve çıkarları doğrultusunda düzenlemelere girişmeleri Hellenistik çağın kadim krallıklarının başında farklı kişilerin ve hanedanların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

¹³⁰ Augustus, kocası Asander'in ölümünün ardından Dynamis'i Bosporan krallığının kraliçesi olarak onayladı (MÖ 17/16). Dynamis'in daha sonra resmi unvanında büyükbabası Mithridates'e yaptığı imalar, Augustus tarafından bağımsızlığa yönelik potansiyel olarak sorunlu bir eğilim olarak yorumlanmış olabilir. Roma kısa süre sonra gücünü sınırlamaya çalıştı ve Marcus Agrippa ve Polemon'un Bosporos'daki faaliyetleri bu çabanın bir parçasıydı (Kersley 2005: 100).

gücünün iddiası kanıtlanmıştı. Bu, Bosporos tarihinde Bosporos darphanesini Romalıların kontrol ettiği bir dönemin başlangıcıydı. MÖ 8/9'dan MS 80/81'e kadar altın sikkelerde kralın veya başının tam adı yoktu. Bunun yerine hükümdarlar monogramlarla tanımlandı (Minns 1913: 595; Kearsley 2005: 100).

Dynamis ve Polemon arasındaki evlilik bir yıldan fazla sürmedi. Polemon, Strabon'un Tralles'li Pythodorus'un kızı (hatta Marcus Antonius'un torunu, Sullivan 1980: 920) ve Tibareni, Colchis, Pharnacia ve Trapezous'a kadar uzanan Chaldæi'nin hâkimi, kamu işlerinin yönetimine başkanlık etme yeteneğine sahip olarak tarif ettiği zengin ve soylu bir kadın olan Pythodorida ile evlendi (Strab. XI. 2.18; XII. 3.25; 29; Hanslik 1963: col. 581; Sullivan 1980: 920). Bu evliliğin tarihi belirsizdir. Rostovtzeff, bunun MÖ 13 veya 12'de olduğunu öne sürer (Rostovtzeff 1919: 99; Hanslik 1963: cols. 581; Emir 2014: 142). Bundan sonra, Bosporos sikkelerinde ve yazıtlarında yeniden ortaya çıktığı MÖ 8 yılına kadar Dynamis'e dair hiçbir kayıt yoktur. Böylece Polemon'un ölümünden sonra Bosporos Krallığı'nı yeniden ele geçirdiği ve 7-8 yılına kadar hüküm sürdüğü anlaşılmaktadır.

Polemon daha sonra MÖ 8 yılında Strabon'un (XI. 2.11; XII. 3.29) Phanagoria ile Gorgippia arasında beş yüz *stadialık* bir alanda yaşayan bir barbar kabilesi olarak gördüğü Aspurgyalılara¹³¹ aldaticı bir saldırı yaparken planı anlaşıldı, esir alındı ve idam edildi (Minns 1913: 594; Kearsley 2005:101).

Polemon'un ani ölümü ile dul kalan eşi Pythodoria, Pontos Krallığı'nı devralarak onun yeni kraliçesi oldu¹³². Yönetici kadınların siyasi gücü ve kariyeri, daha önce

¹³¹ Strabon'un Sindica civarında (XII. 3.29), veya Phanagoria ile Gorgippia arasında [Mæotis'ten?] 500 *stadia* uzaklıkta (XI. 2.11) yaşadığını söylediği ve adı bilinmeyen, yeni keşfedilmiş bir kabile gibi sunduğu Aspurgyalılar esasında bir kabileden çok, Kral Aspurgos'un silahlı taraftarlarından oluşan bir birlikti. Mæotis (Azak) Denizi kıyılarından ya da Sarmatia'nın derinliklerinden gelen, Kral Aspurgos'un egemenlik sahasını genişletmesi ve daha çok toprak ele geçirmesine yardım eden ve bu nedenle Gorgippia ile Phanagoreia arasındaki Taman'ın en zengin topraklara yine Aspurgos tarafından yerleştirilen güvenilir destekçileri ve korumalardan oluşan bir grup insandı. Muhtemelen Aryan kökenli Sarmatia halklarından oluşuyorlardı. Aspurgos ile doğuştan akraba olan genç kabile üyeleri, Aspurgos'un korumalığını yaparak onun Bosporos'a kadar ilerleyişini takip etmişler, Sindi ve Kerketai ülkesinde ikamet eden, toprak sahipleriyle aynı zamanda kralın korumaları olarak Aspurgyalılar, yani Aspurgos'un oğulları adını aldılar (Rostovtzeff 1919: 102-103).

¹³² Pythodorida, Roma'nın Asia Minor'un doğusundaki hâkimiyetini sürdürmesinde büyük hizmetlerde bulunmuştu. Polemon'un ölümünde sonra Pythodorida'nın krallığının biraz küçüldüğü doğrudur, çünkü Gaius'un Doğu seferi sırasında, Amaseia şehri ve yukarı Halys Vadisi, adı Sebasteia olarak değiştirilen yerle birlikte Pontus'tan alındı ve Galatia eyaletine dâhil edildi. Bununla birlikte, Pythodorida, kocasının krallığının daha büyük ve daha değerli bölümünü, hem Euxionos'un zengin Colchis toprakları ile güney kıyılarını hem de Pharnaceia (Giresun) ve Sidenus'un arkasındaki maden bölgesi (Polemonium (Fatsa)

Dynamis’de olduğu gibi Pythodorida’da Augustus ve onun Iulius-Claudius halefleri tarafından kabul edildi ve desteklendi. Ailelerinde kullanılan *philoromaïos* unvanı erkek yöneticilere olduğu kadar kadın yöneticiler de kullanıldı. Euxeinos kıyısındaki büyük şehirlerin kökenleri, MÖ VII. yüzyılda Ionia-Hellen şehir devletleri tarafından kurulan kolonilere dayanmaktadır. Bu şehirler, yerli halklarla meydana gelen kültürleşmeye ve MÖ I. yüzyılda kökleri Doğu’ya uzanan bir yönetici hanedan dayatılmasına rağmen, karakter olarak temelde Hellen olarak kaldılar ve ana dil olarak Hellencenin kullanımı asla yerinden edilmedi (Rostovtzeff 1922: 72-80; Heinen 2001: 1-16; Kersley 2005: 102).

Bosporos ve Pontos’un Karadeniz krallıkları hem erken imparatorluk döneminde hem de öncesinde, kültürel ve politik olarak Anadolu’nun bir parçasıydı. Bu Hellenleşmiş aileler¹³³ ile *Asia Minor*’un önemli şehirleri arasında yakın bağlar vardı. Strabon’un Pythodorida ve onun Pontos’taki yönetimi hakkındaki değerlendirmesi (XII. 3.29), erken imparatorluk döneminde, kadınların kraliyet gücünün tüm bölgede, Hellenler tarafından olumlu bir şekilde kabul edildiğine dair epigrafik kanıtlarla uyumludur (Kersley 2005: 102).

Polemon’un ölümünden sonra Pythodoria’da Pontos’un özerk kralı oldu. 8’de Cappadocia Kralı Archelaos ile evlendi. Anadolu’nun iki eski kadim krallığının bir evlilik bağı yoluyla bir araya gelmesi Roma çıkarlarına hizmet eden bir durumdu. Mithridates Eupator, sağlığında, Cappadocia’yı ele geçirmek için çok uğraşmış, buranın atalarından ona miras kaldığı iddiasından hiç vazgeçmemişti. Şimdi ise Eupator’un rüyası gerçek olmuş, Euxeinos kıyılarından Euphrates boylarına kadar bir saha Cappadocia-Pontos hâkimiyetinde birleşmişti¹³⁴ (Sullivan 1980: 921; 1989: 185; Gruen 2008: 152).

olarak yeniden adlandırıldı) ve şimdiye kadarki dağlık ülkeyi elinde tuttu. Euphrates Nehri ve Cabeira’da bir kraliyet ikametgâhı kurduğu Lycus vadisi gibi, Pompeius tarafından Diospolis olarak yeniden adlandırıldı, ancak şimdi İmparatorun onuruna Sebaste olarak adlandırıldı. Güneyde Zela Tapınağı’nın eski hâkimiyetlerinin bir kısmını hâlâ elinde tutuyordu (Magie 1950: 486).

¹³³ Bosporos kralı Polemon’un soyundan gelen Anadolu’nun diğer kralları şunlardı; Tracia Kraliçesi Antonia Tryphaena (Tracia Kralı Cotys’in karısıydı); Tracia Kralı III. Rhoemetalces; Armenia Kralı Zeno-Artaxias (17 yıl boyunca Armenia’yı yönetme ayrıcalığını elde etti); Cilicia ve Pontus Kralı II. Polemon; Armenia Minor Kralı IX. Cotys; ve Bosporos Kraliçesi Gepaepyris (Sullivan 1990: 163; Magie 1950: 486; Emir 2014: 145).

¹³⁴ Roma’nın Anadolu’nun doğusundaki konumu, Pythodoria’nın Cappadocialı Archelaus ile evlenmesiyle daha da güçlendi. Şüphesiz Roma diplomasisinin sonucu olan bu evlilik, Augustus’un önerisiyle olmasa da rızasıyla gerçekleştiği varsayılabilir. Söz konusu evlilik, iki hükümdarın ortak egemenliği altına, Euxinos’dan Akdeniz’e kadar *Asia Minor*’un doğusunu kapsayan bir krallığı getirdi. Bu evlilik, iki hükümdarın ortak egemenliği altına, Euxeinos’dan Akdeniz’e kadar *Asia Minor*’un doğusundaki sahanın tamamını kapsayan bir krallığı, neredeyse bir zamanlar Amyntas’ın yönettiği kadar büyük bir bölgeyi, hem

Böylelikle Cappadocia ve Pontos arasında kurulan bu son ittifak ile Augustus'un Parthlara karşı inşa etmek istediği, vassal krallıklardan ve Roma dostlarından oluşan duvara bir parça daha eklenmiş olacaktı.

Gaius'un Armenia'da ölümcül şekilde yaralanması ardından Lmyra'da ölmesi ile Augustus, tahtı reddedip Rhodes'ta inzivaya çekilen (evlatlığı) Tiberius'u seçmekten başka şansı kalmamıştı (Tac. *ann.* I.3; Suet. *Tib.* 15).

Tiberius, 13'te Augustus ile birlikte müşterek imparator oldu. İlk imparator Augustus ise 14 yılında, 76 yaşında öldü (Vell. II. 123.1-2). Bu büyük tarihi şahsiyet, şanına yakışır cenaze töreniyle defnedildi. Önceden ayarlandığı gibi tanrılaştırıldı ve vasiyetinin okunması ile Tiberius (14-37) yaşayan tek mirasçısı olarak onaylandı (Tac. *ann.* I.8; Wiedemann 2008: 201 vd.).

Tiberius artık Roma'nın ikinci imparatoruydu. Önünde geçmişte büyük sorunlara ve çatışmalara sahne olmuş olan Armenia ve Parthlar ile ilişkiler duruyordu. Tiberius döneminde Kafkasya ile ilgili doğrudan bir gelişme olmadı. Yeni imparator, babasının politikalarını devam ettirmeye özen gösterdi. Parthlarla Augustus'un son dönemlerinden itibaren yakalanan bir barış ve istikrar dönemi olmuştu. Şimdi MS I. yüzyılın ilk çeyreğine yaklaşılrken Tiberius'un da *status quo*'yu korumaktan başka bir düşüncesi yoktu.

Roma ile Parthia Krallığı arasındaki ilişki en son, o zamanlar genç bir askeri *tribun* ve askeri kariyerinin henüz başında olan Marcus Velleius Paterculus'un kendisini şanslı addederek, seçkin liderlerin bir araya geldiği muhteşem ve unutulmaz bir an, olarak tanımladığı Euphrates üzerindeki görüşmede kalmıştı. Velleius bu görüşmeyi bir yanda Roma ordusu diğer yanda Parth ordusu olmak üzere iki büyük imparatorluk ve insanın karşı karşıya gelmesi olarak tanımlıyordu (Vell. II. 101).

Ancak bu görüşmeden yaklaşık 15 yıl sonra Tiberius dönemine gelindiğinde merkezinde devrik Parthia kralı Vonones'in olduğu, Parthia tahtında yaşanan bir çekişme Roma-Parth ilişkilerini yeniden başlattı.

Pontus dağlarındaki hem de Toroslardaki madenler bakımından zengin, Euphrates'in Parthlar tarafından gelen işgalcilere karşı güçlü bir bariyer görevi görece kadar güçlü bir krallığı getirdi (Magie 1950: 487).

Tiberius Nero'nun MÖ 20'de Roma sancaklarını ve esirlerini Parthlardan almasının ve Parthlarla bir antlaşmaya varılmasının şerefine (Aug. *RG.* V. 29; Suet. *Tib.* III; Cass. Dio LIV. 8) Augustus'da Parthia Kralı Phraates'e Musa adından bir İtalyan köle kızı göndermişti. Zamanla kralın gözdesi olan Musa'nın IV. Phraates'ten Dio'nun ifadesiyle Phraataces (Küçük Phraates) (Cass. Dio LV. 10.18) adlı bir oğlu oldu (Ioseph. *AJ* XVIII. 2.4). Musa bir Parth soylusu olmamasına rağmen doğu geleneklerine göre bir varis sahibi olması sebebiyle küçük Phraataces annesini kraliçe, kendisini de tahtın adaylarından birisi haline getirdi. Ancak Phraataces'in önünde Vonones, Seraspades, Rhodaspes ve Phraates olmak üzere dört kardeşi daha yer alıyordu. MÖ 10'da Parthia tahtı için bir aday haline gelen Phraataces'in önündeki bu dört engeli aşması için annesi, kralı onları Roma'ya rehin vermesi konusunda bir şekilde ikna etti ve bu dört Parth prensi Roma'ya gönderilerek orada bir Romalı gibi yetiştirildiler. Böylece Phraataces'e bir iktidar şansı doğdu ve V. Phraates olarak Parthia tahtına geçti (Ioseph. *AJ* XVIII. 2.4; Debevoise 1938: 143-144; Strugnell 2008: 284-285; Dabrowa 2012: 173). Nitekim Augustus da bu gelişmeyi *Res Gestae*'sinde Parthların Roma'ya boyun eğmesini tasvir eden bir propaganda aracı olarak kullandı ve bunu büyük bir başarı olarak ifade etti (Bivar 2006: 67; Brousius 2006: 96-99).

Ancak Parthia'da taht kavgaları V. Phraates ile son bulmadı. Onun yönetimini kabul etmeyen bir grup Parth soylusu mevcut kralı tahttan indirerek Phraataces'i veya V. Phraates'i öldürdüler. Yerinede Orodes adında birisini kral ilan ettiler. Fakat Orodes'in Phraataces'i aratmayan zalimane yönetimine de itiraz eden Parthia elitleri, Orodes'i de tahttan indirdiler ve onu da ortadan kaldırdılar (Ioseph. *AJ* XVIII. 2.4; Debevoise 1938: 150-151). Augustus'a başvurarak Roma'da bulunan yukarıda ifade ettiğimiz dört Parthia prensinden en büyüğü olan Vonones'i kral olarak başlarına göndermesini istediler. Augustus, Vonones'i 8/9'da kral olarak taç giyeceği Parthlara gönderdi. Ancak Roma'daki yaşam, en azından Parthların görüşüne göre, Vonones'i 'yumuşak' yapmıştı ve onun sıkı bütçe kontrolünden memnun değildiler, bu nedenle soyluların bir bölümü tarafından bir rakip aday belirlendi. Bu, İran'ın kuzeydoğusundan, muhtemelen Hyrcania'dan gelen Artabanus'du¹³⁵. Bu kral Parthia soyluları arasında bir 'ulusal bilinç'

¹³⁵ Artabanus'un doğum yeri tartışmalıdır. Tacitus (*ann.* II.3; IV.36; 41) kuzeydoğudaki Hyrcania'dan geldiğini söylerken, Iosephus'a göre (*AJ* XVIII. 2.4) Atropatene'den geliyordu. Her iki taraftaki kanıtlar Kahrstedt tarafından tamamen incelenmiştir (Artabanos III, 1950: 11 vd.). Buna II. Artabanus'un Hyrcania'dan gelmiş olması daha büyük olasılıktır (Enİr: Artabanus; Schippmann 2011).

dalgasıyla tahta getirilmişti (Ioseph. *AJ* XVIII. 2.4; EnIr: Artabanus; Schippmann 2011; EnIr: Arsacids II: The Arsacid dynasty; Schippmann 2016; Seager 2005: 81).

İktidarı ele geçirmeye çalışan Artabanus ilk seferinde Vonones'e yenildi. Ancak ikinci girişiminde başarılı oldu ve 10/11'de Ctesiphon'da kral olarak taç giydi (Ioseph. *AJ* XVIII. 2.4; EnIr: Artabanus; Schippmann 2011). Parthia'dan kovulan devrik Parth kralı Vonones, 16'da Armenia'ya vardığında, istikrarsız Armenia tahtı o sırada boştu. Çünkü Ariobarzanes'in halefi III. Artavasdes, Augustus'un saltanatının sonlarına doğru öldürülmüştü. IV. Tigranes ve III. Tigranes'in kız kardeşi ve eski kraliçesi Erato'nun hükümdarlıkları da kısa sürmüştü. Böylece sürgündeki Vonones boş olan tahtı ele geçirebildi (Aug. *RG* V.27; Tac. *ann.* II.3 vd; VI. 40; Ioseph. *AJ* XVIII. 2.4; *BJ* 2. 222; Seager 2005: 81).

Ancak Tiberius onu kral olarak tanımayı reddederken, Artabanus da durumu kabul etme belirtisi göstermedi. Syria Valisi Q. Caecilius Metellus Creticus Silanus, Vonones'in taht iddiasını savunmak adına Romalılar için yeni bir Parth savaşı çıkarmasından korkarak, onu Syria'ya çağırdı ve rütbesi nedeniyle onurlandırılmasına rağmen gözetim altında tuttu. Romalılar Armenia soylularının Vonones'i destekleyeceğinden emin olamadıklarından, Vonones uğruna Parthlarla çatışma riskini almak hususunda isteksizdiler (Tac. *ann.* II.4; Ioseph. *AJ* XVIII. 2.4; Debevoise 1938: 153; EnIr: Artabanus; Schippmann 2011).

Şu an için Tiberius hiçbir şey yapmadı. Ancak kısa süre sonra Doğu'da Armenia'nın dışında başka sorunlar da ortaya çıktı. İmparatorluk, elli yıl boyunca kralı Archelaus tarafından yönetilen Cappadocia adında yeni bir eyalet edinmişti (Tac. *ann.* II. 42; Suet. *Tib.* XXXVII; Cass. Dio LVII. 17.3; Strab. XII. 1.4).

Tiberius bir zamanlar Archelaus'u Augustus'un önünde savunmuştu (Suet. *Tib.* 8; Cass. Dio LVII. 17.3; Gruen 2008: 152). Bununla birlikte Archelaus, Roma tarafından sevilen bir kraldı (Gruen 2008: 152). Ancak Archelaus, Tiberius'un Rhodes'teki gönüllü sürgünü (MÖ 6 - MS 2) sırasında Tiberius'a herhangi bir saygı göstermemiş, torunlarından birisi ve varisi olan Gaius'a daha yakın durmuştu. Şüphesiz potansiyel Roma imparatorundan beklentileri vardı. Bu durum bir süre sonra Tiberius'un kıskançlığı ve kızgınlığını üzerine çekmesine neden oldu. Bu dönemde kral, gözden düşmüş Tiberius'a karşı fazla dostça bir tavrın tehlikeli olabileceğini ima eden Augustus'un yakın

arkadaşları tarafından yanıltılmıştı. Ancak Tiberius'un geçmişi unutmaya niyeti yoktu (Tac. *ann.* II. 42). MS 4'te Gaius Caesar'ın ölümü, ardından Augustus'un da ölümüyle, Tiberius'un üvey babasının yerine Roma İmparatoru oluşu, Iulius Caesar soyunun yok olması, Claudius soyunun imparator oluşu demektir. Bu durum Archelaus'un planlarını ve durumunu zora sokmuştu (Tac. *ann.* II. 42).

Kaderin işleyişi Archelaus'u artık Tiberius'un insafına bırakmıştı. Tiberius'un annesi ve Roma'nın en güçlü kadını Livia mektup yazarak kralı Roma'ya çağırdı. Mektup, Tiberius'un düşmanlığını örtbas etmeye çalışmıyordu ancak kralın, davasını şahsen savunmak için Roma'ya gelmesi durumunda merhamet umabileceğini vaat ediyordu (Tac. *ann.* II. 42). Nitekim 17'ye gelindiğinde, Archelaus elli yıl boyunca Cappadocia'da hüküm sürmüş ve ileri bir yaşa kadar yaşamıştı (Syme 1995: 143; 148). Fakat kral itaat etmek için acele etti. Archelaus Roma'da soğuk karşılandı. Kısa süre sonra kendisini ne ile suçlandığı belirsiz bir halde *Senatus*'un önünde buldu. Ancak kralın duyduğu endişe ve yaşlılık işini *Senatus*'dan önce gördü. *Senatus*, Archelaus hakkında herhangi bir karara varmadan önce ya doğal bir ölümle ya da intihar ederek öldü. Tiberius, krallığı bir eyalet haline getirme niyetini açıkladı ve yeni gelirlerin imparatorluk genelinde mal satışından alınan vergiyi yüzde 1'den yüzde ½'ye düşürmeyi mümkün kılacağını duyurdu (Tac. *ann.* II. 42; Seager 2005: 82).

Cappadocia'nın Roma *provinciasına* dönüştürülmesinin ardından Augustus döneminde Cappadocia'ya dâhil edilen Armenia Minor'da bu yeni eyaletin sınırlarında kalmaya devam etti. Archelaus'un ikinci eşi Pythodorida ise kocasının ölümünün ardından Pontos'a döndü. Ancak Kraliçe Pythodorida ilk eşi Polemon'dan kalan Polemon Krallığı ile Pontos'u yönetmeye ve Roma vassalı olarak kalmaya devam etti (Magie 1950: 494).

Cappadocia meselesinin halledilmesinin ardından Tiberius, kendisinden sonra imparator olması beklenen Germanicus'u (Germanicus Iulius Caesar Claudianus) Roma politik yaşamından uzaklaştırmak için *maius imperium* yetkisiyle doğuya göndermiştir (Tac. *ann.* II.43). Böylelikle olağanüstü yetkilere sahip olan Germanicus'un görev tanımları arasında yine istikrarsız bir dönem yaşayan Armenia'da çeşitli düzenlemeler yapmak da yer alıyordu. Çünkü daha önce ifade ettiğimiz üzere Vonones, Syria'da göz hapsinde tutuluyor, diğer taraftan Roma, kendi iç hizipleşmelerinin bir sonucu olarak

çeşitli çatışmalar yaşıyor (Germanicus-Piso) Armenia tahtında bir kral bulunmuyordu. Parthlar bu durumu fırsata çevirip Armenia üzerindeki hâkimiyetlerini yeniden sağlayabilirlerdi (Tac. ann. II.55).

Armenia'nın süregelen istikrarsız hali dönemin antik yazarlarınca şöyle ifade edilmekteydi; “*Büyük ölçüde eyaletlerimizle sınırı olan ve uzaklarda Media içlerine kadar uzanan burası (Armenia), halkının karakterinden ve coğrafi pozisyonundan dolayı istikrarsız bir ülkeydi. (Armenia) iki en büyük imparatorluk arasında yer almaktaydı, Roma’dan nefret ettiğinden ve Parthia’yı kışkırttığından dolayı ikisi ile de çok sık çatışma halindeydi*” (Tac. ann. II.56).

Bu arada Parthların tekrar uzlaşma arayışına kulak asmayan ve hızlı bir şekilde hareket ederek bir an önce bu meseleyi çözmek adına kararlar alan Germanicus, 18’de anne tarafından akraba olduğu Pontos kraliçesi Pythodorida’nın oğlu Zenon’u (18-35), “Artaksias” unvanı ile Armenia kralı yapmıştır (Tac. ann. II.56; Suet. Cal. 14; 19; Vit. 2.4; Cass. Dio LIX. 27. 2-6). III. Artaksias adıyla tahta çıkan Zenon, Armenia halkı tarafından sevilen ve desteklenen bir kral olarak uzun yıllar bu istikrarsız bölgeyi sorunsuz şekilde yönetmiştir (Tac. ann. II. 64). Nitekim Armenia’daki yeni taht meselesinin akılcı ve barışçıl yöntemlerle çözülmesi en çok Tiberius’u memnun etmiştir. Görünüşe göre MÖ 20 ve MS 1’de imzalanan antlaşmalar modeline göre dostane ilişkiler yeniden kurulmuş, asıl kaybeden, Romalılar tarafından Cilicia’ya sürülen ve 19’da kaçmaya çalışırken orada ölen Vonones olmuştur (Gowing 1990: 326; EnIr: Artabanus; Schippmann 2011). Diğer taraftan Zenon’un Armenia kralı olması Polemon ailesinin bölge üzerindeki nüfuzunu da gösterir bir gelişmedir. Hellen ve Romalı kökleriyle Zenon, Roma’nın Pompeius’tan beri bölgede kurmak istediği vassal krallıklar yoluyla güvenli tampon bölgeler oluşturma politikalarına hizmet edecekti (Emir 2014: 144).

17 yıl boyunca Armenia’yı sorunsuz şekilde yönetmiş olan III. Artaksias’ın (Zenon) 35’te ölümü Armenia’yı yeniden iki gücün çatışma sahasına çevirmişti. III. Artaksias’ın ölümünün ardından Parthia kralı II. Atrabanos, 37 yılında, kardeşi I. Tridates’i, Armenia tahtına çıkarmak için¹³⁶ Augustus ile IV. Phraates arasında MS 1

¹³⁶ Parthia kralı, Tiberius’a bir zamanlar Akhaemenidler ve Seleukoslar’ın elinde bulunan bölgelere atıfta bulunup ve önce Cyrus’un, sonra da Aleksandros’un elindeki toprakları ele geçirme niyetiyle övünüp tehditkâr terimlerle atıfta bulunduğu bir metup yazdı. Artabanus aynı mektupta, Akhaemenidler’in halefleri olarak, Akhaemenid İmparatorluğu’na ait olan tüm toprakları ve Vonones’in ülke dışına çıkardığı Parth kraliyet hazinesinin iadesini de talep etti. (Tac. ann. VI. 31; EnIr: Artabanus; Schippmann 2011).

yılında yapılan ve Roma'ya Armenia tahtına çıkacak olan kralları atama ve onaylama yetkisi veren anlaşmayı hiçe sayarak, Armenia kentleri Artaksata ve Tigranocerta'yı işgal etmiş, ancak kötü iklim koşulları, ordusunun iâşesinde yaşadığı sorunlar ve salgın hastalıklar yüzünden amacına ulaşmadan Armenia'yı terk etmek zorunda kalmıştır: Armenia'nın yeni bir istikrarsızlık dalgası ile sarsılması üzerine Tiberius, Iberia prensi Mithridates'i yani bir başka ithal kralı, Armenia'nın başına getirmiştir. Önce Mithridates'i kardeşi Iberia Kralı I. Pharasmanes ile uzlaştıran Tiberius, Phrasmanes'in sağladığı askeri destekle 35 yılında Armenia başkenti Artaksata üzerine bir sefer düzenlemiş ve Artaksata'yı ele geçirmiştir. Bunun üzerine harekete geçen Parthia Kralı II. Artabanos oğlu III. Orodes'i Artaksata üzerine göndermiştir. Ancak Iberia Kralı I. Pharasmanes duruma tekrar müdahale etmiş, Albania ile ittifak kurarak, Sarmatai kuvvetlerinden oluşan askeri desteğin Caspian Denizi üzerinden Armenia'ya girmesine izin vermiş, böylelikle Mithridates aldığı yardımlarla III. Orodes'i ve Parthia yayılımını durdurmuştur (Tac. *ann.* VI. 32-36; Cass. Dio LVIII. 26. 1-4; Ioseph. *AJ* XVIII. 2.4; Debevoise 1938: 158-159; Bivar 2006: 73; Emir 2014: 144 vd.).

Böylelikle Alanlar Roma tarihinde ilk kez Roma'nın müttefikleri olarak ortaya çıkmışlardır. 35'te Tiberius'un kısa süre önce Armenia'yı ele geçirmiş Parthia Kralı II. Artabanos'a¹³⁷ karşı askeri ve diplomatik bir saldırı başlatmış, Roma'nın askeri saldırısı kuzeyden gerçekleştirilmiştir. Roma mütteki Iberia kralı ise doğrudan Armenia'yı hedef almıştır. Çünkü Parthlar Armenia'yı işgal etmiştir. Parthlar ve Iberialılar, her iki taraf da Sarmatialıları müttefikleri olarak çağırılmış, ancak Kafkasya'daki geçitleri kontrol eden ve aynı zamanda Parthlara yardım dışında kendi müttefiklikleri kabul edebilen Iberialılar olmuştur. Sarmatia ağır süvarileri sayesinde Parthlar kesin bir şekilde mağlup edilmiş, Armenia, bir Iberia kralının yönetimi altında Roma'nın siyasi nüfuz sahasına geri dönmüştür. Roma için işler bir kez daha yolunda gitmiştir fakat Antik kaynakların bu olayı anlatarak isimlerini andıkları Sarmatialılar kimdir? Ana kaynak olan Tacitus'un kökenlerini belirtmeden belirsiz bir şekilde Sarmatae olarak bahsettiği (Tac. *ann.* VI. 33)

¹³⁷ II. Artabanos veya Artabanus (*yak.* MÖ 10 – *yak.* MS 38) (*Lat.*) (II. Ardawan, Parth; Ardawan, Eski Farsça Arta-bānu'dan gelir ve 'Arta'nın görkemi' anlamına gelir (Enİr: Artabanus; Dandamayev 2011). Parth ve Orta Farsça varyantı Ardawān'dı (Enİr: Artabanus; Dandamayev 2011; Enİr: Artabanus; Schippmann 2011) daha eski araştırmalarda yanlışlıkla III. Artabanus olarak bilinir (Enİr: Artabanus; Schippmann 2011). MS 12'den 38/41'e kadar Parth İmparatorluğu'nun *Krallarının Kralıydı*. Babası Dahae prensiydi, annesi ise Part Kralı IV. Phraates'in (MÖ 37-2) kızıydı Enİr: Artabanus; Dandamayev 2011; Enİr: Artabanus; Schippmann 2011).

halkı Iosephus, açıkça Alani olarak adlandırmıştır (Ioseph. AJ XVIII. 4.4). Pasajın biraz bozuk olduğu kabul edilebilir, ancak Alani'ye yapılan atıf yeterince açıktır. Kafkasyalı halklar büyük bir Roma zaferinde etkili olmuştur (Bosworth 1977: 221).

Alanların Romalılar için ciddi bir sınır sorunu oluşturup oluşturmadığı şüphelidir. Bilindiği kadarıyla önceki tarihleri ve yağmaları genel olarak Roma çıkarlarına hizmet etti. 10 yıllarında Alanlar, aşağı Don havzasında ortaya çıktılar. Aral Denizi'nin güneyinde, Oxus'un aşağı kesimlerindeki orijinal anavatanlarından, batıya, Don Nehri'ne ve Azak Denizi'ne doğru yavaş yavaş genişlediler. Burada, MÖ X. yüzyılın ortalarında kendilerinden önce, Güney Rusya'ya göç etmiş iki Sarmatyalı halkı, Aorsi ve Sindleri yerinden ettiler ve MÖ I. yüzyılın ortalarında Güney Rusya'ya ulaştılar¹³⁸. Kaynaklarda genellikle Maeotian halklar olarak tanımlanan bu halklar, *Palus Maeotis*'in çevresinde yaşıyorlardı ve Strabon'a (Strab. XI. 2 vd.) göre kısmen balıkçılıkla uğraşıp kısmen de toprağı işliyorlardı. Diğer taraftan bu halklar ancak göçebe komşularından daha az savaşçı değillerdi. Yine Strabon'a göre Maeotae halklarından bazıları Sindi, Dandarii, Toreatae, Agri, Arrechi, Tarpetes, Obidiaceni, Sittaceni, Dosci gibi pek çok haktan müteşekkildi (Strab. XI. 2 vd.; James 1872: 244).

Maeotian halklar kesinlikle korkunçtu. Savaşçıları, Akhaemenid zamanlarından beri Aral'ın güneyindeki Sacae halkları arasında gelişen ünlü zırhlı süvarilerdi. Bununla birlikte, Güney Rusya'daki ilk günlerinde, esasen Roma ile hiçbir temasları yoktu. Tarihte göründüklerinde, komşu kralların hizmetinde paralı askerler olma eğilimindedirler. MÖ 48 gibi erken bir tarihte Pontuslu Pharnaces, Asia Minor'u görkemli işgalinde çok sayıda Sarmatia süvarisi kullanmıştı (Bosworth 1977: 221).

Sonuç olarak Armenia'daki Parth işgalinin Kafkasyalı halklar ve krallar ve krallıklar aracılığıyla son bulması, Armenia tahtına bir Kafkasyalı kral olan Iberia Kralı

¹³⁸ Dolaylıda olsa Alan-Roma ittifakına dair bilgi veren kaynaklardan birisi olan Iosephus, pasajında Alanların Iberialılara topraklarından geçiş için izin verdiğini söyler. Ancak bu ifade hatalıdır. Çünkü Hazar Kapıları olarak adlandırılan Daryal ya da Derbent geçitleri zaten Iberialıların ülkesinde bulunuyordu. Ayrıca Tacitus, müttefiklerini Caspian Kapıları'ndan kabul edenlerin Iberialılar olduğunu açıkça söylüyor. Iosephus bu noktada Alanları Iberialıların müttefikleri olarak adlandırır ve Alanların MS 35'te Tanais'e ulaştığı kabul edilir (Rostovtzeff 1919: 116). Tiberius'un ardından Claudius'un saltanatının sonlarında, Siraces'in Dandarii'ye bitişik, Kuban Nehri yakınında ve Don'dan üç günlük yürüyüş mesafesinde olduğu Tacitus tarafından aktarılır (Tac. ann. XII.16-17). Ancak Strabon onları Aorsi'nin güneyinde, Tanais'in altında ve Kafkas dağlarının bitişğinde konumlandırmıştı (XI. 2.1; 5.7). Birinci yüzyılın ilk yarısında Siraces kuzeye doğru itilmişti ve en olası açıklama, Alanların gelişi onları göç etmeye zorlamış olmalıydı (Bosworth 1977: 221 dn. 15).

Pharasmanes'in kardeşi Mithridates'in çıkması üzerine Parthia kralı II. Artabanos Iberialılar üzerine yürümüş, Kafkasya coğrafyasının dezavantajlarını iyi bilen ve kullanan Iberialılar karşısında netice alamamıştır. Bu arada Tiberius'un Germanicus'u 31'de ortadan kaldırtmasından sonra Armenia meseleleri ile ilgilenmesi için atadığı L. Vitellius'un emrindeki *III Gallica*, *VI Ferrata*, *X Fretensis* ve *XII Fulminata* legionları ile savaş hazırlığı içine girdiğini öğrenmesi üzerine geri çekilmiştir (Tac. *ann.* VI. 32-33; Ioseph. *AJ* XVIII. 2.4; Bivar 2006: 73).

Roma-Armenia-Parthia ilişkileri I. yüzyılın ilk çeyreği yine çekişmeler, anlaşmazlıklar ve istikrarsız yönetimler ile sürerken, büyük güçler olarak Roma ve Parthia'nın geleneksel Euphrates buluşmalarına devam ettiği de görülür. Belki de iki rakip güç arasındaki tek istikrarlı ilerleyen konu Euphrates'in konumudur. II. Artabanos ile Vitellius'un Euphrates üzerinde keleklerden yapılmış bir platform üzerinde buluşarak iki güç arasındaki Euphrates'in sınır olması ilkesini yenilediklerini görürüz (Tac. *ann.* II.55; 56; 64; VI. 32-33; Ioseph. *AJ* XVIII. 4.4; Gowing 1990: 326; Campbell 1993: 224).

Tiberius'in 37 yılında ölümü üzerine yerine evlatlık oğlu ve Iulius-Claudius ailesinin Roma tahtındaki üçüncü üyesi Caligula ismiyle bilinen Gaius Iulius Caesar Augustus Germanicus geçmiştir. Tiberius, iktidarı boyunca kendi inisiyatifi veya planları olmaksızın, üvey babasının (Augustus'un) çizdiği şablona uymaktan memnundu. Onun ölümü, Augustus'un kurduğu ve Tiberius'un daha önceki yıllarda korumaya çalıştığı prens tipinin sonu anlamına geliyordu. *Princeps*'in yardım ettiği *Senatus* tarafından yönetilen hükümet biçimi varlığını sürdürürken, gerçek güç bundan böyle tek bir kişinin elindeydi ve bundan böyle Roma İmparatorluğu'nun yönetildiği monarşik yönetim, 18 Mart'ta Tiberius'un genç halefi tarafından kuruldu. 37 yılında, eski imparatorun ölümünden iki gün sonra, Gaius Iulius Caesar Augustus Germanicus (Caligula) (12-41) *Senatus* tarafından imparator olarak selamlandı (Magie 1950: 510).

Caligula'nın iktidarı ile birlikte Asia Minor'un kuzeydoğu kesiminde yeni hükümdarlar atandı. Tiberius prensliği sırasında Pythodoria'nın ölümü, Pontos Krallığı'nı hükümdarsız bırakmış gibi görünüyor: Çünkü kraliçenin yerine büyük oğlunun geçtiği ve küçük oğlu Zeno'nun Armenia kralı olduğu hiçbir yerde kaydedilmiyor (Magie 1950: 510).

Nitekim Caligula iktidarı sırasında Roma'nın sadık müttefikleri olarak I. Polemon ve Pythodoria'nın çocukları ve torunlarını çeşitli vassal krallıkların başına getirdiği görülür. Caligula'nın bu kardeşleri kalıtsal hak iddia ettikleri toprakların yöneticileri olarak tanınması doğaldır. Örneğin bunlardan en büyüğü olan Rhoemetalces, babasının Tracia'daki hâkimiyetini devralırken Polemon, Pythodoria'nın Pontus krallığını devralmış, büyükbabasının Augustus'tan aldığı Bosporos topraklarının en azından bir kısmı da yine II. Polemon'a¹³⁹ verilmiştir. Ancak, kısa süre sonra tekrar geri alınmış ve görünüme göre Polemon'un bölge üzerindeki iddiası hiçbir zaman sona ermemiştir. Üç prensin en küçüğü olan Cotys ise bir zamanlar yine bir kısmı Pythodoria'ya ait olan ve başka bir kısmı ise Cappadocia eyaletine bağlı olan Armenia Minor'un hükümdarı oldu. Armenia Maior'da ise Caligula, Tiberius'un yaptığı düzenlemeyi geçersiz kıldı. 37 yılında Iberialı Mithradates'i Roma'ya çağırarak ve onu orada gözetim altında tutarak Armenia tahtının boş kalmasına izin verdi. Ancak imparator, kendi düzenlemelerinde bile tutarlılık aramamak gerekir. Çünkü bir süre sonra kendi verdiği kararları yine kendisi geri alıyordu. Caligula'nın ancak üç yıl on ay süren yönetimi altında, Augustus'un doğuda uyguladığı ve Tiberius'un titizlikle takip ettiği politika ve yöntemler ciddi bir değişikliğe uğramadı (Magie 1950: 513-514; Emir 2014: 145).

Gaius'un öldürülmesinden sonra hüküm süren kargaşada, yaşlı amcası Claudius imparator ilan edildi. Claudius, Augustus ve Tiberius döneminde geri planda tutulmuştu. Caligula, emperyal güce geçtikten sonra, herhangi bir kamu görevinde bulunmuşsa, bunlar çok üst düzey görevler değildi (Magie 1950: 540). Böylelikle Iulius-Claudius'ların dördüncü üyesi Claudius'un (Tiberius Claudius Caesar Augustus Germanicus) tahta çıkışıyla birlikte Mithridates 42'de tekrar Armenia kralı yapılmıştır (Tac. *ann.* XI. 8; Cass. Dio, LX. 8.1).

Bu noktada Iberia Kralı I. Pharasmanes'in Parthia taleplerine karşı kardeşine askeri destek sağlayacağına dair güven onun tekrar Armenia kralı olarak tercih edilmesinin önünü açmış olabilir.

Bu arada başta kardeşine, mevcut Armenia kralı Mithridates'e her türlü desteği vermiş olan Iberia Kralı I. Pharasmanes, oğlu ve kendi tahtının bir numaralı adayı

¹³⁹ II. Polemon, I. Polemon ve Pythodoria'nın kızı Antonia Tryphaina ile evli olan Tracia kralı, Roma müttefik ve vassalı Rhoemetalces'in oğlu III. Cotys'un (Sapaean) oğludur (Tac. *ann.* II. 64-65; Bunson 2002: 155; Emir 2014: 145 dn. 340).

Rhadamistos'un (Ghadam veya Radamisto olarak bilinmekte) gerek güçlü fiziksel özellikleri gerek halk nezdindeki kabulü dolayısıyla kendi tahtı üzerinde hak talebinde bulunacağından korkarak bu genç kralın enerjisini Armenia'ya, kardeşinin üzerine yönlendirerek ondan kurtulmaya çalışmıştı (Tac. *ann.* XII. 44).

Pharasmanes bu düşüncesi doğrultusunda oğluna doğrudan askeri destek sağlayıp amcasına saldırmak yerine birtakım kurnazca yöntemler kullanarak tahtını ele geçirmesini tavsiye etmiştir. Rhadamistos uyguladığı planla Armenia soylularını Armenia kralı Mithridates'e karşı kıskırtmış, ardından babasının sağladığı yardımla 51'de amcasına savaş açmıştır (Tac. *ann.* XII. 44).

Karşılaştığı bu amansız ihanet ve saldırı sonrası Gorneas Kalesi'ne kaçabilen Mithridates burada Rhadamistos tarafından kuşatılmış, kalenin *centurionu* Casperius'un Rhadamistos tarafından satın alınması ile Armenia kralı Mithridates, yeğeni Rhadamistos'a teslim edilerek ailesi ile birlikte katledilmiştir. Armenia kralının bu şekilde katledilmesi, krallığın bir katil ve gaspçının eline geçtiğinin Syria valisi Ummudius Quadratus tarafından 52'de haber alınması üzerine Romalılar duruma müdahale edip etmemeyi tartışmışlar, sonuç olarak bir elçilik heyetini Iberia Kralı I. Pharasmenes'e göndererek oğlunu geri çekmesini istemişlerdir (Tac. *ann.* XII. 45-47).

Ancak tartışmalar sırasında ana fikir, Romalıların Armenia Krallığı'nı bir araçtan öte görmedikleridir. I. yüzyılın ikinci yarısından sonra Iberialılar ve diğer yabancı yöneticiler vasıtasıyla Armenia'ya hükmetme politikalarına tanık olduğumuz Roma'nın söz konusu politikalarında başarılı olduğu ve istikrarı yakaladığı söylenemez. Romalıların kendi atadığı Mithridates'in Rhadamistos'un haksız işgali ile katledilişi karşısındaki tutumlarıyla istikrarsızlığı tercih ettikleri bile söylenebilir. Neticede istikrarsız bir Armenia, Romalılara muhtaç bir Armenia anlamına geleceği için sürekli ikircikli tutumlar sergilemişlerdir (Tac. *ann.* XII. 48).

Bu dönemde Armenia'nın doğusu Parth etkisindeyken batısı daha çok Roma etkisi altındadır. Nitekim Armenia'nın bir kez daha bölünmüşlüğü iktidar mücadelelerine yansımış, sonuç olarak Armenia'nın yeni kralı Parthia kralı I. Vologases'in kardeşi Tiridates olmuştur. 53 yılından itibaren aralıklı olarak Armenia tahtına hükmeden I. Tiridates, 62-75 yılları arasında Armenia kralı olmuştur. Tiridates'in Armenia kralı olması Parthia kralı I. Vologases'in Armenia tahtında Iberialı bir yabancıya artık daha

fazla tahammül edemeyip tahta kardeşini çıkarması, Romalılara Armenia krallarını atama yetkisi veren Augustus ile IV. Phraates arasında MS I. yüzyılın başındaki antlaşmayı ihlal ederek olmuştur. Bu noktada Parthların bir “yabancıya” tahammül edemeyip müdahale etmeleri Parth bilinçaltında Armenia’yı Pers/Parth dünyasının ayrılmaz bir parçası olarak görüşlerinden ileri gelir. MS 55-63 yılları arasında yaşanan Roma-Parth mücadeleleri sırasında Parthia saldırıları ve Roma’nın Armenia’yı kaybetmesi sonucu bölgede Roma otoritesi sarsılmıştır (Tac. *ann.* XII. 50-51; XIV. 44-49; Cass. Dio LX. 8.1; Henderson 1901: 161; Bournoutian 2002: 40; Wheeler 2012: 243; Emir 2014: 148 vd.).

Roma’nın Kafkasya ve Karadeniz’deki çıkarlarını ilgilendirmesi bakımından Claudius dönemlerinde bazı gelişmeler olmuştur.

Sadık Roma dostu ve müttefiki Polemon’un 8 yılında üzerine düzenlediği bir sefer sırasında ölmesi üzerine bir başka Roma dostu, dul eşi Pythodorida, Pontos kraliçesi olmuş, uzun süre Pontos’un ve Pontos’un Kafkasya’daki topraklarının bir kısmını daha sonra Cappadocia kralı ile yaptığı evlilikle perçinleyerek başarıyla yönetmişti. Augustus döneminde dizayn edilen doğu politikaları ve *status quo*’nun tesisi ilkesine dayanarak inşa edilen politikaları Augustus’un ardıllarınca da devam ettirilmiştir. Diğer taraftan Pontos Kraliçesi Pythodorida, çağının şartları düşünüldüğünde bir kadın hükümdar olarak oldukça başarılı ve Roma’ya sadıktır (Magie 1950: 486-487; Emir 2014: 143 vd.).

Pythodorida’nın saltanatının ne kadar sürdüğü bilinmiyor ve torunu İmparator Gaius Tiberius tarafından ülkenin kralı yapıldığı 38 yılına kadar Pontos hakkında çok fazla bilgiye de rastlanmıyor (Magie 1950: 487). Pythodorida, 38’de hayatını kaybetmiş, yerine torunu II. Polemon (Marcus Antonius Polemon Pythodoros) (38-63) geçmişti. Roma’nın Anadolu’nun kuzeydoğusunda ve Kafkasya’daki çıkarlarının koruyucusu olarak önemli bir şahsiyetti. Yeni Pontos kralının iktidarı yeni Roma imparatoru Caligula (37-41) tarafından da onaylandı (Cass. Dio LIX. 12; Magie 1950: 487).

Caligula’nın Pontos kralı yaptığı II. Polemon, tahtını ve Pontos’un egemenliğini elinde tutmaya devam etti. Bununla birlikte, Augustus döneminde büyükbabasına verilen ve Caligula tarafından kendisine tahsis edilen Bosporos’daki topraklarını kaybetti. Kendi kralları Mithradates’in kaybına kızan bölge yerlilerinin bir yabancı egemenliğine içerlemiş olmaları muhtemeldir. Her durumda, Claudius’un ilk eylemlerinden biri

Polemonu Bosporos'dan çıkarmak ve yerel hükümdarı geri getirmek oldu (Magie 1950: 548; Emir 2014: 145).

3.2. İmparator Nero ve Kafkasya Politikası İçin İlk Adımlar

Harita 14. I. yy'da Roma Dünyası

I. yüzyılın ikinci yarısında Roma dış politikasının doğudaki en önemli sorunu, yeniden istikrarsızlaşan ve kendisinden uzaklaşan Armenia Krallığı'nın durumuydu. Parthların, Armenia özelinde ve Yakındoğu'da artan güçleri ve etkinlikleri, Roma'nın âli çıkarlarını fazlasıyla tehdit eder bir noktaya gelmişti. Nitekim Parthlar, 54 yılında Augustus ve IV. Phraates arasında imzalanan Euphrates antlaşmasını bozarak Armenia'nın iç işlerine müdahale etmişler, Parthia kralı I. Vologases Armenia tahtına kardeşi I. Tiridates'i çıkarmıştı. Bu doğrultuda, Roma'nın doğu politikaları için I. yüzyılda en önemli tedbirler, Parthların gücünü kısıtlamak ve Armenia Krallığı'nı yeniden Roma politik ve askeri etki sahasına dâhil etmektir. Bu doğrultuda Romalılar, Parth Krallığı ile çetin bir mücadeleye girişmişken Kafkasya ve Pontos'da bulunan askeri varlıkları ve müttefiklerinden fazlasıyla yararlanacaklardı.

54 yılının Ekim ayına gelindiğinde amcası Claudius'un yerine, annesi Agrippina'nın entrikalarıyla ve Claudius'un oğlu Britannicus'un taht iddiasına rağmen Nero (Nero Claudius Caesar Augustus Germanicus), Praetorian Muhafızları tarafından imparator olarak selamlanıp, *Senatus* tarafından yönetici olarak kabul edildiğinde,

doğudaki durum buydu. Henüz on yedi yaşına gelmemiş olan yeni imparator, tavsiye almadan imparatorluğu yönetemeyecek durumdaydı. Bununla birlikte, Claudius taraftarları iktidar konumlarından uzaklaştırıldı ve Nero, bir sürede olsa annesinin etkisine tabi kaldı. Buna rağmen hükümdarın gücünde bir değişiklik olmamıştır. Azami güç hala imparatorun ellerindeydi ve tartışmasız egemenliği hala mutlakı (Tac. *ann.* XIII. 6; Magie 1950: 553). Böylece Iulius-Claudius ailesinin Roma tahtındaki son üyesi Nero, 54 yılında Roma tahtına çıktı (Griffin 1984: 37).

Armenia’da yukarıda ifade edilen gelişmelerin meydana gelmesi üzerine Nero bu birincil sorunu halletmek için harekete geçmeye karar verdi. Bu konuda yakın çevresinde ve Roma bürokrasisinde zaten hâlihazırda bazı savaş kışkırtıcıları bulunuyordu. Bunlar *Praetoria prefectus* Afrinius Burrus ile filozof Seneca idi. Genç yaşta tahta geçen imparator bir süre annesi ve Burrus ile Seneca’nın yoğun şekilde etkisinde kalmıştır. Nero’nun doğu politikasını şekillendiren unsurlar hususunda iki temel yaklaşım vardır. Bunlardan birisi Nero’nun içinde Tiridates’e kendi elleriyle Armenia tacını giydirmenin de yer aldığı nominal hükümdarlık politikasının Burrus ve Seneca tarafından şekillendirildiği, diğeri ise yine Burrus ile Seneca tarafından şekillendirilen Aleksandros vari fetihler yapma isteğidir. Ancak modern yazarlar tarafından dile getirilen bu yaklaşımlar tartışılmaya devam etse de sonuç olarak Nero, enerjik, yetenekli ve danışmanlarının tavsiyesiyle mantıklı ve tutarlı politikalar yaratan bir imparator profili olarak karşımıza çıkar¹⁴⁰ (Tac. *ann.* XIII. 6; Griffin 1984: 37; Hammond 1934: 82).

Armenia seferini yürütme görevi önce Syria valisi Gaius Ummidius Durmius Quadratus’a verilmişken (Tac. *ann.* XIII. 4-9) sonrasında fikir değiştirerek askeri yeteneklerine ve sadakatine çok güvenilen *Provincia Germania* valisi Gnaeus Domitius Corbulo’yu (7-67) Armenia ile ilgilenmesi için olağanüstü yetkilerle doğuya gönderilmiştir. Corbulo’nun görev tanımı “*retinendae Armeniae praeposuerat*” olarak tanımlanmaktadır. Cappadocia ve Galatia eyaletlerinin valiliklerini de içeren bu görev tanımı ile büyük bir askeri güç, Armenia meselesini çözmek ve Roma’nın otoritesini tekrar tesis etmek için Corbulo’nun emrine verilmiştir (Cass. Dio LXII 19.1-4; Tac. *ann.* XIII. 8; 38; Gilmartin 1973: 584).

¹⁴⁰ Roma’nın doğu politikasının bir analizi için Bk. Hammond 1934.

55 yılı sonu ya da 56 yılı başında Cappadocia'ya gelerek Melitene'de karargâhını kuran Corbulo, Cappadocia eyaletini geçici süreyle Galatia eyaletine bağlamış bu sırada Armenia'yı işgal altında tutan Parth Kralı I. Vologases, oğlu Vardanes'in isyan etmesi üzerine, Armenia'yı terk etmek zorunda kalmış, derhal Roma ile bir barış antlaşması yapılmıştır (Tac. *ann.* XIII. 7; Ioseph. *AJ.* XX. 4; Debevoise 1938: 180; Magie 1950: 555; Sherk 1980: 982-983; Mitford 1980: 1175).

Bu ara barışı fırsata çeviren Corbulo, eğitimsiz, tecrübesiz, moralsiz ve teçhizat bakımından yetersiz birliklerine çeki düzen vermeye çalışıp onları eğitmeye ve disipline etmeye çalıştı. Ordu için son derece gerekli terhisler ve eklemeler yapıldı. Corbulo'nun emrine dört adet *legion* verilmişti. Bunlar; *Legio Gallica III*, *Legio Ferrata VI*, *Legio Scythica IV* ve *Legio Fretensis X* idi. General, bu çalışmaları yaparken Tiridates iki yıl daha Armenia tahtını elinde tutabildi (Tac. *ann.* XIII. 35; Anderson 1979: 760; Sherk 1980: 982-983; Mitford 1980: 1175-1176).

Armenia seferi için bütün bu faaliyetlerin yanısıra Nero, doğudaki *legion*ların komşu eyaletlerden genç askerlerle takviye edilmesi, bu *legion*ların Armenia'ya yakın bölgelere yerleştirilmesi, Commageneli IV. Antiokhos ve II. Agrippa'nın Parthia'nın işgali için güney yönünde birlikleri ile hazır tutması ve Euphrates üzerinde köprüler inşa etmeleri emirlerini vermiştir. Nero, aynı yıl, Chalcisli Herodos'un oğlu Aristobulos'a Armenia Minor'u (Nikopolis ve Satala'da dâhil), Emesalı Sohaemos'a Sophene'yi vermiştir. Ayrıca vassal Pontos Kralı II. Polemon'a ve Kafkasya'daki Roma vassalı Iberia Kralı I. Pharamanes'e birliklerini hazır tutmaları talimatını göndermiştir. Nitekim Pharasmanes hem de oğlu Radamistus'u öldürerek Roma'ya karşı sadakatini ve gayretini göstermiş, hem de Armenia ile Colchis arasındaki Moschi, Heniochi gibi kabileleri örgütleyip kışkırtarak doğudan ve kuzeyden Armenia üzerine saldırtmıştır Bu arada, Euxeinos ile Trapezous'taki Zigana Geçidi üzerinden Armenia düzlüklerine giden yolu ele geçiren Romalı general, ordusuna bu suretle erzak sağlamıştır (Tac. *ann.* XIII. 7; Ioseph. *AJ.* XX. 4; Magie 1950: 555; Sherk 1980: 982-983; Mitford 1980: 1175).

Corbulo IV. Antiokhos'a kendi sınırındaki eyaletlere ilerlemesi emrini vermiştir. Romalı General, Armenia üzerine gerçekleştirdiği seferinde Kafkasyalı müttefiklerden de yardım almıştır. Roma'nın müttefikleri olarak IV. Antiokhos, Commagene'den, I. Pharasmanes ise Iberia'dan Armenia üzerine saldırıya geçmiştir. Pharasmanes,

Kafkasyalı, Moschi ve Heniochi kabilelerinin desteğini de sağlamıştır. Moschi ve Heniochi kabileleri ile Roma ilk kez ilişki kurmuş, bu halklar bir süre sonra Kafkasya'da Roma'nın en önemli müttefiklerinden birisi olmuştur. Diğer taraftan Iberia kuvvetlerinin dağlık arazide savaşmak için tecrübeli ve gerekli techizata sahip olmaları, Roma birlikleri için ayrıca önem taşımaktadır. Sonuç olarak Romalılar, bölgesel güçlerden ve bunların kendilerine has özelliklerinden etkili şekilde yararlanabilmiş ve Armenia'nın merkezden uzak bölgelerini istila edilebilmiştir (Tac. *ann.* XIII. 37; XIV. 23; Magie 1950: 555; Dabrowa 1989: 71; Emir 2014: 149).

Corbulo, Armenia seferi sırasında aktif olarak kullandığı Roma nüfuz sahalarından birisi de Pontos bölgesi olmuştur. Özellikle Trapezous limanı ve Zigana Geçidi Roma ordusunun iaşesi için hayati önem taşımaktadır. Trapezous limanına indirilen erzak ve cephane buradan yük hayvanlarından oluşan konvoylar aracılığıyla taşınarak ordunun iaşesi sağlanmıştır. Anadolu eyaletlerinin henüz gelişmemiş olması Propontis'den, Danube kıyılarından veya Tauric Chersonese'den gelen mısır yüklü gemilerin veya diğer tarımsal ürünlerle ya da önemli askeri techizatlarla yüklü gemilerin birleşim yeri olan Trapezous limanı, ulaşınca kadar atlatılan tüm tehlikelere karşı önemli bir ikmal noktasıdır. Esasında Corbulo'nun Trapezous limanının önemini kavraması, diğer taraftan Kafkasya kabileleri ile kurulan dostluk ilişkileri, zaten bir Roma vassalına dönüşmüş olan Pontos ve Bosporos krallıklarının durumu, Euxeinos'u ileride bir Roma gölüne dönüştürecek adımların başlangıç aşamalarıdır. Daha sonra özellikle Traianus döneminde ve Arrianus'un seyahatleri bu ilişkiler ve nüfuz sahası genişleyip pekişecektir (Cumont 1923: 110; Hind 1971: 493; Goldsworthy 2003: 314; Çiğdem 2007: 144; Emir 2014: 149).

Pompeius'dan başlayarak Kafkasya ile ilişkiler kurulmuş ve buradaki halklar ve krallıklar müttefiklik ve vassallık ilişkileri yoluyla Roma müfuz sahasına dâhil edilmişse de Nero dönemine kadar bölgede herhangi bir askeri varlık bulunmuyordu. 64'ten sonra Trapezous'da kalıcı garnizon barındırılmaya başlanması, Kafkasya, Pontos Euxeinos ve Armenia'nın kontrolü ve güvenliği için önemli bir adım olmuştur (Sinclair 1989: 166). Nitekim daha sonra önemli bir Roma garnizonuna dönüşecek Satala'nın¹⁴¹ da ikmal

¹⁴¹ Strabon'un Cappadocia sınırları (Strabon dönemi Cappadocia sınırları; güneyde Taurisler, doğuda Armenia, kuzeydoğuda Colchis, kuzeyde Pontos Euxeinos, batıda Galatia yer alır.) içinde olduğunu ifade ettiği (Strab. XII.1.1) Satala kenti bölgede Roma egemenliği sağlanıncaya kadar küçük ve önemsiz bir

noktası Trapezous limanıydı. *Legio I Pontica*'nın Trapezous'a konuşlandırılmasıyla kent ve liman bir garnizon ve donanma kenti hüviyetine bürünmüştür (Bosworth 1977: 225; Mitford 1974b: 163).

İleride daha da teşkilatlanacak Roma'nın Euphrates hattında Satala ve Trapezous limanının önemli rolleri bulunmaktaydı. Buna göre Melitene'den bir yol, Satala'ya kuzeye ve Taurus'un üzerinden Samosata'ya güneye, iki ayrı yol hattı ayrılıyordu. Bu üç nokta, (Satala-Melitene-Samosata) Euphrates hattı üzerinde konuşlandırılan üç *legion*un askeri kamplarıydı. Melitene'den başka bir yol, kuzeybatıya doğru Sebastea'ya, Sebastea'dan da doğuya Nicopolis ve Satala'ya, sonrasında Armenia Maior'dan Artaksata'ya kadar uzanıyordu. Melitene'den Satala'ya varan yol buradan Roma askerlerinin de konuşlandığı Trapezous'a varıyordu. Nitekim arkeolojik çalışmalar Satala üzerinden Trapezous limanına uzanan bir yolun varlığını kanıtlamıştır (Yorke 1896: 463; Crow-Bryer 1997: 287-288; Emir 2014: 159).

Hazırlıklar bu minvalde ilerlerken gerek Romalılar gerek Parthlar için artık savaş kaçınılmaz olmuştur. Parthlar ve Vologases, Armenia Krallığı'nı kaybetmek istememiş, Vologases, kardeşi Tiridates'e kendi elleri ile hediye ettiği Armenia Krallığı'ndan çıkarılmasına razı olmamış ve Armenia'nın yabancı bir gücün hâkimiyetine girmesine tahammül edememiştir. Corbulo ise Lucullus ve Pompeius'un daha önce ele geçirmiş olduğu bölgeleri geri almanın Roma ulusunun görkemine bağlı olduğunu düşünmüş, Romalıların uzun süredir nüfuz sahalarında olan bir bölgeden vazgeçmek, buradaki kontrolü tamamen Parthlara bırakmak istememiştir. Armenia tahtı üzerinde bu zamana

kenti (Yıldırım 2020: 582). Satala bugün Gümüşhane İli, Kelkit İlçesi'nin 26 km güneydoğusunda Sadak Köyü sınırları içerisinde yer almaktadır. Bryer-Winfiel, *legion* kenti Satala'nın Kelkit'in güneyinde, Lykos'un bir kolu olan Dayası Nehri vadisinin yukarısında, 1500 m yükseklikte tahıl yetiştirme ve hayvan otlatma için ideal bir noktada yer aldığını ifade eder. Sulak bir arazide bulunan Satala'nın çevredeki kırsal kesimden yiyecek ve su temini için ideal bir konumu olduğunu belirtir. Stratejik açıdan iyi bir konumda olan kent, Anadolu'yu kuzey yoluyla işgal eden Pers orduları ya Euphrates ya da Eriza (Erzincan) yolundan gelmek zorunda kalacaklardı. Bu noktada Satala, ikisinin ortasında yer alması bakımından herhangi bir işgalci orduya karşı saldırılarla tehdit edebilir konumdaydı (Bryer-Winfield 1985: 14). Satala'nın yer aldığı Sadak Köyü, Doğu Anadolu ile Karadeniz'in kıyı şeridini birbirinden ayıran dağlık şeridin arasında yuvalanmış, kuzeyden güneye, doğudan batıya uzanan güzergâha hâkim olup Bayburt'tan Erzincan'a giden dar vadideki yolun yakınında yer alıyordu (Mitford 1974a: 241; Çiğdem 2008: 76-77). Satala söz konusu stratejik ve jeopolitik özellikleri ile doğu ve Kafkasya sınırlarını güvence altına almak isteyen Roma tarafından ideal askeri üs hüviyetindeydi. Bu bağlamda Mithridates Savaşları ile bölgeye gelen ve zamanla egemenlik sahasını genişleten Roma için Satala, hem Pontos Euxeinos'a hâkim olmak ve kontrol etmek hem Kafkasya'daki egemenlik sahasını kontrol etmek ve buradan gelebilecek tehlikeleri bertaraf edebilmek hem de Parthlardan gelebilecek saldırı ve tehditleri önleyebilmek için Roma'nın Euphrates hattı boyunca kurduğu *legion* kuşağının bir parçası olmuştu. Bu hat Satala'dan Samosata ve Melitene'ye kadar uzanan bir güvenlik kuşağını içeriyordu (Çiğdem 2008: 78-79).

kadar hiç olmadığı şekliyle ortaya çıkan Roma-Parthia mücadelesinde Armenia halkı ise yukarıda da belirttiğimiz üzere kendilerini Parthlara daha yakın hissetmiştir. Bu durum, Pers/Parth kültürünün Armenia üzerindeki hâkimiyetini gösterir. Armenia soyluları arasında Parthia ve Roma güçlerinin her ikisinin de taraftarı bulunsa da başından beri söylediğimiz üzere Pers/Parth kültürünün ve etnisitesinin Armenia üzerinde ciddi bir tahakkümü söz konusudur (Tac. *ann.* XIII. 34).

Faaliyetlerini, emrine verilen geniş yetkilerle tamamlayan, binlerce asker ve sadık Roma müttefikleri ile Corbulo, Armenia meselesini çözmek için artık hazırdır. 55 yılı sonu 56 yılı başında geldiği Melitene'de gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra, 58 yılında harekete geçen Corbulo, Cappadocia sınırını aştıktan sonra Elegia'ya (Erzurum) gelmiştir. Kışı burada kurduğu kampta geçirmek isteyen Corbulo, sert Erzurum kışlarını hesaba katmamış olacak ki bu sırada ordusundan önemli sayıda askerin donarak telef olmasına neden olmuştur. Pek çok asker, soğuk ısırgı, hipotermi, kar körlüğü gibi sıfırın altında aşırı soğuk havalarda görülebilecek semptomla hayatını veya en iyi ihtimalle soğuktan kangren olmuş organlarını kaybetti. Hayatta kalan çok sayıda asker firar etmeye başladı. Orduda bozulan disiplin ancak sert tedbirlerle sağlandı. Syria'dan gelen ve muhtemelen techizatı ona göre olan Roma ordusunun ibatelerini sağladıkları techizatlarda sıradan bez çadırdan yapılmıştı. Güneyden, kara yoluyla geldiği Erzurum topraklarında verdiği kayıplardan ders alan Corbulo, 58 yılında buradan ayrılarak ordusunu Satala müstahkem mevkisine çekmiş¹⁴², gerekli iaseyi yukarıda ifade ettiğimiz üzere Trapezous limanı üzerinden sağlamaya çalışmıştır (Tac. *ann.* XIII. 34; Anderson 1979: 760)

Corbulo, o zaman ki hüviyeti ile bir garnizondan çok toplanma ve talim yeri olan Satala üzerinden Armenia'ya girmiş, birleşik Roma güçlerinden Iberia Kralı Pharasmanes Kafkasya yönünden, II. Polemon Pontos yönünden, Ariobarzanes Armenia Minor yönünden ve nihayet Commagene Kralı IV. Antiokhos güneybatı yönünden harekete geçerek Armenia içlerinde ilerlemeye başlanmıştır. Mevcut Armenia Kralı I. Tiridates ise bu sırada emrindeki güçlerin yanısıra kardeşi Parthia Kralı I. Vologases'in de desteğini alarak, Armenia'yı yakıp yıkmıştır. Roma'ya sadık kaldığını düşündüğü her yeri bu suretle cezalandırmıştır. Ancak üzerine karşı gönderilen Roma kuvvetleri ile doğrudan çatışmaya girmekten kaçınmış, vur kaç taktikleri ile kendisi ile bir çarpışmaya girmeye

¹⁴² Bosworth Corbulo'nun harekâta doğrudan Satala'dan başladığı önermesini yapar (Bosworth 1983: 271).

hevesli Corbulo'dan kaçarak kuvvetlerini yıpratmadan ayakta kalmaya çalışmıştır. Tiridates'in taktikleri Corbulo'nun kuvvetlerini bölerek kendisine saldırmasına mecbur kılıyordu. Bu yüzden Corbulo kuvvetlerini bölüp Cappadocia'dan Artaksata'ya kadar uzanan bir sahaya dağıtarak daha geniş bir alanda Tiridates'in karşısına çıkmaya çalışmıştır (Magie 1950: 555; Emir 2014: 149).

Harita 15. Corbulo'nun Armenia Seferi

(<https://www.worldhistory.org/image/567/map-of-the-roman-parthian-war-61-63-ce/> adresinden uyarlanan harita)

Roma'nın aldığı bu önlemler ve harekete geçirdiği müttefikleri sayesinde planları terse dönen I. Tiridates, Parthlar ve kendi adına elçiler göndermeye başlayarak Romalılarla bir uzlaşma arayışı içine girdi. Romalılara kendisini ve Parthia Krallığı'nı temsil eden elçiler göndererek, son zamanda ele geçirilen tutsakların verildiği, ilişkilerin gelecekte iyi niyet göstergesi olabilecek dostluklarla yenilendiği halde, kendisinin atalarına ait Armenia'dan sürülmek istenmesinin sebebini sormuş, Vologases'in ve şahsının henüz harekete geçmemesinin tek sebebinin güç kullanmaktansa uzlaşma arayışı olduğunu ifade etmiştir. Fakat savaş devam ederse, Arşakid hanedanı, bir Roma

felaketiyle birkaç kez kanıtlanmış olan cesaret ve servetinde eksik bulunmayacaktı (Tac. ann. XIII. 37).

Tiridates bu cevabı ile açık açık Roma generalini Corbulo'yu tehdit etmiş, bölgedeki otoritesini tanımadığını ilan etmiştir. Corbulo ise Parth Kralı Vologeses'in o sırada Hyrcania isyanı ile uğraştığını bildiğinden Tiridates'e cevabını esirgememiş, gönderdiği mektupta onay makamı olarak Roma imparatorunu adres göstermiştir. Eğer Armenia kralı olmak istiyorsa ancak onun onayı alınarak bunun gerçekleşeceğini net bir biçimde ifade etmiştir (Tac. ann. XIII. 37).

İki taraf arasında gidip gelen mesajlara rağmen nihai bir barış antlaşması yapılamamıştır. Bunun üzerine I. Tiridates ve Corbulo, ordularının huzurunda yüz yüze görüşmeye karar vermişler tarafların birbirine güvenmemesi, karşılıklı olarak görüşmenin yapılacağı yerde gizlenen askeri varlıkları ve görüşmenin yapılacağı saatin gecikmesinden ötürü Corbulo-Tiridates buluşması gerçekleşmemiştir (Tac. ann. XIII. 38).

Corbulo, Tiridates'in vur-kaç taktiğine karşı bir netice alamayınca çeşitli Armenia kentlerine saldırmak yoluyla Tiridates'i savaşa çekmeye çalıştı. Kendisi Arakses Nehri'nin güneyi Artaksata'nın batısında yer alan ve kaynaklarda Armenia'nın en güçlü kenti olduğu addedilen Volandum'a (İğdır) saldırırken *legion* komutanı Cornelius Flaccus ve kampın *perfecti* Insteius Capito'ya daha küçük kentleri bırakarak Armenia'nın iç kesimlerinde dolaşmaya başlamıştır. Kentlerin savunmaları inceledikten ve saldırı için uygun hazırlıkları yaptıktan sonra, birlikleri '*ne barışa ne de savaşa meyilli olan, ancak kalleşliğini ve korkaklığını kaçarak itiraf eden ve sürekli yer değiştiren bu düşmanı ininden çıkarmaya zafer ve ganimet için eşit şekilde saldırmaya*' çağırdı. Daha sonra ordusunu dört parçaya ayırdı ve çeşitli görevler vererek dört bir yandan Volandum'a saldırıya geçti. Devamında, ordusunun üstün gayreti ve çöküşü sayesinde, günün üçte biri geçmeden kent ele geçirildi ve yetişkin nüfusun tamamı kılıçtan geçirildi. Bütün bunlar bir tane bile asker kaybetmeden çok az yaralıyla yapıldı. Geri kalan savaşamayacak durumda olan nüfus köle olarak satıldı ve ganimetler paylaşıldı. Ayrıca çok sayıda kaleyi zorla ya da teslim almak suretiyle ele geçirdi. Corbulo ve Roma ordusu kazandıkları bu hızlı ve etkili başarılarından ötürü başkent Artaksata'ya ilerlemek için güven ve motivasyon da kazandılar (Tac. ann. XIII. 39).

Ancak utanç ve korku arasında bölünmüş olan Tiridates, kuşatmaya razı olursa bunu önlemek için güçsüz olduğu izlenimini verecekti. Oysa müdahale ederse, kendisini ve atlı birliklerini telafisi güç bir pozisyona sokabilir, Roma kuvvetleri tarafından yok edilebilirdi. Bu yüzden askerlerini savaşa daha iyi hazırlamak ve bir savaş hilesi yapmak veya çatışmaya uygun bir kollamak için Roma birlikleri önünden kaçışını sürdürdü ve Roma ordusunun karşısına doğrudan çıkmadan vur kaç taktikleri ile kayıplar verdirme taktiğini izlemeye devam etti. Corbulo komutasındaki Roma kuvvetlerinin Armenia kentlerine yönelik saldırılar karşısında dahi, bu taktiğinden ödün vermeyerek göğüs göğüse mücadeleden kaçındı. Çekilişini sürdürerek Armenia içlerinden Media veya Kafkasya'ya (Albania'ya) doğru kaçtı. Tiridatesin bu hamlesini haber alan Corbulo ise, başkent Artaksata'ya saldırmak için harekete geçti (Tac. *ann.* XIII. 40-41).

Artaksata'ya varan Roma ordusu herhangi bir direniş görmedi. Kent halkı kendiliğinden teslim oldu. Ancak güçlü surlara sahip Artaksata 58 veya 59 yılı yazında veya sonbaharında ele geçirildi, yakılıp yıkıldı. Düşman tarafından tekrar kullanamaması diye surları da dâhil olmak üzere tahrip edildi. Çünkü Artaksata'yı savunmak için güçlü bir garnizon tutmak imkânsızdı ve Romalıların zaten bu noktayı savunacak yeterli askeri gücü de bulunmuyordu. Ayrıca Tacitus'a göre Romalılar Artaksata'yı ele geçirip burayı güçlü bir garnizonla elde tutmak hususunda bir fayda görmüyorlardı (Tac. *ann.* XIII. 41). Dolayısıyla Armenia'nın tamamı ya da önemli kentlerinin ele geçirilip Roma garnizonları ve *legion*ları yerleştirilerek elde tutmayı Roma'nın tercih etmediğini anlıyoruz.

Artaksata ele geçirilip yıkıldıktan sonra Armenia'nın güneydeki ikinci büyük kenti Tigranocerta da 59 veya 60 yılında Roma kuvvetlerince ele geçirildi. Corbulo Tigranocerta üzerine yürürken¹⁴³ psikolojik savaş teknikleri kullandı. Geçtiği yerleri terörize edip büyük katliamlar yaparak hem halkı yıldırıp korkutmayı hem de Tiridates'in artık karşısına çıkmasını sağlamaya çalıştı. Romalı general çeşitli şiddet ve merhamet gösterilerinde bulundu. Tacitus bu manzarının canlı bir tasvirini sunar. Buna göre "barbarlar", ruh hallerine göre Corbulo'yu ya dualarla karşıladılar ya da mezralarını terk ederek vahşi doğaya dağılıp en değerli eşyalarıyla birlikte mağaralara gizlendiler. Bunun

¹⁴³ Artaksata [BATlas 89 G1 Artaxata; TP 10A4 (Talbert 2464)] – Tigranocerta arasının kuş uçuşu yaklaşık 443 km olduğu varsayılır. Antik kaynaklardan rotayı zorda olsa belirlemek mümkündür. Roma ordusunun yürüyüşünün ilk etabı Artaksata'dan Doğubayazıt'a son etabının ise Bitlis geçidinden Tigranocerta'ya kadar olması muhtemel görünmektedir. Aradaki zorlu yürüyüşün Van Gölü'nün kuzeyinden mi yoksa güneyinden mi yapıldığını kestirmek güçtür (Tac. *ann.* XIV. 23 dn. 50).

üzerine Romalı general yöntemlerini çeşitlendirdi. Yalvarıp af dileyenleri affediyor, gizlenip, direnenleri ise acımasızca katlediyordu. Corbulo'nun terör dalgasından kaçmak için mağaralara sığınan halkın saklandığı mağaraları bulunup girişlerini çalı çırpı ile kapatılıp ateşe veriliyor, silahsız ve sivil halk burada yakılarak ya da boğularak katlediliyordu (Tac. *ann.* XIV. 23). Bu suretle Mardi¹⁴⁴ ülkesine kadar ilerleyen Corbulo, ülke sınırlarına girdiğinde barbar, göçebe ve yağmacı bir dizi halkın saldırısıyla karşılaştı. Ancak bunlar dağlık ve çok geniş bir sahaya yayıldıklarından doğrudan üzerlerine yürüyemedi bunun yerine Kafkasyalı müttefikleri Iberialı kuvvetleri Mardiler üzerine göndererek Tacitus'un ifadesiyle '*yabancı kanın pahasına*' onları cezalandırdı (Tac. *ann.* XIV. 23).

Corbulo ve Roma güçleri Armenia içlerinde kayıp vermeden ilerlemelerine karşın iaşelerinde problemler yaşamaya başlamışlardı. Buna su kıtlığı, kavurucu bir yaz ve uzun yürüyüşler de eklendi; hafifletici tek sebep, sıradan askerle aynı yoksunluklara ve hatta daha fazlasına sahip olan generalin yani Corbulo'nun sabrıydı. Nitekim Corbulo sabrının karşılığı almış hem ekinleri henüz üstünde, tarım yapılan bir sahaya ulaşmışlar, buradaki ürünleri hasat edip Armenialıların sığındıkları iki kaleyi de ele geçirmişlerdir (Tac. *ann.* XIV. 24).

Bu yürüyüş sırasında bir de suikast tehlikesi atlatan Corbulo'ya bir aralık Tigranocerta'ya gönderdiği elçilerin getirdiği kentin teslim olacağına dair haber geldi. Elçiler, şehir kapılarının açık olduğunu ve vatandaşlarının onun emirlerini beklediği haberini getirmişlerdi. Tigranocerta sadece teslim olmuyor, aynı zamanda, bir hoşgeldin simgesi olarak generale altın bir taç hediye etmek istiyordu. Corbulo tacı bir övgü konuşmasıyla kabul etti ve bu jesti kayıtsız kalmadan, kente ve ahalisine bir zarar vermeyeceğini ilan etti. Bu arada sadece direnmekte ısrar eden iç kale silah zoruyla ele geçirildi (Tac. *ann.* XIV. 24-25; Cass. Dio LII. 19.1; 20.1; Benjamin 1891: 168 vd.; Shotter 1997: 38; Champlin 2003: 39).

Corbulo'nun Armenia seferinde bu kadar kolay başarı elde etmesi, Parthların ve Vologeses'in Hyrcania savaşıyla tamamen meşgul olmasından kaynaklanıyordu. Hatta

¹⁴⁴ Armenia ile Atropatene arasında yer alan dağlık, engebeli ve soğuk bölgede Cadusii, Amardi, Tapyri, Cyrtii gibi göçebe ve vahşi halklar yaşıyordu. Zagrus ve Niphates dağları bu kabileleri dağınık halde tutuyor, Persia'daki Cyrtii ve Mardi'ye (Amardi) kadar geniş bir alana yayılmış halde eşkıyalık, yağmacılık ve kaçakçılıkla uğraşan bir dizi barbar halk yaşıyordu (Strab. XI. 13.2).

Hyrcanialılar, Roma imparatoruna bir ittifak talebinde bulunarak ve bir dostluk taahhüdü olarak Vologases'i tutukladıklarını bildirmişler işaret ederek göndermişlerdi (Tac. *ann.* XIV. 25).

Tiridates, desteğine çok güvendiği Parthia Kralı I. Vologases'in bu sırada Hyrcanialılarla savaş halinde olmasından ötürü gereken desteği verememiş, Tiridates Armenia'yı kaybetmiş ve kaçak durumda olan Tiridates, iddiasından vazgeçmemiş, Media üzerinden tekrar Armenia'ya giriş yapmıştır. Bunun üzerine Corbulo, yeniden harekete geçmiş, önce *legatusu* Verulanus'u göndermiş, daha sonra da bizzat kendisi harekete geçerek Tiridates'i tekrar kaçmak zorunda bırakmıştır (Tac. *ann.* XIV. 26).

Nero, Armenia'daki taht sorununu çözmek kullanışlı kral adayı torbasından yeniden bir işbirlikçi kukla kral çıkarmakta zorlanmamış, uzun zamandan beri Roma'da rehin tutulmakta olan Cappadocia Kralı Arkhelaus'un büyük torununu, Roma'nın yeni Armenia kralı olarak atamıştır. Armenia soylularının onayı aranmamakla birlikte (çünkü içlerinde Parthia taraftarı olanlar da vardı), çoğunluğu zaten Tacitus'un ifadesiyle 'Parthların küstahlığına' isyan ederek, Roma tarafından atanmış bir kralı tercih etmiştir. 60 yılında yeni atanan kralın bir Armenialı adı olan VI. Tigranes'i kullanmaya başlaması ile birlikte (Strab. XII. 3.35; Ioseph. *AJ* XVIII. 4), Tiridates'in Armenia tahtı için tekrar harekete geçtiği görülür (Tac. *ann.* XIV. 26).

Tahta Armenialı olmayan bir kral olarak hassas geçiş döneminde gerekli desteğin sağlanması için yeni krala bin *legionarus*, üç müttefik *cohortes* ve iki süvari birliği desteği gönderilmiştir. Yeni krala daha kolay destek olmak ve krallığını daha kolay savunulabilir kılmak için, Armenia'nın Iberia Kralı Pharasmanes, Pontos Kralı Polemon, Armenia Minor Kralı Aristobulus ve Cappadocia Kralı Antiochus'un sınırlarına bitişik herhangi bir bölgesinde Armenia kralına itaat etmesi emredildi. Corbulo'nun, Cladius döneminden beri istikrarsızlık içinde olan ve uzun bir süredir yeni bir kraldan mahrum Armenia meselesini fazla zorlanmadan bu şekilde çözmesi ve mevcut Syria valisinin ölümü üzerine ödüllendirilerek Syria valisi olarak atanmıştır. Pronvincia Syria'nın Roma'nın doğudaki en zengin ve önemli eyaleti olması Corbulo için bir ödül mahiyetindedir (Tac. *ann.* XIV. 26; Magie 1950: 465-466)

Bu sırada I. Vologases kardeşi I. Tiridates'in tahtından edilmesinin intikamını almaya karar verse de o sıralarda Hyrcania'daki isyanı ile uğraşmaktaydı. Bunun için

Hyrcanialılar ile düşmanlığı bırakmaya ve hükümranlığı altındaki topraklardan topladığı bütün askeri güçleriyle birlikte harekete geçmeye karar vermiştir. Bu sırada Adiabene topraklarının VI. Tigranes tarafından yağmalanması üzerine Adiabene kralı Vologases'e şikâyetle bulunmuş, bu da Vologases'i harekete geçiren bir başka unsur olmuştur. Diğer taraftan tahttan indirilen Tiridates'in sitemleri ve eleştirileri ise Vologases'i harekete geçiren unsurlardan bir diğeri olmuştur (Tac. *ann.* XV. 1-2).

Parthia kralının harekete geçtiğini öğrenen Corbulo, güvendiği Verulanus Severus ve Vettius Bolanus'un komutasında iki *legion*u VI. Tigranes'i desteklemesi Armenia'ya göndermiştir. İki *legion*u Syria'ya göndermesi ve bu arada Syria'nın güvenliğinin de tehdit altına girmesinden ötürü Nero'dan sırf Armenia'nın savunulması için ayrı bir komuta kademesi gerektiğini anlatan bir mektup gönderdi. Çünkü Parthia kralı Syria'ya saldırırsa burasının daha büyük tehdit altında olduğunu görüyordu. Bu noktada deneyimli komutan Corbulo'nun bu talebi hatta Syria'nın güvenliğinin Armenia'nın önüne koyulması manidardır. Doğu-batı ticaret yollarının merkezinde bulunan zengin Syria eyaletinin ve Doğu Akdeniz'e açılan önemli limanlarının kaybedilmesi Armenia'nın elden çıkmasından daha önemlidir. Nitekim Parthlar için de gözde hedef Syria idi (Tac. *ann.* XV. 3; Magie 1950: 558).

Bu arada Corbulo *legion*larının geri kalanını Euphrates Nehri boyunca yerleştirerek doğaçlama bir taşra kuvvetini silahlandırmış, Parth kuvvetlerinin gelebileceği muhtemel yollara garnizonlar yerleştirmiş, ayrıca yetersiz su kaynaklarını korumaya almıştır (Tac. *ann.* XV. 3).

Corbulo Syria'da bu işleri yapıp eyaletin savunmasını muhtemel bir Parth saldırısına karşı güçlendirirken, Monaeses komutasındaki Parth süvarileri de VI. Tigranes'in işgali altındaki Tigranocerta'ya doğru ilerlemiş kenti kuşatmışlardır. Uzun ve güçlü surları olan kentin duvarlarının bir kısmı aynı zamanda Nicephorius Nehri ve hendeklerle kuşatılmıştı. Savunması güçlü olan kent, Romalıların ve Armenialıların başarılı savunması Parthlara karşı başarıyla direndi. Corbulo'nun I. Vologases'i, diplomatik yollardan uyarıp tehdit etmesi, Tigranocerta'nın kuşatmasında Parthların bir netice alamaması, Syria'da hazır bekleyen Roma *legion*larının Parthia için bir tehdit olması ve nihayet çekirge istilasası gibi çevresel koşullardan ötürü Vologases, uzun süreli

bir barış antlaşması yapmaya razı olmuştur. Ancak Armenia üzerindeki taleplerinden de vazgeçmiş değildir (Tac. *ann.* XV. 3; Cass. Dio LII. 20.3-4).

Ancak Roma ordusu Vologeses'in kuşatmayı kaldırmasına ikna edilmesinden sonra Tigranocerta'dan çekilmiştir. I. Vologases'in başka düşmanlarla savaşıması Corbulo'nun da mevcut başarılarını riske atmama isteği hem bu zorlama barışı getirmiş hem de Roma *legion*larının Armenia'yı terk etmesine neden olmuştur. Diğer taraftan Corbulo'nun Armenia'nın savunulması için başka bir komutan istemesinin sebebi bu olabilir. Nitekim generalin söz konusu talebi doğrultusunda Caesennius Paetus gönderilmiştir. Galatia-Cappadocia Eyaleti'nin yeni valisi olarak atanmıştır (Tac. *ann.* XV. 6; Cass. Dio LII. 20.3-4).

Armenia'da bu gelişmeler olurken I. Vologases tarafından imparatora gönderilmiş olan elçiler bir başarı elde edemedi geri dönmüş ve Parthlar bunun üzerine savaş ilan etmiştir. Armenia savunması ile görevlendirilmiş olan Paetus, Parthlara meydan okumuş, Corbulo da Armenia topraklarını yeniden fethederek Roma yönetimini dayatacağını bildirmiştir (Tac. *ann.* XV. 6).

Paetus, Funisulanus Vettonianus'un komutasındaki *IV. Legion (Legio IV Scythica)* ve Calavius Sabinus'un komutasındaki *XII. Legionla (Legio XII Fulminata)* Armenia'ya girmiştir. Bu sırada bazı uğursuz işaretlerin görüldüğü söylenmektedir. Bu işaretlere aldırmayan Paetus, kış kampını yeterince inşa edemedi ve tahıl tedarikini tam olarak karşılayamadan, Tigranocerta'yı yeniden ele geçirmek ve Corbulo'nun ulaşmadığı toprakları talan etmek için ordusunu Cappadocia'dan Armenia'ya, muhtemelen Melitene'den (Malatya) ve sonbaharda geçip, ardından güneye, Taurisler silsilesi boyunca aceleyle Tigranocerta yönünde yürümüştür (Tac. *ann.* XV. 7).

Aslında Paetus, yine Tacitus'un ifadesiyle 'şanını ılımlılıkla kabul etmiş veya ganimetini ihtiyatla sürdürmüş olsaydı' birkaç müstahkem yer almış ve belli bir miktar zafer ve ganimet kazanmıştı. Ancak, uzun yürüyüşlerde tutulması imkânsız olan bölgelere doğru ilerlerken, ele geçirdiği tahıl bozulmuş ve Doğu Anadolu'nun sert kışları başlamıştır. Bu nedenle ordusuyla Pontos'a geri çekilmek zorunda kalmış, ancak yaşadığı başarısızlığı örtbas etmek için Nero'ya, içeriği boş olduğu kadar tumturaklı bir mektup göndererek hezimetini bir zafer gibi sunmuştur (Tac. *ann.* XV. 8; Cass. Dio LII. 20.1).

Diğer taraftan Corbulo Euphrates Nehri boylarını işgal ederek burada konuşlandığı birlikleri, mancınık, balista gibi savaş makineleri, taşlar, oklar ve mızraklarla Parth güçlerinin geçişini engellemeye çalışmıştır. Corbulo'nun Euphrates kıyısında mevzilendiği yer kuşkusuz her zamanki geçiş noktası olan Zeugma idi. Bu Euphrates'in iki yakasında köprü hüviyetindeki stratejik konum, Parthların Syria'ya yönelik girişimlerine engel olurken, Mesopotamia'yı Roma işgali için açık hale getiriyordu. Bu nedenle üssü muhtemelen Nisibis'te olan Vologeses, hedefini değiştirerek kuzeye döndü ve kış gelmeden kısa bir süre önce Caesennius Paetus üzerinden şansını birkez daha denemek için Armenia'ya yöneldi (Tac. *ann.* XV. 9).

Paetus, Parthların Taurisleri geçmesini önlemek aldığı tedbirler yeterli ve başarılı olamamış, ayrıca Paetus'un komutanlık yeteneğinde ciddi zaafiyetler görülmüştür. Vologeses, Paetus'un Tauris geçitlerini tutması için bıraktığı garnizonunu yok etmiş, Romalıları Arsaniyas nehri yakınında, Rhandea'da yakalayıp kuşatmıştır. Parth ordusu tarafından tamamen kuşatılan Paetus ve emrindeki kuvvetler, mevcut yiyecek stoklarının bitmesi, yiyecek ikmalinde yaşadıkları sorunlardan ötürü adeta kapana kısılmış gibiydiler. Şüphesiz Romalıların içine düştüğü bu durumun birinci sorumlusu yiyecek stoğu ve ikmali hususunda doğru düzgün bir hazırlık yapmamış olan Paetus'un kendisiydi. Parthla üzerine hesapsız bir sefere çıkılmıştı ve şimdi bedeli ağır olacaktı (Cass. Dio LII. 21.1-2). Böylelikle 62 yılında, I. Vologases komutasındaki Parth ordusu tarafından Rhandeia'da kuşatılan Roma *legion*larına, ağır zaiyatlar vermeye başlamış, zor durumda kalan Paetus, ikinci kez sancakların düşman eline geçmemesi için Corbulo'ya haber göndermiştir. Corbulo cesurca bir karar vermiş, elindeki kuvvetlerle hızlıca en yakın rotayı takip ederek Paetus'un ablukaya alınmış Roma ordusunu kurtarmaya çalışmıştır. İyice ümitsiz bir duruma düşen Paetus, Vologeses'e bir mektup yazarak barış istemiş, barışın her iki tarafın da çıkarına olacağını ifade etmiştir (Tac. *ann.* XV. 12-13).

I. Vologases, Paetus'un mektubuna, kardeşleri Pacorus ve Tiridates ile görüşmesi gerektiğini, kuşatılmış Roma *legion*larının ve Paetus'un kaderine ancak ondan sonra karar vereceğini bildiren politik bir cevap yazmıştır. Sonrasında Paetus ve Parth elçileri arasında yapılan görüşmelerde bir sonuç alınamasa da nihayet Parthlar, Adiabene kralı Monobazos'un şahitliğinde Romalıları birtakım şartlar sunmuşlardır. Buna göre Roma *legion*larının serbest bırakılması karşılığında bütün Roma askeri varlığı Armenia'yı terk

ederek geride bıraktıkları her şeyi Parthlara teslim edecek, bu işlemler tamamlandığında I. Vologeses Nero'ya bir elçilik heyeti göndermeye izin verecekti (Tac. *ann.* XV. 14).

Parthlarla yapılan antlaşmaya göre Paetus, bir çekilme hattı hazırlamak için kampın önünden hızlıca akan Arsanias Nehri'ni geçmek için bir köprü kurdu. Aslında köprünün kurulması Parthların bir emriydi. Çünkü hem zaferlerinin bir nişanesi olarak hem de sonrasında köprüyü kullanmak istiyor, Romalılar karşısında kazandıkları ezici zaferin anısı yıllarca yaşasın isityorlardı. Bununla birlikte Roma ordusunun çekilişi sırasında söylentilere göre, *legionlar* boyunduruk¹⁴⁵ altına alınmıştı ve Romalıların o sıradaki talihsiz konumlarıyla uyumlu başka tahkir edici muamelelere de maruz kalmışlardı. Roma ordusu önce müttefikleri Armenialılar tarafından hakaret, taciz ve aşağılamalara maruz kalmış, geri çekilme sürerken bu seferde Parth ordusu, Roma kampının ve birliklerinin arasına girerek yağmaya ve çapula dalmışlardır. Roma askerlerinin köleleri ve hayvanlarına el konulmuş, değerli ve yağmalanacak ne varsa askerlerin gözleri önünde gasp edilmiştir. Korku içindeki Romalılar ise kendileri açısından son derece korkunç bu manzarayı, Parthlar nazarında yeni bir savaş bahanesi ortaya çıkmasın diye yalnızca seyretmek zorunda kalmışlardır. El koyulan silahlar, kamptan sürüklenerek çıkarılan köleler ve hayvanlar yetmemiş, Parth askeri Romalıların kıyafetlerini dahi ellerinden çekip almıştır (Tac. *ann.* XV. 15; Cass. Dio LII. 21.3-4).

I. Vologases, Romalıların uğradığı felaketin kanıtı ve zaferinin bir gösterisi için katledilenlerin kollarını ve cesetlerini yığmış, Tacitus'un ifadesiyle artık küstahlığı tatmin edildiğine göre kaçmakta olan *legionlara* bir müdahalede bulunmamıştır. Ancak bir file binerek, Arsanias Nehri üzerinde, Romalılara zorla inşa ettirdiği köprünün üzerinden arkasında maiyetinin atlarla kendisini takip ettiği bir şekilde geçerek bir galibiyet gösteri yapmaktan geri durmamıştır (Tac. *ann.* XV. 15; Cass. Dio LII. 21.3-4).

¹⁴⁵ Tacitus burada boyunduruk kelimesini metaforik anlamda kullanmış, Romalıların çekilişi sırasında uğradıkları aşağılama ve hakareti ifade etmeye çalışmıştır. Çünkü öküzleri tarla sürerken kontrol etmek ve yönlendirmek için kullanılan boyunduruk, başka bir figürle kölelik ya da öküzler ya da atlar gibi insanların başkaları için çalışmaya zorlanma koşulu anlamına geliyordu (Aeschyl. *Agam.* 512; Flor. *epit.* II. 14; Tac. *Agric.* 31; Hor. *Sat.* II. 7. 91). Bu nedenle, Romalılar, fethedilen ulusların boyun eğdirilmesini sembolik olarak ifade etmek için, esirlerini bir boyunduruğun altından geçirirdiler (*alt jugum mittere*), bununla birlikte, form olarak ve kolaylık sağlamak için, bazen, araba veya pullukların çekilmesinde kullanılan boyunduruk gibi değil enine uzatılmış bir mızrak, alttan iki kişi tarafından başka iki mızrakla destekleniyor, esir alınmış düşman bunun altından geçiriliyordu.

Parthların kuşattığı diğer kentler ellerindeki fazla mısırı ateşe vermiş, Corbulo da Parthların erzak kıtlığı ve yemlerin azalması nedeniyle kuşatmanın şiddetini arttırarak bir an önce sonuç almaya çalışacaklarını ancak kendisinin üç günlük yürüyüşten daha uzakta olmadığını haberini ulaştırdı. Ayrıca Corbulo, Paetus'un Parthlar karşısında düştüğü durum ve kendisine dayatılan antlaşmanın haricinde ayrıca, sancaklar ve kralın vekâlet ettiği tanıklar huzurunda, Parthların imzalanmasını istedikleri antlaşma Nero tarafından yürürlüğe koyuluncaya kadar hiçbir Roma gücünün Armenia'ya girmeyeceğinin de garantisini veren bir söz verdiğini de söylüyordu. Tacitus'a göre Corbulo tarafından ifade edilen bu hikâye, rezaleti daha da karartmak için bestelenmişti. Hikâyenin geri kalanı ise acıklıydı; Paetus geri çekilirken bir günde 36 km günde yol yaptığını yaralılarını ve techizatını her yerde bırakıyor, adeta arkasına bakmadan kaçıyordu (Tac. *ann.* XV. 16).

Corbulo Paetus'un kuşatılmış, dağılmış ve geri çekilmeye çalışan haldeki *legion*larına bir an önce ulaşmaya çabalarken yolda bu ordunun utanç içindeki sefil döküntülerine rastlamış, Corbulo'nun askerleri bu manzara karşısında gözyaşlarına hâkim olamamıştı. Corbulo ve emrindeki Roma kuvvetleri gayretli yürüyüşleri neticesinde Paetus'un geri çekilmekte olan öncülerinden sonra Paetus'un karargâhına ulaşmayı başarmışlardır. Corbulo akıl almaz bir hızla Euphrates'e ulaştığında ve orada geri çekilen kuvvetleri beklediğinde, teslimiyet henüz sağlanmıştı. İki kuvvet karşılaştığında, birlikler ile generalleri arasındaki büyük fark herkesin dikkatini çekiyordu: İlki, yani Corbulo, kendisinin ve kuvvetlerinin hızından memnun ve mesuttu. İkincisi yapılan anlaşmadan dolayı üzülüyor ve utanıyordu. Paetus ile Corbulo arasındaki bu ilk buluşmada aralarında kısa bir konuşma geçmiş, Corbulo daha önce Parthlara karşı kazandığı zaferin ve Armenia'daki kazanımlarının boşa gittiği yönünde Paetus'u eleştirmiş, Paetus ise; kaybedilen bir şey olmadığını ve Armenia'dan çekilmiş olan Vologeses'in bu durumunu fırsat bilip Armenia'yı tekrar kazanmayı teklif etmiştir. Ancak bu teklif Corbulo tarafından İmparator Nero'dan böyle bir talimat almadığı ve Paetus yüzünden zor durumda kalan *legion*ları kurtarmak için geldiğini, sorumluluk bölgesi olan Syria'yı terk ettiğini ve Parthların planlarının belirsiz olmasından ötürü savunması zayıflamış Syria'ya dönmek zorunda olduğunu ifade ederek bu teklifi reddetmiştir. Bunun üzerine Paetus emrindeki yıpranmış kuvvetlerle, yolculuğun tüm risklerine rağmen kışı geçirmek için Cappadocia'ya dönmüştür.

Harita 16. Corbulo'nun ikinci Armenia seferi

(<https://www.worldhistory.org/image/567/map-of-the-roman-parthian-war-61-63-ce/> adresinden uyarlanan harita)

Parthia tarafında ise kral Vologeses taleplerinden vazgeçmiş değildir. Nitekim kral, Monaeses'i göndermiştir. Corbulo ve Monases, Euphrates üzerindeki köprüde uzun bir konferans düzenlemişlerdir. Buna göre Vologeses Roma güçlerinin Euphrates'in batı kıyısındaki mevzilerine çekilmelerini, nehri eskiden olduğu gibi sınır çizgisi haline getirmelerini istemiş, Corbulo ise Armenia'da dağınık şekilde varlığını sürdüren Parth garnizonlarının temizlenmesi gerektiğini talep etti. Talepler üzerinden varılan karşılıklı uzlaşma ile Corbulo Euphrates'in doğusundaki savunma yapılarını yıkarken Parthlar da Armenia'yı boşaltmışlardır. Bu hükümlerin her ikisi de Nero yapılan anlaşmaları öğrenip Vologeses'in gönderdiği ikinci elçilik heyetini kabul edene kadar geçici olarak yerine getirildi. İmparatorun onlara verdiği cevap, Tiridates'in Roma'ya gelmesi Armenia'yı bahşedeceği yönünde olmuştur. Ardından Paetus komutasından indirilmiş ve onunla birlikte olan askerler başka bir yere gönderilmiştir. Corbulo yeniden Parthlara karşı yapılacak bir savaşa atanmıştır. Nero, sefere bizzat eşlik etmeyi planlamış, ancak bir adak ve kurban töreni sırasında düşünce bu planından vazgeçmek zorunda kalmıştır (Tac. *ann.* XV. 17; Cass. Dio LII. 22.1-4).

Dolayısıyla Roma’da, herşeyden uzak bir şekilde, Parthia Savaşı için hazırlıklara başlanmıştır. Ancak Parth elçileri 63 yılının baharının başında I. Vologases’ten bir mektup getirdiklerinde durum farklı bir seyir almıştır. Çünkü bu zamana kadar Paetus tarafından yanlış şekilde bilgilendirilen Roma için bu mektup durumun tamamen farklı olduğunu gizlenen bir hezimetin varlığına yeni varıldığını gösteriyordu. Buna göre Vologases Roma’nın adayı Tigranes ve Paetus’u yenilgiye uğrattığını gururla anlatıyor, gücünü ve merhametini Romalılar ve müttefikleri karşısında fazlasıyla sergilediğini belirterek artık Armenia tahtına kardeşi, devrik kral, Tiridates’in atanmasını istiyordu. Vologases burada bir denge yaratmak istercesine Tiridates’in Armenia tacını Nero’nun elinden giyebileceğini de belirtiyordu. (Tac. ann. XV. 24).

Ancak Vologases’in mektubunda yazılanlar Paetus’un daha önce göndermiş olduğu raporla çelişmekte, Roma’nın durumunun Paetus öncesine göre daha kötü durumda olduğunu göstermektedir. Bu gerçeğin ortaya çıkması üzerine Parth elçileri ile birlikte gelen Romalı *centurio*’ya Armenia’daki gerçek durumun ne olduğu sorulmuş, o da gerçek durumunu içtenlikle ifade etmiştir (Tac. ann. XV. 25; Cass. Dio LII. 23.1). Bu durumda Nero’nun önünde tehlikeli bir savaş ile rezil bir barış arasında seçim yapmak kalıyordu. İkincisini seçen Nero ve toplanan devlet konseyi tereddütsüz şekilde savaş kararı almış, başına da Parthlarla yapılacak bir savaşta oldukça tecrübeli olan Corbulo getirilmiştir. Gerekli talimatlar ve yetkiler, legionlar ve generalleri hazırlandı. Corbulo’ya tanınan yetkiler ve emrine verilen askeri güç bir yüzyıl önce Pompeius’a verilen (MÖ 67) güç ve yetkiyle hemen hemen aynı düzeydeydi (Tac. ann. XV. 25; Cass. Dio LII. 22.4).

Corbulo bu sefer tecrübeli, eğitilmiş ve taze kuvvetler olarak III. (Legion III Scythica) ve VI. (Legion VI Ferrata) legionlarla Armenia’ya girmiştir. Ordusuna Pontos’ta konuşlanarak felaketten kurtulmuş olan çok tecrübeli ve zinde V. legion da (Legion V Macedonica) katılmıştır. Bunların yanında müttefik kuvvetler ve bağlı prensliklerden gelen askerle Melitene’de toplanmış, buradan Euphrates’i geçmeye hazırlanmışlardır (Tac. ann. XV. 25). Bu noktadan itibaren yüz yıldan fazla bir süre önce (MÖ 69) Lucullus’un takip ettiği rota takip edilmesine karar verildi. Bu sırada barış teklifi ile gelen Vologases ve Tiridates’in elçileri reddedilmedi ve uzlaşmaz tonda olmayan talimatlarla birkaç yüzbaşıyı Corbulo’da Parthia tarafına gönderdi. Buna göre Corbulo işlerin henüz savaşın gerekli olduğu noktaya gelmediğini, iki tarafında da olaylardan ders alması gerektiğini ve herhangi bir savaş ve yağma ile talan edilmemiş bir Armenia’nın

Tiridates'in avantajına olacağını ifade etti. Vologeses o sırada birtakım ayaklanmalar ve çatışmalarla mücadele etmekteydi. Krallığı ve iktidarı sarsılmıştı. Nitekim o da hükmettiği halkların ne kadar çetin ve şiddetli olduğunu bildiğini Roma imparatorunun ise aksine sarsılmaz bir barışın tadını çıkardığı, kendisinin ise aksine tek başına mücadele ettiğini ifade etmiştir. Ancak Corbulo Parthlarla bir barışı ararken diğer taraftan Romalılara karşı ayaklanmış olan Armenia soylularını yok edip, kalelerini yerle bir etti, ovayı ve dağı, güçlü ve zayıf demeden herkesi, eşit bir şaşkınlıkla doldurarak amansız bir terör dalgası yaratmıştı (Tac. *ann.* XV. 27).

Sonuç olarak Corbulo'nun terör dalgasıyla desteklenmiş barış önerisi Parthia tarafınca da güvenilir ve uygulanabilir bulundu. Tarafların her ikisi içinde artık sembolik bir anlam kazanmış Rhandaia kenti (günümüz Harput'u (Kharpert) barış görüşmeleri için tercih edildi (Tac. *ann.* XV. 28). Corbulo ve emrindeki komuta ve askeri maiyet ile Tiridates ve maiyeti, karşılıklı güven esasına dayalı olarak bu kentte buluştular. Monobazos ve I. Vologases de gelerek Corbulo'ya tutsakları teslim etmiştir. MS I. yy'ın ikinci yarısında iki büyük gücün vardığı tarihi uzlaşma ile istikrarsız Armenia bölgesine atanan Tiridates, Roma'nın büyük masraflar yaparak gerçekleştirdiği nazik, görkemli, şatafatlı ve misafirperver bir ev sahipliği ile aylarca (*yak.* Dokuz ay) Roma'da ağırlandı, 66'da Neapolis'de (Napoli) bizzat *Imperator* Nero'nun elinden taç giymiştir. Kayıtsız şartsız Roma'ya biat eden, hatta tapınmak için Nero'ya geldiğini ifade eden ve aynı zamanda bir Magi rahibi olan bu yeni Armenia kralı Corbulo'nun yıktırdığı Artaksata'yı tekrar inşa ederek adını "Neronia" olarak değiştirmiştir. (Tac. *ann.* XV. 29; Cass. Dio LII. 23.1-4; Suet. *Nero* XIII; Plin. *nat.* 33.16; Sanford 1937: 79; Garsonian 1997: 67; Shotter 1997: 39; Champlin 2003: 221; Boatwright 2004: 333-334; Ergin 2008: 95).

I. Tiridates (61-75) iktidarı ile birlikte Armenia'da başka bir Pers/Parth kökenli aile olan ve 428 yılına kadar sürecek olan Arşakid (Arsakes/ Arşakid/ Arsacid/ Arşakuni) Hanedanı başlamış oluyordu (Coene 2010: 102). Nitekim Tiridates yukarıda da ifade ettiğimiz üzere mevcut Parth Kralı Vologases'in kardeşiydi. Bu dönem belki de bölgenin Urartu Krallığı'ndan bu yana yaşadığı en önemli refah ve üstünlük dönemi idi. Roma ile yapılan sınırlı ticari imtiyazlardan faydalanan bölge, Roma İmparatorluğu'nun Anadolu'da güçlendiği MS I. yüzyılın ikinci yarısında önemi artırdı. Arşakid Hanedanı döneminde (61 – 428) bölgede yakalanan istikrarın yanı sıra, MS II. yüzyılda yaşamış olan coğrafyacı Ptolemaios tarafından verilen bilgilerde bölgenin siyasi ve idari yapısı

hakkında bilgi edinmek mümkündür. Buna göre Van Gölü'nün güneybatısında 12 güneydoğusunda Urmiye Gölü Havzası dâhil Zagros Dağları'na kadar olan bölgede 20 kadar beyliğin var olduğu bilgisi verilir. Dolayısıyla Strabon'un daha önce bilgi verdiği üzere bölgenin çok parçalı dağınık siyasi yapısı bu dönemde de devam etmektedir (Bournoutian 2002: 41; Garsonian 1997: 67; Tezcan 2014: 155-156).

Ancak *Imperator* Nero döneminde (54-68) Parthlarla yapılan antlaşma Augustus tarafından ortaya koyulan devlet politikası ile çelişiyordu. İlk bakışta Romalıların böylesine uzak bir coğrafyada yüzyıllara yayılan askeri mücadelenin getirdiği ekonomik yük ve başarısız olma riski ile baş etmek istemedikleri düşünülebilir. Nitekim Nero döneminde yapılan aşırı harcamalar sonucu Roma hazinesi oldukça müşkül bir duruma da düşmüştür. Ancak ilk bakışta görünen bu sebepler Nero'nun politikasını açıklamak için yeterli olamayabilir. Çünkü avantajlı bir konumda olmasına karşın Nero'nun neden Armenia tahtına Parth hanedanından birisinin getirildiğine dair daha çok açıklamaya ihtiyaç duysak da cevap yeniden Nero dönemindeki diğer faaliyetlerin varlığına baktığımızda karşımızda belirir. Buna göre imparatorluk, hâkimiyeti altındaki farklı coğrafyalarında çıkan isyanlarla (Britania, Germania ve Iudeia'da) mücadele etmektedir. Parthlarla yapılan 50 yıllık anlaşma Roma'ya bir nebze nefes alma imkânı tanıyacaktı. Ancak sonuç olarak zorlama bir barıştan fazlası değildir. Yine Nero açısından bakınca da söz konusu barışın iç politikaya yönelik bir mesaj olduğu, aslında doğuda yaşanan başarısızlığın iç politikaya zafer gibi yansıtıldığını görürüz. Tüm bu sebeplere ek olarak Roma'nın Doğu Akdeniz egemenliğini elde etmesine paralel olarak Parthların bu dönemde giderek büyüyen Kuşan tehdidi ile uğraşmaları ve yaşadıkları iç isyanların Parthları da çok ciddi manada etkilediği görülmektedir. Nitekim Parthların 45-65 yılları arasındaki dönemde çöküşe geçtikleri görülür. Parthlar, Romalılar ile yaptıkları 50 yıllık sulh ile hem iç meseleleri düzelter toparlanmak hem de İpek Yolu ticaretinden oluşan barış ortamı ile birlikte olabildiğince kar etmeyi hedeflemektedirler. Sonuç itibarıyla Rhandaia Sulhu bir anlamda her iki güç içinde avantajlar barındırmaktadır. Rhandaia Sulhu'nun Doğu-Batı ticaretine sağladığı 50 yıllık istikrarlı ortamda Kuzey Çin'den Roma'ya kadar uluslararası ticaret için öylesine elverişli bir ortam sağlanmıştır ki XIII. yüzyılda Moğol İmparatorluğu kuruluncaya değin bir daha bu kadar uygun koşullara sahip olunamamıştır (Charlesworth 1926: 72; Thorley 1971: 71; Champlin 2003: 221 vd.; Tezcan 2014: 156-157; Demir 2014: 97-98; Emir 2014: 150 vd.).

Galatia-Cappadocia Eyaleti valisi Caesennius Paetus'un Parthlar üzerine alalecele düzenlediği seferin fiyasko ile sonuçlandığından, utanç verici yenilgi ve geri çekilişi sırasında Roma'nın yeni bir Carrhae felaketinin eşiğinden döndüğünden yukarıda bahsetmiştik. Söz konusu yenilginin ardından Paetus Galatia-Cappadocia Eyaleti valiliğinden azledilmiş, Syria valisi, Domitius Corbulo olağanüstü yetkilerle tekrar göreve çağrılmış o da Parthlarla ve Armenia Krallığı ile nominal bir antlaşma yaparak Roma'nın Armenia'daki egemenliğini tekrar tesis etmişti. İşte Corbulo tüm faaliyetleri sırasında önce Galatia-Cappadocia Eyaletine gelerek burada bir takım siyasi ve idari düzenlemeler yaptı.

Buna göre Nero ve başarılı generali Corbulo döneminde tıpkı Augustus döneminde olduğu gibi bir devlet politikasının temelleri atılarak Roma'nın Doğu dünyası ile askeri, ticari ve kültürel ilişkileri yeniden tasarlandı. Roma'nın Euphrates'in ötesindeki doğal rakipleri Parthia tehdidine karşılık Kafkasya'dan başlayarak yapılan düzenlemeleri tarihi süreç içinde en net olarak gözlemlemeye başladığımız dönem olarak bu dönemi tanımlayabiliriz. Buna göre Nero döneminde doğuda yürütülen politikanın icracısı Corbulo, bu göreve getirildiğinde Pontos'un doğusu ve Kafkasya'daki Roma askeri varlığını güçlendirmeye çalışmıştır. Pontos Euxeinos kıyı şeridi vasıtasıyla bir ikmal hattı kurmaya çalışmış, bu anlamda en stratejik noktalardan birisi Trapezous Limanı olmuştur. Her ne kadar hinterlandı dar, ulaşımı zor olsa da Cappadocia Eyaleti'nin temel ihtiyaçları bu liman vasıtasıyla karşılandığı gibi Armenia ve Phasis Irmağı'na kadar Kafkasya üzerine yürütülecek askerî harekâtlarda ve bu toprakların güvenliğinin sağlanmasında Roma için önemli bir ikmal noktası olmuştur.

Corbulo'nun Tiridates'i alaşağı ederek Armenia'da tekrar Roma egemenliğini tesis edeceği ilk Armenia seferini Satala üzerinden başlatmıştır. Bu doğrultuda Çiğdem, Corbulo'nun söz konusu sefer için kullandığı Satala tercihi ile bir gelecek projeksiyonu yaparak, Roma'nın Armenia ve Kafkasya hattının doğusundan gelecek tehditler ve fırsatlar için yapacağı askeri ve idari düzenlemelerde Satala'nın önemini ve gelecekteki rolünü vurgular. Nitekim Nero'nun selefi Vespasianus döneminde Euphrates hattı boyunca oluşturulmaya başlanacak hattın mucidi aslında Nero'nun saygı duyulan generali, zeki diplomatı ve muzaffer komutanı Corbulo'dur. Corbulo, yukarıda da ifade ettiğimiz üzere, Trapezous'dan güneyde *Provincia Syria*'ya kadar olan hatta bir tür ileri karakol (henüz garnizon hüviyetinde değil) hattı kurarak güvenliği sağlamıştır. Böylelikle

henüz bu dönemde bir ön savunma hattının ve sınır teşkilatının temellerini atmıştır (Magie 1950: 559-561; Hind 1971: 492-494; Mitford 1980: 1178; Bosworth 1983: 271; Çiğdem 2007: 144; Çiğdem 2008: 27-29; Emir 2014: 149; Emir ve İnan 2018; Çiğdem vd. 2018).

Corbulo'nun söz konusu politikasının bir ayağı da Pontos'da yaptığı düzenlemelerdir. Buna göre 64'te II. Polemon'a ait Pontos Krallığı Provincia Galatia'ya bağlanmış (*Pontus Polemoniacus*). Corbulo'nun fikir babası olduğu bu düzenleme ile Lykos Irmağı'ndan Pontos'un iç bölgelerine [Sebaste (Niksar), Zela (Zile), [Sebasteia (Sivas), Amisos ve Colchis] kadar uzanan bütün kıyı şeridi yeni eyalete dâhil edilmiştir. Bu düzenleme yukarıda ifade ettiğimiz savunma hattının bir parçasıdır. Böylelikle Pontos'tan kuzeyde Bosporos'a kadar bütün Pontos Euxeinos'un kontrol altına alınması planlanılmış, Euxeinos vasıtasıyla Kafkasya üzerinde Uzak Doğu'ya ulaşmak amaçlanmıştır (Suet. *Nero* 18; Eutr. VII. 14; Bosworth 1977: 225; Dabrowa 1989: 71; Mitchell 1995: 63; Jones 1998: 171).

İdari ve politik düzenlemenin yanı sıra Euxeinos'u kontrol edebilmek için kırık gemilik *Classis Pontika* (Pontos Donanması) kurulmuştur (Starr 1941: 126-127; Cumont 1923: 112). Kafkasya'da ise Heniochoi ve Akhaioi gibi kontrol edilmesi zor barbar kabilelerin bulunduğu Dioskurias ve Colchis gibi stratejik noktalara kaleler inşa ediliyordu (Cumont 1923: 112; Mitford 1980: 1179). Tüm bu düzenlemeler ve yatırımlarla Kafkasya'dan Pontos'a oradan Armenia'ya uzanan bir güvenlik kuşağı çekiliyordu. Satala, Roma garnizon hattının en kuzeydeki başlangıç noktasını oluşturacaktı. Antik kaynaklar Nero'nun Kafkasya'ya ilgisini kaydederler. *Imperator, Porta Caucasica*'ya (*gün. Derbent Geçidi*) bir keşif seferi düzenlemek istemektedir. Hatta bunun için bir *legion (Magni Alexandri phalanga)* dahi tesis edilmiştir. Tacitus ve Cassius Dio'ya göre ise Caspian Denizi'nin batısındaki Sarmatian kabilelerine karşı bir ordu gönderdiğini kaydederler. Böylelikle Nero'nun Roma hâkimiyetini *Porta Caucasica*'ya kadar genişleterek Büyük Caucasus dağlarının kuzeyi ve güneyi arasındaki geçişi sağlayan onlarca geçidi kontrol etmek istediği, Orta ve Uzak Asia'ya açılarak haberdar oldukları ve önemli bir tehdit olarak gördükleri Alan saldırılarına karşı önlem düşüncesinde olduğu ifade edilir. Anlaşılan makro plan sadece Nero'nun zihninde kalmış, suikastla hayatını kaybedince de rafa kalkmıştır. Ancak uygulama imkânı bulunan politikalarla yukarıda ifade ettiğimiz *Pontos-Armenia-Kafkasya* hattında bir güvenlik

kuşağının, garnizon ve *legion* hattının temelleri atılmıştır (Plin. *nat.* VI.13.40; Tac. *ann.* I.6; Seut. *Nero* 19.2; Cass. Dio LXII.8.1-3; Magie 1950: 561-562; Chaumont 1976: 124-125; Bosworth 1977: 225; Mitford 1980: 1178; Bryer-Winfield 1985: 180; Braund 1986: 74; Wojan 2006:184-185; Emir 2014: 153; Emir ve İnan 2018).

3.3. Flavius Hanedanı (69-96) ve Roma Garnizonlarının Kurulması

Önce Mısır'daki *legion*ları tarafından (Iudaea'dakilerin de katılmasıyla) 1 Temmuz 69'da daha sonra *Senatus*'un onaylamasıyla 21/22 Aralık 69'da *imperatorluğunu* (*imperium proconsulare, tribúnica potestas* yetkileriyle) ilan etti. Böylelikle Augustus'tan bu yana hükümdarlığını Mısır'da ilan eden ilk imparatordu. Titus Flavius Vespasianus'dan (69–79) sonra Roma *imperatoru* olan oğulları Titus Flavius Vespasianus (79–81) ve Titus Flavius Domitianus (81–96) birlikte Flavius ailesinin yirmi yedi yıllık egemenlikleri başladı (Suet. *Vesp.* 1; 6; Tac. *ann.* IV. 3. 3; Akşit 1976: 139-140; Pfeiffer 2009: 9).

Yeni *Imperator* ile Roma'nın Euphrates'in doğusunda yürüttüğü politikalar, büyük bir değişime sahne oldu. *Imperator* Nero döneminden başlayarak oluşturulan proaktif politikada, Roma'nın doğudaki en büyük rakibi olan Parthia'ya karşı Euphates sınırında bir dizi savunma önlemi alınmıştı. Söz konusu savunma önlemlerinden birisi de doğu-batı ticaret yollarına hâkimiyet açısından önemli olan zengin ticaret şehri Syria'da konuşlandırılmış *legion*lar ve müttefik güçlerden sağlanan kuvvetlerdi. Syria'ya *legion*lar Augustus döneminde yerleştirilmişti ve bunlar Parthlardan gelecek saldırılara karşı yegâne savunma önlemiydi. Ancak Syria'da konuşlu *legion*lar özellikle Nero döneminden itibaren önemi daha iyi kavranan Kafkasya'dan başlayarak kuzeydoğu yönündeki Euphrates hattının güvenliğinin sağlanması için de kullanılıyordu. Fakat bu *legion*ların farklı lokasyonlarda kullanılması stratejik bir sahanın güvenliği için zafiyet doğuruyordu. Açıkçası bu alınabilecek bir risk değildi çünkü Syria Eyaleti, Roma için ekonomik ve stratejik önemi olan, Doğu Akdeniz'deki limanların doğu-batı yönlü ticaret yollarının kontrol edildiği bir bölgeydi. İşte Vespasianus döneminde Augustus ve Nero dönemlerinde kurulan hattın geliştirilmesi ve güçlendirilmesine odaklanıldı (Parker 1971: 92; Dabrowa 1986: 94).

Vespasianus dönemi Roma'nın dış politikasının ana unsurunu doğu meseleleri oluşturur. Bu dönemde Parthların Roma karşıtı faaliyetlerini arttırması, Roma'nın nüfuz sahası olarak gördüğü Armenia bölgesinin Parthia kontrolüne girmesi, bizzat Nero'nun elinden taç giydirilen Armenia kralı Tiridates'in ve Armenia'nın artık Roma'nın nüfuz sahasında olmaması, söz konusu eksen değişikliğinin ana sebepleridir.

İmparator Nero'nun intiharının ardından gelen *Dört İmparatorlar Yılı* ve Vespasianus iktidarı ele alıncaya kadar geçen süre arasında Roma'da yaşanan iktidar çekişmesinin (68-69) yarattığı otorite boşluğu, Pontos ve Kafkasya bölgesinde isyanların çıkmasına neden oldu ve Pontos ise bir isyan ile sarsıldı.

İç savaş sırasında Vespasianus'un rakibi Vitellius adına hareket eden Anicetus adlı bir azatlı köle, Pontos'un önemli kentlerinden Trapezus'a saldırdı ve burada demirli *Pontos Classica*'nın yokluğunu fırsat bilerek Trapezus'da konuşlu zayıf bir Roma *cohortesini* katletti (Tac. *Hist.* III. 47-48). Tamamen Kafkasya kıyılarında yaşayan bölge halklarından müteşekkil deniz korsanlarından oluşan isyancılar, hafif tekneleri ile Euxeinos'da, Roma'yı ciddi şekilde endişelendirdiği anlaşılan, bir terör dalgası yarattılar. Vespasianus, ayaklanmayla başa çıkmak için *legion* askerlerini göndermek zorunda kaldı. Muhtemelen Iudaea *legionları* ve iki Syria *legionu* olan *IV Scythica* ve *XII Fulminata* gönderilmişti. Anicetus'un destekçileri Pontos kıyılarında yaşayan barbar halklardı ve Sedochezi kralı tarafından desteklenip Chobus Nehri'nin ağzında geçici bir sığınağa sahiptiler (Arr. *periplus.* 10.1; 11.4). Yağmacı Kafkas halkları muhtemelen 69'da Anicetus'un müttefikleri arasındaydı. Ancak onları Armenia Minor'un ilhakından ve Cappadocia'nın yeniden düzenlenmesinden altmış yıl sonra dahi acımasız bir bağımsızlık durumunda bulmak ilginçtir. Bu yüzden Vespasianus'un tahta çıkışı sırasında estirdikleri terör dalgası çok daha yaygın olmalıydı (Bosworth 1976: 70).

Euxeinos'da ortaya çıkan korsanlık faaliyetleri Vespasianus için endişe kaynağı olmuş olmalıdır. Çünkü imparatorun sonrasında Nero döneminde ihdas edilen Satala kamp yerini bir garnizona çevirme isteğinin arkasında yatan sebeplerden birisi de budur (Bosworth 1976: 68 vd.)

Vespasianus döneminde vuku bulan olaylardan birisi de Galatia ve Cappadocia eyaletlerinin yeniden birleştirilmesine giden süreçtir. Nero döneminde, 66'da *Senatus*, Parthlar ile yaptıkları anlaşma sonucunda Cappadocia Eyaleti'nden Roma *legionlarının*

çekilmesine karar vermişti. Ancak bu karar Pontos, Armenia ve Kafkasya bölgelerinin Kafkasya yönünden gelebilecek saldırılara açık hale getiriyordu. Bu yüzden Vespasianus Pontos, Armenia ve Kafkasya'ya müdahale ederek buradaki Roma otoritesini sağlamlaştırmaya çalıştı (Mitford 1980: 1179; Dabrowa 1989: 71).

72 yılına gelindiğinde ise Güney Rusya'nın savaşçı kavmi Alanların, Iosephus'un ifadesine göre Derbent boğazını aşarak Parth topraklarında görülmesi, Caspian Denizi'nin çevresinde geniş bir yay çizerek bu bölgeyi yağmalamaları ardından modern Tahran'ın 80 km doğusundan geçerek Media Atropatene (gün. İran Azerbaycan'ı) ülkesini yakıp yıkmaları, Kral Pacorus'un haremine kadar yağmalamaları (Ioseph BJ VII. 7.4) bölgenin tamamını tedirgin etmişti. Alan dalgası Armenia'yı da vurmuş Nero'nun onayıyla atanan Tiridates, yağmacıların eline esir düşmekten zor kurtulmuştur. İşgalciler, muhtemelen Iberia tarafından kontrol edilen geçitlerden, felakete uğramış iki krallık, topraklarından, yağmalanmış muazzam ganimetlerle yüklü olarak geri dönerken, diğerleri onları çaresizce izlemek zorunda kalmıştı (Tac. *ann.* XV.2; 31; Bosworth 1977: 225-226; Grousset 2019: 107; Dédéyan 2015: 127).

Yıkıcı bir baskın olmuştu. Ancak tamamen Parthlara yönelik bir baskındı ve prestiji zarar gören Parth kralıydı. Vespasianus, Roma'nın Kafkasya'daki göz ardı edilemeyecek en önemli müttefiki Iberia Krallığı'nın kralı Mithridates'in isteği üzerine Iberia'da bugünkü Tiflis yakınlarında Harmozike veya Mtskheta kalesini tahkim ettirmiştir. Vespasianus'un niyetinin bu suretle yeni akınlara karşı yolu kapatmak olduğu düşünülür. Vespasianus ve Roma'nın Kafkas geçitlerini tutan bu değerli müttefiki en savunmasız noktalarında kaleler ve *legion*larıyla koruma altına aldığını görürüz (Tac. *ann.* XV.2; 31; Rostovtzeff 1922: 118 vd.; Bosworth 1977: 225-226; Grousset 2019: 107; Dédéyan 2015: 127).

Esasında Alanlar, *Asia Minor*'daki Roma eyaletleri ve kentlerinden titizlikle uzak durmuşlardı. Diğer taraftan Vespasianus'un, Parth Kralı Vologaeses'in ortak bir sefer için çaresiz çağrısını ise reddetmişti (Suet. *Dom.* 2; Cass. Dio LXVI.15.3). Bu, dostça olmasa da mantıklı bir hareketti. Çünkü Parthlara karşı böylesine yararlı bir silahı imha etmek Roma'nın çıkarına değildi. Alanların *Asia Minor*'a saldırma ihtimalleri elbette vardı ama onların geçmiş tarihleri Roma ile dostluktan ibaretti ve saldırı korkusu çok fazla değildi. Alanların 135'teki saldırıları, Roma topraklarına yaptığı bilinen ilk saldırdır. Geçmişte,

Alanların ilgili güçlerce kışkırtıldıkları veya davet edildikleri olmuştu ancak Romalılar Kafkas geçitlerini kontrol edebildikleri veya bu halkları kontrol edilebildikleri sürece onlardan korkacak çok az şey vardı. Bu noktada önem arzeden barbar halklar veya faaliyetleri değil Kafkasya'nın merkezinde yer alan Iberia Krallığı'ydı¹⁴⁶. Roma'nın Kafkasya'daki politikaları, faaliyetleri ve tercihleri için asıl hayati önemde olan bu

¹⁴⁶ Iberia Krallığı Roma için Kafkasya'daki en önemli müttefikti. Çünkü krallık, Kafkasya'nın kalbinde yer alıyordu. Merkezi, Cyrus nehrinin yukarı kesimlerinde, modern Tiflis'ten çok da uzak olmayan ve hayati öneme sahip Darial Geçidi'nin hemen güneyinde bulunuyordu (Strab. XI.3.1; 4.8). Batıda, krallığın sınırları neredeyse Colchis'e ve Euxeinos kıyısına kadar uzanıyordu. MÖ 65'te Pompeius, bu suretle Iberia'dan doğrudan Phasis Nehri ve Euxeinos'a geçmeyi başardı (Cass. Dio XXXVII. 3.1; Plut. *Pomp.* XXXIV.8). Benzer şekilde Arrianus'da Phasis'in hemen güneyindeki iç dağların bir halkı olan Zydreitae'den bahseder ve onların Iberyalı Pharasmanes'in vasalları olduklarını bildirir (Arr. *periplus.* 11.2). İki yüz yıl ve daha uzun bir süre boyunca krallık, Roma kontrolündeki Pontos'tan Parthlara bağlı olan Media Atropatene'ye kadar çok önemli bir stratejik köprü oluşturmuştu. Parth Mediası ile Iberia arasında, merkezi aşağı Aras ovasında olan Albania krallığı vardı. Güneyde Media'ya giden bereketli Caspia kıyısı, kuzeyde ise kuzey Caspia ovalarına giden deniz yoluna hâkim olan Derbend Geçidi vardı (Strab. XI.4; 4.5; Plin. *nat.* VI. 29; 39; Ptol. V.10.1). [Albanialıların kontrolündeki Derbent Geçidi için; (Tac. *ann.* VI. 33.3; Strab. XI. 4.1)]. İki krallık coğrafi olarak ayrılmazdı, kültürel olarak ilişkiliydi ve sık sık (ama her zaman değil) ortak çıkar saikleriyle ittifak halindeydi. İlk Roma temasları travmatikti. MÖ 65'te Pompeius Iberia ve Albania krallarını yendi. Yine MÖ 36'da Antonius'un yardımcılarında biri olan Canidius Crassus, krallıkları işgal edip boyun eğdirdi ve onları Roma ile ittifak yapmaya zorladı. Ancak bunlar, Pompeius'un Tigranes'i takip etmesinin bir parçası ve Antonius'un Parth işgalinin başlangıcı olan çevresel etkilerdi. Bu döneme kadar Kafkas krallıkları, Roma siyasetinin ana akımından uzaktı ve öyle kaldı. Sonrasında Augustus'un saltanatı sırasında Roma ile dostluk arayan büyükelçilikler listesinde sadece geçerken bahsedilirler ve Iulius-Claudius döneminde Armenia için fasıllı mücadelede Romalı müttefikler olarak bahsedilirler. Ancak bölgede henüz Roma askeri varlığı yoktu. İlk askeri nüfuz girişimleri, Nero'nun son yıllarıydı. İudea isyanı sırasında, Pontos'tan İstanbul Boğazı'na kadar uzanan Pontos, Trapezus'ta konuşlanmış kalıcı bir garnizon ve filo ile doğrudan Roma kontrolü altına alınmıştı. Nero'nun emelleri görünüşe göre daha da ileri gitti ve 68'de Caspia Denizi ve Albanialılara karşı planladığı savaş için Germania, Britania ve Illyricum'dan müfrezelerini doğuya gönderdi. Nero'nun bu sefer için güdülerini tahmin etmek zordur. Modern bilim insanların bazılarının Nero'nun niyetinin kuzeydeki işgalcilere karşı bir set çekmek olduğunu düşünür (Bk. Bosworth 1977: 225 dn. 36). Ancak kuzeydeki Sarmatia halklarının Roma'nın güvenliğine herhangi bir tehdit oluşturduğunu net söyleyemeyiz. Hatta Roma'nın çıkarı doğrultusunda Roma siyasetine müdahale ettiklerini dahi söyleyebiliriz. Bununla birlikte hiçbir kaynak Nero'nun amaçlarının savunmacı olduğunu ileri sürmez ve böyle olmaları da olası değildir. Yine Nero döneminde, 66 yılında, Armenia resmen Parth kralının kardeşine bırakıldı ve Armenia *de iure* olmasa da *de facto* şekilde Parthların ellerindeydi. 64 yılında Pontos, ilhak edildi ve Galatia eyaletine dâhil edildi. Roma eyalet toprakları Iberia sınırlarına kadar uzanıyordu ve Roma birlikleri artık Pompeius'un rotası boyunca tersine hareket edebiliyordu, Phasis'ten başlayarak, Darial Geçidi'ni güvence altına alıyor ve sonunda Kyros vadisinden Albania ve Caspia Denizi'ne doğru ilerliyordu. Nero'nun planları batıda isyanın patlak vermesiyle hayal kırıklığına uğradı, ancak bu planlar Flavianus imparatorları tarafından benimsenmiş ve büyük ölçüde yerine getirilmiş gibi görünüyor (Bosworth 1977: 226). Kanıtlar neredeyse tamamen epigrafiksel, ancak var olan şey anlamlıdır. 75'te Romalı askerler, Darial Geçidi'nin hemen güneyinde bulunan Iberialıların başlıca kalesi Harmozica'nın tahkimatlarını geliştirdiler (Strab. XI. 3.5; Plin. *nat.* VI. 29-30; Ptol. V. 10.2; VIII. 19.6). Domitianus döneminde, modern Bakü'nün kuzeyindeki bir kale, Melitene garnizonu *legionu XII. Fulminata*'dan bir müfrezinin elindeydi (Grosso 1954: 117). Bu kalenin stratejik önemi Harmozica'nın ki ile karşılaştırılabilir. Kafkasya'nın ikinci büyük stratejik anahtarı olan Derbend kıyı geçidine komuta etti. Her halükârda, Flavianus periodunun sonunda hem Iberia hem de Albania, Roma'nın sınır sistemine sıkıca dâhil edildi. Bağımlılıkları, Traianus tarafından 114'te Elegeia'da düzenlenen büyük toplantıda çarpıcı bir şekilde gösterilmiştir. Bu toplantı Eutropius, Festus ve Jerome tarafından seyrek olarak belgelenmiştir, ancak ifadeler en azından tutarlıdır ve ortak bir kaynaktan türetilmiştir. Traianus görünüşe göre Albania'ya yeni bir kral yerleştirdi ve hem Iberialılardan hem de Kafkasya'nın ötesindeki Sarmatian halklarından resmen boyun eğdiklerine dair taahhüt almıştı (Bosworth 1977: 226- 227; Emir 2014: 165).

krallığın durumuydu. Çünkü elinde tuttuğu Kafkas geçitleri bir Roma müvekkili olarak Roma emperyal politikalarında bir kontrol unsuruydu. Bununla birlikte, gerek Vespasianus gerek Domitianus döneminde Kafkasya'da yapılan düzenlemeler, Nero mirasının devamıydı. Ancak Vespasianus'un Galatia ve Cappadocia'yı tek bir askeri eyalete dönüştürmesinin tek amacı Kafkasya'nın kuzeyindeki halklar ve 72'de Armenia ve Media Atropatene'ye yıkıcı bir baskın düzenleyen Alan saldırılarını mı bertaraf etmektir yoksa tüm Orta Anadolu'nun tek bir eyalete indirgenmesinin arka planı farklı mıydı?

Vespasianus'un söz konusu faaliyetleri için en önemli kaynak Suetonius'un bir pasajıdır. Buna göre tarihçi Suetonius, Vespasianus'un Cappadocia'da barbarların sık sık saldırmasından ötürü bir *legion* eklediğini ve bir vali atadığını yazar (Suet. *Vesp.* 8). Yani Suetonius'a göre yeni yaratılan Cappadocia-Galatia eyalet kompleksinin amacı, Kafkasya'nın kuzeyindeki Sarmatyalılardan, özellikle de 72'de, Media Atropatene ve Armenia'ya yıkıcı bir baskın düzenleyen Alanlardan gelecek bir tehdide karşı koymaktır. Nitekim bu saldırının Roma nazarında Armenia Minor veya Cappadocia'ya da benzer bir saldırı olacağı korkusunu uyandırmış olması muhtemel görünüyor¹⁴⁷ (Mommsen 1909: 61; Magie 1950: 575; Bosworth 1976: 67).

Bu nedenle Alanlar, Roma'nın doğu eyaletlerinin güvenliğine yönelik doğu sınırındaki en büyük tehdit olarak temsil edilir. Ancak yakından incelendiklerinde, tehdidin ne kadar yakın ve gerçekçi olduğu tartışmalıdır. Suetonius'un bahsettiği *Asia Minor* eyaletlerine sürekli şekilde gerçekleşen barbar saldırılarının aksine nadir meydana geldiği görülür. Buna dair en açık örnek 135'te Cappadocia'ya yapılan saldırıdır. Ancak bu da Flavius Arrianus tarafından bir güç gösterisi yapılarak Satala'da bertaraf edilmiştir. Roma topraklarına Kafkasyalı halklar tarafından yapılan bir diğer saldırı için ise Caesar'ın günlerine dönmek gerekir. Pontoslu Pharnaces'in Zela'daki meydan okuyuşunda Alanlarla aynı soydan gelen Sarmatia halkları Aorsi ve Siraces'ten gelen süvariler kullanılmıştı (Mommsen 1909: 61; Magie 1950: 575; Bosworth 1976: 67; Emir 2014: 170).

¹⁴⁷ Kafkasyalı Sarmatia halkının Roma'nın doğusu için bir tehdit oluşturdukları fikri Mommsen'e kadar uzanır (Mommsen 1909: 61; Magie 1950: 575; Bosworth 1976: 67 dn. 29).

Gözden kaçırılan nokta, Alanların bu sırada Roma nüfuz sahalarına bir saldırı yapacak bir organizasyondan yoksun olduklarıdır. Çünkü hala göç hareketlerine devam etmekte olan bu halklar, Don nehrinin aşağı kesimlerindeki gelecekteki anavatanlarına doğru hareket halindedirler. Yalnızca birinde Alanlar başrolde olduğu iki istila, kesinlikle *adsiduos barbarorum incursus* (barbarlar tarafından sık sık yapılan baskınlar) anlamına gelmez. Pharnaces'in istilas, Vespasianus'un tahta çıkışından tam olarak bir yüzyıl önce meydana gelmiş, Arrianus tarafından püskürtülen istila altmış yıl sonra vuku bulmuştur (Bosworth 1976: 67).

Dolayısıyla Flavianus hanedanının erken dönemlerinde herhangi bir 'Sarmatia enternasyonalı' olması pek olası değildir. Bununla birlikte Tuna nehrinin kuzeyindeki, Roma eyaletleriyle komşu olan ve yağma faaliyetlerini yalnızca Roma topraklarında gerçekleştirebilen halkların aksine, Alanlar, Roma eyaletlerinden makul bir mesafede yaşıyorlardı ve Parthların daha zayıf tebaasına saldırma eğilimindeydiler. Ayrıca Roma'nın müttefiki olarak görülmek istiyorlardı. Augustus döneminde, Don havzasının içindeki ve ötesindeki Sarmatia krallarının, Roma halkının dostluğunu talep eden elçiler gönderdiklerini biliyoruz (Aug. *RG* XXXI. 2; Bosworth 1976: 68).

Sonuç olarak Alanlar, Roma tarihinde ilk kez Roma müttefikleri olarak sahneye çıktılar. Kafkasya'dan gelen ve Parth prensi Orodes'i Armenia'dan kovan ordunun ana bileşeni onlardı. Böylece Armenia, sıkı sıkıya Roma yandaş devletlerinin çemberinde kalmıştı (Ioseph. *AJ*. XVIII. 97; Tac. *ann*. VI. 33-35; Cass. Dio VIII. 26. 3-4).

72'de Media'ya yaptıkları muhteşem saldırıya kadar onlardan bir daha haber alınamadı ve eylemleri bir kez daha Roma'nın çıkarına olacak şekilde gelişti. Iosephus'a göre, Media'ya saldırmaya karar verdiler ve isyancı Hyrcania ile Parth topraklarına girmelerine izin vermek için müzakere ettiler (Ioseph. *BJ* VII. 244). Saldırıların hedefi sadece bir Parth prensliği değildi, aynı zamanda Caspian'ı doğudan çevreleyerek izledikleri yol, onları *Asia Minor*'dan uzak tuttu (Bosworth 1976: 68).

Alanların Parthia ve Armenia topraklarına saldırıları Roma'dan çok bu iki krallığın prestijini ciddi şekilde zedelemiş ve topraklarında önemli bir tahribata neden olmuştu. Dolayısıyla Roma topraklarına yönelik herhangi bir tehdit yoktu. Alanlar, Roma nüfuz sahalarından geçip, yaşadıkları topraklara geri dönerken zaten yeterince yağmaya doymuşlardı (Ioseph. *BJ* VII. 251). Düşmanlıklarını Roma'ya yöneltmeleri için bir sebep

yoktu. Netice olarak bütün bu çıkarımlar Alanların Roma eyalet sistemine yönelik doğrudan bir tehdit olmaktan çok uzak olduklarını gösteriyor. Vespasianus'un Alan saldırılarının bir gün *Asia Minor*'a da yönlendirilebileceğinden korktuğu ihtimal dâhilindedir. Ancak eski müttefiklerin saldırı olasılığı korkusu, Cappadocia/Galatia eyaletlerinin yeniden düzenlenmesi için yetersiz bir neden gibi görünüyor (Bosworth 1976: 69-70).

Suetonius'un bahsettiği sürekli barbar saldırılarını ise başka bir yerde 69 yazında, Polemon komutasındaki Pontos kraliyet filosunun komutanı Anicetus'un Euxeinos'un doğu kıyısı boyunca bir isyan çıkarmak için Roma filosunun yokluğundan yararlanarak, Trapezous'u yağmalayıp buradaki Roma askerlerini katletmesinde (Tac. *ann.* III. 47-48) arayabiliriz. Nitekim Anicetus bunu yaparken de Pontos kıyılarını çevreleyen ve Flavius Arrianus'un daha sonra haklarında daha fazla bilgi verdiği halklardan faydalanmıştı. Korsanlık ile yaşamlarını idame ettirdikleri anlaşılan bu halklar hafif tekneleri ve iyi kullandıkları ve tanıdıkları anlaşılan Kafkasya coğrafyası sayesinde ile Euxeinos'da ciddi bir korsanlık faaliyetlerinde bulundular, geniş çaplı yağma ve baskınlara katıldılar (Arr. *periplus* 10.1; 11. 4; Ioseph. *BJ* II. 366; Emir 2014: 156)

Dolayısıyla Roma'yı daha çok endişelendiren bu halklar olabilir (Bosworth 1976: 70). Suetonius'un *adsidui incursus*u şimdi artık daha iyi yorumlanabilir. Pontos kıyısı halklarının korsanlığı, yerel krallar için bir sorun olmuştu. Strabon zamanında, özellikle doğrudan Roma kontrolü altındaki bölgelerde, dizginleri tamamen serbestti. Ancak, dağlık bölgelerin güvenliği Corbulo'nun seferleri sırasında, ana erzak hattı Trapezous'tan geçtiğinde, Euxeinos'daki korsan varlığı Roma için endişe kaynağı olmaya başladı (Strab. XI 2. 12; Cumont 1923: 110-11). Roma'nın bu dönemde, Iudaea'daki isyanı bastırması sonucu dikkatini tamamen Pontos ve Kafkasya'ya yöneltmesi ile Satala'da yeni bir *legionarius* kampı kurarak Trapezpus'a giden ana yola hâkim konuma geldi. Sadece kalıcı bir *legionarius* teşkilatı değil, aynı zamanda Trapezous ile eyaletin kuzey sınırı olan Dioscurias arasındaki kıyıda göze çarpan noktalarda yardımcı birliklerden oluşan kaleler de vardı. Böylece Roma başarılı bir şekilde bir eşkıyalık olasılığını fiilen ortadan kaldırıldı (Arr. *periplus* 3.1; 6.1-7; 9.3; 10.1;3; Tac. *hist.* III 47; Mitford 1974b:163-164; Bosworth 1976: 71).

Ancak Phrygia'dan Euphrates'e kadar Anadolu platosunun yeniden düzenlenmesinin temel nedenini sadece Euxeinos'daki korsan problemine indirgemek de yeterli gelmeyebilir. Çünkü Anadolu'nun yeniden örgütlenmesi, mevcut eyaletlerin basitçe yeniden düzenlenmesi demek değildi; bir bağımlı krallığın ilhakını ve taşra statüsüne dönüşmesini içeriyordu ve böyle bir hareket gerekçe gerektiriyordu. İmparatorluk döneminde bile geleneksel *bellum iustum* (haklı savaş) kavramı geçerliydi ve Cicero'nun, imparatorluğun her zaman düşman saldırısını püskürterek veya müttefikleri savunarak genişletildiği şeklindeki ünlü öğretisi, geçerli doktrin olarak devam etti (Cic. *Rep.* III. 35) Örneğin Augustus'un Germania ve Balkanlardaki geniş ilhaklarında haklı savaş nedeni ya da ilhak bahanesi kuzeyden gelen barbar saldırılarıydı. 72/73'te Commagene ilhak edilirken eski kral IV. Antiochus, Roma'nın sadık bir müttefiki olmasına, Armenia'da Corbulo'yu ve Iudaea Savaşı'nda Vespasianus ve Titus'u desteklemesine rağmen, Parthlarla gizli anlaşma yapmakla ve önceden tasarlanmış isyanla suçlandı (Ioseph. *BJ* VII. 220-225).

Dolayısıyla Flavianus iktidarı, açıkça, Commagene'yi Syria eyaletinin bir parçası yapmaya kararlıydı. Ancak hanedanı sona erdirmek için makul bir bahane bulunması gerekiyordu. *Armenia Minor*'daki barbarların huzursuzluğu mükemmel bir bahaneydi. Aristobulus, Satala'nın kurulan yeni sınır hattı ve garnizon bahane edilerek tahttan çekilmesi istenebilirdi (Bosworth 1976: 72). *Asia Minor*'daki Roma eyaletlerine yönelik ciddi bir dış tehdit bulmak zor görünüyor. Buna göre *Asia Minor* ve özellikle Kafkasya'daki Roma yayılmacılığının temel motivasyonu hakkında farklı bir bakış açısı olarak şu çıkarımları yapabiliriz;

Kafkasya'da Iberia ve Albania yerli krallıkları birbirine bitişikti ve orta Kafkasya'nın tamamı boyunca Euxeinos ile Caspia arasında yer alıyordu. Iberia, orta Kafkasya'nın stratejik kuzey kapısı olan modern Tiflis'in kuzeyindeki Darial Geçidi'ne giden Cyrus Nehri'nin yukarı kesimlerindeki kilit alana hâkimdi. Aşağı Aras Ovası'nda yer alan Albania, güneyde Cadusia ve Media Atropatene'ye ve kuzeyde Derbent'deki kıyı geçidine erişim sağlıyordu (Strab. XI. 3. 1; 4. 8; Bosworth 1976: 73).

İki krallık, Iberia ve Albania, Pompeius'un MÖ 65'teki muzaffer seferinde Albania'dan Orta Iberia'ya buradan Colchis'e ve Euxeinos kıyısına geçtiği adeta bir doğal seyir yolu, bir anayol oluşturuyordu (Magie 1950: 358-359; 1225-1227; Emir 2014:

156 vd.). Iulius-Claudius döneminde Kafkas krallıkları çoktan Roma etkisine girmişti. Tiberius'un iktidarında değerli hizmetler vermişler, Parthları Armenia'dan sürmüşlerdi ve yaklaşık yirmi yıl boyunca Iberia prensi Mithridates, Roma'nın bir müvekkili olarak Armenia tahtını elinde tutmuştu. İlişkiler ilk kez Iberia kralı Pharasmanes (I. Parsman) döneminde gerildi. İsyankâr oğlu Rhadamistus'u Armenia tahtına oturtma planları (Debevoise 1938: 174-178), Roma ile olan dostluğunu zorlamıştı. Öyle ki, sonunda Roma'ya sadakatini göstermek için oğlunu öldürmek zorunda kalmıştı (Tac. *ann.* XIII. 37). Bu, Corbulo'nun Armenia'yı işgalinin arifesinde meydana geldi. Iberialılar daha sonra Armenia'nın ilk işgalinde müttefik olarak hareket ettiler ve 60'ta ödül olarak Armenia'nın bazı kısımlarını aldılar (Tac. *ann.* XIV. 23) Ancak bu, Iberialıların Roma ile müttefiklik ilişkisini sürdürdüklerine dair duyduğumuz son gelişmedir. Daha sonraki Roma seferlerine katıldıklarına dair hiçbir kanıta rastlamıyoruz. Albanialılar ise Parthia tarafındaymış gibi görünüyor ve Corbulo'ya destek veren bağımlı devletlerarasında onlardan asla bahsedilmiyor. Tacitus, Tiridates 59'da Artaxata'dan çekildiğinde, Albania'ya mı yoksa Media'ya mı döndüğüne dair önemli ölçüde şüpheler olduğunu belirtiyor (Tac. *ann.* XIII. 41). Her iki krallık da Romalılar tarafından onun için olası bir sığınak olarak görülüyordu ve şüpheleri üzerlerine çekmeye başlamışlardı.

Kafkas hanedanları kendilerini belirsiz müttefikler olarak göstermişlerdi ve krallıklarının stratejik değeri o kadar büyüktü ki, doğrudan müdahale etmek için kalıcı bir sebep olmalıydı. Roma askeri gücünün ana konsantrasyonu, Syria'da iken bu tür bir müdahale zor, hatta tehlikeliydi. Ancak Nero'nun Pontus'u ilhakı, bir Roma filosunu Iberia'nın batı sınırlarına tehditkâr bir şekilde yakın olan Trapezous'a getirmesi dengeyi Roma lehine değiştirdi. Nero, 68 Mart'ında en az dört *legion* ile başlatmayı düşündüğü Kafkasya seferi ile kalıcı bir çözüm üretmek, Roma askeri varlığını Kafkasya'ya yerleştirmek istiyordu (Suet. *Nero* XIX; Cass. Dio IV. 24. 2; Tac. *Hist.* I.6). Çünkü Doğu'daki Roma askeri gücünün Syria'da yoğunlaştırılması hem Kafkasya hem de Syria için riskler barındırıyordu. Bu yüzden kuzey hattında ihdas edilmiş *legion*lar, müstahkem mevkiller ve askeri yığınaklarla oluşturulacak bir güvenlik kuşağı, gücü, dengeli ve güvenli bir şekilde dağıtacak. Böylece Roma gücü, daha sonra Kafkasya'da konsolide edilecek ve şimdi bir Arşakid'in elinde olan Armenia'ya karşı sağlam bir kale kurulacaktı (Bosworth 1976: 74).

Nero'nun zamansız ölümü ile bu plan başarısız olsa da mirasını devralan Vespasianus iktidarı, Kafkas krallıklarını kuşatma ve kontrol altında tutma, ayrıca Armenia ve Parthia için de sürekli bir Roma tehdidi yaratma projesini devam ettirdiler. Nitekim 75'te Iberia kralı Pharasmanes oğlu Mithridates için surları güçlendirilen stratejik Harmozica kalesi bu ilginin bir tezahürüydü (Strab. XI. 3.5; Plin. *nat.* VI. 29-30). Kalede yapılan tahkimatta¹⁴⁸ *XII Fulminata* veya *XVI Flavia Firma*'dan *legionarius*lar görev almış ve bu faaliyetler Iberia kralının çıkarına yapılmış olsa da kale, Cappadocia'da konuşlu Roma birliklerine bağlı olacak ve onlar tarafından yönetilecekti (Bosworth 1976: 74-75; Emir 2014: 160).

Aynı şey Albania için de geçerliydi. Bakü'den yetmiş kilometre uzaklıktaki Bakü/Gobustan/Büyüktaş Dağı doğal kalesinde daha sonra bulunan bir yazıt, Melitene'deki *Legion XII Fulminata*'dan bir müfrezeyle birlikte bir *centurio* Iulius Maximus'un varlığını kanıtlıyor. Tüm kanıtlar Roma'nın Kafkasya'da askeri bir varlık sergilediğini güçlü şekilde gösteriyor (Bosworth 1976: 75 dn 81-82).

Sonuç olarak Flavius hanedanı, Nero kadar geniş ölçekli bir askerî harekât planı takip etmese de Galatia-Cappadocia eyaletini kurması, bu suretle inşa ettiği Kafkasya politikası hakkında bir çıkarım yapabiliriz. Öncelikle Roma için hala çok uzak bir coğrafyada büyük ve organize askeri seferlere giriştiklerine, bu uğurda çeşitli başarılar kazandıklarına dair herhangi bir veri karşımıza çıkmıyor. Bununla birlikte kademeli ve çarpıcı bir politikadan ziyade gelişmeler doğrultusunda şekillendirilen bir anlayışın olduğunu görüyoruz. Buna göre 72'de Armenia Minor'un ilhakı Iberia'ya giden yolu açmıştı ve müdahale bahanesi hazırды. Pontos kıyılarındaki barbar yağmalamaları, doğu sınırının yeniden düzenlenmesinin açık nedeni olmuştu ve Trapezous'un doğusunda askeri operasyonların yapılması artık kaçınılmazdı. Şimdi tam da bu bölgede Roma eyalet toprakları Iberia ile çakışıyordu. Roma topraklarının bir parçası olan Phasis Nehri kaynakları Iberia ile Roma'nın batıdaki sınırını oluşturyordu (Strab. XI. 3.4). Diğer

¹⁴⁸ Braund, kalede yapılan tahkimatın mutlaka bir askeri varlığın kanıtı olamayacağını Vespasianus'un (Hatta belki Nero döneminde dahi gitmiş olabilirler) müttefik bir krala verdiği mühendislik desteği olabileceğini söyler. Roma'nın zaten belli bir itibara ve bağımsızlığa sahip dost yöneticilere mühendislik yardımı sağladığını, ancak böyle bir yardımın da ancak ayrıcalıklı dostlara sağlandığını ifade eder. Burada önemli olan Iberia'da dost bir krala verilen desteğin genel manada sağladığı fayda ve Kafkasya'da Roma etkisinin artmasıdır. Diğer taraftan Braund'da istilacıların ister Alanlar ister Alban ister Parth olsun, kendi içinde Iberia'ya ve Iberia'dan geçen istilaların engellenmesi Roma için baskın bir endişe kaynağı olmadığını, bu tür istilaların doğrudan Roma eyalet topraklarını etkilemesi pek olasılığının bulunmadığını vurgular (Braund 1994: 229).

tarafından Arrianus'un ifade ettiği Euxeinos hinterlandındaki bazı barbar halkları Iberia vasallarıydı. Özellikle Zydreitae, Phasis'in biraz güneyinde, Heniochi ve Lazi arasındaki dağlık kıyı şeridini işgal ediyordu (Arr. *periplus*. 11.2). Nitekim Hadrianus döneminde Apsarus nehrinin ağzındaki beş *cohort*ten oluşan garnizon muhtemelen Iberia'ya karşı bir savunma önlemi olarak kurulmuştu (Arr. *periplus*. 4. 1-2). Bu halkların 69/70'teki Trapezous'daki baskına katılmaları olasıdır. Bu yüzden Roma'nın Iberia'ya müdahale etmesi için eline bir fırsat geçmişti. Bununla birlikte Roma hâkimiyet sahalarının Iberia topraklarına kadar genişlemiş olmasından ötürü Iberialılar çok daha savunmasızdı. Satala'da konuşlandırılan *legion* ise Roma askeri gücünü daha yakın ve etkili kılıyordu. Bu suretle Iberia ve Albania kralları korkutulmuştu. 'Koruma' ve 'Roma merhametine' sığınmak için Roma birliklerini topraklarına kabul etmek için hazırıldılar. Roma yandaşları olarak iktidarda kaldılar. Ancak güçleri istikrarsızdı. Bu, Traianus'un Satala'da (veya Elegia) 114'te bulunduğu sırada huzurunda topladığı Kafkas dağ kabileleri ve küçük krallarının kimilerine yeni monarşiler atayıp kimilerini de onaylarken Kafkasya üzerindeki Roma etkinliğini gösteren açık örneklerden birisidir (Cass. Dio XVIII. 19.2; Arr. *periplus*. 11.2-3; Magie 1950: 1465 dn. 32). Bu suretle Kafkas krallıkları adeta Roma Cappadocia'sının bir eki haline getirilmiş, hükümdarları kral unvanını taşımalarına rağmen, krallıklarının stratejik noktaları Roma *legion*ları tarafından işgal edilmişti ve Cappadocia'nın müdahalesine karşı savunmasız durumdaydılar. Roma bütün bu gücü sırtını dayadığı Galatia-Cappadocia eyalet kompleksinde mevcut garnizon kentlerinden ve buralarda konuşlu *legion*larından alıyordu (Bosworth 1976: 76; Can 2007: 197; Emir 2014: 160 vd.).

Böylece Flavius hanedanı döneminde sadece ekseni Satala çevresinde olan sürekli bir askeri sınır oluşturulmamış, Roma, Kafkasya'daki güçlerini de sağlamlaştırmıştı. Sonuç, Arşakid Armenia'sının iki yandan, stratejik noktalarda kalıcı olarak konuşlanmış *legion* kuvvetleriyle kuşatılmasıydı. Galatia ve Cappadocia tek bir eyalet yapılmış vassal krallıklar ya Pontos ve Armenia Minor gibi taşra sistemine dâhil edilmiş ya da daha doğrudan denetim altına alınmıştı. Artık çok önemli Kafkasya geçitleri Romalıların elindeydi. Daha önce 35'te müttefik oldukları Alanları istedikleri zaman Media Atropatene örneğinde olduğu gibi Parthların üzerine saldırtma imkânı elde etmişlerdi. Parthların ve Armenia Krallığı'nın söz konusu sürecin yarattığı tehdidi ve Roma hamlesini ciddiye aldıklarını gösterir faaliyetler içine girmişlerdi. Roma kuşatması

Armenia ve Parthları rahatsız etmiş, Parth Kralı Vologaeses Romalılara Alanlara karşı ortak sefer düzenleme teklifinde bulunmuş ancak bu teklifin Roma nezdinde reddedilmesiyle, Parth kralı Vespasianus'un iktidarının orta devirlerinde Roma'ya savaş tehdidinde bulunmaktan dahi geri durmamıştır (Bosworth 1976: 77). Ancak Parthlar ya da Armenia, Roma'nın bu hamlesine nasıl reaksiyon gösterirse gösterebilir o sırada Kafkasya'daki Roma varlığı kurulmuş ve Cappadocia eyalet kompleksi organize edilmişti. Artık Armenia'nın kuşatıldığı ve Vologaeses'in Roma'nın kurduğu sınır hattı aracılığıyla yayılımını genişletmesine özellikle duyarlı olduğu açıktır. Nitekim Parthlar, 62'de Corbulo'nun Euphrates'in Parthia tarafındaki tahkimatlarından o kadar rahatsız olmuşlardı ki, onların yıkılması karşılığında Armenia'daki güçlü konumlarından taviz verdikleri biliniyordu. (Tac. *ann.* XV. 17. 3; Cass. Dio XII 22. 2-4; Bosworth 1976: 77).

Vespasianus döneminde Anadolu eyaletlerinin yeniden düzenlenmesi karmaşık bir süreçti ve dikkate değer bir beceriyle gerçekleştirildi. Kuzeydoğudaki barbar dağ halklarının yağmalaması sonucunda Roma, Armenia Minor'u ilhak edip bir eyalet haline getirmenin gerekli olduğunu ilan etti. Satala'dan Pontos kıyısı ve Kafkasya'ya uzanan bir kale ağıyla bir *legoinarus* kampı kurmak için her türlü gerekçe vardı ve hatta pasifleştirme işini Iberia krallığına götürmek için bile gerekçe vardı. 72 civarındaki ve sonrasında Parthia, Hyrcania'daki yaygın isyan ve Alan işgali ile meşguldü ve Roma genişlemesini protesto etme fırsatı yoktu. 75'e gelindiğinde artık çok geçti. Roma'nın doğudaki sınır hattı esasen tamamlanmıştı ve Kafkasya'da Roma birlikleri vardı. Arşakid Armenia'sı kuşatılmış ve çeşitli cephelerden saldırılara maruz kalmış ve bu süreç Roma topraklarının huzura kavuşturulması gibi itiraz edilemez bir bahane altında gerçekleştirilmiştir. Vespasianus döneminde kurulan askeri teşkilat sıranmadan önce kırk yıl geçmişti vakti geldiğinde sonuçlar çarpıcıydı. 114 yazında Traianus Armenia'yı fiilen tek bir darbe dahi indirmeden işgal etti ve ertesi yıl Kuzey Mesopotamia ovalarında ciddi operasyonlara başladı. Parthlar kuzeybatıdan tamamen savunmasızdı ve zafer nihayetinde Traianus'a ait olsa da sıçrama tahtası Vespasianus döneminde zekice yaratılmıştı (Bosworth 1976: 78).

Vespasianus döneminde kurulan Galatia-Cappadocia eyaleti, sınır hattı ve tekrar düzenlenerek bir garnizon hüviyetine büründürülen askeri sistem şu bileşenlerden oluşuyordu; 70'ten sonra Vespasianus, ilk kez Nero döneminde uygulanan bir örnek olarak Cappadocia ve Galatia eyaletlerinin yeniden birleştirilmesine karar vererek Pontos

ve Kafkasya bölgelerini koruma altına almayı amaçlayan düzenlemeler yaptı (Rostovtzeff 1922: 118; Levick 1999: 165; Emir 2014: 160).

Nero döneminde Armenia Maior boşaltılarak Euphrates'in batısına çekililmiş nehrin Romalılar ve Parthlar arasında sınır olma durumu korunmuştu. Ancak Roma'nın savunma hattını batıya çekmesi bazı idari düzenlemeler yapması sonucunu doğurmuştu. Daha önce daha eyaletlerde bulunan daha küçük birlikler ve müttefik güçlerin kuvvetleriyle sağlanan Anadolu'nun kalanının güvenliği 54 yılında Galatia ve Cappadocia eyaletlerinin birleştirilmesiyle sağlandı. Nero döneminde aynı zamanda Provincia Cappadocia valisi, Nero'nun doğu politikalarının icracısı ve generali Corbulo'nun tavsiyesiyle 64 yılında metropolisi Neocaesareia (Niksar) olan Pontos Polemoniacus Nero'nun tavsiyesiyle Provincia Galatia'nın bir parçası yapılmıştı (Tac. Hist. III.47; Suet. Nero 18; Eutr. 7.14; Sherk 1980: 962). Bu kararla Roma Bosporos'tan Colchis'teki Dioscurias'a kadar Euxeinos'un tamamını ve doğu kıyısının büyük bir bölümünü ele geçiriyordu (Strab. XI.3.18; Ioseph. BJ II.16.4; Cumont 1923: 109-112; Dabrowa 1986: 71).

Kaynaklar ilhakin nedenlerini aktarmasa da bunun Nero'nun büyük fetih hayallerini gerçekleştirmesi beklenen Albania'ya saldırma planıyla yakından bağlantılı olduğu varsayılabilir (Plin. nat. VI.13.40; Tac. Hist. 1.6.2; Suet. Nero 19; Cass. Dio LXIII. 8.1; Braund 1986: 45-46; Dabrowa 1986: 71).

İşgali hazırlayacak en önemli görevlerden biri, Pontos ve Colchis kıyılarının ve Euxeinos kıyıları ile Kafkasya'yı birbirine bağlayan yolların kontrolünü ele geçirmektir (Grosso 1954: 143-145; Bosworth 1976: 74).

Bölge bir Roma eyaleti hâline getirerek, bir taraftan doğudan gelebilecek Parthia tehlikesini önlenmiş diğer taraftan ileride Kafkasya'ya düzenlenecek askerî harekâtlar için üs haline getirilmiş, Asia Minor'un güvenliği için önemli bir adım atılmıştı. Ancak iki yıl sonra Cappadocia Galatia eyaletinden ayrılmıştı. Flavianus döneminin belki de en önemli askeri gelişmelerinden birisi, 72 yılında Galatia/Cappadocia'nın geniş taşra kompleksinin kurulmasıydı. Bu gelişme Asia Minor'un görünümünü tamamen değiştirdi. Böylece legionlarla desteklenmemiş askersiz eyaletlerin, çevredeki bağımlı krallıklarla zayıf bir şekilde birleşmesi yerine, Asia Minor'un sınırlarından Euphrates'e kadar uzanan tek bir büyük eyalet ortaya çıktı ve hepsi bir legatusun yönetimine bırakıldı. Orta Anadolu

artık bir bütün olarak ele alınabilirdi. Böylece 70’li ve 80’li yıllarda batıda Pysidia ve güneyde Lykaonya’dan Euphrates sınırına ve Pontos kıyılarına uzanan bir askeri yol ağı ortaya çıktı (Magie 1950: 1429-1430; Bosworth 1976: 63). Artık Doğu’daki Roma varlığı bir köprübaşı olmaktan çıkıp entegre bir taşra ve askeri sisteme benzemeye başlamıştı (Millar 1993: 80).

Nero döneminde beri Roma’nın Anadolu’nun batısındaki topraklarının güvenliği için hayati önemde olduğu anlaşılan doğu sınırında çeşitli düzenlemeler ve önlemler alındığı daha önceki satırlarımızda bahsettik. Söz konusu önlemlerin en önemli parçası sınır hattının vassal krallıklar ve tampon bölgeler oluşturarak korunmasıydı. Çünkü doğuda Romalılar ve Parthlar arasında sınır ya da engel teşkil edecek herhangi bir doğal bariyer bulunmuyordu. Tek doğal bariyer Euphrates Nehriydi. Nitekim onu çağın askeri teknolojisi sayesinde aşmak kolaydı. Diğer taraftan sınırı tampon krallıklar aracılığıyla kontrol etmek birtakım riskler barındırıyordu. Armenia örneğinde sık sık yaşandığı gibi vassal krallıklar üzerindeki en ufak otorite gevşemesi onların Roma çıkarlarına aykırı hareket etmelerine neden oluyor bu da daha büyük sorunlara ve güvenlik risklerine neden oluyordu. Ayrıca Parthların bölgesel gücü ve etkisi yansımazdı. Dini, kültürel, etnik ve siyasi bakımdan Parthlar Romalılara nazaran bölge halkları ve krallıkları için tercih sebebiydi. Bu yüzden Roma yeni dönemde doğu sınırlarının güvenliğini vassal krallıklar, suni tampon bölgeler aracılığıyla sağlamak politikasından vazgeçerek proaktif politikalar izlemeye başladı. Bu bağlamda Kafkasya’dan Pronvincia Syria’ya kadar uzanan 485 km’lik hattın güvenliği yalnızca Syria’daki dört *legion* tarafından sağlanmaya başlandı. Ancak bu tercih çok geniş bir sahanın güvenliğini yalnızca dört *legionla* sağlanması ciddi bir yük doğuruyordu (Griffin 2008: 39).

Ancak Cappadocia ve Pontos’ta yaşanabilecek herhangi bir probleme Syria’daki *legionların* zamanında müdahale etmesi imkânsızdı. Bu yüzden *Imperator Vespasianus*, Alanları kontrol altına alıp Roma egemenlik sahalarından uzak tutmak, Kafkasya, Armenia ve Pontos’un güvenliğini sağlayabilmek için Iberia Krallığı topraklarına Roma askerlerini yerleştirdi. Ardından da 70’te Traianus’u Galatia ile Cappadocia eyaletlerini birleştirmesi için bu bölgeye gönderdi. 72 yılında Traianus, Vespasianus’un emriyle ilk olarak *Armenia Minor*’u Cappadocia Eyaleti’nin bir parçası hâline getirerek Roma’nın Anadolu ve Pontos kıyılarında bulunan garnizonları arasındaki iletişimi kolaylaştırdı. Çünkü *Armenia Minor* Cappadocia ve Pontos’u birbirinden ayırıyordu (Cumont 1923:

115-118; Mitford 1974b: 166; Bosworth 1976: 66; Mitford 1980: 1180-1181; Dabrowa 1980: 379-380; 1989: 71). Traianus'da bir süre sonra, Galatia ile Cappadocia eyaletlerini birleştirerek, modern kaynaklarda "Galatia-Cappadocia Eyaleti" olarak bilinen eyaleti kurdu. İki eyaletin birleştirilmesiyle yeni kurulan eyaletin sınırları doğuda *Armenia Minor*, batıda Cappadocia, kuzeyde Pontos ve Paphlagonia bölgelerinden oluşuyordu (Magie 1950: 574; Sherk 1980: 995; Levick 1999: 1165; Burrell 2004: 205).

Galatia-Cappadocia Eyaleti'nin kurulmasından sonra kuzeyden güneye bir sınır hattı oluşturmayı planlayan Vespasianus, Augustus'tan beri belirlenmiş olan Euphrates Nehri'nin Roma'nın en doğudaki sınırı olarak belirledi. Bu doğrultuda Roma egemenlik sahasının en doğusuyla en batısını Byzantion ve Nikomedia'dan başlayarak, Prusa (Bursa), Claudiopolis (Bolu), Hadrianopolis (Eskipazar/Karabük), Pompeipolis (Taşköprü/Kastamonu), Neoclaudiopolis (Vezirköprü) ve Nikopolis (Eskihisar)'ten geçerek Satala (Sadak)'dan oluşan bir yol hattı ile birbirine bağladı. Euxeinos sahiline paralel uzanan bu hat ile garnizonlar arası iletişim sağlanıyor, yolun güneyi Samosata (Adıyaman/Samsat) garnizonunda, kuzey ise Pontos Bölgesi'ndeki Trapezus'da son buluyordu. Hattın güney yönündeki düzenlemeler için bir diğer Roma vassalı olan Commagene Krallığı'nı ilhak edilerek yeni kurulan Galatia-Cappadocia Eyaleti'ne dâhil edildi. Esasında bu yolu temelleri 63'te Corbulo tarafından atılmıştı (Cumont 1923: 114; Mitford 1980: 270-271; Emir 2014: 160 vd.).

Yolun Nicopolis'ten Satala'ya ulaşan bölümü Galatia-Cappadocia valisi Gnaeus Pompeius Collega tarafından yaptırıldı. Böylelikle Trapezus ile Euphrates'teki Roma garnizon hattının en kuzeydeki başlangıç noktası Satala garnizonuyla Trapezus limanı arasında bağlantı sağlanıyordu. Bu liman en doğuda Roma'nın Kafkasya ve Armenia'ya yapacağı seferlerde stratejik bir arz ediyordu. Yeni inşa edilen yol ile hem doğu-batı yönlü ticaret için alternatif bir deniz rotası hem de Roma'nın doğudaki garnizonlarının iaşesi ve ibatesini sağlamak için güvenli bir rota oluşturulmuş oluyordu (Magie 1950: 571; Çiğdem 2007: 145).

Nero döneminde başlatılıp Vespasianus döneminde geliştirilen sınır hattı ile Apsarus, Sebastapolis (Sukhumi), Sukhumi, Trapezus, Satala, Melitene, Zeugma ve Samosota hattı kurulmuş oluyordu. Yol ağları, limanlar, garnizonlar ve *legion*larla desteklenen bu hat ile Roma doğuda önemli bir savunma hattı oluşturuyor, Pontos,

Armenia ve Kafkasya'nın güvenliğini sağlıyordu (Magie 1950: 574-575; Bosworth 1977: 219- 220; Mitford 1980: 1180; Kennedy 1996: 11).

Vespasianus döneminde Satala ve Melitene'ye *Flavia XVI* ve *Fulminata XII* Legionlarının yerleştirilmesi, yeni yol hatları inşa edilip mevcutların onarılması ya da yeni eyaletlerin oluşturulmasının yanısıra Roma'nın Kafkasya'daki müttefikleri olan Iberia Krallığı'yla da askeri ve lojistik ilişkiler kurulmuştu. Bu bağlamda Kafkasya'daki Roma varlığını epigrafik verilerle tespit etmke mümkündür (Magie 1950: 575; Gamkrelidze 2012: 155-156).

Vespasianus döneminde inşa edilen yeni yol ağı, garnizonlar ya da yeni birlikler haricinde Roma'nın Pompeius zamanından beri Kafkasya'daki müteffikleri olan Albania ve Iberia krallıkları kontrol altına alınıp, Roma askeri gücü ile bir çevreleme politikası izlendi. Burada oluşturulan garnizonlar vasıtasıyla kararlılıkla izlenen proaktif politikaya devam edildi. 75'te Armastika/Harmozika'ya Roma birlikleri konuşlandırıldı. Bu Euxeinos ve Kafkasya'da oluşturulacak Roma garnizonlarının bir örneğiydi. Vespasianus döneminde Kafkasya'da oluşturulan garnizonların bir diğer örneği de Trapezus merkez olmak üzere konuşlandırılan Roma gücüydü. Bu birlik Colchis kıyılarından Daryal Geçidi'ne kadar olan sahayı kontrol ediyordu (Braund 1989: 32-33; Braund 1994: 224 vd.).

Vespasianus'un yaptığı bu düzenlemelerle daha önce Doğu'nun güvenliği için bel bağlanan vassal krallıklardan vazgeçilerek bölgeye Roma askeri gücü bizzat yerleştirilmiş oluyordu. Doğuda, Euphrates nehri boyunca uzanan bu garnizonları dizisi ve yeni yapılan yollar vasıtasıyla Anadolu'nun iç bölgeleri de birbirine bağlanıyordu. Buna göre doğu sınırı boyunca uzanan Melitene'den (Malatya) Caesarea'ya (Kayseri) oradan Neocaesarea (Niksar) üzerinden Satala'yı Ancyra'ya (Ankara) bağlayan yollar MS I. yüzyılın son çeyreğinde tamamlanmıştır. Böylelikle Roma İmparatorluğu rakibi Parthlara karşı stratejik üstünlüğü ele geçirmeyi hedeflemiştir (Seut. Ves. 8; Bosworth 1976: 63 vd.; Syme 1977: 39; Sinclair 1987: 87; Yakar 2007: 75; Çiğdem 2008: 44; Emir 2014: 157 vd.).

Vespasianus'un 23 Haziran 79'da ölümünün ardından sadece iki yıl süresince (79-81) Roma tahtında kalabilen Titus Flavius Vespasianus'un ardından tahta, kardeşi Titus Flavius Domitianus (81-96) geçti.

Domitianus'un doğu politikaları babası Vespasianus'dan çok fazla farklılık arz etmez. İmparator, iktidarı boyunca doğu sınırına yakın bölgeleri ilhak ederek veya onlarla yeni vasallık ilişkileri geliştirerek Parthlara karşı bir güvenlik kuşağı oluşturma politikasına devam etti. Aynı zamanda babası döneminde Euphrates sınır hattı veya Kafkasya'da kurulan savunmaları güçlendirildi (Jones 1993: 155). Vespasianus döneminde ilhak edilen ve şimdi yaklaşık 290.000 km²'lik bir alana yayılan yeni Cappadocia-Galatia kompleksine Commagene ve Armenia Minor'a ilaveten Melitene'de (*XII Fulminata*) ve Satala'da (*XVI Flavia Firma*) konuşlandırılan iki legionun yanı sıra çok sayıda yol inşa edilmişti. Domitianus, imparatorluğunda babası ile birlikte icracısı olduğu bu sistemi devralarak devam ettirmiştir (Bosworth 1976:66; Luttwak 1976:113; Mitford, 1980:1180-11802; Jones 1993: 155). Yine babası döneminde inşa edilen Iberia ve Albania topraklarında *legion*lar konuşlandırmak suretiyle kontrol etme politikası da halef Domitianus döneminde geliştirilerek sürdürüldü (Grosso 1954:144–62; Bosworth 1976: 73–74; 1977: 224-225; Dabrowa 1989: 72).

Dolayısıyla Roma devlet aklının Anadolu'nun batısı ile doğusunu birbirine bağlayan yeni yollar, garnizonlar, limanlar ve kaleler ile doğudaki en önemli rakipleri olan Parthları ve nüfuz sahaları olarak gördükleri Armenia'yı kuşatmaya, Kafkasya'daki müttefikleri, Albania ve Iberia'yı kuşatmaya devam ettiklerini, askeri varlıklarını yakın ve aktif tutarak herhangi bir kırılmaya ya da eksen değişikliğine izin vermediklerini görürüz.

Domitianus döneminde Roma'nın Kafkasya politikasına dair en önemli başarılarından birisi, tıpkı Iberia gibi Albania'nın da izole edilmesidir. Albania toprakları, kuzeyde ve doğuda Kafkasya ve Caspia Denizi ile Armenia Maior ve Iberia ile sınır komşusuydu ve Albania Krallığı Derbend Geçidi'ni kontrol etmekteydi. Albania Krallığı aynı zamanda Güney Rusya ve kuzey Kafkasya'daki yağmacı Alanların Kafkasya'nın güneyine ilerlemesini durdurabilmişti. Şayet Albania, Roma'nın güvenilir bir bağımlı krallığı haline getirilirse, kuşatma politikası tamamlanmış olacaktı (Magie 1950:1225–1226 dn. 13; Bosworth 1976: 73–74; Schieber 1976: 96–99; Dabrowa 1989: 72).

Nitekim Domitianus'un iktidarı sırasında sırasında, günümüz Azerbaycanı'nın başkenti Bakü'nün 70 km kuzeyinde bulunan Gobustan/Kobustan Milli Parkı, Büyüktaş Dağı'da bulunan yazıtta (Bosworth 1976: 75; Gamkrelidze 2012: 155; Dabrowa 1989:

ölümü üzerine herhangi bir taht kavgasına girişmeksizin kırkbeş yaşında imparator olmuştu (Akşit 1976: 179).

Romalılar, Euphrates'in ötesine ilk olarak Üçüncü Mithridates Savaşı sırasında (MÖ 74-63) geçtiler. Bundan sonra, Crassus (MÖ 53), Marcus Antonius (MÖ 39-36 ve 34) seferleri ile Nero'nun (55-66) hükümdarlıkları sırasında Parthia ve Armenia'nın Arşakid hükümdarlarına karşı farklı zamanlarda mücadeleler verdiler. Ancak tüm bu karşılaşmalar Parthia ya da Armenia'yı ilhak amacı taşımıyordu. 114-117'ye geldiğimizde Traianus, daha önce ciddi bir şekilde denenmemiş bir şeyi Armenia ve Parthia topraklarını Roma hâkimiyetine dâhil etmeyi başardı. Bu nedenle, Traianus'un Parth savaşı, kasıtlı bir politika değişikliğine ve Roma İmparatorluğu'nun doğu politikalarında bir vurgu değişikliğine işaret eder. Her ne kadar Hadrianus, Traianus'un Euphrates'in ötesindeki tüm kazanımlarından bir süre sonra vazgeçse de bu eğilim tersine çevrilmeyecekti (Lightfoot 1990: 115).

114 yılı başında, Athena'dan yola çıkarak, deniz yoluyla (Cass. Dio LXVIII. 17. 1) Antiochia'ya gelen Traianus, daha sonra ilk hedefi olan, Cappadocia ve Danube'den gelen takviye kuvvetlerle (Cass. Dio LXVIII. 18. 1; Mitford 1980: 1196-1198) birleşeceği Satala'ya ilerleyişine devam etti. İmparator, Perre (Adıyaman-Besni) yönünde, Singas (Göksu, Besni, Adıyaman) ve Chabinas (Cendere çayı, Adıyaman) nehirleri üzerindeki köprüler vasıtasıyla, hiç de kolay olmayan bir rotadan Satala'ya ulaşmayı hedefliyordu (French 1983: 84-86). Bu doğrultuda ilk olarak Veriea (Halep, Suriye) üzerinden *Legion IV Scythica*'nın karargâhı olan Zeugma (Birecik) garnizonuna geldi. Ardından *Legion VI Ferrata*'nın üssü olan Samosata'ya (Samsat) buradan da *Legion XII Fulminata*'nın karagâhı olan Melitene'ye geldi. Melitene'de bulunduğu sırada garnizonu *municipium* mertebesine çıkarıp eyaletin metropolisi haline getirdi (Cass. Dio LXVIII. 19.2; Procop. *Aed.* III. 4.17; Bennet 2005: 195).

Traianus'un söz konusu ilerleyişi sırasında Parth kralı I. Osroes'in (109-116/117-129) (I. Chosroes veya I. Khosrow; Parth: Husrōw) elçileri, hediyeleriyle Roma savaş makinesini durdurmaya çalışıyordu¹⁴⁹. Parth kralı aynı zamanda, Armenia tahtı için

¹⁴⁹ I. Osroes, büyük olasılıkla bir Elymais yerlisi olarak, Mesopotamia'nın büyük bir kısmı da dâhil olmak üzere Parth devletinin önemli bir bölümünü ele geçirmeyi başarmış bir gaspçıydı. Parth tahtında yarattığı kriz Parth Krallığı'na hem Armenia'ya hem de iki başkentine mal olacaktı (Dabrowa 2012: 176; Gragoratti 2017: 133).

imparatoru memnun edeceğini umduğu değişikliği de bildirdi. Buna göre; Armenia tahtını kendisi gibi Pacorus'un oğlu Parthamasiris'e verilmesini istiyordu. Mevcut kral Exedares'i (Pacorus'un diğer oğlu) tahttan indirdiğini, çünkü bu aday ne Romalıları ne de Parthları tatmin etmişti. Ancak Traianus'un Osroes'in hediyeleri ve taleplerine bir cevabı yoktu. İmparatorun Parth elçisine verdiği tek cevap, dostluğun sözlerle değil eylemlerle belirlendiğini ve Syria'ya vardığında uygun olan her şeyi yapacağıydı (Cass. Dio LXVIII. 17. 1).

Traianus'un yolculuğu boyunca geçtiği yerlerdeki satraplar ve prensler çeşitli hediyelerle onu karşılamaya geldiler (Cass. Dio LXVIII. 18. 2). Bu durum Roma'nın Anadolu'nun doğusunda otoritesini kesin olarak kabul edildiğinin bir göstergesidir. İmparator henüz bir askeri tasarrufta dahi bulunmadan, yerel güçler, muzaffer bir komutan gibi ona bağlılık ve itaat bildiriliyordu.

Traianus, günümüz Elazığ ve Tunceli'si üzerinden Arsamosata'nın çok yakınındaki Arsaniyas Nehrine ulaştı. Zaman zaman düşman topraklarına girmesine karşın herhangi bir direnişle karşılaşmadan Melitene'den doğuya Armenia'ya oradan Arsamosata'dan (Palu) kuzeye Pülümür Geçidi üzerinden muhtemelen Eriza'da (Erzincan) Euphrates'i bir kez daha geçerek 114 Mayıs'ının sonlarında Yukarı Euphrates vadisine çıktı. Buradan bir günlük yürüyüşle Satala'ya ulaşacaktı (Cass. Dio LXVIII. 18.2; Lightfoot 1990: 117; Bennet 2005: 195). Böylece 114 yılında altmışlı yaşlarında olan imparator, Antiochia ile Satala arasındaki yak. 760 km'lik mesafeyi katederek, günde ortalama 15 km yol yaparak 51 günde, kuzeydeki Roma garnizon kenti, *Legion XVI Flavia Firma*'nın karargâhı Satala'ya ulaştı (Cass. Dio LXVIII. 23.1; Lightfoot 1990: 117; Bennet 2005: 195).

O bahar Satala, mevcut kısmi kanıtlar, tam bir toplanmanın hazırlığı olduğunu göstermese de, şimdiye kadar bilinen en büyük Roma *legion* yoğunluğuna tanık olmuş olmalıdır. Bununla birlikte, doğu ordularından yedi *legion*un tam veya biraz azaltılmış bir güçle mevcut olduğu konusunda genel olarak fikir birliği vardır: Syria'dan *III Gallica*, *IV Scythica* ve *VI Ferrata*; Cappadocia'dan Armenia'daki iklim koşullarında alışık ve deneyimli *XII Fulminata* ve *XVI Flavia Firma*; Iudaea'dan *X Fretensis*; ve Arabia'dan *III Cyrenaica* Satala'da toplanmış muazzam Roma ordusunun bileşenleridir. Bunlardan bazıları 113/114 kışında Balkanlar'dan, kara yoluyla Ancyra'ya (Ankara) ulaşan Danube ordularından önemli bir birlikle (*cum cognitis militibus*) destekleniyorlardı. Bunlardan *IV*

Scythica ve *VI Ferrata* Traianus ile birlikte Satala'ya kadar eşlik etmişti. Bu iki *legion* yarım asırdan fazla bir süre önce Armenia'da Corbulo komutasında görev yapmıştı. Söz konusu *legion*lardan *I Adiutrix* ve *XV Apollinaris* neredeyse bütün mevcutlarıyla Satala'da toplanmışken, *VII Claudia*, *XI Claudia*, *XIII Gemina*, *II Traiana fortis*, *XII Primigenia*, *XXX Ulpia victrix*, *I Italica* ve *V Macedonica* ise muhtemelen sadece *vexillatioları* (geçici görev güçleri) ile temsil ediliyordu. Yine de sayılan on yediyi bulan *legion*ların her birinin yalnızca yarısı Satala'da mevcut olsa bile, toplanan Roma kuvvetleri sekiz tam *legiona* eşdeğerti ve buna en az eşit sayıda yardımcı asker eklenmelidir: bu nedenle Traianus'un emrindeki güçlerin yaklaşık 80.000 kişilik bir güce eriştiğini söyleyebiliriz. Lojistik malzemelerin çoğu veya en azından büyük bir kısmı muhtemelen Euxeinos kıyısı boyunca Tomis'ten (Köstence) gemiyle Trapezous'a (Trabzon) ve ardından karadan Zigana Geçidi üzerinden ve oradan Satala'ya gönderilmişti (Hanslik 1965: col. 1096; Mitford 1980: 1196-1198; Bennet 2005: 195-196; Emir 2014: 219 vd.).

Traianus, Satala'da bulunduğu sırada korku ya da oportünizm nedeniyle ona bağılılıklarını ve ittifaklarını teklif etmeye gelen birkaç küçük Kafkas kralını Satala'da kabul etti. Bunlardan birisi de kendilerini geleneksel olarak korsanlığa adanmış, Kafkasya kıyılarının en eski ve en ünlü kabilelerinden birisi olan Heniochi halkı ve Machelones halkının kralı Anchialus (Ankhialos) idi. Traianus kralı onurlarla ve hediyelerle karşıladı (Cass. Dio LXVIII. 18.3a; 19. 3; Arr. *periplus* XI.2; Kießling 1912: col. 259). Şüphesiz Traianus'un bu barbar ve korsan kabileye hediyeler ve onurlar sunması boşuna değildi. Çünkü Euxeinos'daki her türlü tedarik zincirinin ve ticaretin kesintiye uğraması genel planda Roma'nın çıkarına olmadığı gibi Traianus'un düzenlemek istediği türden bir askerî harekât için de problem demekti. Çünkü doğuya sefer yapacak Roma ordusu için en hızlı ve güvenli tedarik denizden sağlanıyordu. Danube kıyılarının Traianus döneminde güvenceye alınmasıyla bu tedarik hattı daha sağlıklı ve düzenli işler hale getirilmiş, Satala'ya yığılan garnizonların iâşesi söz konusu deniz hattı ile taşınmıştı. Bundan önce Corbulo'nun seferleri sırasında Pontos ve Kafkasya limanları ve kaleleri hayati roller oynamıştı. Bu yüzden Euxeinos, tedarik hattında yaşanacak bir aksama Traianus'un planlarını sekteye uğratabilirdi. Heniochi halkının bu suretle bağılılıklarının sağlanması önemli ve stratejik bir hamleydi. Bununla birlikte Traianus, Kafkasya'daki Roma nüfuz sahaları için, Satala'da huzurunda toplanan Kafkasya kralları ile bizzat

yaptığı görüşmeler neticesinde bazı düzenlemeler yaptı. Buna göre Sarmatialılar, Bosphoroslular, Apsiles kralı ve Colchis kralı Romalı müvekkiller arasında kabul edildi veya durumları onaylandı. Apsiles ya da Apsilai kavmi Arrianus'a göre Lazoi kavminden sonra geliyordu. Kralları olan Iulianos krallık yetkisini Traianus'dan bu görüşme ile almıştı. Apsilai halkından sonra ise Abaskoi halkı geliyordu. Kralı Rhesmagas'tı. Bu kral yetkisini Hadrianus'tan alacaktı (Arr. *periplus* XI.3). Aynı zamanda, himaye altındaki bir devlet olan, ancak son yıllarda Roma ile bağları gevşetmeyi başarmış Albanialılara da bir 'kral' verildi. Iberialılar temaslar kuruldu ve muhtemelen bu vesileyle Iberia Kralı Mithridates'in kardeşi Amasasp, Roma ordusuna katıldı. Böylece, Traianus, Armenia Maior'daki Roma hâkimiyetini sağlamlaştırmak için, Kafkasya'nın bir ucundan diğer ucuna ve özellikle savaşçı kabilelerin yaşadığı ve her zaman komşu bölgelere saldırmaya hazır halklara karşı kıyıdaki mevzilerini sağlamlaştırıyordu. Traianus'un Albania'ya ve Apsiali kavmine birer kral ataması, Colchis ve Iberia krallıklarının bağılıklarının tazelenmesi ve imparatorun bizzat kendileri ile görüşerek ilişkilerin yenilenmesi ve güçlendirilmesi, seferin hedeflerinden birisi olan Armenia Maior'un kuzey ve doğu kanatlarını kuşatmaya yönelikti (Fest. *Brev.* XX; Eutr. VIII. 3; Mitford 1980: 1198; Chaumont 1976: 133; Çiğdem 2011: 101).

Dolayısıyla Traianus, Vespasianus'un kurduğu Kafkasya'daki yerel güçlerin kullanılarak Armenia ve Parthia'nın kuşatılması politikasını sahipleniyor ve devam ettiriyordu. Roma devletinin bu anlamda sürekliliği olan politikalar üretmesi, değişen imparatorlara rağmen bu politikaların takip edilmesi önemlidir. Bu anlamda Roma devleti çağını aşan bir devlet organizasyonuna ve mekanizmasına, sürekli tazelenen bir devlet hafızasına ve iyi işleyen devlet aklına ve bürokratik olgunluğa sahip olduğunu gösterir. Dolayısıyla Roma'nın bütün Akdeniz hafzasını, onlarca halkı kontrol etmesi tesadüf değildir. Roma emperyal mekanizması çağını fazlasıyla aşan tarihsel örnekler ortaya koymaktadır.

Diplomatik başarısı belki de Traianus'u ilhak politikasını sürdürmeye teşvik etmede belirleyici oldu. Kafkasya'daki düzenlemelerini Satala'da yaptıktan sonra doğrudan Artkasata'ya giden büyük kuzey yolu boyunca yürüyüşüne devam etti. Bu yol yaklaşık 406 Roma mili yani yaklaşık 600 km'lik bir uzaklığa tekabül eder. *Tabula*

Peutingerina'ya Satala ve Artaksata arasında on dokuz istasyon¹⁵⁰ bulunuyordu (Manandian 1965: 91). Strabon'un ifadesine göre Armenia Maior sınırlarında bulunan ünlü bir kale olan Sinoria'yı (Sinara)¹⁵¹ geçer geçmez imparatorluğun toprağını terk etmek zorunda kaldı (Strab. XII. 3.28). Dio'nun ifadesiyle düşman ülkeye girdiğinde, bölgenin 'satraplarının ve krallarının' kendisine boyun eğmeye istekli bir şekilde geldiğini gördü (Cass. Dio LXVIII. 18.2). Aralarında şüphesiz Armenia Krallığı'nın vasalları olan bu yerel hükümdarlardan birçok armağan aldı ve bağlılıklarını bildirerek Roma otoritesini tanıdıklarını bildirdiler. Bu Satala'daki kazanımlarını genişleten ve çok az maliyetle elde edilen bir siyasi başarıydı. Kayda değer bir engelle karşılaşmadan doğuya doğru ilerleyerek, Armenia platosunun kalbinde, Karin-Erzurum'dan ve Euphrates'in kaynaklarından çok uzak olmayan Elegeia'ya¹⁵² doğru yol almaya başladı.

Böylece seferin ikinci ve ana aşamasına geçen Traianus, Satala'da bulunduğu kuvvetlerinin tamamı Armenia kralı Parthamasiris ile görüştüğü ve çarpıcı bir tarihi anekdotla tahttan indirdiği Elegeia'ya ulaştı (Cass. Dio LXVIII. 19.2-20.4). Traianus'un bunca zahmete katlanmasının nedenini Dio, Armenia kralının tacını kendisinin elinden değil Parth kralının elinden alması olarak bildirir (Cass. Dio LXVIII. 18.2). Esasında Nero'un elinden taç giyen Tiridates ile birlikte Armenia kralından beklenen, iktidarını Roma İmparatoru Traianus'un onaylamasıydı. Ancak görünen o ki Armenia'da denge yine Roma'nın aleyhine değişmişti. Çünkü Parth Kralı I. Vologases'in ardından, muhtemelen babasının yanında bir yönetici olarak deneyim kazanmış olan ve Parth tahtının yeni sahibi olan oğlu II. Pacorus da (yak. 78 - yak. 110) saltanatının sonlarında, gücünü oğlu III. Vologases (yak. 110-147) ile paylaştı. II. Pacorus'un iktidarının sonlarında ve III. Vologases'in iktidarının başlarında, bir gaspçı, Osroes adında birisi

¹⁵⁰ Satala, Salmalasso, Darucinte, Aegea, Lucus Basaro, Sinara, Calcidava, Autisparate, Tharsidaratei, Datamisa, Asconfluentes, Barantea, Andaga, Armanas, Chadas, Colchios, Raugonia, Hariza, Colocoeia, Paracata, Artaksata. Tabula Peutingeriana'ya göre bu kentlerin yanlarında iki adet kule bulunuyordu. Bu şekilde belirlenen noktaların önemli şehirler veya askeri noktalar olduğunu gösteriyordu (Manandian 1965: 91).

¹⁵¹ Erzincan ili Refahiye ilçesi Çavuş köyüne lokalize edilir (Şahin 2018: 22-23). Bayburt Çayıryolu köyü veya Bayburt Kalesi lokalizasyonu ise yapılan bir diğer öneridir (Strab. XII. 3.28; Ramsay 1960: 57; Hewsen 2009: 43; Şahin 2018: 30; 22-23; Mayor 2013: 368; Çiğdem ve Emir 2016: 28-29; Çiğdem vd. 2018).

¹⁵² Elegia'nın lokalizasyonu hakkında; Ptol. *georg.* V.13.12; Baumgartner 1903: col. 2258; Elegia Tabula Peutingerina'ya da geçen Aegea (Egea) olabilir (Manandian 1965: 100). Çiğdem, Elegia'yı Pulur-Ilıca-Karaz-Çiğdemli üçgeninde bölgesel olarak düşünür (Çiğdem 2011: 106; Can 2010). Çiğdem'in Elegia'nın lokalizasyonu için yerli ve yabancı kaynakları tek tek değerlendirerek yaptığı çıkarımlar için Bk. Çiğdem 2011: 105-106.

ortaya çıktı. Büyük olasılıkla bir Elymais yerlisi olarak, Mesopotamia'nın büyük bir kısmı da dâhil olmak üzere Parth devletinin önemli bir bölümünü (özellikle Roma ile komşu batı kesimini) ele geçirmeyi başarmıştı. III. Vologases'in kardeşi Axidaresi görevden alıp kardeşi Parthamasirisi Armenia kralı olarak atayarak Romalılarla Rhandaia Antlaşması'nı ihlal etmiş ve Traianus'a (98-117) 113'te Arşakid devletine karşı mükemmel bir *casus belli* sunmuştu (Chaumont 1976: 131; Dabrowa 2012: 176). Bu, Traianus'a Parthia Krallığı'nı işgal etme ve III. Vologases ile I. Osroes arasında devam eden iç savaştan yararlanma fırsatını verdi (Dabrowa 2012: 176; Gragoratti 2017: 133). Yani Osroes legal ve meşru bir kral değildi. Krallığın ancak batı kesimini işgal edebilmişti.

II. yüzyılın başına, Traianus'un fetihlerine kadar Roma'nın doğudaki genişleme siyasetinde önemli bir gelişme olmamıştır. Ancak Traianus dönemi gerek fethedilen alan gerek genişleme siyasetindeki zemin kayması anlamında istisnasi bir dönemi temsil eder. Çünkü bu zaman kadar sürdürülen Roma politikası terk edilerek yeni bir politik düzlem yaratılmıştır. Traianus'un Armenia ve Parth seferlerine dair bir diğer yaklaşım ise; imparatorun kişisel hırsları ve adeta bir külte dönüştüğü anlaşılan Magnus Aleksandros'a öykünme ve fetihlerini taklit etme çabası içinde olduğu fikridir. Nitekim ileride ifade edeceğimiz, Dio'nun aktardığı şekliyle Traianus'un Basra Körfezi'nden açılan bir geminin ardından sarfettiği sözler bu iddiayı destekleyen tarihi anektod olarak bir köşede durmaktadır. Bu bağlamda Traianus'un Aleksandros misali India'ya kadar uzanacak büyük bir sefere çıkmak istediği, Armenia ve Parthia seferlerini de bu plan doğrultusunda gerçekleştirdiği düşünülür. Traianus'un duyarsız kalamayacağı bu şöhret arzusunun dışında imparatorun bir diğer amacı, Armenia sorununu kökünden halederek Armenia Maior'u tamamen ilhak etmek ve Traianus dönemi dış politikasının temel çözüm uygulaması olan ilhak seçeneğini uygulamaktır. Nitekim Dacia'dan Arabia'ya kadar Traianus, Roma "sert gücünü" en etkili şekilde kullanmıştır. Armenia Maior'u ilhak etmek, yalnızca sürekli yenilenen bir çatışmanın nedenini ortadan kaldırmakla kalmayacak, aynı zamanda en savunmasız taraflarından birini yok ederek asıl rakip olan Parthlara ulaşılacaktı. İmparator, böylesine iddialı bir sefere çıkmadan önce arkasını sağlama almak istemiş, bu doğrultuda gözünü diktiği Parthia Krallığı'nı da ilhak etmeyi hedeflemiştir. Çünkü imparatorun gözü India'ya kadar uzanmaktadır. Bununla birlikte 114 yılına kadar uygulanan Roma devlet politikası Euphrates'i Parthlar ve Romalılar

arasında doğal sınır olarak bırakmak üzerinedir. Traianus'un faaliyetleri bir yüzyıldan fazla bir süredir titizlikle oluşturulan ve kurulan dış politikayı çöpe atmak demektir. Söz konusu politika değişikliğinin ana sebebi -tabi ki saldırganlığın dışında- tampon devlet olarak Armenia'yı koruma ihtiyacıdır. Nitekim Armenia'da denge ne zaman Roma aleyhine bozulsa ya da bozulacak gibi olsa ardından Roma *legion*ları bölgede görülmektedir. Bu bağlamda Armenia, Ball'ın ifadesiyle ikinci ve üçüncü yüzyıldaki 'Büyük Oyun'da Roma'nın Afganistan'ıdır (Chaumont 1976: 131; Ball 2000: 16).

Parthamasiris'in çeşitli bahanelerle bir türlü imparatorun huzuruna çıkmamış ancak zorla getirilmiştir. Elegia'da bu suretle imparatorla buluşan Armenia kralı için Traianus bir mahkeme kurmuştur. Başına geleceklerden habersiz Parthamasiris huzura çıktığı ilk anda başından çıkarıp imparatorun ayaklarının dibine koymuş, kendinden emin şekilde tacının tekrar geri verileceğini umarken beklemediği bir tepkiyle karşılaşmış, imparatorun huzurunda bulunan askerler alkışlarla ve naralarla adeta bir savaşta zafer kazanmışcasına gösteride bulunmaları üzerine korkmuş, kaçmak istemiş ancak etrafının sarılı olduğunun görmesi üzerine bu kararından vazgeçmek zorunda kalmıştır. Maruz kaldığı muameleye öfkelenen ve haksızlığa uğradığını düşünen Parthamasiris, Roma kampını terkettiye de imparator tarafından yeniden çağırılarak huzura çıkarılmış, kendisini ifade etmesi için devrik Armenia kralına bir fırsat tanınmıştır. Krallığını geri isteyen Parthamasiris, yenilmediğini veya yakalanmadığını ve kendisine haksızlık edilmemesi, krallığı geri alması gerektiğini ifade etmiştir. Sonuçta amcası daha önceki Armenia Kralı Tiridates, Nero'dan almıştır. Dolayısıyla Parthamasiris Armenia tahtının hakkı olduğunu düşünmektedir. Ancak kralın bu talebi Traianus tarafından reddedilmiştir. İmparator, özellikle Armenia'yı hiç kimseye teslim etmeyeceğini beyan ederek; Romalılara ait olduğunu düşündüğü Armenia'ya bir Roma valisi atamıştır. Sonuç olarak Armenia kralının durumu Roma ve Traianus için taşsız ve kansız bir zaferdir (Cass. Dio LXVIII. 19.3-4; 20.1-3).

Armenia artık bir Roma eyaletiydi. Pers/Parth kökenli hanedan ailesi, Traianus'un savaşı ve kansız tek bir hamlesi ile lağvedilmişti. Ancak daha da önemlisi Pompeius'dan bu yana bir Roma vassalına dönüştürülmüş krallık, doğrudan Roma toprağı yapıliyordu. Söz konusu gelişme, Roma'nın doğu politikalarında ciddi bir eksen değişikliğini işaret ediyordu. Roma, vassal krallıklar raacılığıyla kurduğu doğu hâkimiyetinden vazgeçiyordu. Tampon devletlerle yürütülen Parthlarla mücadele

anlayışı, böylece terk edilmiş oluyordu. Roma, doğrudan Parthia Krallığı ile komşu haline geliyordu. Nitekim bir süre sonra Parthlar da Armenia'nın kaderine uğrayacaktı. Pompeius'dan beri doğudaki faaliyetler bağlamında öykünüp durulan Magnus Aleksandros modeli ondan yüzlerce yıl sonra Traianus'un şahsında vücut buluyordu. Aleksandros'un son verdiği barbarAkhamenid/Ahameniş Persia'sına bu sefer İmparator Traianus Arşakid Parthia'sına son vererek adeta nazire yapıyordu. Traianus'un bu şah/mat hamlesi diğer taraftan Nero ve Vespasianus'un inşa ettiği Parthları ve Armenia Krallığı'nı vassal krallıklar ve *legion*lar aracılığıyla kuşatma politikasının da son bulduğu anlamına geliyordu. Çünkü Traianus ile birlikte artık kuşatılacak bir düşman da kalmıyordu. Ancak şunu da unutmamak gerekir ki Traianus'a tüm bu gücü sağlayan da Nero ve Vespasianus'un inşa ettiği garnizonlar, *legion*lar, vassal krallıklar politikasıydı.

Traianus Armenia'dan aynı sefer sezonunda (114 yılı baharı, yazı ve sonbaharı) ileri harekâtına devam ederek Nisibis ve Batnae'nin ele geçirildiği Kuzey Mesopotamia'ya ilerledi. Bu arada imparator askeri başarılarıyla bir süre sonra *Optimus* ve *Parthicus* ünvanlarını alacaktı (Cass. Dio LXVIII. 23.1-2). Nisan başında Antiochia'dan ayrılan Traianus, Haziran başında Elegia'ya varmış, iki ay kadar Armenia'da kaldıktan sonra Temmuz ayı sonunda buradan ayrılarak Eylül ortasında Nisibis'e ulaşmıştır (Lightfoot 1990: 117 dn.11). 114 kışını geçirmek için Edessa'ya çekilmişti. Traianus, Armenia'dan Mesopotamia'ya geçerken Bitlis ve Ergani geçitlerini kullanmıştır. Traianus çekildikten sonra da Armenia'da bırakılan *legion VI. Ferrata* operasyonlarını sürdürmeye devam etti. Nitekim bu *legion*un mirası C. Bruttius Praesens tarafından orada karşılaşılan kış koşullarına ve derin karlara atıfta bulunan Arrianus'un *Parthica*'sının bir parçasından anlamak mümkündür (Lightfoot 1990: 117 ve dn.11).

Traianus böylelikle adeta bir antik *blitzkrieg* (yıldırım savaşı, ani saldırı, II. Dünya Savaşı'nda Nazi orduları tarafından kullanılıyordu) ile Armenia'ya boyun eğdirmiş ve kralını öldürmüş, ardından ordusunu doğu Taurisler boyunca yer alan geçitleri güvence altına almak ve Parthlar savunmaya geçmeden önce Mesopotamia'da bir yer kazanmak için tekrar güneye yürümeye zorlamıştır. 115 yılında yeniden harekete geçen Traianus, zaten Romalıların elinde olan ve Mesopotamia Ovasının kuzeyinde sadece doğu-batı yönünde giden yollar için değil, kuzey yönlü yollar için de dönüm noktası ve I. yüzyılda Adiabene Krallığı'nın bir parçası olan Nisibis'e (Mardin/Nusaybin) ulaşmıştır. Nisibis'in ardından Adiabene Krallığı'nın diğer kesimleri olan Adenystrae, Hatra ve Singara'da

Romalıların eline geçmiştir (Cass. Dio LXVIII. 22. 2-3; Stark 1966: 209; Lightfoot 1990: 118).

Bu suretle Mesopotamia'nın doğusu işgal edilip güvenliği sağladıktan sonra Tigris Nehrine ilerleyen Traianus, nehri geçmek için Nisibis yakınlarında Tür Abdin'deki ormanlardan kestirdiği ağaçlarla salları ve kelekler inşa ettirmiş ve karşı kıyıya geçerek Adiabene'nin tamamını ele geçirmiştir (Cass. Dio LXVIII. 28.1).

Buradan asıl hedefi olan Parth başkenti Ctesiphon'a yürüyüşünü sürdüren Traianus'un Adiabene'nin ne kadarını işgal ettiği tam olarak belli olmasa da, Dio'nun pasajından (Cass. Dio LXVIII. 26.4) tamamının istila edildiği sonucunu çıkarabiliriz.

Kış mevsiminin yaklaşması üzerine 115/116 kışı için Antiochia'ya çekilen Traianus, neredeyse kendi hayatını kaybetmesine neden olacak ve Dio'nun dehşetle tasvir ettiği, kenti vuran korkunç bir depreme denk gelmiş (Dio LXVIII. 24.1; 25.1) olmasına rağmen üçüncü bir sefer sezonu için planlar yapılmış, Traianus, ertesi baharda Euphrates'e doğru yola çıkmıştır. Bir önceki yılın aksine, 116 seferi kayda değer bir başarıdır. Romalıların aşağı Mesopotamia'nın tamamını istila etmelerini sağlamıştır. Traianus'un *Parthicus* unvanını alması ve *PARTHIA CAPTA* lejantına sahip paraların basılmasıyla damgasını vuran bir olay olan Parthia başkenti Ctesiphon'un ele geçirilmesiyle doruk noktasına ulaşmıştır. Kısa zamanda oldukça geniş bir sahayı ele geçiren Traianus, Dio'ya göre yalnızca Aleksandros'un izinden gidecek kadar genç olmadığı için hayıflanmaktadır. India'ya giden bir gemi görünce şöyle dediği rivayet edilir; 'Hâlâ genç olsaydım, kesinlikle India'ya da geçerdim.' (Cass. Dio LXVIII. 28.2; 29.1).

Ancak şunu mutlaka belirtmek gerekir Traianus'un pozisyonu kesinlikle Aleksandros'a benzememektedir. Aksine Parthlara karşı herhangi bir zafer kazanamamış, Parth ordusu herhangi bir kayıp vermediği gibi toparlanma eğilimine girmiştir (Lightfoot 1990: 120).

Traianus'un zaferi sonrası ele geçirdiği topraklarda eyaletler kurduğu tarihi kaynaklarca belirtilir. Bunlardan birisi de Assyria eyaletidir. Ancak bu organizasyon için herhangi bir somut kanıt bulmanın veya eyaletin kesin yeri ve kapsamı hakkında fikir birliğine varmak zordur. Traianus, eyaleti, 116'daki Ctesiphon seferi sırasında fethedilen bölge ile özdeşleştirmek için kurduğu güçlü bir iddia olarak ileri sürülmüştür.

Traianus'un Assyria eyaleti Babylonia'ya karşılık geliyordu. Orta Irak'ta Euphrates ve Tigris nehirleri arasında yer alıyordu (Lightfoot 1990: 120 dn. 32-34). Assyria eyaleti için bir diğer yaklaşım, Tigris'in doğusunda, Büyük ve Küçük Zab arasında, batılı kaynakların Adiabene olarak bildiği bölgedeki toprakları kapsadığı şeklindeydi (Longden 1931; 13-14; Magie 1950: 608; Colledge 1967: 54-55; Luttwak 1976: 108; 110; Eilers 1983: 496).

Assyria eyaletinin kurulup kurulmadığı, gerçekten kurulduysa hangi alanları kapsadığı tartışmalı olmakla birlikte Traianus'un Parth Savaşı'ndaki asıl niyeti, Roma'nın egemenlik sahasını daha fazla genişletmekten ziyade Armenia Krallığını imparatorluk bünyesine katmak ve kuzey Mesopotamia'da savunulabilir bir sınır sağlamaktı (Bivar 2006: 88). Nitekim Traianus'un Assyria eyaletinin varlığı antik kaynaklardan yalnızca Eutropius ve Festus'da geçiyordu (Eutr. 8.3; 6.2; Fest. Brev. XIV; XX).

Traianus'un Parth topraklarına ilerlemesi, Aleksandros'tan bu yana doğuda bir Avrupalı tarafından gerçekleştirilen en başarılı seferlerden biri olmasına rağmen, kısa vadede çok az şey başarmıştır. Arabia dışındaki doğu fetihleri, başka bölgelerdeki istikrarsızlıklar karşısında halefi Hadrianus tarafından geri verilmiştir. Hadrianus dönemi için kaynaklarımızın yetersizliği göz önüne alındığında, belki de Romalılar Parthlar tarafından Mesopotamia'dan kovulmuştur. Çünkü Armenia tahtına yine Parth yanlısı bir kral geçmiş, Parthlar, Roma üstünlüğüne karşı daha önce oldukları kadar büyük bir tehdit olarak geri dönmüşlerdir. Roma, Parth topraklarında geniş alanları ilhak edebilir, hatta başkent Ctesiphon'u işgal edebilirken, Parth gücünün kökleri daha doğuda, İran platosunun derinliklerinde ve Hazar'ın doğusundaki orijinal Parth anavatanının ötesinde yatıyordu. Dolayısıyla Parthlar başkentlerinin kaybindan doğacak zararı her zaman karşılayabilirdi ve başkent olarak kullanabilecekleri birden fazla seçenekleri vardı. Bu nedenle Traianus'un Mesopotamia'yı işgali, Parthların gücünü örselemek anlamında çok az fark yarattı. Traianus'un Basra Körfezi kıyısında durup Aleksandros'u taklit etmeyi özlemle düşünürken diğer taraftan Parth topraklarını fethetmek için Hindistan'a kadar hiç gitmemesi gerektiğini muhtemelen fark etti ve mantıklı bir şekilde geri döndü.

Kısa vadede çok az başarı sağlasa da, daha uzun vadeli önemli sonuçları oldu. Her şeyden önce, bir emsal yarattı. Öncelikle Euphrates'i Roma zihnindeki bir engel olmaktan, fiziksel bir engelden çok psikolojik bir engel, çıkararak, imparatorluğun doğu

sınırlarını fiilen sınırsız hale getirdi. Batıda, Atlantik daha fazla genişlemeyi durdururken, kuzeydeki ormanlar ve güneydeki çöller bu yönlerde daha fazla genişlemeyi anlamsız hale getirdi. Euphrates, haritada kullanışlı bir çizgi oluşturuyordu; kaldırılması, Doğu'nun açık kalması anlamına geliyordu. Traianus'un seferleri, Doğu ile kültürel kaynaşmanın başlangıcında önemli bir aşamayı işaret ederek çok fazla kalıcı olmasa da Doğu'ya ilk kez bir Roma imparatorunu da getirdi. Traianus Doğu'da üç yıl ikamet etti ve bu süre zarfında imparatorluğun geri kalanını oldukça etkili bir şekilde yönetti. Antiochia onun asıl imparatorluk ikametgâhıydı ve aslında Roma İmparatorluğu'nun ikinci başkenti oldu. Hem gerçek hem de sahte imparatorlar kendilerini Antiochia'da imparator ilan ettiler. Bu ilk olarak Traianus'un ölümünün ardından, halefi Hadrian burada imparator ilan edildiğinde gerçekleşti. Bu nedenle, Traianus'dan sonra Roma, doğal bir sınır olmadan hala genişleme imkânı olan tek yer ve imparatorluklarının doğal bir kalbi olarak, başkent Roma'ya bir alternatif olması anlamında giderek daha fazla doğu ile ilgilendi. Roma'nın nihai olarak bir doğu imparatorluğuna dönüşmesi esasında Traianus döneminde başlamıştı. Traianus'dan sonra, Euphrates boyunca daha fazla akın yapıldı. Hatta kısa ömürlü de olsa Roma eyaletleri kuruldu (Ball 2000: 16).

Sonuç olarak Traianus Armenia ve Parthia'yı ilhak ederek bir taraftan daha önceki devlet politikasını devam ettirip, diğer taraftan yeni bir politik düzlem yaratmıştır. Kafkasya'dan başlayan hat bu sefer kat'i şekilde Roma egemenliğine girmiştir. *Imperatorun* agresif, askeri gücün baskın şekilde icrasına dayanan politikaları onun asker doğası ile ilişkilendirilebilir. Ancak Traianus salt demir yumruk olarak nitelenemez. O aynı zamanda Aleksandros varî büyük hayalleri olan bir devlet adamıdır. Traianus sadece Doğu'da imparatorluğun prestijini yükseltmekle kalmamış, aynı zamanda bölgesel bir ticaret ağı ile dünyanın kalbinin attığı bu coğrafyayı ticari ve iktisadi manada birbirine bağlamayı hedeflemiştir. Kurmak istediği ticaret ağı, Mısır'dan Arabistan'a oradan Suriye ve Basra Körfezi'ne ve nihayet Yukarı Fırat ve Karadeniz'e değin uzanıyordu. Şayet gerçekleşseydi bu kadar büyük çaplı belki de tarihin ilk serbest ticaret bölgesi olacaktı. Traianus, Roma'ya dönerken öykündüğü ve kendince şanslı saydığı Magnus Aleksandros gibi Hindistan'ı ele geçirmeyi arzuluyordu. Bu hedefin gerçekleşmesi için de önce Parthların ortadan kaldırılmaları gerekiyordu. Ancak Traianus daha ölmeden fethettiği topraklarda isyanlar baş gösterdi. Traianus'un 'büyük hayali' kısa bir süre

içerisinde son bulmuştu (Longden 1931: 2-3; Warmington 1974: 91-92; Chahin 1987: 250; Lightfoot 1990: 117; Garsoïan 1997: 69; Payaslian 2007: 29; Kaçar 2009: 7).

Traianus'un 117 yazında, Iudaea'daki isyanlar bastırılmış olmasına rağmen imparatorluğun başka yerlerinden gelen endişe verici haberler üzerine Antiocheia'yı terk ederek deniz yoluyla Roma'yı gitmek üzere Temmuz sonunda Cilicia'daki Selinus'a (Gazipaşa) gelmiş, P. Aelius Hadrianus'u da Syria ordusunun başında bırakmıştı. Ancak o sırada 64 yaşında olan imparator felç geçirerek 9 Ağustos 117'de öldü. Traianus hayatını Roma'nın Doğu eyaletlerinde kaybetmiş ilk Roma imparatoruydu (kendisinden önce Gaius ve Germanicus gibi imparator olamamış *Principatus* dönemi iki devlet adamı daha Doğu'da hayatını kaybetmişti) (Cass. Dio LXVIII. 33.3; Aur. Vic. *de Caes.* XIII. 13; HA *Hadr.* 4.6; Magie 1950: 609; Akşit 1976:193).

İddialı şekilde başladığı ve sürdürdüğü kariyeri sona erdiğinde sürdürülebilir politikalar ortaya koyamamış, büyük bir askeri güçle ele geçirdiği Armenia ve Parthia topraklarında kalıcı bir hâkimiyet sağlanamamıştı. Traianus'un ölümü ile Doğu politikaları çökmüş, Roma bütün kazanımlarını terk ederek yüz yıl öcesine, Augustus'un *status quo*'suna dönüş yapmıştı. Sonuç olarak Romalılar, Armenia, Mesopotamia'nın büyük bölümünü ve Parthia'yı fethederken çektikleri zorluklara ve tehlikelere bir hiç uğruna katlanmışlardı (Cass. Dio LXVIII 33.2).

Traianus'un ölümü üzerine yeni imparator Hadrianus'un taht hakkı şaibeliydi. Traianus'un evlatlığı olması üzerinden yürütülen hukuksal bağı tartışmalı olmakla birlikte (HA *Hadr.* 4.8-10; Cass. Dio LXIX. 1.4; Eutr. VIII. 6; Akşit 1976: 195; Birley 1998: 77) antik kaynaklara göre Traianus tarafından imparator olması istenen birisi değildi (SHA *Hadr.* 4.8-9; Eutr. VIII. 6).

Diğer taraftan, Traianus tarafından Syria valisi olarak atanan ve Traianus'un ölümünün duyurulması üzerine o eyaletteki ordular tarafından imparator ilan edilen yeni İmparator Hadrianus, Augustus'un değerli bir halefiydi. Yetenekli ve çok yönlü hem büyük bir enerjiye hem de zarif zevklere sahip bir adam olan Hadrianus, kurucusundan bu yana bu *principatus*luğu elinde tutanların hepsinden daha büyük bir sağduyuya sahipti. Sınırlarında savaş tehdidi ya da gerçeği olan bir imparatorluğa barışı getirmek için cesaret ve sağduyu kombinasyonuna büyük ölçüde ihtiyaç duyulduğu bir zamanda iktidara geldi (Magie 1950: 611; Akşit 1976: 193-195; Kaya vd. 2016: 494). Aynı zamanda Traianus'un

kız kardeşinin kızı ile evli olan (HA *Hadr.* 2.10) Hadrianus, erkek varisi olmayan eski imparatorun herşeye rağmen yegâne varisi konumundaydı (Cass. Dio LXIX. 1-2).

Sonuç olarak Hadrianus, 11 Ağustos 117’de, imparatorun ölümünden iki gün sonra, 41 yaşında Roma’nın yeni imparatoru ilan edildi (HA *Hadr.* 4. 6–7; Eutr. VIII. 6). Böylece Beş İyi İmparator’un üçüncüsü Publius Aelius Traianus Hadrianus (117-138) tahta geçmişti.

Hadrianus tahtta çıktığında Roma doğuda ve batıda en geniş sınırlarına ulaşmıştı. Nitekim doğuda erişilen sınırlara bir daha ulaşmak mümkün olmayacaktı. Ancak Hadrianus iktidarında Traianus’un kazanımlarından ödün verilecekti.

Antik yazarlardan Eutropius, yaşanan bu keskin değişimin sebebinin kişisel olduğu görüşündedir. Ona göre Hadrianus, Traianus’un ihtişamını kısıktığı için yüzünden Roma’nın yeni eyaletleri Assyria, Mesopotamia ve Armenia’dan vazgeçerek Euphrates’i tekrar imparatorluğun sınırı yaptığını ifade eder (Eutr. VIII. 7).

Ancak Dio’da bu iddiayı destekleyecek bir bilgiye rastlanmaz. Hadrianus’un Syria Eyaleti’nin başkenti Antiokheia’daki ilk icraatlarından birisi, Traianus’un fethettiği toprakları terk ederek eski sahiplerine iade etmek olmuştur. Çünkü Hadrianus’un iktidar mirası, tam bir belaya dönüşmüştü. Euphrates’in doğusunda Mesopotamia’dan Palestine, Cyprus, Aegyptus, Iudaea, Cyrenaica daha Traianus döneminde ayaklanmıştı. Onlara Kuzey Africa’nın batı ucunda Mauretania eşlik etti. Britania’da huzursuzluk belirtileri vardı. Dolayısıyla Traianus’un hem Euphrates’in doğusundaki topraklarda hem de kuzey sınırındaki maliyetli fetihlerinin büyük çaba sarf edilmeden sürdürülemeyeceği açıktı. Bu yüzden Hadrianus, kendisinden önce ulaşılan sınırları kontrol etmenin güç olmasından ötürü hem sınır güvenliğini sağlamak hem de komşularıyla bozulan ilişkileri düzelterip barış ortamı sağlamak amacı güdüyordu. Traianus döneminde ulaşılan sınırların mali ve askeri anlamda maliyetinin karşılanması yeni dönemde çok zor ve çok masraflıydı. Bu yüzden Hadrianus döneminde eski sınırlar terk edilerek Augustus dönemi devlet politikasına geri dönmüştür. Traianus’un doğu fetihleri hem para hem de insan kaynağı bakımından büyük bir maliyetle elde edilmiş, ancak kazanılan askeri zafer, alışılmışın dışında kısa ömürlü olmuştur (Magie 1950: 609-611).

Böylece Roma, Mesopotamia ve Assyria eyaletleri çekilmiş, buradaki topraklar eski sahiplerine iade edilmiştir. Bu bağlamda Parthlarla ilişkilerin düzeltilmesi adına

Armenia yeniden Parthlara bırakılmış, Armenia'daki Parth egemenliği kabul edilmiştir. Ardından Traianus'un Parthia kralı atadığı Parthamaspatēs'i de Osroene kralı tayin ederek Roma-Parth ilişkilerini düzeltmek adına başka bir adım atmıştır. Diğer taraftan Hadrianus, Traianus döneminde ele geçirilen toprakların tamamında vazgeçmiş değildir. Örneğin yine Traianus'un yoğun bir mücadele vererek ele geçirdiği Dacia'dan da çekililmek istenmiş ancak bürokrasi imparatoru uyararak Dacia'nın fethinden sonra orada iskân edilmiş yoğun İtalic nüfusu gerekçe göstererek imparatoru bu kararından vazgeçirmiştir (HA *Hadr.* 5. 3; 9. 1; 21. 12; Eutr. VIII 6; Weber 1936: 301; Magie 1950: 610).

Senatus mektup yazarak imparatorluğunun tanınmasını istemiş ve *Senatus*un varlığı ve devamlılığı için çeşitli güvenceler vermiştir. İmparatorluğu onaylanan Hadrianus, Traianus'un cenazesini karşılayıp imparator yapıldığı haberini aldığı Selene'den asıl ikametgâhı ve görev yeri Antiocheia'ya dönmüştür. Gerekli cenaze işlemleri yapılan Traianus'un külleri ailesiyle birlikte Roma'ya gönderilmiş, eski imparator tanrılaştırılmıştır (HA *Had.* 5.9-10; 6.1-2; Akşit 1976: 195).

Hadrianus, Antiocheia'da bulunduğu sırada batıda Dacia'da ve Kuzey Afrika'da kıpırdanışlar ve isyan hareketleri olduğu haberini alınca 117 Kasım'ında burdan ayrılarak yerine vekâleten Catilius Severus'u bırakmıştır (HA *Hadr.* 5.2; 8-10). 117 kışını Anadolu'da geçirdikten sonra 118 baharında Dacia'daki isyanı bastırdı ve 118 yazından 121 ortalarına kadar Roma'da kaldı. İmparator Roma'ya dönüş yolculuğunda güzergâhı üzerinde bulunan Cilicia, Cappadocia, Galatia ve Bithynia-Pontos'un kimi kentlerini ziyaret etti ve bazılarında kaldı (Weber 1936: 302-303; Magie 1950: 1469 vd.; Kaya vd. 2016: 495-496).

Hadrianus döneminde diğer Roma imparatorlarından farklı bir uygulamaya da deneyimlenmiştir. İmparator iktidarının yirmi bir yılının on ikisini eyaletleri denetlemek için buralara seyahat etmekle geçirmiştir. İki farklı dönemden oluşan bu gezilerin birincisi 121'den 125'e kadar sürmüş, ikincisi ise 128'den 133'e kadar devam etmiştir. Bu gezilerde imparatorluğun her köşesi ile yakından temas edilmiş, sosyal, ekonomik ve politik durumları yerinde gözlemlenmeye çalışılmıştır (Akşit 1976: 199; Kaya vd. 2016: 497; Emir 2014: 220 vd.).

Hadrianus 121'den 125'e kadar sürdürdüğü ilk gezi programı sırasında Euphrates boylarından gelen bir haber üzerine programını sonlandırarak bu noktaya hareket etti. Buna göre Parth kralı (en azından Parthia'nın bir kısmının kralı) Roma'yı savaş açmakla tehdit ediyordu. Bunun üzerine Hadrianus acilen Hispania'da bulunan Claudius Quartianus'a *Legio II Traiana* ve *Legio III Cyrenaica*'yı toplamasını ve Euphrates'e hareket etmesini emretti. Kendisi de imparatorluğun batısında sürdürdüğü gezisinde son durak olarak belirlediği Anadolu topraklarına bu suretle daha erken gidecekti. İmparator Hispania'dan Africa'ya buradan Akdeniz kıyı şeridi boyunca Cyrenaica'dan Antiocheia'ya geldi. Antiocheia'dan Cappadocia'ya ardından Euphrates sınırına gelen imparator, burada Parth kralıyla bir konferans düzenleyerek görüştü ve gerginliği sona erdirerek barışın korunmasını sağladı (HA *Hadr.* 12.8).

Gasıp Parth Kralı I. Osroes ile yaşanan sorunun tarihi muhteviyatı tam olarak şuydu; Daha önceki satırlarımızda da belirttiğimiz üzere I. Osroes (Khosrow, Husrow) bir gasıp olarak 109'da II. Pacorus'a karşı ayaklanmış (Dabrowa 2012: 176), II. Pacorus'un son yılları ile oğlu III. Vologases'in ilk yıllarında Mesopotamia'da dâhil olmak üzere krallığın Roma ile sınır batı kesimlerini ele geçirmişti. Böylelikle Osroes batıda hüküm sürerken aynı anda meşru hükümdar Vologases'de doğuda hüküm sürüyordu (Dabrowa 2012: 176; Gregoratti 2017: 133). Osroes'in bu arada bir başka hukuksuzluğa imza atıp 113'te Vologases'in kardeşi Axidares'i Armenia tahtından edip yerine diğer kardeş Parthamasiris'i getirmesi (Dabrowa 2012: 176; EnIr: Armenia and Iran; Chaumont 2011) Rhaendea Sulhu'nu ihlal ettiği gerekçesiyle Roma müdahalesini getirmiş, Traianus, Osroes ve Vologases arasındaki iç savaştan faydalanıp 114'te hem Armenia'yı hem de Parthia'nın bir kısmını işgal etmişti (Dabrowa 2012: 176; Gregoratti 2017: 133; EnIr: Armenia and Iran; Chaumont 2011; EnIr: Trajan; Kettenhofen 2004). Basra Körfezi'ne kadar uzanan Roma egemenliğinde Traianus'un Parth isyanından çekinmesinden ötürü Ctesiphon'da Parth tahtına I. Osroes'in oğlu Parthamaspatēs'i oturttu (EnIr: Trajan; Kettenhofen 2004; Bivar 2006: 91). Ancak Traianus'un ölümü, Hadrianus'un restorasyon politikaları ve Babylonialılar ve Iudaealıların isyan ederek Romalıları Mesopotamia'dan sürüp çıkarması, Armenialıların Sanatroces'in (Sanatruk) yönetimi altında isyan etmeleri üzerine (Cass. Dio LXXV. 9.1; Garsoïan 1997: 70) Traianus'un ele geçirdiği toprakların tamamında isyanlar çıktı (EnIr: Armenia and Iran; Chaumont 2011). Parthlar, I. Osroes'in oğlu Roma yanlısı Parthamaspatēs'i tahttan

indirerek I. Osroes'i yeniden batı bölgelerinin kralı yaptılar Cass. Dio LXXV. 33.1-2). Traianus'un halefi Hadrianus, Traianus'un doğudaki kazanımlarından vazgeçti ve Armenialıların kendi krallarına sahip olmalarına izin verirken Arşakid soyundan gelen, Sanatroces oğlu Vologases'in (117-140) Armenia'nın yeni kralı olduğu Rhandeia Antlaşmasını kabul etti. Vologases'in uzun hükümdarlığı sırasında ticaret ve refah yeniden sağlandı ve ismini taşıyan ve 120'den 330'a kadar Armenia'nın başkenti olan Vagharshapat (Echmiadzin) şehri kuruldu (Garsoïan 1997: 70; Bournoutian 2002: 42).

Roma ve Parthia arasında yaşanan bu yeni gerginliğin sebebi, Traianus döneminde Parth kralı olarak atanan Roma kuklası Parthaspates'in (Cass. Dio LXVIII. 30.3) halkı ve ülkesinin soyluları arasında Roma'ya yakınlığı sebebiyle kabul görmemesi ve I. Osroes ve Parth halkı tarafından tahttan indirilmesine dayanıyordu (Cass. Dio LXVIII. 33.1-2). Hadrianus ise bu Roma dostunu en azından bir süreliğine de olsa kuzeybatı Mesopotamia'daki Osrhoene bölgesine hizmetleri ve dostluğu karşılığında kral olarak atamış (HA *Hadr.* 5.4; 21.10), I. Osroes'in bu Roma yanlısı oğlu Parthaspates Parth tahtından (batısından) indirilerek restorasyon politikaları çerçevesinde Osroes'in hakimiyeti yeniden tanınmıştır (HA *Hadr.* 12.7-8). Ardından Euphrates'i kuzeye doğru izleyerek Melitene yolu ile Trapzeous'ta Euxeinos kıyısına ulaştı. Kışı muhtemelen arkadaşısı, bürokrat ve tarihçi Arrianus'un (L. Flavius Arrianus) evi olan Nicomedia'da geçirmişti. Euxeinos kıyı şeridi boyunca ilerleyerek Galatia ve Bithynia üzerinden Athena'ya geçti (Akşit 1976: 201; Birley 2008: 139-140).

İmparator, Parth Kralı I. Osroes ile görüşmek üzere Cappadocia'da bulunduğu sırada Iberia kralı II. Pharamenes ve Albania kralı ile Doğu'daki ve Kafkasya'daki diğer Roma dostları vasallarının bizzat gelerek imparatoru ziyaret etmiş, bağlılıklarını bildirerek çeşitli hediyeler sunmuşlardır. Bağlı krallıkların hediyelerini karşılıksız bırakmayan imparator, Vespasianus döneminde temel atılan politikayı devam ettirerek Kafkasya krallıklarının dostluklarını sürekli kılmak suretiyle sınır güvenliğini sağlamaya devam etmek istemiştir. Bu anlamda en fazla teveccühün gösterildiği Iberia kralı bu suretle memnun edilerek Roma ile dostluğu pekiştirilmiştir. Hadrianus, Pharamenes'e hediye olarak bir fil ve 50 adamdan oluşan bir grup verirken, Pharamenes de Hadrianus'a altın işlemlerle süslü birkaç pelerinin olduğu çeşitli hediyeler vermiştir (HA *Hadr.* 17.10-12; 21.13).

Hadrianus ikinci büyük gezisi (129-134) 129 yılının Nisan veya Mayıs aylarında, eşi Antinous ve Ceionius Commodus ile birlikte ikinci büyük yolculuğuna çıktı. İmparatorun ikinci ziyareti Athena'da bir başka uzun kalışa ek olarak, Asia Minor, Suriye, Iudaea, Arabia ve Aegyptus'u içeren imparatorluğun güney kıyılarına yapılan ziyaretleri ve ardından imparatorun Iudaea ayaklanmasının üstesinden gelmek için iki yıllık aktif katılımını içeriyordu (Dürr 1881: 59-60). 128 yılında Roma'dan ayrılarak Hellas üzerinden Anadolu'ya yapacağı yolculuğa başlayan Hadrianus, 129 Martı'nda Athena'dan Ephesos'a geçti (Birley 2008: 143). Buradan ulaştığı Antiocheia'dan (HA *Hadr.* 13.7-9) 130 yılı ilkbaharında ayrılıp bu seferde Palmyra, Iudaea, Petra, Alexandria gibi güneydeki Roma hâkimiyet sahalarını gezdi. 131 yılı baharına kadar bu bölgede kaldı (Cass. Dio LXIX. 2.1 vd.; Magie 1950: 1483; Birley 2008: 143).

131 yılı baharında Alexandria'dan Antiocheia'ya geçen imparator, aynı yılın baharının sonlarında Antiocheia'dan ayrılıp Cappadocia Eyaletine geçti. Kamplarda (kendisine) hizmet etmeleri için Cappadocia'dan köleler (*servitia*) alan (HA *Hadr.* 13.7) Hadrianus'un bu ikinci Doğu gezisi yine Parthia Krallığı ve Kafkasya'dan taşan Alan saldırıları ile alakalıydı. Daha önce Roma müttefikleri olarak hizmet etmiş Alanlar ve onları kullandığı anlaşılan Iberia Kralı II. Pharasmenes'in yol açtığı çeşitli sorunlarla ilgilenmek üzere imparator, doğudaki Roma sınır hattını denetlemeye ve önlemleri arttırmaya gelmişti. Hadrianus bu bağlamda Melitene garnizon kentini ziyaret etti (Cass. Dio LXIX.15.1; Debevoise 1938: 242 vd.).

Melitene'den sonra başka bir Cappadocia kenti Satala'ya geçen imparator, gerek yeniden Roma yörüngesinden çıkmaya başlayan Kafkasya krallıkları ile bunlardan özellikle Iberia tarafından zaman zaman kullanılan yağmacı Alan gruplarına karşı önlem alma isteğiydi. İmparatorun bu hamlesinde birkaç yıl sonra Iberia Kralı II. Pharasmenes'in kışkırtmasıyla Albania ve Media Atropatene'ye saldıran Alan akınları Armenia ve Cappadocia'ya kadar uzanmıştı (Dio LXIX.15.1; Debevoise 1938: 242 vd.). Alan saldırılarının Cappadocia'ya kadar uzanan kollarına Cappadocia valisi Arrianus'un 137'de yaptığı saldırı ile karşılık verildi (Magie 1950: 1483 dn. 43).

Hadrianus, Satala'da¹⁵³ ikinci kez bulunduğu sırada (Bosworth 1977: 228; Magie 1950: 621), çevre krallıklar, vasallar ve Roma dostları, imparatoru ziyaret etmek için gelmiş¹⁵⁴ ancak ikinci ziyarete bu sefer Iberia kralı teşrif etmemiştir. Kaynaklar, Albania kralının da imparatorun davetine gelmediğini ifade eder (Braund 1991: 211). 123'teki ilk buluşmalarında karşılıklı olarak hediyeleşmişler, hatta imparator en çok teveccühü Iberia kralına göstermiştir. Bu hediyeleşmeler sırasında Hadrianus, doğudaki sınır güvenliğini garanti etmek amacıyla Pharasmenes'in gönlünü yapmak için pek çok muhteşem hediyein yanında ona bir fil ve elli adamdan oluşan bir grup vermiş, Iberia kralı da Hadrianus'a birçok hediye ile birlikte altın işlemelerle süslü birkaç pelerin vermiştir (HA *Hadr.* 17.10–12; 21.13). Ancak 129 ya da 131'deki ikinci buluşmada yeniden huzurunda toplanan krallar arasında Pharasmenes yer almamaktadır. Bu durum açıkça Roma otoritesini, tanımamak demektir ve Iberia kralının bir bağımsızlık arayışı içinde olduğunu düşünebiliriz. Çünkü gerek Hadrianus gerek Pharasmenes Iberia'nın Dariel Geçidini üzerindeki stratejik konumunun farkındadır. (En fazla ihtimamın Iberia kralına gösterildiğinden yukarıda bahsetmiştik). Nitekim Pharasmenes de kendisine gösterilen ilginin durumun farkındadır ve imparatorun huzurundan oldukça memnun ayrılmıştır (HA *Hadr.* 17.10–12; 21.13). Ancak ikinci buluşmada yaptığı davranış belli ki Hadrianus'u çok kızdırmıştır. Ancak Pharasmenes'in ikinci buluşmaya gelmeme tercihini tamamen bilinçsiz ve kaprisle yaptığını düşünmek saflık olacaktır. Tüm krallardan daha fazlasını alan Pharasmenes, Dariel Geçidi'ni kontrol edenin Hadrianus değil kendisi olduğunu göstermek istemektedir ve icabında elindeki tehdit unsurlarını kullanmaktan geri durmayacağını göstermiş, Alanları adeta kontrolden çıkmışçasına Roma topraklarına yönelik yaptığı taşkınlığa göz yummuştur (Odisheli 2013: 151; Braund 1991: 214). Roma Iberia Krallığı ile arasını ancak Antoninus Pius döneminde düzelterekti. Iberia kralı 141-144'te ailesiyle birlikte Roma'da ağırlanacak, ayrıca krallığının topraklarını da genişletecekti (Cass. Dio LXXIX. 15.3).

Hadrianus döneminde Armenia ve özellikle Cappadocia'ya kadar taşan Alan saldırılarını bu bağlam içinde okumak daha doğru olacaktır. Zaten Kafkasya'daki

¹⁵³ Buluşmanın yapıldığı yer olarak bir diğer öneri ise Commagene'deki Samosata garnizonuydu. Hadrianus Parth kralını ve diğer kralları burada buluşmak üzere davet etmişti (Dürr 1881: 61-62).

¹⁵⁴ Hadrianus bu toplantıda çeşitli Kafkas krallıklarının başına yöneticiler atamıştı. Bunlar; Lazoi Kavminin başına Malassas, Abaskoi halkının başına Rhēsmagas, Sanigai halkının başına Spadagas atanmıştır. Kafkas kabilelerinin krallarının Roma imparatoru tarafından atanması Kafkasya üzerindeki kat'i Roma egemenliğini gösterir (Arr. *periplus.* XI.2-3).

geçitlere hâkim konumuyla Iberia Krallığı, Alan kabilelerini kontrol edip saldırılarını yönlendirdiği bilinmeyen bir durum değildir. Birkaç sefer yağmacı ve savaşçı Alan grupları adeta bir sel kapağının açılması misali serbest bırakılarak Parthia ve Armenia'ya saldırtılmıştır. Nitekim Hadrianus, Pharasmenes'in ikinci buluşmadaki bu tavrından ötürü (HA *Hadr.* 13.9–10) birinci bulaşmada verdiği altın işlemeli pelerinlerle alay etmek için bu pelerinleri 300 gladyatöre giydirip arenaya göndermiştir (HA *Hadr.* 17.10–12; Odisheli 2013: 151; Braund 1991: 214).

Vespasianus döneminde temelleri atılan politika, Hadrianus'un tüm barışçıl yaklaşımları, komşularla sorunları çözme, sorunlu bölgelerden çekilme anlayışına ters gibi görünebilir. Ancak Hadrianus dahi doğu sınırını güvence altında tutup özellikle Kafkasya'daki Roma vasalları üzerindeki kontrolünü kaybetmek istemiyor, her ne kadar Armenia ve Parthia'dan çekilmiş, Armenia'ya Parth yanlısı bir kralın atanmasına razı olmuşsa da her iki bölgenin de Kafkasya ve Euphrates hattındaki Roma güçlerinde baskı altında tutulması politikasından vazgeçildiği anlamına gelmiyordu.

Roma tarafında bunlar olurken Parthların yaşadığı iç savaşta II. Pacorus oğlu III. Vologases (II. Vologases?) 129'da on yılı aşkın bir çatışmadan sonra, I. Osroes'i mağlup ederek Parthia'nın tamamına hâkim olmuştu. Ancak Vologases uzun süren iç savaş ve taht mücadeleleri sonrası tam tüm hâkimiyeti eline aldığını düşünürken Iberia Kralı II. Pharasmenes'in Kafkasya geçitlerini açtığı Alanlar, 135'te Media'ya girmiş ve bu bölgeyi kasıp kavurmuşlardır (Gutschmid 1888: 146-147).

Sonuç olarak Alanların kendiliğinden değil de Iberia Kralı II. Pharasmanes'in kışkırtmasıyla harekete ettikleri açıktır. Kafkasya'daki stratejik geçitleri kontrol eden (Plin *nat.* VI. 40), oldukça önemli bir konumda yer alan, Romalılara göre daha kentli ve organize bir toplum olduğu anlaşılan Iberia Krallığı, Alan silahını zaman zaman özellikle komşuları için kullanılıyordu. Pharasmanes, özellikle komşu Albania Krallığı ile Media Atropatene'yi harap edebilmeleri için Alan gruplarının kendi krallığından geçişlerine izin veriyordu. Diğer bir deyişle Alan saldırıları ve işgalleri Roma İmparatorluğu dışındaki bölgelere yönelikti. Bu anlamda Alan saldırılarından en çok zararı gören, Parthların vasal krallığı, Media Krallığı'ydı. Alan akınlarının bir süre sonra Armenia ve Roma'nın Cappadocia'daki topraklarına taşındığı doğrudur. Ancak bu noktaya kadar zaten yeterince yağma yapmış ve yağmaya doymuş Alanların berataraf edilmesi hem maddi

hem de askeri tedbirler alınarak daha kolay olmuştur. Romalılar Arrianus ile askeri tedbirlere başvururken, Parth Kralı Vologases'in yağmacılara çeşitli hediyeler vermek suretiyle daha batıya yönlendirmeye çalıştığı maddi tedbirlere başvurmuştur (Bosworth 1977: 219-220).

Sonuç olarak Alanların momentumlarını Roma topraklarına varıncaya kadar tükenmiştir. Alan saldırılarının sadece Armenia ve Cappadocia'ya kadar ulaşmış, bu noktada Arrainus tarafından yapılan müdahale ile korkutulmuş ve uzaklaştırılmışlardır. Bu bağlamda Dio'nun terminolojisi, Cappadocia'da çok ciddi bir seferden ziyade daha çok akıncıları kuzeye, Kafkasya'ya yönlendirmek için sınıra yakın bir güç gösterisine işaret eder. Dolayısıyla Alanlar söz konusu olduğunda Cappadocia'nın tam ölçekli bir işgali ve Roma'nın doğusundaki sınır sistemine yönelik büyük bir tehdit olarak değerlendirmek hususunda kesinlikle çok dikkatli olmamız gerekir. Alanların Romalılar için ciddi bir sınır sorunu oluşturup oluşturmadığı şüphelidir. Bilindiği kadarıyla önceki tarihleri, yağmalarının genel olarak Roma'nın çıkarlarına hizmet ettiğini gösteriyor. Sonraki dönemlerinde ise Augustus'dan başlayarak çeşitli vesilelerle Roma dostluğunu ve himayesini aradıklarını söyleyebiliriz. Alanların Asia Minor'a saldırma ihtimalleri elbette vardı ancak geçmiş tarihleri Roma ile dostluktan ibaretti ve saldırı korkusu hafif olmalıydı. Geçmişte Alanlar saldırılarının ilgili güçler olan Romalılar veya Iberialılar tarafından kışkırtıldıkları veya davet edildikleri zaman icra edildiği gösterilmişti ve Romalılar Kafkasya geçitlerini doğrudan ya da dolaylı olarak kontrol edebildikleri sürece onlardan korkacak çok az şey vardı. Ancak Kafkasya'nın merkezinde Iberia Krallığı vardı ve 135 yılındaki işgali kışkırtanlar Iberialı Pharasmanes'ti (Bosworth 1977: 220).

Böylece Pharasmanes, 135'te bir kez daha Alan silahına başvurdu, ancak hedef Roma değildi. İlk kurbanlar Iberialıların komşuları olan Albanialıydı. Bu durum şaşırtıcı değildi çünkü iki krallık arasında aralıklı olarak ortaya çıkan düşmanlık vardı (Tac. *ann.* XII. 45.2). 51'de I. Pharasmanes'in Roma'ya başvurduğu gibi, 135'te Albanialıların güney komşuları Medialılara yönelmiş olmaları olasıdır. Eyleminin nedenleri ne olursa olsun, Pharasmanes Alanları serbest bıraktı, onları *Portae Caspiae*'den geçirdi ve Albania ve Media Atropatene'de ortalığı kasıp kavururken kayıtsızca izledi. 72'de olduğu gibi Medialılar çaresizdi. Parth Kralı Vologases Alan saldırılarını ancak onlara çeşitli hediyeler vererek durdurabildi (Cass. Dio LXIX. 15.12). Şimdiye kadar baskın önceki işgalin tekrarıydı ve Alanlar daha önce olduğu gibi ganimetleriyle Ermenistan üzerinden

geri döndüler. Ancak bu sefer Roma Cappadocia'sına tecavüz etme hatasına düştüler ve Arrianus komutasındaki eyalet ordusuyla karşılaştılar. Ortaya çıkan güç gösterisi onları kuzeye, Kafkasya'ya sürdü ve Roma topraklarından uzaklaştırdı (Bosworth 1977: 220).

Bu noktada Lucius Flavius Arrianus'un raporları ve gözlemleri Hadrianus için oldukça önemlidir. Arrianus döneminde Cappadocia valiliğine atanan Hellen asıllı (Nicomedia) Romalı devlet adamı 131'den 137'ye kadar bu görevde kalmıştır. *Periplus Ponti Euxini* adlı eseri zaten imparatoru Euxeinos kıyı şeridi hakkında bilgilendirmek için yazılmış bir raporlar dizisidir. Arrianus söz konusu raporları ile bölgedeki garnizonların ve limanların durumu hakkında da bilgi vererek imparatorun denge ve değişim politikalarında yol gösterici olmuştur. Arrianus'un raporlarına göre Trapezous sınırları içerisinde bulunan Hyssos Limanı'nda (Sürmene ya da Araklı limanı) bir *centrion* (Arr. *periplus* 3. 1), yine Pontos sınırları içerisinde Akampsis Irmağı ağzında Apsarros'ta beş *cohors*'dan az olmayan bir başka sınır karakolu yer alıyordu (Arr. *periplus* 6. 1). Ayrıca Phasis'de yaklaşık dört yüz asker (Arr. *periplus*. 9. 3) ve Sebastopolis'te (Dioskorius/Suhumi) de bir *cohors* bulunmaktaydı. Arrianus raporu ile varlıkları hakkında önemli bilgi sahibi olduğumuz tüm bu büyük ya da küçük Roma güçleri Hadrianus'tan önce Roma'nın Kafkasya politikası gereği konuşlandırılmıştı. Nero, Vespasianus ve Traianus'un yürüttükleri kararlı politikaların bir sonucu olarak Kafkasya, Pontos ve Armenia'nın güvenliğini sağlıyorlar, Parthlar, Kafkasya krallıkları ve Armenia üzerinde baskı kuruyorlardı. Örneğin Apsarros ve Sebastopolis'teki garnizonlar Vespasianus döneminde kurulmuşken Phasis'tekinin tarihi daha da eskiydi. Esasında Pompeius döneminde başlayan Kafkasya ve Euxeinos'un kıyı şeridini tanıma ve tanımlama çabaları, neredeyse bir yüzyıla yaklaşan dönemde yürütülen kurumsal devlet politikaları sayesinde belirli bir olgunluğa ulaşmıştı. Konumları, kontrol ettikleri sahalar, asker varlıkları ve fiziksel yapıları derken sürekli bir değişim ve dönüşüm içinde oldukların anlaşılan Roma'nın Kafkasya, Euxeinos ve Euphrates kıyısında yer alan askeri gücü, varlığından çok, Roma devlet aklının devamlılığını yansıması ve Roma'nın büyük bir devlet ve döneminin esas süper gücü olduğunu göstermesi bakımından önemlidir (Arr. *periplus*. 9; Mitford 1974: 163; Akşit 1976: 195; Bosworth 1977: 219; Boatwright 2000: 119-120; Mitford 2000: 128; Çiğdem 2008: 45).

Hadrianus'un yukarıda ifade ettiğimiz Cappadocia valisi olarak atadığı Arrianus'un Euxeinos kıyıları ve Kafkasya'da yaptığı keşif seferi, bu dönemde Euxeinos'un kuzeyine

taşınmaya başlayan İpekyolu ticareti ve öteden beri bütün büyük güçlerin çekindiği barbar ve savaşçı kavimlerin varlığı ve buradaki politik yapılanma hakkında bilgi sahibi olmak açısından da oldukça önemlidir (Warmington 1974: 99; Bosworth 1977: 228; Mitford 1980: 1201-1202; Syme 1984: 200 vd.; Braund 1994: 232; Birley 1998: 155 vd.; Birley 2008: 143).

138, 25 Şubat'ında Hadrianus tarafından evlatlık edinilerek imparatorluğuna ortak olan Antoninus, İmparator Titus Aelius Caesar Antoninus adını almış, 10 Temmuz 138 de Hadrianus'un ölümü üzerine tek başına imparator ilan edilmiştir. Antoninus Pius (138-161) Beş İyi İmparator'un dördüncüsüdür (Akşit 1976: 211).

Elli bir yaşında tahta geçen Antoninus, kamusal yaşamla ilgili deneyimi ve imparatorlukla ilgili kişisel bilgisi sınırlı, bilindiği kadarıyla, tüm hayatı boyunca Italia dışında bulunduğu tek görev, muhtemelen 134-135 yılları arasında Asia *proconsulü* olarak görev yaptığı yıldır. Bu bağlamda idari ve imparatorlukla ilgili bilgisi sınırlı olan Pius, Roma'dan dışarı çıkmadan, Hadrianus'tan farklı olarak daha mutedil davranmış, daha az masraf yaparak döneminde ortalama yaşam standartını arttırmış, zamanında eyaletler genellikle barış ve huzur içinde yaşamıştır. Bizzat sefere çıkmamış, dışarıda yürütülen askeri operasyonları hepsi komutanları tarafından yürütülmüştür (Akşit 1976: 213; Birley 2008: 149).

135 yılında Iberia Kralı II. Pharasmanes, Alan saldırılarını yönetme ve organize etmeye devam etmiştir. Phrasmanes'in Alanların Kafkasya geçitlerinden geçişlerine bilerek izin vermesi Roma'nın onayıyla hareket ettiği izlenimini uyandırmış olabilir. Bu anlamda Alan saldırılarından en çok zararı gören Parth kralının Roma'ya şikâyetle bulunduğu görülür. Söz konusu süreci Dio'dan takip etmek mümkündür. Ancak bu anlamda Dio'nun verdiği bilgilerin sırasının belirsiz oluşu, kafa karışıklığı yaratır (Cass. Dio LXIX. 15.1-2; Braund 1991: 218; Braund 1994: 233).

Şikâyet, Parth kralının Pharasmanes'i Roma'nın bir müttefiki olarak tanımlıyor gibi görünüyor. Esasında şikâyet heyetinin Hadrianus'a gönderilmesi planlanmış, Hadrianus döneminde Roma'ya davet edilen Iberia kralı bu davete de kulak asmamış ancak Antoninus Pius döneminde Roma'yı ziyaret etmiştir. Bu bağlamda Antoninus Pius döneminde, Pharasmanes kısa süre sonra Roma'yı ziyaret etmiş ve büyük onurlar bahşedilmiş, şaşıla bir törenle karşılanmıştır. Pharasmanes, maiyetinde karısı ve oğlu,

Iberia seçkinlerinin diğer üyeleriyle birlikte gelmiş, kralın Capitolium’da kurban kesmesine ve Bellona tapınağına bir atlı heykeli dikmesine izin verilmiş, kral, oğlu ve önde gelen Iberialılarla birlikte bir silah gösterisi de düzenlemiştir. Kaynaklar Roma’nın Pharasmanes’ten memnun olmadığını gösteren hiçbir delil sunmadığı gibi aksine yeni imparator Antoninus Pius, Pharasmenes’in krallığını büyüttüştür. Nitekim bu tip ziyaretler bir krallığı tek bir sözle büyütebilen ve bunu yapmakla onu kolayca ortadan kaldırdılabileceğini düşündüren imparatorun gücünü anımsatıyordu. Böylece Pharasmenes krallığını Armenia’ya kadar genişletip Artaksata’yı ele geçirmişti (HA *Pius* 9.6; Cass. Dio LXIX. 15.3; Chaumont 1976: 145; Braund 1991: 218-219; Braund 1994: 233; Kavtaradze 2000: 219). Ancak Roma’nın bu tavrı bu sefer de Parth kralı Vologeses’i kızdırmış, Armenia’ya yönelik bir saldırı hazırlığı içine giren Parth kralına 139’da Antoninus Pius tarafından gönderilen bir mektup seferi engellemiştir (HA *Pius* 9. 6-7; Stark 1966: 235; Braund 1994: 234).

Antoninus’un hükümdarlığı sırasında Italia’dan bir kez bile ayrılmadan bu krizlerle başa çıkması, imparatorlar arasında neredeyse benzersizdi, (Michael 1997: 50) bunun yerine valileri aracılığıyla veya Ephesos gibi şehirlere imparatorluk mektupları aracılığıyla taşradaki savaş ve barış meselelerini ele aldı. Bazıları halka açık olarak sergilendi. Bu yönetim tarzı, çağdaşları ve sonraki nesiller tarafından çok övüldü (Vic. *de Caes.* 15.3).

Antoninus’un iktidarı döneminde önemli bir diğer mesele de Armenia tahtında yaşanan iktidar değişikliğidir. 144 yılında I. Vologases’in ölümünden sonra Sohaemus, Roma İmparatoru Antoninus Pius tarafından Armenia kralı olarak atanmıştır (Russel 1987: 161-162). Yeni atanan kral, köken itibarıyla yine Arşakid ve Akhaemenid soylu olsa da II. yüzyılda Roma İmparatorluğu’nun önde gelen isimlerinden birisiydi ve Roma devlet mekanizmasında önemli görevler almıştı. Soylu bir aileden gelen Sohaemus, Commagene’nin Orontid hanedanından ve Syria’dan Emesene hanedanındandı (Birley 1999: 71; Hovanissian 2002:113).

Sohaemus, Armenia tahtına çıkışının şerefine, Roma’da Sohaemus ve Antoninus Pius’un resimlerinin bulunduğu bir *sestertius* basıldı ve üzerinde “Armenialılar verilen bir kral” yazısı vardı. Sohaemus, Roma imparatorları Antoninus Pius, Marcus Aurelius, Lucius Verus ve Nerva-Antoninus hanedanından Commodus’un çağdaşıydı. İlk

hükümdarlığında 144'ten 161'e kadar hüküm sürdü. İlk hükümdarlığı hakkında pek bir şey bilinmiyor (Birley 1999: 71). Ancak 161'e gelindiğinde Parth kralı IV. Vologases Armenia'yı işgal etti ve Roma yanlısı Sohaemus'u Armenia'dan kovdu (Russel 1987: 161-162)

Antoninus Pius döneminde Kafkasya özelinde gerçekleşen bir başka faaliyet ise Lazoi halkının başına 141 yılında bir Pers kökenli bir soylu, Pacorus atandı (HA *Pius*. 9.6; Mitford 1980: 1202). Lazoiilerin için Hadrianus döneminde kral olarak Malassas atanmıştı (Arr. *periplus*. XI.2-3). Antoninus'un yaptığı bu atama belli ki bir yönetici değişikliğini ifade ediyordu. Bu türden küçük Kafkas krallıkları Roma'ya bağlıydı ve yöneticileri Roma tarafından atanıyordu. Her iki imparator döneminde girilen bu faaliyetler Roma'nın tartışmasız şekilde Kafkasya'daki yerel halklar ve çeşitli politik yapılanmalar üzerindeki hâkimiyetini göstermesi bakımından önemlidir.

Antoninus Pius'un 161'de Roma imparatoru olarak önceden belirlendiği gibi Marcus Aurelius (Marcus Antoninus Verus) (161-180) ve Lucius Verus (Lucius Annius Antoninus Verus) (161-169) ortak imparator olarak geçtiler. Antoninus Pius her ne kadar Italia'dan çıkmadan mektuplarla imparatorluğu yönetse de bu barış ve istikrar dolu bir 23 yılı imparatorluğun önüne sunmuştu. Ancak onun ölümü üzerine Armenia'daki Roma-Parth çekişmesi üzerinden başlayan mücadele ağır bir Roma mağlubiyetine neden olacaktı.

Yeni Parth kralı IV. Volagases, (147-191) 161 yazında, Antoninus Pius tarafından Armenia kralı olarak atanmış Sohoemus'un başında olduğu Armenia üzerine bir sefer düzenledi (Magie 1950: 660; Mitford 1980: 1202). Niyeti oğlu Pacorus'u Armenia kralı yapmaktı. Cappadocia valisi Marcus Sedatius Severianus Parth ordusuna karşı kolay bir zafer kazanabileceğini düşünen (Birley 2001: 121) Severianus, emrine aldığı yalnızca bir *legion*la (muhtemelen IX Hispana) Armenia'ya girdi. Ancak Parth generali Chosrhoes tarafından Elegia'da tuzağa düşürüldü. Severianus intihar etti ve *legion*undan geri kalanların tamamı yok edildi (Cass. Dio LXXI. 2. 1; Weber 1936: Bivar 2006: 93; Birley 2001: 121-123).

Bu yenilgi ile Armenia'daki egemenlik sahalarını kaybeden Roma, Cappadocia ve Pontos bölgelerinin de savunmasını da tehlikeye düşürüyordu. Çünkü Elegeia'da Cappadocia Eyaleti *legiosunun* neredeyse tamamı yok edilmiş (Stark 1966: 235; Garsoïan

1997: 70), Pontos Parth istilasına açık hale gelirken Kafkasya'daki askeri caydırıcılık ve kontrol kaybedilmiştir. Ancak Parthların, daha önemli gördükleri anlaşılan İpekyolu'nun hâkimiyeti anlamına gelecek Syria başta olmak üzere Cappadocia'ya yönelmeleri kzueydeki güvenlik açıklarının nispeten ötelenebilmesinin önünü açtı. Antoninus Pus tarafından Lazoi kralı olarak atanan Pers kökenli Pacorus'un bu sefer Parth Kralı IV. Vologases tarafından Armenia kralı yapılmıştı. Armenia'nın yeniden Parth etkisine girmesi sonra Parth kralı Syria Eyaleti'ne yöneldi (Magie 1950: 660; Mitford 1980: 1202). Syria Eyaleti valisi Attius Cornelius Parth kuşatmasına var gücü ile direnmesine karşın Parth ordusu karşısında dayanamadı ve Syria düştü (HA *Marc.* 7; Bivar 2006: 93; Dabrowa 2012: 177).

Üst üste gelen bu felaket haberleri karşısında adeta alarm durumuna geçen Roma *Senatusu* askeri anlamda yeteneklerine güvendikleri Lucius Annius Antoninus Verus'u doğuda yürütülecek savaş için yetkili kıldı. Marcus Aurelius ise Roma'da kalarak Tiber Irmağı'nın taşmasından ötürü ortaya çıkan doğal afetle ilgilenecekti (Akşit 1976: 228; Millar 2001: 112; McLynn 2009: 139). 162'de Anadolu'ya gelen Lucius Verus emrindeki kuvvetler ve yerel güçlerle derhal Capadocia'ya hareket etmiş, generallerinden Statius Priscus'u da 163'te Armenia'ya göndermiştir. Nitekim Satala'ya kadar ilerleyen ve burayı yakıp yıkan Priscusi Parthları Armenia'dan çıkarmayı başardı (Bivar 2006: 93; Chahin 1987: 251; Farrokh 2007: 165-166; Birley 2008: 162). Ancak yerle bir edilen kentin yerine bu kentten 32 km uzaklıkta *Kainepolis* (Eçmiyazin) isimli başka bir kent kurulmuştu. Satala'dan ulaşım imkânının olduğu bu stratejik kent için Priscus ayrıca bir *legio* tahsis etmişti (Magie 1950: 661; Mitford 1980: 1205; Millar 2001: 113).

Priscus'un söz konusu faaliyetlerinde oldukça etkin ve başarılı görevler alan *Legio Minervia I* ile Pontos ve Kafkasya'ya yönelen Priscus Dariel Geçidi'ni aşarak Caspian kıyılarına ulaştı. Buradaki yağmacı Alan gruplarının tacizlerini engellemek ve bunları kontrol altına almak istediği anlaşılan Priscus'un bu seferi hakkında kaynaklar net bilgiler sunmadığı için bilgilerimiz oldukça sınırlıdır (Magie 1950: 661; Mitford 1980: 1204).

Beş İyi İmparator Dönemi'nin son üyesi olan Commodus (180-193) babası Marcus Aurelius hayattayken imparator ilan edilmişti. Daha çok sakin ve barış dolu bir dönem olarak tanımlanabilecek bu dönemde Commodus'un önem arz eden faaliyetleri bulunmaz (Gibbon 1987/I: 105; Mattern 1999: 87). Kişisel zevkleri ve eğlence ile geçen iktidarının

genel panoramasında imparatorun aşırı harcamalar yaptığı kendisi tarafından organize edilen oyunlarda bizzat yer aldığı kaynaklarca ifade edilir. Hatta bu eğlencelerin yekûnu öyle bir boyuta varmıştır ki finanse etmek için halktan zorla vergi dahi toplanmıştır (HA Comm. III. 1 vd.; Gibbon 1987/ I: 114).

Commodus döneminde Kafkasya ile ilgili en önemli gelişme Armenia'yı yeniden Roma'ya kazandıran Priscus'un Artaksata'yı yıktıktan sonra inşa ettirdiği Kainepolis kenti için tahsis edilen *legio* Satala'da konuşlu *Legio Ferrata IV* ve *Legio Apollinaris XV*'e bağlanmıştır. Şüphesiz bu garnizonların görevi, başta Armenia Bölgesi olmak üzere Pontos ve Güney Kafkasya'nın güvenliğini sağlamaktır. Commodus döneminde Kafkasya'da oluşturulan bir başka garnizon ise Batum'un yaklaşık 16 km kuzeyinde Petra'da konuşlandırıldı. Roma, Kafkasya ve Euxinos'un kıyı şeridi ve stratejik iç kesimlerine yerleştirdiği garnizon ağını bu suretle zinde tutmaya devam etti. Değişen hanedanlara ya da imparatorlara, alınan başarısızlıklara bakmaksızın Roma İmparatorluğu Kafkasya'daki askeri yığınağından asla vazgeçmemiştir (Mitford 1974b: 164; Gamkrelidze 2012: 157-158).

3.5. Severus Hanedanı (193-235)

Severus Hanedanı, Roma İmparatorluk dönemi içinde 193-235 yılları arasını kapsayan dönem ve bir Roma İmparatorluk Hanedanı'nın adıydı. Beş İyi İmparator'un sonuncusu Comodos'un bir suikast sonucu öldürülmesinin ardından 193-197 iç savaşının galibi Septimius Severus (193-211) ve eşi Julia Domna tarafından kurulmuştu. 192 Kasım'ında suikaste kurban giden Comodos'un ani ölümü imparatorluğu yine bir iç savaşa ve krize sürüklemişti. Söz konusu krizin en büyük nedeni Beş İyi İmparator Dönemi'nde alışlageldiği üzere ortada imparator yapılacak bir varis kalmamasıydı. Bu yüzden yeni imparatorun belirlenmesinde Roma ordusu etkili olacaktı. Nitekim III. yüzyılda *Senatus* sembolik olarak önemini korusa da Roma ordusu esas güç konumuna gelmişti. Roma, III. yüzyıla askeri monarşinin kucağında, imparatorluğun para ile alınıp satıldığı bir iç kargaşa ve savaş dönemi ile giriyordu. Severus Hanedanı'nın ilk temsilcisi Septimius Severus, her ne kadar askeri bir darbeye iktidara gelmiş olsa da Severuslar hala kendilerini bir önceki yüzyıldaki Antoniusların meşru halefleri olarak sunuyor ve hanedan devamlılığını savunuyorlardı (Akşit 1970: 29; Le Glay 2005: 338; Kaya 2008: 71).

Bunlardan hanedanlığın kurucusu Septimius Severus (193-198), Kuzey Afrika yerlisi bir Roma vatandaşıydı. Dolayısıyla Roma'nın Africa kökenli ilk imparatoruydu (Birley 1999: 1). 192 yılının Kasım'ı ya da Aralıkta Commodus'un suikast sonucu ani ölümünün imparatorluğu bir kaosa sürüklemiş, söz konusu kaos dönemi, 193 yılı boyunca mirasçı bırakmayan Beş İmparator Yılı'nın başlangıcı olmuştur. Yeni imparator Pertinax'ın (1 Ocak – 28 Mart 193) sadece üç aylık saltanatından sonra Praetorian Muhafızları tarafından öldürülmesinin ardından (Kaya 2008: 117) *praetorianlar*, Roma tahtını satılığa çıkarmış, en yüksek ücreti verecek olana satacaklarını ilan ettiler. Roma imparatorluk tahtı adeta müzayedeye çıkarılmıştı. Yarışmanın galibi, iktidarı yalnızca altmış gün sürmüş olan zengin *senator* Iulius Didianus'du Ancak *praetorianların* Roma tahtı üzerine söz konusu tasarrufları, eyalet *legionlarının* ayaklanmasına neden oldu ve eyaletler kendi imparator adaylarını çıkararak desteklemeye başladılar. Bunlardan Danube birlikleri, Pannonia Supeior valisi Septimius Severus'u imparator olarak tanırken, Syria'daki *legionlar* Pescennius Niger'i imparator olarak selamladılar. Bir diğer aday Britannia valisi Clodius Albinus idi. Ancak bu aday Septimius Severus'un adaylığını destekleyerek çekildi (Herod. II.9.1-2; 13; Gibbon 1987 I: 128; Kaya 2008: 118-119).

Her biri emirlerindeki *legionlarla* imparator ilan edilmiş bu üç Romalı, impartorluğu adım adım iç savaşa götürüyordu. Sonuç olarak III. yüzyılın başında uzun mücadeleler, çekişmeler ve imparatorluğun yedi sekiz yılına mal olmuş bir yığın iç savaş çıktı. Sonunda Doğu ordularının desteklediği Niger, maliyetli bir iç savaşta Avrupa ordularının desteklediği Severus'a yenildi, 194 baharında yakalandı ve öldürüldü. 20.000 kişilik ordusu yok edildi. 194-195 kışını Syria'da geçiren Septimius Severus, Niger tarafını tutmuş bütün şehirleri cezalandırdı. İmparatorlar şehri Antiocheia yerle bir edildi. Bir köy haline getirilerek Laodicea'ya bağlandı. Laodicea eyaleti Syria eyaletinin metropolisi oldu. Syria, Syria Coele ve Syria Phoenice olmak üzere ikiye ayrıldı. Coele Commegene'yi de içine alıyordu. İki *legionla* takviye edilmişti Syria Phoenice'ye de bir *legion* bırakılmıştı. Severus herhangi bir eyaletin çok fazla kuvvetlenmesini istemiyordu. İç savaş sırasında Pescennius Niger'i destekleyen Doğu'daki eyaletler ve *legionlar* şunlardı; Syria zaten Niger'i imparator ilan eden eyaletti. Syria'da konuşlu üç *legion III Gallica*, *IV Scythica* ve *XVI Flavia*, Niger'in emrindeydi. Ayrıca Cappadocia'da iki *legion*, *X Fretensis* ve *VI Ferrata*'da Niger'i destekliyordu (Kaya 2008: 154). Dolayısıyla

Cappadocia Eyaleti'nin iki önemli *legionu* *Frentesis X* ve *Ferrata VI* iç savaş sırasında Niger'in yanında yer almışlar ancak savaşı Severus'un kazanmasının ardından ağır şekilde cezalandırılmışlardır (Akşit 1970: 39-40; Bowersock 1983: 113; Kaya 2008: 154).

Septimius Severus zaferinden sonra Severus, oğlu Caracalla'nın artık halefi olarak atandığını açıkça belirtti. Bununla Clodius Albinus ile yapılan anlaşma geçersiz ve hükümsüzdü. Bir başka Africalı Romalı Albinus, silaha sarıldı ve bunun üzerine başka bir maliyetli iç savaş başladı ve Severus, Şubat 197'de Albinus'u da ortadan kaldırdı. O andan itibaren Severus, Roma'nın tartışmasız lideriydi (Akşit 1970: 39-41; Kaya 2008: 189; 209-210; 213).

Septimius Severus döneminin en önemli olaylarından birisi imparatorun Roma'daki iç savaş fırsat bilerek Mesopotamia'yı istila etmiş olan Parth Krallığı'na karşı başlatmış olduğu seferdir. Bu sefer sonuçları ile Roma'nın Traianus politikalarına dönüşünü sağlamıştır. Nitekim *Parthicus Maximus* ünvanını alan, Traianus'dan sonra ikinci Roma imparatorudur (Kaya 2006: 28).

197 yazı sonlarında Roma'dan ayrılan imparator, beraberinde Illyria ve Danube *legionları* olduğu halde ikinci Doğu seferini başlatmıştır. Septimius'un yaklaştığı haberini alan Parth kralı Vologeses Nisibis kuşatmasını kaldırarak Tigris'in doğusuna çekilmiştir (Cass. Dio LXXVI. 9.1). Güneydoğu yönünde ilerleyerek Euphrates'i aşan Septimius Severus, Edessa'da Roma vasalı Abgarus'tan destek almış, ardından Nisibis'e ulaşmıştır. Parth kralının Nisibis'teki kuşatmayı kaldırmasından ötürü imparator, doğrudan Parthia üzerine ilerlemeye karar vermiştir (Cass. Dio LXXVI. 9.3). İki kola ayrılan ordusundan güneye yönelen kolu çarpışma olmadan Babylonia'yı ele geçirirken (Cass. Dio LXXVI. 9.4), ikinci kol Parthlar tarafından çoktan boşaltılmış Seleucia'yı ele geçirmiştir. Bu yüzden Ctesiphon'a ilerleyen Roma güçleri 198 Martı'nda şehri ele geçirip yağmalayarak, kent halkını katletmiş, 100.000 kişiyi esir almıştır. Ctesiphon'u ele geçirdikten sonra Parth kralını takibi bırakan imparator, kuzeye yönelerek tekrar Nisibis'e gelmiştir. *Parthicus Maximus* ünvanını alan ikinci Roma imparatorudur. Ancak imparator Parth seferine çıkarken ortada gerçekten hasıl olmuş bir ihtiyaç ya da ciddi bir güvenlik tehdidi bulunmuyordu. Severus'un Parthia seferi tıpkı kendinden önce gelen pek çok Romalı generalin yaptığı gibi bolca ganimet ve çokça şöhret edinmek amacıyla yapılmıştır. Parthların içinde bulundukları iç karışıklıklardan ötürü herhangi bir karşılık

veremedikleri bu saldırılar, Severus'a ün ve zenginlikten başka bir şey kazandırmamıştı. Dio'ya göre silahsız bir kentin halkını katleden Severus, Parth kralını takip etme cesareti gösterememiş, silahsız ve ordusuz bir kenti acımasızca yağmalamıştır. Bu sefer sonrasında kurulan Mesopotamia eyaleti ile doğu sınırı yeniden Euphrates ötesine taşınmıştır (HA Severus XV.1; Akşit 1970: 42; Kaya 2008: 219-228).

Septimus Severus'un doğal yollardan ölümü ile birlikte imparator hayattayken imparator ilan edilen Caracalla ve Geta'ya kaldı. Buna göre Caracalla *augustus*luğa yükseltilmiş, küçük oğlu Geta'da Caracalla'nın yerine *caesar*lığına yükseltilmişti. Ancak muhteris ve kıskanç bir kişiliğe sahip olduğu anlaşılan Caracalla (Lucius Septimius Bassianus) (211-217) iktidarı bir an önce devralmak ve kardeşini de bertaraf etmek istiyordu. Bu anlamda babasının ölümünün ardından geniş bir cinayet dalgası başlattı. Babasının ölümünden kısa bir süre sonra 211 yılında kardeşini öldürttü. Caracalla sadece kardeşini öldürtmekle sınırlı kalmamış, onunla yakını olduğunu düşündüğü 20.000 insanı daha katletmiş, kardeşine dair bütün maddi hatıraları silmiştir (Akşit 1970: 53; HA M. Ant. II. 4; Cass. Dio LXXVII. 2; Herod. IV. 3. 7; Eutr. VIII. 19; Magie 1950: 683). 214'te büyük bir doğu seferine çıkmaya karar verdi. Amacı Aleksandros gibi Hellen-Roma ve Pers dünyalarını birleştirmek ve yeni bir Aleksandros olmaktı. 214 baharını Anadolu'da Aleksandros'a dair mekânları adeta bir hacı gibi ziyaret ederek ve çeşitli eğlenceler tertip ederek geçirdi. 214 Nisan'ında Antiocheia'ya doğru yola çıkan imparator 214-215 kışını burada geçirdi. 215 Mayıs'ında harekete geçen imparator Armenia kralını davet ederek hapsedtikten sonra Theocritus isimli bir azatlıyı ve aslen imparatorun dans hocası olan kumandanlığa yükselen bir şahsın başında olduğu orduyu Armenia üzerine gönderdiği sefer felaketle sonuçlandı. Bu Roma'nın Armenia üzerindeki hâkimiyetini tamamen bitirdi (Cass. Dio LXXVIII.21; Patterson 2013: 185). Diğer taraftan ileri harekâtına devam eden imparator, kışı geçirdiği Antiocheia'dan 216 yazında harekete geçerek Parthia seferine çıktı. Bu arada Parth tahtına Vologases yerine V. Artabanus geçmişti. Ancak Parthların durumu da bu sırada sarsıntılıydı. Caracalla büyük hayalini gerçekleştirmek için kızını Artabanus ile evlendirmek istediğini belirtmiş ancak bu talebin Parth kralı tarafından reddedilmesi üzerine bunu bir *casus belli* sayarak harekete geçmiştir (Akşit 1970: 61-62). 216 yazında vardığı Edessa'da Osroene kralı IX. Abragus'u Armenia kralına yaptığı gibi yakalatıp hapseden Caracalla Osroene'yi Mesopotamia eyaletine dahil ederek lağvetti. 217 Baharında Edessa'dan tekrar harekete

geçti. Ancak 217 yılında sefer yolundaykensuiksate uğrayarak büyük Doğu seferini gerçekleştiremeden öldü (Akşit 1970: 61-62).

Septimius Severus ve Caracalla dönemlerinde Kafkasya ile doğrudan bir faaliyetleri olmamıştır. Roma'nın güneydeki eyaletleri kullanılarak Parthlar üzerine yapılan seferlerde ordu batıdan doğuya Anadolu içlerinden karayoluyla ya da bu dönemde Severus döneminde inşa edilen geniş çaplı yol faaliyetleri (Bk. Kaya 2006) ve limanlarla önemi artan Bithynia ve Cilicia eyaletleri daha önemlidir. Bu önemi örneğin Pontos eyaletinin isimlendirilmesinde dahi görmek mümkündür. Nero döneminden (54-68) Septimius Severus dönemine kadar *Pontos et Bithynia* olarak isimlendirilen eyalet yeni dönem ve değişen ağırlıktan ötürü *Bithynia et Pontos* olarak değiştirilmiştir. Severus'un Niger ile mücadelesi sırasında kullandığı ve Bithynia'dan ayrılmış olan ordusunun takip ettiği Nikaia - Dorylaeion (=Eskişehir) (ya da Iuliopois =Bolu) - Ankyra - Parnassos - Arkhelais - Tyana -Tarsus- Antiokheia yolu Roma'nın güney eyaletlerine ulaşım daha fazla kullanılır hale gelmiştir. Bu hat, Anadolu içinden geçen dört önemli ana yoldan birisidir ve Syria'ya ulaşmak için en kestirme ve hızlı yol alınabilecek yoldur. Bu yola alternatif diğer üç ana yol Nikaia ve Ankyra arasındaki iki güzergâh, Nikaia -Dorylaeion-Pessinus-Ankyra ya da Nikaia - Iuliopolis - Krateia (=Gerede) - Ankyra yolları imparatorun yolculuklarında birbirinin alternatif güzergâhlar haline geldiler. Septimius Severus tarafından tercih edilmiş ve daha sonra önem kazanmış diğer yol ise deniz yoluydu. Deniz yoluyla Aigai'ye (Yumurtalık) geliniyor burada Antiocheia'ya geçiliyordu (HA *Severus* XIV.2; Mitchell 1993; 127 vd.; Kaya 2006: 35). Severus dönemindeki tüm bu gelişmelere ek olarak Caracalla döneminde Trapezous ve Sinope limanında demirli *Classis Pontica*'nın Kyzikos'a kaydırılması Roma'daki politika değişikliğini gösteren bir diğer unsurdu (Starr 1941: 129; French 1984: 53-60; Mitchell 1995: 235).

Caracalla'nın tüm gaddarlığına ve zalimliğine rağmen bir hanedan soyundan gelmesi ve Roma'da bir geleneği temsil etmesi, ancak Macrinus'un tertip ettiği bir suikastle Caracalla'nın ortadan kaldırılması, Roma İmparatorluğu'nda yeni bir dönemi temsil ediyordu. *Senatus* sınıfından olmayan bir imparatorun (217-218) bu şekilde başa gelmesi başka bir tahta geçme biçimini ve gelenek olan ve Asker İmparatorlar (235-284) olarak anılan dönemi başlatıyordu (Akşit 1970: 67). Roma, Armenia üzerinde kaybolan otoritesini Caracalla suikasti tertipçisi ve kısa süreliğine de olsa Roma tahtına geçen

Macrinus (217-218) tarafından taç giydirilen bir Arşakid olan II. Tiridates (217-252) ile aşmaya çalışmasına (Garsoïan 1997: 71) rağmen bu dönemden itibaren Roma'nın doğu sınırlarının doğusu ve batısında köklü değişiklikler kendisini göstermeye başlamıştı. Buna göre; Parthlar tarih sahnesinden çekilip yerini Sasanilere bırakmış, Roma'ya ise III. yüzyıl krizinin ilk dalgaları vurmaya başlamıştı. Roma tarihinde Askeri anarşi ya da Asker İmparatorlar dönemi olarak anılan dönem, siyasi, ekonomik ve toplumsal açıdan Roma'nın ciddi şekilde yıprandığı yaklaşık 50 yıl boyunca birbirlerini öldürerek tahta geçen bir dizi asker kökenli Roma imparatorunun çağının süper gücünü yönettiği bir kriz dönemi idi. Roma'nın bütün dengesini sarsacak, savunma sistemlerinden yol ağlarına, ekonomiden paranın değerine zincirleme etki yaratarak pek çok olumsuzluğa neden olacaktı. Herhangi bir liyakatin aranmadığı tamamen gasp esasına dayanarak ele geçirilen Roma tahtında geçen her imparator yeni bir istikrarsızlık demektir (Blois 1984: 358 vd.; Zuiderhoek 2009: 42). Nitekim İmparator Severus Aleksander'in (222-235) ölümüyle Diocletianus'un tahta çıkışı arasındaki devre, Roma İmparatorluk tarihi için en karanlık devirlerden birini içine almaktaydı (Akşit 1970: 95). Bu dönemde en fazla iki yıl tahtta kalabilen en az 18 imparator tahta çıkmıştır. Son Severus, Severus Aleksander'in 235'te Maximinus isimli bir asker tarafından öldürülmesiyle başlayan dönem cinayet, terör ve katliamlarla dolu bir 50 yılın ardından 285'te sona ermiştir (Eutr. IX. 1; Gibbon 1987 I: 194; Drinkwater 2008: 28). İran'da ise Roma ile uzun süren yıpratıcı ve çoğu sonuçsuz onlarca mücadeleden sonra Parthlar ciddi şekilde yıpranmışlardı. Arşakid Hanedanı'na karşı başlayan Sasan'ın oğlu I. Ardaşir'in başlattığı isyan büyüyerek kontrolden çıkmıştır. 28 Nisan 224 yılında Hürmüzcan'da yapılan savaşta IV. Artabanus'u öldürerek Arşakid Hanedanı'nın İran kolunu ortadan kaldırarak yeni bir ahnedan ortaya çıkması (Cinemre 2018: 81) her iki dünyada da tüm dengelerin ve *status quo*'nu değişmesi anlamına geliyordu.

SONUÇ

Tarihi olayların iki temel unsurundan birisi olan coğrafya, geçmişte olup bitmiş, ancak etkileri bir şekilde günümüze kadar sürmekte olan olayların vuku bulduğu bir sahnedir. Coğrafyanın ve iklimin sahip olduğu her türlü özellik ve koşul, tarih, kültür, din ve siyaset üzerinde doğrudan ya da dolaylı olarak etkilidir. Çevresine göre yüksekte yer alan Anadolu Yarımadası'nın adeta çatısı konumundaki Doğu Anadolu Bölgesi ve onun ayrılmaz bir parçası olan Kafkasya'da, topografik özellikler ve koşulların, insan, tarih, medeniyet, kültür, siyaset, din üzerinde bu denli etkili olduğu ender coğrafyalardandır. Yeryüzü şekillerinin belirleyici olduğu Doğu Anadolu ve Kafkasya'nın siyasi tarihi bu temel ilkeye göre belirlemek daha doğru olacaktır.

Bugün aslında iki farklı isimle andığımız iki coğrafi bölgenin büyük çoğunluğu her anlamda iç içe geçmiştir. Kafkasya'yı ortadan ikiye ayıran Kafkasya dağ dizileri iki farklı Kafkasya yaratırken Doğu Anadolu Bölgesi'ni ikiye ayıran Toros dağ dizileri de iki farklı Doğu Anadolu Bölgesi yaratmıştır. Kafkasya Dağları'nın güneyi ile Toros Dağları'nın kuzeyi arasında kalan bölge yukarıda ifade ettiğimiz iç içe geçmişliğin en net gözlemlenebildiği sahadır. Nitekim biz de tezimizi ifade ederken bu temel ilkeye göre bir yöntem belirledik. Kafkasya Dağları'nın güney kısmındaki bölgenin (Colchis, Albania ve Iberia) tarihi süreci, tezimizin tarihi aralığa daha uygun olması nedeniyle Kafkasya'nın tümünden ziyade bir kısmına odaklandık.

Doğu Anadolu ve Kafkasya'nın söz konusu durumu, tarihi süreç içerisinde farklı sonuçlara yol açmıştır. Merkez-çevre ilişkisinde her zaman çevrede konumlanan Doğu Anadolu ve Kafkasya bu özelliği dolayısıyla zaman zaman büyük medeniyetlerin geçiş alanı ya da sömürü sahası olarak konumlanmak zorunda kalmış zaman zaman da çevreden merkeze taşınarak asli roller üstlenildiği coğrafyalar olmuşlardır. Doğu Anadolu Bölgesi'ne göre denizle bağlantısı olan, sırtını dayadığı Asya Kıtası ile ilişkisini onlarca sarp geçit vasıtasıyla sağlayan, bizim tezimizde daha çok odaklandığımız Güney Kafkasya Bölgesi ise daha çok geçiş alanı olmakla birlikte Roma'nın küresel politikalarında edindiği roller ile ne kadar stratejik bir bölge haline gelebileceğini de göstermiştir.

Ancak sonuç ne olursa olsun her iki bölge de büyük medeniyetlere ev sahipliği yapmaktan uzak kalmış, coğrafya, parçalı, bölünmüş politik yapılar ve kültürler

yaratmıştır. Birbiriyle izole bu yapıları birleştirip merkezi bir yapı haline getiren siyasi organizasyonların sayısı bir hayli azdır. Bunlar da kısa dönemler hariç etkili politik unsurlar olmaktan uzak, ikincil güçler olarak konumlanmış, birincil güçlere, ana unsurlara, iddialı politik yapılara bağımlı, kaderi onların elinde olmak zorunda kalmıştır.

Bağımsız, kendisini ve çevresini şekillendirmekten uzak, söz konusu politik unsurlar, ekonomik yönden kısıtlı imkanlara sahip, yoğun nüfuslu, büyük kozmopolit kentlere, geniş ve çeşitli ekonomik olanaklara sahip olmadıklarından ötürü, genellikle direnç sahalarına dönüşmüşlerdir. Her iki bölge de antik kaynaklarda coğrafi ve kültürel bakımdan uzak, anlaşılması güç, hakimiyet kurması zor bölgeler olarak ifade edilirler. Yine her iki bölge içinde yaşayan onlarca farklı halk adı sayılırken bunlar daha çok barbar, vahşi, yamyam, savaşçı gibi sıfatlarla anılır. Dolayısıyla antik dünya için Armenia ve Kafkasya toprakları tekinsiz pek çok halkın yaşadığı, soğuk, karanlık ama bir o kadar egzotik, efsanevi, ilgi çekici yerlerdir.

Antik kaynaklar olarak ifade ettiğimiz Hellen ve Roma eserlerinin yukarıdaki tanımlamalarında abartılı, çelişkili ve kulaktan dolma bilgilere sıkça rastlıyoruz olsak da tamamen haksız bulamayız. Nitekim her iki bölgede hakimiyet kurabilmek için çok çetin coğrafyalardır. Mütemadiyen engebeli, yüksek ve soğuk topraklardır. Güney Kafkasya'nın mutedil kıyı şeridi, Colchis hariç Albania, Iberia ve Armenia'nın kahir ekseriyetini bu tanıma sokabiliriz. On binler'den Lucullus'a, Pompeius'dan Corbula'ya kadar sert kışlar, korkudan orduların girmekten imtina ettiği derin vadiler, yüksek platolar, geçmek için kilometrelerce geçmek için fırsat aranan nehirler, adları bilinmeyen, gelenekleri tuhaf, isimleri zor halklar yazılı belgelerin konularıdır.

Yerel hanedanlarca yönetilen, antik kaynaklara göre onlarca dilin konuşulduğu ve yaşadığı Kafkasya Bölgesi (Colchis, Albania ve Iberia) ise önce Mithridates Eupator tarafından kısmi şekilde hakimiyet altına alınmış, onun ardından tekrar yerel hanedanlar tarafından yönetilmeye devam etmiştir.

Her iki bölgenin tarihi kaderi tam bu noktada kesişmiştir. Pontos Kralı VI. Mithradates ve Armenia Kralı II. Tigranes'in dönemin yükselen gücü Roma Cumhuriyeti ile girdikleri mücadele, bölge tarihinde yeni bir sayfa açmıştır. MÖ 190'da ayak bastığı Anadolu topraklarında kurduğu eyaletlerle hakimiyet sağlayan Roma Cumhuriyeti'nin siyasi ve ekonomik sisteminin yarattığı sömürü düzeni, geçmişi Roma'dan çok daha

eskiye dayanan Anadolu halklarının tepkisini çekmiş, buna en güçlü cevabı ise Pontos Kralı Mithridates Eupator vermiştir. Tarihsel ve politik iddialarıyla Roma'nın karşısına çıkan Eupator, hakimiyeti altına aldığı Kafkasyalı ve Anadolu halklara Roma'nın kurduğu sömürü düzenine karşılık eşit bir yaşam söz vermiş, bir anda onlarca halkı etrafına toplamayı başarmıştır. Roma'ya karşı sürdürdüğü yaklaşık 40 yıla yakın mücadelesini aşama aşama kaybetmiş, en sonunda yaşamına son vererek tarih sahnesinden çekilmiştir.

Ancak Eupator'un söz konusu mücadelesi ile Romalılar Anadolu'nun doğusu ve daha önce hiç tanımadıkları egzotik ve efsanevi Kafkasya toprakları gelmişlerdir. Mithridates'in mücadelesi tezimiz açısından bu bakımdan önemlidir.

Mithridates'in bertaraf edilmesi sırasında Sulla, Lucullus, Pompeius gibi Romalı tarihi şahsiyetler, Armenia ve Kafkasya topraklarına bulunmuşlardır. Bu süre zarfında tanıyıp ekonomik, askeri ve politik potansiyeli hakkında bilgi sahibi oldukları Kafkasya coğrafyasında egemenlik sahalarını giderek genişletme ihtiyacı duymuşlardır. Önceleri sadece Mithridates ile sürdürdükleri mücadele bağlamında bulundukları Armenia ve Kafkasya topraklarında ilişki kurdukları bölgesel güçlerin politik ve ekonomik iddialarına cevap verebilmek için kalıcı hakimiyet sahaları kurma yolunu seçmişlerdir.

Yine bu dönemde egemenliklerini tanıttıkları Armenia Krallığı'nı vassal bir statüde yöneterek, Parthia gibi bölgenin en büyük ve iddialı gücüne karşı aralarında bir tampon bölge koyarak, Anadolu'daki varlıklarını güvence altına alma yoluna gitmişlerdir. Sulla'nın Euphrates Nehri üzerindeki bir adacıkta ilk kez ilişki kurduğu Parth Krallığı, bu zamandan sonra Doğu'da, giderek Roma'nın en büyük rakibi haline gelmiştir.

Bununla birlikte uzun yüzyıllara yayılan askeri ve politik mücadelelerinde kısa bir iki dönem hariç ne Parthia ne de Armenia üzerinde kalıcı hakimiyet kurma yoluna gitmemişlerdir. Romalıların bu tutumlarında yukarıda sayılan coğrafi ve iklimsel koşullar başlıca sebeplerdir.

Magnus (Büyük) ünvanlı Pompeius döneminde ilk ilişkilerin kurulduğu Kafkasya bölgesi ile münasebetler zamanla politik, askeri ve ekonomik açılardan gelişmiş ve çeşitlenmiştir. Bu bağlamda Roma-Kafkasya ilişkileri yerel güçler ve bölgede ihdas edilen Roma garnizonları ve *legion*ları üzerinden yürütülmüştür.

Roma'nın her iki bölge ile ilişkileri sadece politik, askeri ve ekonomik boyutta kalmamış, çok güçlü ve yerleşik olmasa da mimari ve kültürel etki ve hâkimiyet Kafkasya'daki Roma askeri varlığı sayesinde bu kadar dahi sokulabilmiştir.

Pompeius döneminde Kafkasya ile kurulan ilişkinin muhteviyatı tartışmalıdır. Kaynaklar Pompeius'un bölgeye ilgisini bir tür turistik askeri gezi olarak veya Mithridates'i takip ederken icra edilen planlı bir politika olarak tanımlarlar. Ancak Pompeius'un geliş amacı ne olursa olsun Roma askeri gücünü Iberia ve Albania kralıklarına tanıtarak uzun yıllar sürecek vasal ilişkisini başlatmıştır.

Cumhuriyet Döneminin sona erip İmparatorluk Dönemi'nin başlamasıyla birlikte Roma'nın tutumunda kısmi değişiklikler yaşanmıştır. Bu döneme kadar sadece askeri amaçlarla ilişki kurulan Kafkasya ve Armenia'ya küresel ticaretin temas noktaları olmaları itibariyle ekonomik bağlam itibariyle de bakılmaya başlanmıştır. Uzakdoğu'dan gelen ve bu bölgelerde düğümlenen Karadeniz – Hazar Denizi Deniz Güzergâhı, Karadeniz – Hazar Denizi Kuzey Karayolu Güzergâhı ve Karadeniz – Kuzeybatı İran Güzergâhı'nın taşıdığı ekonomik potansiyeli değerlendirmek isteyen Roma İmparatorluğu'nun Parthia Krallığı ile mücadelelerini yoğunlaştırdığı, bu doğrultuda proaktif politikalar izleyerek çıkar sahalarını kontrol etmeye çalıştığını görürüz.

İmparator Nero (54-68) döneminden itibaren Roma'nın Kafkasya politikalarında başka bir aşamaya geçilir. Doğrudan Roma askeri gücünün yerleştirilmesi esasına dayanan bu politikaların icracısı bir yerde İmparator Nero'dan çok generali Corbulo'dur. Böylece daha önce vassal krallıklar vasıtasıyla yürütülen mücadele terk edilerek bizzat sahaya inilen dönem başlar. Nero'nun zeki ve yetenekli diplomat generali Corbulo'nun ve Roma tarihindeki olumsuz imgesine karşın bu bölgede son derece vizyoner politikalar izleyen ve destekleyen İmparator Nero'nun mimarı olduğu yeni nesil politikalarla Euphrates boylarında ve Kafkasya bentlerinde ileri karakollar ve kaleler inşa etme, bunların zamanla garnizonlara çevirilmesi ile daimî *legion*lar bulundurma düzenine geçilir.

Dört önemli *legion*un (*XV Apollinaris*, *XII Fulminata*, *XVI Flavia Firma*, *III Scythica*) konuşlandırıldığı Pontos-Armenia-Kafkasya hattında devreye sokulan yeni politika, düşmanlarla daha aktif ve yakından, sıcak temasa ve anında müdahaleye dayanan proaktif politikalarla dayanır. Kârlılığı ve yoğunluğu artan İpekyolu'nun daha

etkin denetlenmesi, istikrarını bozacak, Roma çıkarlarına zarar verecek her türlü girişimin anında boğulması için Satala'dan başlayan Melitene'ye uzanan buradan Samosata ve Zeugma'yı bağlayan Roma garnizon hattı, küresel çapta bir karar vericilik örneğidir. Gerçek bir imparatorluk aklının göstergesi olan girişim ancak geçmişte ve bugün vizyoner devletlerin ortaya koyabileceği projelerdir ve çağında ancak Roma tarafından icra edilebilmiştir.

Roma'nın Nero-Corbulo ikilisi ile birlikte ortaya koyduğu bir diğer politika ise söz konusu garnizonlardan, limanlardan ve kalelerden oluşan Roma askeri gücünün bölgeye yerleştirilmesi ve Kafkasya'daki Roma vasallarından oluşan yerel güçler marifetiyle Armenia ve Parthia krallıklarının kuşatılmasıdır.

Her iki krallığın sürekli şekilde baskı altında tutulması, Kafkasya geçitlerinin kontrol edilerek kuzeydeki yağmacı kavimlerin, icabında kullanışlı birer aparata dönüştürülmesi hedeflenmiştir.

Nitekim Corbulo bizzat Kafkasya'daki Roma vasalı Iberia Krallığı vasıtasıyla Alanları kontrollü şekilde Parth ve Armenia topraklarına saldırtarak adeta bir vekâlet savaşı örneği sergilemiştir. Diğer taraftan yine bu dönemde başlayan Euxeinos'daki limanların etkin kullanımı ve burada zamanla bir donanma konuşlandırılması (*Classis Pontica*) Euxeinos'un güvenliği için oldukça önemli adımlardır.

Nero-Corbulo iklisinin temelini attığı sistem selefleri Vespasianus'un geliştirip kökleştirildiği bir düzlemde devam etmiştir. Nero-Corbulo döneminde temeli atılan Euxeinos limanlarının etkin kullanımı ve Kafkasya boylarında inşa edilen ve yerleştirilen *legion*ların sağladığı askeri caydırıcılık, kalıcı hale getirilmiş, Trapezous limanı güçlendirilip Euxeinos'un doğu yakasında ek limanlar inşa edilip, geliştirilmiştir. Bununla birlikte Corbulo döneminde temeli atılan Satala-Trapezous yol bağlantısı gözden geçirilerek bu suretle kuzeyden güneye uzanan gelişkin yol ağları ile icabında Roma'nın bölgeye istediği miktarda askeri ve malzemeyi yığması sağlanmıştır.

Yukarıda ismi sayılan daimî dört *legion* binlerce askerle, gelişkin garnizonlar, kilometrelerce yol ağı, onlarca kale ve müttefikle muazzam bir askeri ve ekonomik yapı yaratılmıştır.

Adeta kısa bir sessizlik dönemi olarak tarif edebileceğimiz Traianus dönemi zaten başlı başına kesintisiz Roma hakimiyeti demektir. Parth Krallığı içindeki taht kavgasını

iyi değerlendiren imparator muazzam genişlikte bir sahayı fethederek Roma'yı bir anda Basra Körfezi'ne çıkarmıştır. Kafkasya'daki yerel krallıklardan barbar halklara ve kavimlere Armenia'dan Parthia'ya kadar Euphrates boyları ve Kafkasya bentleri tartışılmaz şekilde Roma hakimiyetine girmiştir.

Barış ve restorasyon dönemi olarak tarif edebileceğimiz Hadrianus döneminde ise halefleri tarafından yaratılan Kafkasya politikasının olgunluk çağını görürüz. Euxeinos'da inşa edilen limanlar, Kafkasya'da inşa edilen veya elden geçirilen garnizonlar, kuzeyden güneye Euphrates boylarında daimî hale gelmiş Roma *legion*ları ve binlerce askeri ile Roma, tam anlamıyla bir güvenlik kuşağı yaratmıştır.

Söz konusu askeri sistem hem Kafkasya'daki yerel halklar ve krallıkları kuşatarak zaman zaman dışına çıktıkları Roma etki dairesinin içinde tutuyor, hem de Armenia ve Parthia'yı gerçek anlamda kuşatarak kontrol altına alıyordu.

Hadrianus dönemindeki bir diğer önemli gelişme ise Roma, bu dönemde ilk kez Kafkasyalı yağmacı ve barbar halkların saldırılarına maruz kalınmasıydı. Kolayca kontrol altına alınan bu saldırıların doğrudan Roma'yı hedef aldığını söylemek için çok az sebebe sahibiz. Zaten Kafkasya'daki vasal krallıklar aracılığıyla kontrol altında tutulan yağmacı/barbar halklar, Roma topraklarını yağmalamak, Roma'ya zarar vermeyi en son düşünecekleri bir pozisyondadırlar. Genellikle Roma müttefiki olmuş, Augustus döneminde bizzat elçiler göndererek *amici populi romani* olmak istediklerini beyan etmişlerdir. Çeşitli boyutları ile değerlendirildiğinde Roma ile düşman olmanın zararlarına olacağının farkındadırlar. Aralarında çok uzun süre olan iki dönem, Caesar ve Hadrianus dönemi hariç zaten bu halkları Anadolu topraklarında görmeyiz. Diğer taraftan yağmacı halklarla ile Roma'nın en doğudaki Pontos, Cappadocia ve Galatia eyaletleri arasında ciddi bir ulaşım mesafesi vardır. Çok geniş bir sahayı, Roma'nın Kafkasya geçitlerinden başlayarak tasarladığı garnizon ve karakol ağını aşarak gelmeleri hatta buna teşebbüs etmeleri dahi düşük bir olasılıktır. Dolayısıyla denizden ve karadan kontrol altında tutulan Kafkasya'daki önemli geçitler ve yollarda Roma vasallarının kontrolü altındadır.

Hadrianus dönemi Roma'nın Kafkasya politikalarında ilk kez bir literatür çalışmasına da şahit oluruz. Kafkasya'daki ve Euxeinos'daki limanlar, garnizonlar, karakollar ve kalelerin bir dökümünün yapıldığı Arrianus'un değerli çalışması eksiklerine

rağmen Kafkasya'nın bu zamana kadar isimsiz onlarca halkının adını ve yurdunu öğrenmemize olanak sağlar.

Bu bağlamda Kafkasya'daki halkların, kabilelerin pek çoğunun kralı ya da şefi Roma imparatoru tarafından atanmaktadır. Bir zamanlar ancak efsaneler yoluyla hakkında bilgi sahibi olunan, yakınlarında seyahat etmeye çekinilen bu halklara Akdeniz'in öte ucundan gelen Roma'nın hakimiyetini tanıtması ise Roma'nın makro düzeyde emperyal politikalarının konumuz özelinde ise Kafkasya politikalarının yakaladığı başarıyı gösteren muazzam bir örnektir.

Roma'nın Kafkasya ile ilişkilerinde uygulanan politikalardan birisi de eyaletlerin düzenlenmesidir. Romalı generallerce süreç içerisinde Anadolu Hellenistik krallıklardan alınan Pontos, Galatia Cappadocia hatta Cilicia toprakları eyaletleştirilerek bir süre yine Roma tarafından atanmış yerel hanedanlara bırakılmış ancak zamanla bu politika da terk edilerek eyaletlerde çeşitli idari düzenlemeler yapılarak yönetilmiştir. Eyaletler zaman zaman birleştirilmiş, zaman ayrılmıştır. Zamana, şartlara ve karşılaşılan tehdide göre bu uygulama esneklik göstermiştir.

Söz konusu tehdit olduğunda ise Roma'nın Kafkasya politikalarında tehdit algısı kuzeyden gelebilecek yıkıcı bir kaos ve terör dalgası taşıyan barbar halklardan ziyade Parthlar ve zaman zaman da Armenia Krallığı'dır.

Roma'nın Kafkasya politikalarının bir diğer bileşeni ise Euphrates sınırına konuşlandırılmış garnizonlar ve *legion*lardır. En kuzeyde Satala'dan başlayan hat güneye doğru Melitene, Samosata ve Zeugma ile devam eder. Syria'da en dört *legion* daha bulunur. Şüphesiz tüm bu askeri yığınak sadece Kafkasya için değildir. Zengin ve stratejik Roma eyaleti Syria'nın Parthlara karşı korunmasından ve buradaki *legion*ların sadece Syria için kullanılmasından tutun da Trapezous limanı ile bağlantılı Satala üzerinden Armenia ve Kafkasya'nın kontrol edilmesine kadar çok işlevli bir politikanın parçalarıdır. Bu arada *legion* ve garnizon ağı sadece Euphrates ile sınırlı kalmamış irili ufaklı karakol ya da garnizonlar Kafkasya'dan Iudaea'ya kadar uzanmıştır.

Sonuç olarak Roma'nın Kafkasya politikasını özetlememiz gerekirse;

Roma İmparatorluğu'nun Kafkasya politikası, zaman içinde değişiklik göstermiştir ve farklı dönemlerde farklı stratejiler uygulanmıştır. Ancak genel olarak, Roma

İmparatorluğu'nun Kafkasya politikası, bölgedeki askeri, siyasi, ekonomik ve kültürel hedefleri doğrultusunda şekillenmiştir.

MÖ I. yüzyılda, Roma İmparatorluğu, Kafkasya bölgesinde bulunan krallıklarla ilişkilerini güçlendirmek amacıyla diplomatik bir strateji izlemiştir. Bu dönemde, bölgeye Roma orduları gönderilmemiş, ancak Roma İmparatorluğu'nun gücü ve zenginliği krallıkların ilgisini çekmiştir. Bu dönemde, Roma İmparatorluğu, bölgedeki krallıklara maddi ve askeri yardım sağlayarak, bölgedeki nüfuzunu artırmıştır.

Ancak MS I. yüzyılın sonlarından itibaren, Roma İmparatorluğu, Kafkasya bölgesinde daha aktif bir politika izlemeye başlamıştır. 66 yılında, Roma İmparatorluğu, Armenia Krallığı'na müdahale etmiş ve bu krallığı Roma'nın müttefiki yapmıştır. Roma İmparatorluğu, bölgedeki diğer krallıklara da askeri yardım sağlayarak, Kafkasya bölgesindeki nüfuzunu artırmıştır. Sonuç olarak, Roma İmparatorluğu'nun Kafkasya politikası, zaman içinde değişiklik göstermiş ve farklı dönemlerde farklı stratejiler uygulanmıştır. Ancak genel olarak, Roma İmparatorluğu, bölgedeki nüfuzunu artırmak için diplomatik, maddi ve askeri destek sağlamıştır.

EKLER**HELLENİSTİK KRAL LİSTELERİ****Ek-1: Cappadocia Krallığı**

III. Ariarathes MÖ 255/251-220

Ariarathes IV Eusebes MÖ. 220-yak.162

Ariarathes V Eusebes Philopator MÖ yak.163-yak. 130

Ariarathes VI Epiphanes Philopator MÖ yak. 130-yak. 116

Ariarathes VII Philometor MÖ yak. 116-yak. 101/100

Ariarathes IX Eusebes Philopator MÖ yak. 100-yak. 97

VIII. Ariarathes MÖ yak. 97-yak. 96

Ariarathes ailesinin sona ermesi; Cappodocia'lıların
aristokratik tabakaya mensup Ariobarzanes'i kral
seçmeleri

Ariobarzanes I Philoromaos MÖ yak. 95-yak. 90

Ariarathes IX Eusebes Philopator (Mithradates VI
Eupator'un oğlu.)
MÖ yak. 89-yak. 86

Ariobarzanes I Philoromaos MÖ yak. 85-yak. 63

Ariobarzanes II Philopator MÖ 62-yak. 54

Ariobarzanes III Eusebes Philoromaos
MÖ yak. 54-42

Ariarathes X Eusebes Philadelphos MÖ 42-36

Arkhelaos MÖ 36-MS 17

Ek-2: Pontos Krallığı

II. Mithradates (Kios kralı) MÖ yak. 337/336-yak. 302/301

Mithradates I Ktistes MÖ yak. 302/301-yak. 266/265

Ariobarzanes MÖ yak. 266/265-yak. 250

II. Mithradates MÖ *yak.* 250-*yak.* 220

III. Mithradates MÖ *yak.* 220-*yak.* 198

I. Pharnakes MÖ *yak.* 197-*yak.* 160/159

Mithradates IV Philopator Philadelphos
MÖ *yak.* 160/159-*yak.* 150

Mithradates V Euergetes MÖ *yak.* 150-120

Mithradates VI Eupator Dionysos
MÖ 120-63

II. Pharnakes (Kimmeria MÖ 63-47
Bosporos'un Kralı)

Dareios MÖ 39-37?

Ek-3:Bithynia Krallığı

Zipoetes MÖ *yak.* 315-*yak.*280

I. Nikomedes MÖ *yak.* 280-*yak.*242

Ziaelas MÖ *yak.* 250-*yak.*227

I. Prusias MÖ *yak.* 230-182

II. Prusias MÖ *yak.* 182-149

Nikomedes II Epiphanes MÖ 149-*yak.* 127

Nikomedes III Euergetes MÖ *yak.* 127-94

Nikomedes IV Philopator MÖ *yak.* 94-*yak.* 74

Ek-4:Roma Consul Listesi (MÖ 177-MÖ 34)

177 Gaius Claudius Pulcher ile Tiberius Sempronius Gracchus I

176 G. Cornelius Scipio Hispallus ile Quintus Petillius Spurius

175 Marcus Aemilius Lepidus II ile Publius Mucius Scaevola

174 Spurius Postumius Albinus ile Quintus Mucius Scaevola

- 173 Lucius Postumius Albinus ile Marcus Popillius Laenas
 172 Publius Aelius Ligus ile Gaius Popillius Laenas I
 171 Gaius Cassius Longinus ile Publius Licinius Crassus
 170 Aulus Atilius Serranus ile Aulus Hostilius Mancinus
 169 Gnaeus Servilius Caepio ile Quintus Marcius Philippus II
 168 Lucius Aemilius Paullus II ile Gaius Licinius Crassus
 167 Quintus Aelius Paetus ile Marcus Iunius Pennus
 166 Gaius Sulpicius Galba ile Marcus Claudius Marcellus I
 165 Titus Manlius Torquatus ile Gnaeus Octavius
 164 Aulus Manlius Torquatus ile Quintus Cassius Longinus
 163 T. Sempronius Gracchus II ile Marcus IuventiusThalna
 162 P. C. Scipio Nasica Corculum I ile Gaius Marcius Figulus I
 161 Marcus Valerius Messalla ile Gaius Fannius Strabo
 160 Marcus Cornelius Cethegus ile Lucius Anicius Gallus
 159 Gnaeus Cornelius Dolabella ile Marcus Fulvius Nobilior
 158 Marcus Aemilius Lepidus ile Gaius Popillius Laenas II
 157 Sextus Iulius Caesar ile Lucius Aurelius Orestes
 156 L. Cornelius Lentulus Lupus ile Gaius Marcius Figulus II
 155 P. C. Scipio Nasica Corculum II ile Marcus Claudius Marcellus II
 154 Lucius Postumius Albinus ile Quintus Opimius
 153 Titus Annius Luscus ile Quintus Fulvius Nobilior
 152 Lucius Valerius Flaccus ile Marcus Claudius Marcellus III
 151 Aulus Postumius Albinus ile Lucius Licinius Lucullus
 150 Titus Quinctius Flaminius ile Manius Acilius Balbus
 149 Manius Manilius ile Lucius Marcius Censorinus
 148 S. Postumius Albinus Magnus ile L. Calpurnius Piso Caesoninus
 147 P. C. S. Africanus Aemilianus I ile Gaius Livius Drusus
 146 Gnaeus Cornelius Lentulus ile Lucius Mummius Achaicus
 145 Q.Fabius Maximus Aemilianus ile Lucius Hostilius Mancinus
 144 Servius Sulpicius Galba ile Lucius Aurelius Cotta
 143 Appius Claudius Pulcher ile Q. C. Metellus Macedonicus
 142 Q. Fabius Maximus Servilianus ile L. Caecilius Metellus Calvus

- 141 Gnaeus Servilius Caepio ile Quintus Pompeius
- 140 Quintus Servilius Caepio ile Gaius Laelius Sapiens
- 139 Gnaeus Calpurnius Piso ile Marcus Popillius Laenas
- 138 P. C. Scipio Nasica Serapio ile D. Iunius Brutus Callaicus
- 137 M. Aemilius Lepidus Porcina ile Gaius Hostilius Mancinus
- 136 Lucius Furius Philus ile Sextus Atilius Serranus
- 135 Quintus Calpurnius Piso ile Servius Fulvius Flaccus
- 134 Gaius Fulvius Flaccus ile P. C. S. Africanus Aemilianus II
- 133 Lucius Calpurnius Piso Frugi ile Publius Mucius Scaevola
- 132 Publius Popillius Laenas ile Publius Rupilius
- 131 Lucius Valerius Flaccus ile P. L. Crassus Dives Mucianus
- 130 Lucius Cornelius Lentulus ile Marcus Perperna
- 129 Gaius Sempronius Tuditanus ile Manius Aquillius
- 128 Titus Annius Rufus ile Gnaeus Octavius
- 127 Lucius Cornelius Cinna ile L. Cassius Longinus Ravilla
- 126 Marcus Aemilius Lepidus ile Lucius Aurelius Orestes
- 125 Marcus Fulvius Flaccus ile Marcus Plautius Hypsaesus
- 124 Gaius Cassius Longinus ile Gaius Sextius Calvinus
- 123 Titus Quinctius Flaminius ile Q. Caecilius Metellus Balaricus
- 122 Gnaeus Domitius Ahenobarbus ile Gaius Fannius
- 121 Q. F. Maximus Allobrigicus ile Lucius Opimius
- 120 Gaius Papirius Carbo ile Publius Manilius
- 119 Lucius Aurelius Cotta ile L. C. Metellus Delmaticus
- 118 Quintus Marcius Rex ile Marcus Porcius Cato
- 117 L. C. Metellus Diadematus ile Quintus Mucius Scaevola
- 116 Q. Fabius Maximus Eburnus ile Gaius Licinius Geta
- 115 Marcus Aemilius Scaurus ile Marcus Caecilius Metellus
- 114 Manius Acilius Balbus ile Gaius Porcius Cato
- 113 Gnaeus Papirius Carbo ile G. Caecilius Metellus Caprarius
- 112 L. Calpurnius Piso Caesoninus ile Marcus Livius Drusus
- 111 P. C. Scipio Nasica Serapio ile Lucius Calpurnius Bestia
- 110 Spurius Postumius Albinus ile Marcus Minucius Rufus

- 109 Q. C. Metellus Numidicus ile Marcus Iunius Silanus
- 108 Servius Sulpicius Galba ile Lucius Hortensius
- 107 Lucius Cassius Longinus ile Gaius Marius I
- 106 Quintus Servilius Caepio ile Gaius Atilius Serranus
- 105 Gnaeus Mallius Maximus ile Publius Rutilius Rufus
- 104 Gaius Flavius Fimbria ile Gaius Marius II
- 103 Lucius Aurelius Orestes ile Gaius Marius III
- 102 Quintus Lutatius Catulus ile Gaius Marius IIII
- 101 Manius Aquilius ile Gaius Marius V
- 100 Lucius Valerius Flaccus ile Gaius Marius VI
- 99 Aulus Postumius Albinus ile Marcus Antonius
- 98 Q. Caecilius Metellus Nepos ile Titus Didius
- 97 Gnaeus Cornelius Lentulus ile Publius Licinius Crassus
- 96 Gaius Cassius Longinus ile Gnaeus Domitius Ahenobarbus
- 95 Lucius Licinius Crassus ile Quintus Mucius Scaevola
- 94 Gaius Coelius Caldus ile Lucius Domitius Ahenobarbus
- 93 Gaius Valerius Flaccus ile Marcus Herennius
- 92 Gaius Claudius Pulcher ile Marcus Perperna
- 91 Sextus Iulius Caesar ile Lucius Marcius Philippus
- 90 Lucius Iulius Caesar ile Publius Rutilius Lupus
- 89 Gnaeus Pompeius Strabo ile Lucius Porcius Cato
- 88 Lucius Cornelius Sulla I ile Quintus Pompeius Rufus
- 87 Lucius Cornelius Cinna I ile Gnaeus Octavius
- 86 Lucius Cornelius Cinna II ile Gaius Marius VII
- 85 Lucius Cornelius Cinna III ile Gnaeus Papirius Carbo I
- 84 Lucius Cornelius Cinna IIII ile Gnaeus Papirius Carbo II
- 83 L. Cornelius Scipio Asiaticus ile Gaius Norbanus
- 82 Gnaeus Papirius Carbo III ile Gaius Marius
- 81 Gnaeus Cornelius Dolabella ile Marcus Tullius Decula
- 80 Lucius Cornelius Sulla II ile Quintus Caecilius Metellus Pius
- 79 Appius Claudius Pulcher ile Publius Servilius Vatia
- 78 Marcus Aemilius Lepidus ile Quintus Lutatius Catulus

- 77 M. Aemilius Lepidus Livianus ile Decimus Iunius Brutus
 76 Gnaeus Octavius ile Gaius Scribonius Curio
 75 Gaius Aurelius Cotta ile Lucius Octavius
 74 Marcus Aurelius Cotta ile Lucius Licinius Lucullus
 73 Gaius Cassius Longinus ile M. Terentius Varro Lucullus
 72 G. C. Lentulus Clodianus ile Lucius Gellius Publicola
 71 P. Cornelius Lentulus Sura ile Gnaeus Aufidius Orestes
 70 Marcus Licinius Crassus I ile Gnaeus Pompeius Magnus I
 69 Q. Caecilius Metellus Creticus ile Quintus Hortensius
 68 Lucius Caecilius Metellus ile Quintus Marcius Rex
 67 Manius Acilius Glabrio ile Gaius Calpurnius Piso
 66 Manius Aemilius Lepidus ile Lucius Volcaci Tullus
 65 Lucius Manlius Torquatus ile Lucius Aurelius Cotta
 64 Lucius Iulius Caesar ile Gaius Marcius Figulus
 63 Gaius Antonius ile Marcus Tullius Cicero
 62 Decimus Iunius Silanus ile Lucius Licinius Murena
 61 M. Valerius Messalla Niger ile M. P. Piso Frugi Calpurnianus
 60 Lucius Afranius ile Q. Caecilius Metellus Celer
 59 Gaius Iulius Caesar I ile Marcus Calpurnius Bibulus
 58 L. Calpurnius Piso Caesoninus ile Aulus Gabinius
 57 P. Cornelius Lentulus Spinther ile Q. Caecilius Metellus Nepos
 56 G. C. Lentulus Marcellinus ile Lucius Marcius Philippus
 55 Marcus Licinius Crassus II ile Gnaeus Pompeius Magnus II
 54 Appius Claudius Pulcher ile Lucius Domitius Ahenobarbus
 53 M. Valerius Messalla Rufus ile Gnaeus Domitius Calvinus I
 52 Q. C. Metellus Pius Scipio ile Gnaeus Pompeius Magnus III
 51 Marcus Claudius Marcellus ile Servius Sulpicius Rufus
 50 L. Aemilius Lepidus Paullus ile Gaius Claudius Marcellus
 49 L. Cornelius Lentulus Crus ile Gaius Claudius Marcellus
 48 Gaius Iulius Caesar II ile Publius Servilius Isauricus I
 47 Quintus Fufius Calenus ile Publius Vatinius
 46 Gaius Iulius Caesar III ile Marcus Aemilius Lepidus I

- 45 Gaius Iulius Caesar IIII (tek başına)
 44 Gaius Iulius Caesar V ile Marcus Antonius I
 43 Aulus Hirtius ile Gaius Vibius Pansa
 42 Marcus Aemilius Lepidus II ile Lucius Munatius Plancus
 41 Publius Servilius Isauricus II ile Lucius Antonius
 40 Gaius Asinius Pollio ile Gnaeus Domitius Calvinus II
 39 Gaius Calvisius Sabinus ile Lucius Marcius Censorinus
 38 Appius Claudius Pulcher ile Gaius Norbanus Flaccus
 37 Lucius Caninius Gallus ile Marcus Vipsanius Agrippa I
 36 Marcus Cocceius Nerva ile Lucius Gellius Publicola
 35 Lucius Cornificius ile Sextus Pompeius
 34 Marcus Antonius II ile Lucius Scribonius Libo
 (Hellenistik kral ve Roma *consul* listeleri; Arslan 2007: 541- 546; Bickerman 1980: 128-135)

ROMA İMPARATORLUĞU (MÖ 27-MS 457)

Ek-1: Iulio-Claudius Hanedanı (MÖ 27-MS 68)

MÖ 27-MS 14 Augustus

[AVGVSTVS]

14-37 Tiberius

[TIBERIVS]

37-41 Caligula

[CALIGVLA]

41-54 Claudius

[CLAVDIVS]

54-68 Nero

[NERO]

Ek-2: Dört İmparator Yılı ve Flavius Hanedanı (68-96)

68-69 Galba

[GALBA]

69-69 Otho

[OTHO]

69-69 Vitellius

[VITELLIVS]

69-79 Vespasianus

[VESPASIANVS]

79-81 Titus

[TITVS]

81-96 Domitianus

[DOMITIANVS]

Ek-3: Nerva ve Antonine Hanedanları (96-192)

96-98 Nerva

[NERVA]

98-117 Traianus

[TRAIANVS]

117-138 Hadrianus

[HADRIANVS]

138-161 Antoninus Pius

[ANTONINVS PIVS]

161-169 Lucius Verus

[LVCIVS VERVS]

161-180 Marcus Aurelius

[MARCVS AVRELIVS]

177-192 Commodus

[COMMODOVS]

Ek-4: Beş İmparator Yılı ve Severus Hanedanı (193-235)

193-193 Pertinax

[PERTINAX]

193-193 Didius Julianus

[DIDIUS IVLIANVS]

193-211 Septimius Severus

[SEPTIMIUS SEVERVS]

198-217 Caracalla

[CARACALLA]

209-211 Geta

[GETA]

217-218 Macrinus

[MACRINVS]

218-218 Diadumenianus

[DIADVMENIANVS]

218-222 Elagabalus

[ELAGABALVS]

222-235 Severus Alexander

[SEVERVS ALEXANDER]

(Cinemre 2018: 320-321; Bickerman 1980)

ARMENIA KRALLARI

Ek-1: Artaxiad/Artašesian (MÖ 190-MS 15)

MÖ 190-160 I. Artaxias

MÖ 160-120? I. Artavasdes

MÖ 115?-95 I. Tigranes

MÖ 95-55 II. Tigranes (Armenia'nın en parlak dönemi)

MÖ 55-34 II. Artavasdes

MÖ 34-20 II. Artaxias

MÖ 20-6 III. Tigranes

MÖ 6-MS 1? IV. Tigranes
 MÖ 6?-MS 1? MS 13?-15 Erato
 (Artaxiad Hanedanı'nın sona ermesi)

Ek-2:Roma-İran Hâkimiyeti (MÖ 5-MS 53)

MÖ 5?-2 III. Artavasdes
 MS 2-4 II. Ariobarzanes
 MS 4?-6? IV. Artavasdes
 MS 7-12 V. Tigranes
 MS 12?-17 I. Vonones
 MS 18-34 III. Artaxias
 MS 35-35 I. Arsaces
 MS 36-36? Orodes
 MS 35-38 Mithradates
 MS 42-51 Mithradates
 MS 51-53 Rhadamistus

Ek-3: Arşakid/Arşakuni (53-428)

53-60 I. Tiridates
 60-61 VI. Tigranes
 61-yak.75 I. Tiridates
 75-yak.110 Sanatruces
 110-112 Axidares
 112-114 Parthamasiris
 114-116 --- Armenia'nın Roma eyaleti yapılması
 117-136 I. Vologases
 136-160 -Belirsiz- Muhtemelen Sohaemus'un ilk dönemi.
 160-163 Bakur
 164-180 Sohaemus
 180-yak.190 II. Vologases
 yak.190-214 I. Khosrov

217-252 II. Tiridates

(Cinemre 2018: 315-318; Toumanoff 1976; Mitchell 2007: 97-98.)

PARTH KRALLARI

Ek-1: Aršakid Hanedanı (MÖ 247-MS 224)

MÖ yak.247/38-yak.211

I. Arsaces

MÖ 217-191 II. Arsaces

MÖ 191-176 Phriapatius

MÖ 176-171 I. Phraates

MÖ 171-139/8 I. Mithradates

MÖ 139/8-128 II. Phraates

MÖ 128-124/3 I. Artabanus

MÖ 124-88/7 II. Mithradates

MÖ 91-81 I. Gotarzes

MÖ 81-76 I. Orodes

MÖ 78-70? Sanatruces

MÖ 71/0-58/7 III. Phraates

MÖ 58/7-57 III. Mithradates

MÖ 58/7-38 II. Orodes

MÖ 38-2 IV. Phraates

MÖ 2-MS 2 V. Phraates

MS 4-6 III. Orodes

MS 8/9-9 I. Vonones

MS 10/1-38 II. Artabanus

MS 38-45 I. Vardanes

MS 43/4-51 I. Gotarzes

MS 51-51 II. Vonones

MS 51-76/80 I. Vologases

MS 77/8-108/9 II. Pacorus

MS 77/8-78 II. Vologases

MS 79-81 III. Artabanus

MS 108/9-127/8 Osroes

MS 111/2-147/8 III. Vologases

MS 147/8-191/2 IV. Vologases

MS 191/2-207/8 V. Vologases

MS 207/8-221/2 VI. Vologases

MS 213-224 IV. Artabanus

(Cinemre 2018: 315-318; Toumanoff 1976; Mitchell 2007: 97-98.)

IBERIA KRALLARI

Ek-1: P'arnavaz Hanedanı (MÖ 299-159)

MÖ 299-234 I. P'arnavaz

MÖ 234-159 I. Saurmag

Ek-2: Nemrut/II. P'arnavaz Hanedanı (MÖ 159-90)

MÖ 159-109 I. Mirvan

MÖ 109-90 P'arnajom

Ek-3: Artaxiad/Artaşesian Hanedanı (MÖ 90-30)

MÖ 90-78 I. Arshak

MÖ 78-63 Artog

MÖ 63-30 II. P'arnavaz

Ek-4: Nemrut Hanedanı (MÖ 30-MS 1)

MÖ 30-20 II. Mirvan

MÖ 20-MS 1 II. Arshak

Ek-5: III. P'arnavaz Hanedanı (1-189)

1-58 I. P'arsman

58-106 I. Mihrdat
 106-116 I. Amazasp
 116-132 II. P'arsman
 132-135 Adam
 135-185 III. P'arsman
 185-189 II. Amazasp

Ek-6:Arşakid Hanedanı (189-284)

189-216 I. Rev Mart'ali
 216-234 Vač'ē
 234-249 I. Bakur
 249-265 II. Mihrdat
 265-284 III. Asp'agur
 (Cinemre 2018: 330-331; Toumanoff 1976)

ALBANIA KRALLARI (yak.II-III. yüzyıl-yak.510)

Ek-1: Arşakid Hanedanı (yak.II.yüzyıl-510)

yak.II-III. yy. I. Vač'agan
 yak.III. yy sonu I. Vač'e
 313?-371? Urnayr
 ?-? II. Vač'agan
 ?-? Mehrevan
 ?-? Satoy
 ?-? Asay
 424-444 Arswagen
 444-463 II. Vač'ē
 487-510? III. Vač'agan
 (Cinemre 2018: 333; Toumanoff 1976)

KAYNAKÇA

- Adontz, N. (1946). *Historie d'Arménie: Les Origines, du Xe Siècle au VIe (Av. J.-C)*. Paris: Union Générale Arménienne de Beinfaisance.
- Adontz, N. (1970). *Armenia in the Period of Justinian*. (Çev.: Nina G. Garsoïan). Lizbon: Calouste Gulbenkian Foundation.
- Akşit, O. (1970). *Roma İmparatorluk Tarihi (MS 913-395)*. İstanbul : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Akşit, O. (1976). *Roma İmparatorluk Tarihi (MÖ 27-MÖ 192)*. İstanbul : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Akurgal, E. (2014). *Anadolu Uygarlıkları*. Ankara: Phoenix Yayınları.
- Akyol, H. (1949). "Türkiye'de Akarsu Rejimleri". *Türk Coğrafya Dergisi*, XI-XII, 1-34.
- Allen, D. E. W. (1942). "The Caucasian Borderland". *The Geographical Journal* 99 - 5/6, 225-237.
- Anderson, C. G. J. (1922). "Pompey's Campaign against Mithridates". *The Journal of Roman Studies*, XII, 99-105.
- Anderson, C. G. J. (1979). "The Eastern Frontier under Augustus". *CAH X*, 239-283. Cambridge: Cambridge University Press.
- Erciyas, B. D. (2001). *Studies in the Archaeology of Hellenistic Pontus: The Settlements, Monuments, and Coinage of Mithradates VI and his Predecessors*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). University of Cincinnati. In the Department of Classics of the College of Arts and Sciences.
- Arıncı, K. (2011). *Doğal, İktisadi, Sosyal ve Siyasal Yönleriyle Türkiye'nin İç Bölgeleri, Biyosfer Araştırmaları Merkezi, Coğrafya Araştırmaları Serisi No. 101*. Erzurum.
- Arslan, M. (2000a). "Sulla'nın Küçükasya Politikası". *Arkeoloji ve Sanat* 94, 32-42. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Arslan, M. (2000b). *Antikçağ Anadolu'sunun Savaşçı Kavmi: Galatlar*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Arslan, M. (2000c). "Kolkhis Bölgesi'nin Tarihi Coğrafyasına İlişkin Bazı Notlar". *Arkeoloji ve Sanat* 97, 26-40.
- Arslan, M. (2003a). "MÖ. 188 Yılından MÖ 67 yılına Kadar Lykia, Pamphylia ve Kilikia Trakheia Sahillerindeki Korsanlık Faaliyetleri: Nedenleri ve Sonuçları". *Adalya VI*, 91-118.
- Arslan, M. (2003b). "Piracy on the Southern Coast of Asia Minor and Mithridates Eupator". *Olba VIII*, 195-211.
- Arslan, M. (2005). *Arrianus'un Karadeniz Seyahati/Arriani Periplus Ponti Euxini*. (Çev. ve Yor.: Murat Aslan). İstanbul: Odin Yayıncılık.
- Arslan, M. (2007). *Mithradates VI Eupator. Roma'nın Büyük Düşmanı*. İstanbul: Odin Yayıncılık.

- Arslan, M. (2012). "Küçük Asya Yerel Historiograflarına Bir Örnek: Herakleia Pontike'li Memnon ve Eseri". *OLBA XX*, 383-406.
- Atalay, İ. (1978). *Erzurum ovası ve çevresinin jeolojisi ve jeomorfolojisi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Atalay, İ., Mortan K. (2006). *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Atlan, S. (2014). *Roma Tarihi'nin Ana Hatları. I. Kısım Cumhuriyet Devri*. Ankara: TTK Yay. (IV/A-2-1.1 Dizi - Sayı 15).
- Axworthy, M. (2008). *Iran: Empire of the Mind*. New York: Basic Books.
- Badian, E. (1972). *Publicans and Sinners. Private Enterprise in the Service of the Roman Republic*. Oxford: Basil Blackwell.
- Badian, E. (1981). *Roman Imperialism in the Late Republic*. New York: Ithaca.
- Baedeker, K. (1914). *Russia with Teheran, Port Arthur, and Peking*. Leipzig: Karl Baedeker Publisher.
- Balcer, M. J. (1977). "The Athenian Episkopos and the Achaemenid King's Eye", *AJPh.* 98/3, 252-263.
- Balkan, K. (1948). "Kas Tarihinin Ana Hatları". *Bellekten XII/48*, 724-757.
- Ball, W. (2000). *Rome in the East. The Transformation of an Empire*. London & New York: Routledge.
- Barnet, R. D., Falkner, T. M. (1962). *The Sculptures of Ashur-nasir-apli II (883-859 B.C.), Tiglath-pileser (745-727 B.C.), Esarhaddon (681-669 B.C.) from the Central and South-West Palaces at Nimrud*. London: The Trustees of the British Museum
- Bartos-Elekes, Z. (2008). "The Discussion on Terminology of the Terms Exonym and Endonym", *Review of Historical Geography and Toponomastics*, III, 5-6, 53-62.
- Başbüyük, A. (2012). "Gercanis ve Kuruçay Kazılarının XVII. Yüzyıl Ortalarındaki Nüfus ve Yerleşme Özellikleri". *Doğu Coğrafya Dergisi*, 17/27, 85-104.
- Bauer, W. S. (2013). *Antik Dünya Tarihi İlk Kayıtlardan Roma'nın Dağılmasına Kadar*. İstanbul: Alfa.
- Baştürk, M. B. (2012). *Doğu Anadolu'da Demir Çağlar İnanç Sistemlerinin Arkeolojik ve Filolojik Veriler Işığında İncelenmesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı.
- Batmaz, A. (2011). *Urartu Kültürünü Oluşturan Temel Öğeler (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi.
- Beard, M. (2008). *Pompeii, The Life of a Roman Town*. London: Profile Books Ltd.
- Beck, L. R. (1996). "Mithras". Simon Hornblower & Antony Spawforth (Ed.). *The Oxford Classical Dictionary* (3rd Edition) (991-992). Oxford: Oxford University Press.
- Beck, L. R. (2012). "Mithras". Simon Hornblower & Antony Spawforth (Ed.). *The Oxford Classical Dictionary* (4th Edition). (964-965). Oxford: Oxford University Press.
- Bekker-Nielsen, T. (2005). "The Technology and Productivity Ancient Sea Fishing", Tønnes Bekker-Nielsen (Ed.). *Ancient Fishing and Fish Processing in the Black Sea*, Black Sea

- Studies 5, The Danish National Research Foundation's Centre for Black Sea Studies, (83-95). Denmark: Aarhus University Press.
- Belayche, N. (2007). "Religious Actors in Daily Life: Practices and Related Beliefs". Jörg Rüpke (Ed.), *A Companion to Roman Religion* (275-291). Blackwell.
- Belli, O. (2005). "Sulama Yapıları". *Arkeoatlas* 4, 89.
- Belli, O. (1978). "Urartu Sanatının Sosyo-Ekonomik Açıdan Eleştirisi Üzerine Bir Deneme". *Anadolu Araştırmaları* VI, 45-95. İstanbul.
- Belli, O. (1982). "Urartular". *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi* I, 139-208.
- Belli, O. (1996). "Doğu Anadolu Bölgesi'nde Keşfedilen Urartu Barajlarına Toplu Bir Bakış". *Belleten*, 60/229, 631-680.
- Belli, O. (1997). *Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları
- Belli, O. (1999). "Dams, reservoirs and irrigation channels of the Van Plain in the period of the Urartian kingdom". *Anatolian Studies* 49, *Proceedings of the Fourth Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Mersin, 19-23 May 1997*, (11-26). Ankara: British Institute.
- Belli, O. (2011). "Sulama Yapıları". Necmi Karul (Ed.), *ArkeoAtlas-Tarih Öncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası* (453).
- Bennet, J. (2019). "The Annexation of Galatia Reviewed". *Adalya* 22, 223- 257.
- Benjamin, S. G. W. (1891). *The Story of The Nations. Persia*. New York: G. P. Putnam's Sons.
- Berger, A. (1953). *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*. Philadelphia: The American Philosophical Society.
- Berkok, İ. (1958). *Tarihte Kafkasya*. İstanbul: İstanbul Matbaası.
- Bernstein, F. (2007). "Complex Rituals: Games and Processions in Republican Rome". Jörg Rüpke (Ed.). *A Companion to Roman Religion*. (222-234). Blackwell.
- Bi, M. (2007). *Kafkas Tarihi I. Cilt*. İstanbul: Selenge Yay.
- Bickerman, J. E. (1980). *Chronology of the Ancient World*. Cornell University Press.
- Biricik, A. (1993) "Hazar (Gölcük) Gölü Depresyonu (Elazığ)". *Türk Coğrafya Dergisi* 28, 45-63. İstanbul: Türk Coğrafya Kurumu Yayınları.
- Birley, R. A. (1998). *Hadrian: The Restless Emperor (Roman Imperial Biographies)*. Routledge.
- Birley, R. A. (1999). *Septimus Severus: The African Emperor (Roman Imperial Biographies)*. Routledge.
- Birley, R. A. (2008). "Hadrian to Antonines". A. K. Bowmann vd. (Ed.). *The Cambridge Ancient History* XI 2/1, 132–194. Cambridge.
- Birley, R. A. (2001). *Marcus Aurelius: A Biography*. London and New York: Routledge.

- Bivar, H. A. D. (2006). "The Political history of Iran under Arsacids". Ehsan Yarshater (Ed.). *The Cambridge History of Iran* 3/1. (21-99). Cambridge: Cambridge University Press.
- Boak, E. R. A., W. G. Sinnigen (1921). *A History of Rome to 565 A. D.* New York: The MacMillan.
- Boatwright, T. M., G. J. Daniel, A. J. R. Talbert. (2004). *The Romans. From Village to Empire.* New York&Oxford: Oxford Univiersity Press.
- Boucher, E. J. (1857). "Maeotae" ve "Maeotis Palus". *Dictionary of Greek and Roman Geography*, II, 244-245. Walton & Maberly (London).
- Bournoutian, G. A. (2011). *Ermeni Tarihi Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış.* İstanbul: Aras Yayıncılık.
- Borgia, E. (2017). "Cilicia and the Roman Empire: Reflections on Provincia Cilicia and its Romanisation". *Studia Europae Gnesnensia* 16, 295-318.
- Bosworth, B. A. (1976). "Vespasian's Reorganization of the North-East Frontier". *Antichthon* 10, 63 - 78.
- Bosworth, B. A. (1977). "Arrian and the Alani". *Harvard Studies in Classical Philology* 81. Department of the Classics, 217-255.
- Bosworth, B. A. (1983). "Arrian at the Caspian Gates: A Study in Methodology". *The Classical Quarterly* 33/1, 265-276.
- Boatwright, M. T. (2000). *Hadrian and the Cities of the Roman Empire.* Princeton: Princeton University Press.
- Bowersock, W. G. (1966). *Augustus and Greek World.* Oxford: Clarendon Press.
- Bowersock, W.G. (1983). *Roman Arabia.* Cambridge, Massachusetts, London, England: Harvard University Press.
- Boyce, M., L. M. Chaumont, C. Bier. (1989). "ANĀHĪD". [Elektronik Sürüm]. *Encyclopedia Iranica* I/9, 1003-1011.
<https://www.iranicaonline.org/articles/anahid#pt3>
- Chaumont, M. L. (2011). "Armenia and Iran ii. The pre-Islamic period". [Elektronik Sürüm]. *Encyclopedia Iranica* II/ 4, 418-438.
<https://www.iranicaonline.org/articles/armenia-ii>
- Boyce, M., Grenet F. (1991). *A History of Zoroastrianism, Zoroastrianism Under Macedonian and Roman Rule: 3, (Handbook of Oriental Studies. Section 1 the Near and Middle East, Religion).* Brill.
- Braund, D. (1986). "The Caucasian Frontier: Myth, Exploration and the Dynamics of Imperialism". P. Freeman-D. Kennedy (ed.). *The Defence of the Roman and Byzantine East, Proceedings of a colloquium held at the Universtiy of Sheffield in April 1986, Part I BAR International Series* 297. (31-49).Oxford.
- Braund, D. (1991). "Hadrian and Pharasmenes". *Klio* 73/1, 208-219.
- Braund, D. (1994). *Georgia in Antiquity: A History of Colchis and TransKafkasyan Iberia 550 BC-AD 562.* Oxford.

- Bringmann, K. (2005). "Hellenistic kings, finance, buildings and foundations in Greek cities". *Hellenistic Economies*, 155-162.
- Britannica, The Editors of Encyclopaedia (2004, April 29). "Metretēs". *Encyclopedia Britannica*. <https://www.britannica.com/science/metretes>
- Britannica, The Editors of Encyclopaedia. "Toponymy". *Encyclopedia Britannica*. <https://www.britannica.com/science/toponymy>
- Britannica, The Editors of Encyclopaedia. "Mount Ararat". *Encyclopedia Britannica*. <https://www.britannica.com/place/Mount-Ararat>
- Britannica, The Editors of Encyclopaedia. "Ebla". *Encyclopedia Britannica*. <https://www.britannica.com/place/Ebla>
- Brosius, M. (2006). *The Persians. An Introduction*. London-New York: Routledge.
- Brosset, F. M. (2003). *Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar)* (Gürcüceden Çev. Marie Félicité Brosset, Çev. Hrand D. Andreasyan, Notlar ve Yay. Haz. Erdoğan Merçil). Ankara: TTK Yay.
- Broughton, S. R. T. (1949). "Mithridates". M. Cary, A.D. Nock, J.D. Denniston, W.D. Ross, J. Wight Duff, H.H. Scullard (Ed.) *The Oxford Classical Dictionary (1st Edition)* (576-577). Oxford: Oxford University Press.
- Broughton, S. R. T. (1952). *The Magistrates of the Roman Republic. Vol. II. 99 BC – 31 BC. Philological Monographs XV/II*. Phillip H. De Lacy (Ed.). New York: American Philological Association Published.
- Broughton, S. R. T. (1970). "Mithridates". N.G.L. Hammond, H.H. Scullard (Ed.), *The Oxford Classical Dictionary*. (2nd Edition) (695-696). Oxford: Oxford University Press.
- Brown J.A. D., Brugger, H., Boyd, J., Paal P. (2013). "Current Concepts: Accidental Hypothermia". *The New England Journal of Medicine*, 368: 394, 1930-1938.
- Brown, P. J. (1971). "Pace Symbolism in Ancient Military Vocabulary". *Vetus Testamentum* 21, 1-23.
- Brunt, A. P. (1956). "Sulla and the Asian Publicans". *Latomus* 15/1, 17-25.
- Brunt, A. P. (1988). *The Fall of the Roman Republic, and Related Essays*. Oxford: Clarendon Press.
- Bryer, A., D. Winfield, (1985). *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos I-II*. Washington: Dumbarton Oaks.
- Buitenwerf, R. (2003). *Book Three of the Sibylline Oracles and Its Social Setting*. Leiden-Boston: Brill.
- Bunson, M. (2002). *Encyclopedia of the Roman Empire (Facts on File Library of World History)*. Infobase Publishing.
- Burney, C., D. M. Lang, (1971). *The People of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus*. London: Weinfeld and Nicolson.
- Burrell, B. (2004). *Neokoroi: Greek Cities and Roman Emperors*. Leiden and Boston: Brill.

- Büyüka, Ö. B. (1986). *Kafkas kaynaklarına göre ilk yaratılışlar, ilk insanlık, Kafkas gerçekleri 2. Cilt 4. Sayı*. İstanbul: Abhazoloji Yay.
- Campbell, B. (1993). *War and diplomacy: Rome and Parthia, 31 BC–AD 235*. Routledge.
- Campbell, B. (2001). “Diplomacy in the Roman World (c.500 BC-AD 235)”. *Diplomacy&Statecraft* 12/1, 1-22.
- Campbell, B. (2008). “The Severan Dynasty”. *CAH* XII, 1-27.
- Can, B. (2007). “Antik Kaynaklar Işığında Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi Tarihi ve Kültürel Coğrafyası”. Mehmet Işıklı & Birol Can (Ed.). *Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları* (189-206). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yay.
- Can, B. (2009)a. “Technical, Stylistic, Iconographic Evaluation and Dating of Mosaics of Altintepe Church”. *XI. Uluslararası Antik Mozaik Sempozyumu*, 16-20 Ekim 2009, (1-9). Bursa.
- Can, B. (2009)b. “Erzincan, Altintepe, Church with Mosaic”. *Journal of Mosaic Research* 3, 1-9.
- Can, B. (2010). “Hellenistik, Roma ve Bizans Dönemlerinde Erzurum ve Çevresi”. Mehmet Işıklı, Erhan Mutlugün, Mine Artu (Ed.). *Geçmişten Geleceğe Armağan* (34-39). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yay.
- Canard, M. (1986). “Arminiya”. *The Encyclopaedia of Islam* (I, 634-638). Leiden: Brill.
- Carey, S. (2006). *Pliny’s Catalogue of Culture, Art and Empire in the Natural History*. Oxford: Oxford University Press.
- Chahin, M. (2001). *The Kingdom of Armenia*. London: Routledge.
- Champlin, E. (2003). *Nero*. Cambridge, Massachusetts, London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Chaumont, L. M. (1976). “L’Arménie entre Rome et l’Iran I. De l’avènement d’Auguste a l’avènement de Dioclétien”. *Halbband Politische Geschichte (Provinzen und Randvölker: Mesopotamien, Armenien, Iran, Südarabien, Rom und der Ferne Osten)* 9/1.
- Chaumont, L. M. (1987). “ATROPATES”. [Elektronik Sürüm]. *Encyclopedia Iranica* III/1, 17-18. <https://iranicaonline.org/articles/atropates-aturpat-lit>
- Chaumont, L. M. (1990). “CAMBYSENE”. [Elektronik Sürüm]. *Encyclopedia Iranica* IV/7. 726. <https://iranicaonline.org/articles/cambysene>.
- Charlesworth, M. P. (1926). *Trade Routes and Commerce of the Roman Empire* (Rev. Ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Cinemre, T. İ. (2018). *Geç Antikçağda Romalılar ve Sâsâniler Arasında Armenia (224-451)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Medeniyet Üniveritesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Colledge, R. A. M. (1967). *The Parthians (Ancient Peoples and Places)*. (Ed.: Glyn Daniel). New York: Frederick A. Praeger Inc., Pub.
- Çağlıyan, A. (2003). “Baskil İlçesi’nin (Elazığ) Yerleşme Tarihi”. *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları* 4, 6-15.

- Çiğdem, S. (2000). “Başlangıçtan Eski Tunç Çağı Sonuna Kadar Erzurum ve Yöresi Geçim Kaynakları”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 197-210.
- Çiğdem, S., Can, B. (2005). “Erzurum Müzesi’nde Bulunan Tarım Aletleri Işığında Geç Kalkolitik ve Tunç Çağlarında Bölgedeki Tarımsal Aktiviteler”. *Anatolia*, 29, 13-27.
- Çiğdem, S. (2007). “Urartu Krallığı’nın Doğu Karadeniz İlişkilerinde Diauehi Ülkesinin Rolü”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9, 81-98.
- Çiğdem, S. (2008). *Gümüşhane Bölgesi’nin Tarih ve Arkeoloji Araştırmaları*. Erzurum: Gümüşhane Valiliği Yayınları 6.
- Çiğdem, S. (2011). “Roma-Parth İlişkilerinde Elegeia/Erzurum ve Çevresi”. *Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi* 46, 97-118.
- Çiğdem, S., Emir, O. (2016). “Tarih Öncesi ve Eski Çağlarda Bayburt Kalesi” *Kaleli Kentler ve Bayburt Kalesi Kongresi*, 21-35. Bayburt: Bayburt Belediye Yayınları.
- Çiğdem S., Emir O., İlhan, H. (2018). “Yüzey Araştırmaları Işığında MÖ II. Yüzyıldan MS 10. Yüzyılın Başlarına Kadar Bayburt ve Çevresi”. *KAREN* 4/6, 241-266.
- Çiğdem, S., Topaloğlu, Y. (2018). “Eski Çağ’da Doğu Anadolu’nun İktisadi Hayatı Üzerine Genel Bir Değerlendirme”. L. G. Gökçek, E. Yıldırım, O. Pekşen (Ed.). *Anadolu’nun Eskiçağlarında İktisadi ve Zirai Hayat*, 413-457. İstanbul: Değişim Yayınları,
- Çilingiroğlu, A. (1997). *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*. İzmir: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı.
- Canepa, M. (2018). *The Iranian Expanse: Transforming Royal Identity Through Architecture, Landscape, and the Built Environment, 550 BCE–642 CE*. Oakland: University of California Press.
- Coene, F. (2010). *The Caucasus: An Introduction. Routledge Contemporary Russia and Eastern Europe* 17. London: Routledge
- Colledge, R. A. M. (1967). *The Parthians (Ancient Peoples and Places)*. Praeger.
- Cook, J. M. (1985). “The Rise of the Achaemenids and Establishments of their Empire”. I. Gershevitch. (Ed.), *CHI*, II, IV (200-291).
- Cornelius, F. (1973). *Geschichte der Hethiter. Mit Besonderer Berücksichtigung der Geographischen Verhältnisse und der Rechtsgeschichte*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Cornell, T. (1993). *The end of Roman imperial expansion*. Routledge.
- Cornell, J. T. (1995). *The Beginnings of Rome. Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars (c. 1000 – 264 BC)*. New York: Routledge.
- Cramer, A. J. (1971). *A Geographical and Historical Description of Asia Minor I*. Oxford: Oxford University Press.
- Crook, A. J. (2008). “Augustus: power, authority, achievement”. Alan K. Bowman, Edward Champlin, Andrew Lintott. *The Augustan Empire 42 B.C. – A. D. 69* CAH X, 113-146. Cambridge: Cambridge University Press.

- Crow, J. (1986). "A review of the physical remains of the frontiers of Cappadocia". P. Freeman, D. Kennedy (Ed). *The defence of the Roman and Byzantine East*, 1, 77–91. Oxford.
- Crow, J., A. Bryer. (1997). "Survey in Trabzon and Gümüşhane Vilayets, Turkey, 1992-1994". *Dumbarton Oaks Papers* 51, 283-289.
- Crosby, M. (1949). "An Athenian Fruit Measure". *Hesperia* 18/1, 108-114.
- Cumont, F. (1923). "L'annexion du Pont polémoniaque et de la Petit Arménie". *Anatolian Studies Presented to Sir William Ramsay*, 109-119.
- Cumont, F. (2018). *The Mysteries of Mithra The Definitive Account of a Crucial Historical Moment when a Colorful Oriental Religion Swept over the Roman Empire*. New York: Routledge.
- Çağlıyan, A. (2003). "Baskil İlçesi'nin (Elazığ) Yerleşme Tarihi". *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları* 4, 6-15.
- Dabrowa, E. (1980). "Le limes Anatolien et la frontière caucasienne au temps des Flavines". *Klio* 62. 379-388.
- Dabrowa, E. (1981). "Les rapports entre Rome et les Parthes sous Vespasien". *Syria* 58, 1/2. 187-204.
- Dabrowa, E. (1986). "The frontier in Syria in the first century AD". Philip Freeman, David Kennedy (Ed.). *The Defence of the Roman and Byzantine East. BAR International Series* 297, 93-108.
- Dabrowa, E. (1989). "Roman Policy in Transcaucasia from Pompey to Domitian". *BAR Int. Ser.* 553, 67-76.
- Dabrowa, E. (2012). "The Arsacid Empire" (Ed. T. Daryaee) *The Oxford Handbook of Iranian History*. New York: Oxford University Press. 164-186.
- Dabrowa, E. (2015). "The Roman Army in Action in Judea (4 BCE - 66 CE)". A. Tomas (Ed.). *Ad fines imperii Romani. Studia Thaddaeo Sarnowski septuagenario ab amicis, collegis discipulisque dedicate* (59-68). Warszawa.
- Daux, G. (1933). "Notes de chronologie delphique". *Bulletin de correspondance hellénique*. 57, 68-97.
- D'jakonov, I. M., S. M Kaškaj. (1981). *Geographical Names According to Urartian Texts*. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag.
- Dandamayev, M. A. (2011). "Artabanus". [Elektronik Sürüm] *Encyclopedia Iranica* II/6, 647-650. <https://iranicaonline.org/articles/artabanus-parth>
- Darkot, B. (1978). "Aras". *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi* (I, 554-555). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Daubner, F. (2006). *Bellum Asiaticum Der Krieg der Römer gegen Aristonikos von Pergamon und die Einrichtung der Provinz Asia*. München: Herbert Utz Verlag.
- Debevoise, C. N. (1938). *A Political History of Parthia*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Dedeyan, G. (2015). *Ermeni Halkının Tarihi* (Çev.: Ş. Çiltaş). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

- Degens, E., Kurtman, F. (1978). 'Van Gölü'nün Jeolojik Gelişimi: Bir Özet' The Geology of Lake Van. *MTA Yayınları No: 169*, 147-158.
- Degens, E., H. Wong, K. Kempe, S. F. Kurtman. (1984). "A Geological study of lake Van, Eastern Turkey". *Geologische Rundschau*, 73, 701-734.
- Demir, M. (2009), "Antik Dönemde Bir Doğu Karadeniz Kavmi: Khalybler". G. İltar (Ed.). *Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu 09-11 Ekim 2008*, (67-85), Ankara.
- Demir, M. (2009). "Antik Kaynaklar Işığında Tigranokerta Şehrinin Lokalizasyonu Meselesi". Adnan Çevik, Salim Cöhce (Ed.). *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu Bildirileri*, 15-17 Nisan 2008, (171-182). İstanbul.
- Demir, M. (2012). "Kapadokya Kralı Arkhelaos", *I. Uluslararası Nevşehir Kültür ve Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, 16-19 Kasım 2011 (Nevşehir), C. 5, 331-360. Ankara.
- Demir, M. (2014). "Roma-Armenia İlişkileri (M.Ö. 95 – M.S. 118)". *Tarihte Türkler ve Ermeniler I (İlkçağ/Ortaçağ)*, 55-98. TTK Yay.
- Demir, M. (2018). "Carrhae Savaşı'nın (MÖ 53) Sebepleri ve Sonuçları Üzerine Bazı Yeni Değerlendirmeler". *Cedrus VI*, 233-248.
- Demir, M. (2019). "Marcus Antonius'un Parthia Savaşı'nın (MÖ 40-33) Sebepleri ve Sonuçları Üzerine Bazı Değerlendirmeler". *TÜBA-AR 24*, 149-168.
- Demircioğlu, H. (2015). *Roma Tarihi, Cumhuriyet, Menşe'lerden Akdeniz Havzasında Hâkimiyet Kurulmasına Kadar, I. Cilt*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Deniz, O., H. Yazıcı. (2003). "Van Gölü'nde Ulaşım". *Türk Coğrafya Dergisi* 40, 17-33.
- Dines, J. (2004). *The Septuagint, Understanding the Bible and Its World*. London-New York: T&T Clark LTD.
- Dobiáš, J. (1931). "Les premiers rapports des Romains avec les Parthes et l'occupation de la Syrie". *Archiv Orientální* 3/2, 215-256.
- Dobbins, W. K. (1974). "Mithridates II and his Successors: A Study of the Parthian Crisis 90-70 B.C.". *Antichthon* 8, 63-79.
- Dodgeon, H. M., C. N. S. Lieu. (1991). *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars AD 226-363. A Documentary History*. Routledge.
- Doğan, A. (2019). *Antik Belgeler Işığında Orontid ve Artaksiad Egemenliği Döneminde Armenia'nın Siyasi Durumu (MÖ VI. – MS I. Yüzyıl)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi.
- Doğanay, H., S. Zaman. (2006). "Aktaş Gölü ve Yakın Çevresinin Coğrafyası". *Türk Coğrafya Dergisi* 46, 23-39. İstanbul: Türk Coğrafya Kurumu Yayınları.
- Doğanay, H. (1983). *Erzurum'un Şehrsel Fonksiyonları ve Başlıca Planlama Sorunları*. (Basılmamış Doçentlik Tezi). Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Dönmez, Ş. (2016). *Anadolu ve Ermeniler, Kızılırmak Havzası Demir Çağı Toplumunun Doğu Anadolu Yaylasına Büyük Göçü*. İstanbul: Anadolu Öntarih Yayınları 1.

- Dreher, M. (1996). "Pompeius und die kaukasischen Völker: Kolcher, Iberer, Albaner". *Historia* 45, 188-207.
- Drower, S. M., Gray, E., W., Sherwin-White, M., S. (1999). "Armenia". Simon Hornblower & Antony Spawforth (Ed.). *The Oxford Classical Dictionary* (3rd Edition) (170-171) içinde. Oxford. Oxford University Press.
- Dueck, D. (2006). "Memnon of Herakleia on Rome and the Romans". Tønnes Bekker-Nielsen (Ed.). *Rome and the Black Region. Domination, Romanisation, Resistance. Black Sea Studies* 5 (43-61) içinde. Aarhus: Aarhus University Press.
- Dundua, F. G., A., G. Lordkipanidze. (1979). "Hellenistic Coins from the Site of Vani, in Colchis (Western Georgia)", 1-5. *The Numismatic Chronicle* 7/19.
- Durukan, E. (2017). "Tarihe Yön Veren Çeviriler, Septuaginta ve Reşid Taşı (Rosetta)". *Diyalog Interkulturelle Zeitschrift für Germanistik*, 5/1, 113-130.
- Dürr, J. (1881). *Die Reisen Des Kaisers Hadrian II.* Wien: Carl Gerold's Sohn.
- Dyer, H. T. (1872). "Tigris" *A Dictionary of Greek and Roman Geography II* (1208-1209).
- Easton, G. M. (Ed.). (1897). *Illustrated Bible Dictionary*. London, Edinburg and New York: T. Nelson and Sons.
- Eck, W. (2007). *The Age of Augustus*. Oxford and New York: Blackwell Publishing.
- Eder, W., J. Renger. (Ed.). (2007). *Brill's New Pauly: Chronologies of the Ancient World*. Leiden: Brill.
- Edwell, P. (2008). *Between Rome and Persia: The Middle Euphrates, Mesopotamia and Palmyra Under Roman Control*. Routledge.
- Edwell, P. (2021). *Rome and Persia at War Imperial Competition and Contact, 193–363 CE*. Routledge.
- Eilers, C. (2005). "A Roman East: Pompey's Settlement to the Death of Augustus". A. Erskine (Ed), *A Companion to the Hellenistic World* (90-102) Oxford: Blackwell Publishing.
- Eilers, W. (1983). "Iran and Mesopotamia". *The Cambridge History of Iran* 3/1, 479-503.
- Erel, Ş. (1961). *Dağıstan ve Dağıstanlılar*. İstanbul: İstanbul Matbaası.
- Emir, O. (2014). *Hellenistik ve Roma Dönemleri'nde Pontos (MÖ IV. YY – MS III. YY)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Karadeniz Teknik Üniversitesi.
- Emir, O., F. İlhan. (2018). "İmparator Nero'nun Doğu Politikasında Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nin Stratejik Önemi". *History Studies* 10/4, 59-79.
- Emir, O. (2020). "MS I. ve II. Yüzyıllarda Roma'nın Doğu Karadeniz ve Güney Batı Kafkasya'daki Askerî Varlığı". *Tarih Boyunca Anadolu ve Gürcistan Sempozyumu*, 449-472.
- Engels, D. W. (1980). *Alexander the Great and the Logistics of the Greek Army*. California: University of California Press.
- Erciyas, B. D. (2001). *Studies in the Archaeology of Hellenistic Pontus: The Settlements, Monuments, and Coinage of Mithradates VI and his Predecessors*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). University of Cincinnati.

- Ergin, G. (2013). *Anadolu'da Roma Hakimiyeti: Direniş ve Düzen*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Erinç, S. (1953). *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları, 15/572.
- Evans, J. R. (1995). *Gaius Marius. A Political Biography*. (Doktora Tezinden). University of South Africa.
- Evliya Çelebi. (1996). *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*. (Haz. Seyit A. Kahraman, Yücel Dağlı, Robert Dankoff, Orhan Şaik Gökyay). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Erzen, A. (1992). *Doğu Anadolu ve Urartular XX/8*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Faulkner, N. (2015). *Roma: Kartalların İmparatorluğu*. (Çev. Ç. Sümer). İstanbul.
- Ferguson, R. J. (2005). "Rome and Parthia. Power politics and diplomacy across cultural frontiers". Research paper series: *Centre for East-West Cultural & Economic Studies*; No. 12, 1-40.
- Ferray, L.-J. (1977). "Recherches sur la législation de Saturninus et de Glaucia". *Mélanges de l'École française de Rome* 89/2, 619-660.
- Finegan, J. (1998). *Handbook of Biblical Chronology. Principles of Time Reckoning in Ancient World and Problems of Chronology in the Bible*. Massachusetts: Hendrickson Publishers Inc.
- Forsyth, J. (2013). *The Caucasus: A History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Forsyth, J. (2019). *Kafkasya: Bir Tarih*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Forsythe, G. (2005). *A Critical History of Early Rome. From Prehistory to the First Punic War*. London: University of California Press.
- Fotheringham, K. J. (1919). "The New Star of Hipparchus and the Dates of Birth and Accession of Mithridates". *Monthly Notices, Royal Astronomical Society* 79/3, 162 - 167.
- Frayne, R. D. (1993). *Sargonic and Gutian Periods (2334 – 2113 BC), The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods II*. Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press.
- Frayne, R. D. (1993). *Sargonic and Gutian Periods (2334 - 2113 BC), The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods, II, XXV*. Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press.
- Freeman, C. (2003). *Mısır, Yunan ve Roma. Antik Akdeniz Uygarlıkları*. (Çev. Suat Kemal Angı). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- French, H. D. (1983). "New Research on the Euphrates Frontier: Supplementary Notes 1 and 2", (Ed. S. Mitchell). *Armies and Frontiers in Roman and Byzantine Anatolia*, BAR 156, 71-103.
- French, H. D. (1984). "Classis Pontica", *EA*, 4, 53-60.
- Freshfield, D. W. (1896). *The Exploration of the Caucasus I*. London and New York: Edward Arnold.

- Frier, W. B., A. J. T. McGinn. (2004). *A Casebook on Roman Family Law*. New York: Oxford University Press.
- Frye, R. N. (1984). *The History of Ancient Iran*. München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.
- Frymer, S. T., S. D. Sperling. (2007). "Ararat". *Encyclopaedia Judaica* (II, 360-361). Michigan: Thomson Gale.
- Gabba, E. "Rome and Italy: The Social War". J. A. Crook, Andrew Lintott, Elizabeth Rawson (Ed.). *The Cambridge Ancient History Vol. IX (2nd Edition), The Last Age of the Roman Republic, 146-43 BC (104-129)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gabrielsen, V. (2003). "Piracy and the Slave Trade". A. Erskine (Ed.). *A Companion to the Hellenistic World*, 389-404. Oxford
- Gadd, C. J. (1923). *The fall of Nineveh. The newly discovered Babylonian chronicle, no. 21, 901, in the British Museum* London: Sold at the British Museum
- Galichian, R. (2014). *Historical Maps of Armenia, The Carthographic Heritage*. London: Bennet & Bloom .
- Gamkrelidze, V. T., V. V. Ivanovi. (1995). *Indo-European and the Indo-Europeans. A Reconstruction and Historical Analysis of a Proto-Language and Proto-Culture*. Berlin&New York: Mouton de Gruyter.
- Gamkrelidze, G. (2012). *Researches in Iberia-Colchology (History and archaeology of ancient Georgia)*. David Braund (Ed.). Tbilisi: Georgia.
- Garsoïan, N. (1989). *The Epic Histories Attributed to P'awstos Buzand*. (Çev. Nina Garsoïan). Cambridge: Harvard University Press.
- Garsoïan, N. (1991). "Theodosiupolis". *The Oxford Dictionary of Byzantium* (2054). (Ed. Kazhdan Alexander). Oxford and New York: Oxford University Press. 2054.
- Garsoïan, N. (1997). "The Emergence of Armenia". *Armenian People from Ancient to Modern Times I*, R. G. Hovannisian (Ed.), (37-62). New York: St. Martin's Press.
- Garsoïan, N. (2012). "MOVSĒS XORENAC'I". *Encyclopedia Iranica* [Elektronik Sürüm]. <https://iranicaonline.org/articles/movses-xorenaci>.
- Garstang, J. (1943). "Hittite Military Roads in Asia Minor: A Study in Imperial Strategy with a Map (Plate XVII)". *AJA*, XLVII, 35-62.
- Garthwaite, R. G. (2011). *İran Tarihi. Pers İmparatorluğu'ndan Günümüze*. İstanbul: İnkılap Kitabevi
- Geller M., G.Traina. (2013). "Tigranu, the Crown Prince of Armenia: Evidence from the Babylonian Astronomical Diaries". *Klio* 95, 447–454.
- Geyer, F. (1932). "Mithradates". *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (XV/2 col. 2163-2205). Stuttgart: Alfred Druckenmüller Verlag.
- Geyer, F. (1936). "Tigranes I". *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (VI A, 970-978).

- Gibbon, E. (1987). *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyişi ve Çöküşü Tarihi I* (Çev. Asım Baltacıgil). İstanbul: Tuba Matbaacılık.
- Gilmartin, K. (1973). "Corbulo's Campaigns in the East: An Analysis of Tacitus" Account, *Historia* 22, 583–626.
- Glew, G. D. (1977). "The Selling of the King: a Note on Mithridates Eupator's Propaganda in 88 B.C.". *Hermes* 105, 253-256.
- Glew, G. D. (1987). "The Cappadocian Expedition of Nicomedes III Euergetes, King of Bithynia". *American Numismatic Society (ANSMN)* 32, 23-55.
- Goldsworthy, A. (2020). *In the Name of Rome: The Men Who Won the Roman Empire*. Yale University Press.
- Goetze, A. (1957). *Kleinasien*. Kulturgeschichte des Alten Orients: 3. Abschnitt; 1. Handbuch der Altertumswissenschaft; Abt. 3: Teil 1: Bd. 3. München: Verlag C.H. Beck, MCMLVII.
- Gowing, M. A. (1990). "Tacitus and the Client Kings". *Transactions of the American Philological Association* 120. 315-331.
- Greenhalgh P. (1980). *Pompey: The Roman Alexander*. Columbia
- Gregoratti, L. (2012). "The Parthians between Rome and China. Gan Ying's mission into the West (1st century AD)". *Akademisk: Academic Quarter IV Spring*, 109-119.
- Grainger, D. J. (2007). *Alexander the Great Failure the Collapse of the Macedonian Empire*. London: Hambledon Continuum
- Grainger, D. J. (2010). *The Syrian Wars*. Leiden&Boston: Brill.
- Grainger, D. J. (2017). *Kings and Kingship in the Hellenistic World 350 - 30 BC*. South Yorkshire: Pen & Sword Books Ltd.
- Graßhoff, G., F. Mittenhuber, E. Rinner. (2017). "Of paths and places: the origin of Ptolemy's Geography". *Archive for History of Exact Sciences* 71, 483-508.
- Grayson, A. K. (1972). *Assyrian Royal Inscriptions I: From the beginning to Ashur-resha-ishi I*. Records of the Ancient Near East II. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag.
- Grayson, A. K. (1976). *Assyrian Royal Inscriptions II: From Tiglath-Pileser I to Ashur-nasir-apli II*. Records of the Ancient Near East II. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag.
- Grayson, A. K. (1987). *Assyrian Rulers 3rd and 2nd Millenia BC (to 1115 BC)*. Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods, I. Toronto: University of Toronto Press.
- Grayson, A. K. (1991). *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114-859 BC)*. *Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods II*. Toronto: Toronto University Press.
- Grayson, A. K. (1996). *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858-745 BC)*. *The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Period III*. Toronto: University of Toronto Press.
- Graves, R. (2010). *Yunan Mitleri. Tanrılar, Kahramanlar, Söylenceler*. İstanbul: Say Yayınları.

- Greaves, A. (2003). "Milesians in the Black Sea: Trade, Settlement and Region". *The Black Sea in Antiquity. Region and Interregional Economic Exchanges*, (Black Sea Studies 6, The Danish National Research Foundation's Centre for Black Sea Studies. Aarhus: Aarhus University Press, 9-22.
- Green, A. R. W. (2003). *The Storm-god in Ancient Near East*. Winona Lake, India: Eisenbrauns.
- Green, B. (2010). *Christianity in Ancient Rome: The First Three Centuries*. T&T Clark International.
- Greenidge, A. H. J., A. M. Clay. (1903). *Sources for Roman History B.C. 133 – 70*. Oxford: Clarendon Press. B.C.
- Gregoratti, L. (2017). "Corbulo versus Vologases: A Game of Chess for Armenia". *Electrum*, 24, 107-121.
- Greppin, J., A. C., I. M. D'jakonov. (1991). "Some Effects of the Hurro-Urartian People and Their Languages upon the Earliest Armenians". *Journal of the American Oriental Society*, 111/ 4, 720-730.
- Griffin, M. T. (1984). *Nero: The End of a Dynasty*. London and New York: Routledge.
- Griffin, M. T. (2008), "Nero". Anthony A. Barrett (Ed.). *Lives of the Caesars*, (107-130). Oxford and New York: Blackwell Publishing.
- Grousset, R. (1947). *Histoire de L'Arménie: des origines à 1071*. Paris: Payot.
- Grousset, R. (2019). *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*. (Çev. Sosi Dolanoğlu). İstanbul: Aras Yay.
- Gruen, S. E. (1995). *The Last Generation of Roman Republic*. Berkeley: University of California Press.
- Gruen, S. E. (2008), "The Expansion of the Empire under Augustus", A. K. Bowman vd. (Ed.). *The Augustan Empire 43 B.C-A.D. 69, CAH X (147-198)*. Oxford and New York: Cambridge University Press.
- Guly, H. (2011). "History of accidental hypothermia". *Resuscitation* 82/1, 122-125.
- Gutschmid, A. (1888). *Geschichte Irans und seiner Nachbarländer von Alexander dem Großen bis zum Untergang der Arsaciden*. Tübingen: H. Laupp
- Günaltay, Ş. (1951). *Yakın Şark IV, II. Bölüm, Romalılar Zamanında Kapadokya, Pont ve Artaksiad Krallıkları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Güney, E. (1990). "Dicle Irmağı'nda Kelek Taşımacılığı". *Dicle Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Eğitim Fakültesi, 323-328.
- Güngördü, E. (2010). *Türkiye'nin Coğrafyası*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Gurney, O. R. (1973). "Anatolia c. 1750–1600 B.C". I. E. S. Edwards, C. J. Gadd, N. G. L. Hammond, & E. Sollberger (Ed.). *The Cambridge Ancient History*, 228 - 255. London: Cambridge University Press.
- Guse, F. (1926). "Die Feldzüge des dritten Mithradatischen Krieges in Pontos und Armenien". *Klio* 20, 90-110.

- Halsall, G. (2005). "The Barbarian Invasions". *The New Cambridge Medieval History Volume I c. 500 - c. 700* (ed. Paul Fouracre). Cambridge: Cambridge University Press. 35-55.
- Hammond, M. (1934). "Corbulo and Nero's Eastern Policy". *Harvard Studies in Classical Philology* 45. 81-104.
- Harman, Ö. F. (1988). "Ahd-i Atîk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (I, 494-501). İstanbul: İSAM.
- Harris, B. F. (1980). "Bithynia: Roman Sovereignty and Survival of Hellenism". *ANRW II*. 7. 2, 857-902.
- Harris, W. V. (1979). *War and Imperialism in Republican Rome, 327-70 BC*. Oxford.
- Hartmann, R. (1979). "Dicle". *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi IV*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi. 582-585.
- Hartmann, R. (1979). "Fırat". *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi IV*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi. 622-626.
- Hassal, M., M. Crawford, J. Reynolds. (1974). "Rome and the Eastern Provinces at the End of the Second Century B.C.". *The Journal of Roman Studies* 64, 195-220.
- Heinen, H. (2001). "Greeks, Iranians and Romans on the Northern Shore of the Black Sea". *North Pontic Archaeology. Colloquia Pontica* 6, 1-23.
- Henderson, B. W. (1901). "The Chronology of the Wars in Armenia, A. D. 51- 63". *The Classical Review*, 15/4, 159-165.
- Herz, P. (1978). "Bibliographie zum römischen Kaiserkult", *ANRW II* 16 2, 1978, 833-910.
- Herzfeld, E. (1968). *The Persian Empire. Studies in Geography and Ethnography of the Ancient Near East*. (Ed. G. Walser). Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- Hewitt, G. (1993). "Abkhazia: A problem of identity and ownership". *Central Asian Survey* 12/3, 267-323.
- Hewitt, G. (1995). "Yet a third consideration of Völker, Sprachen und Kulturen des südlichen Kaukasus". *Central Asian Survey*. 14/2, 285-310.
- Hewsen, H. R. (1984). "Introduction to Armenian Historical Geography III: The Boundaries of Orontid Armenia". *REArms* 18, 347-366.
- Hewsen, H. R. (1985). "Introduction to Armenian Historical Geography IV: The Boundaries of Artaxiad Armenia". *REArms* 19, 55-84.
- Hewsen, H. R. (1986). "ARTAXATA". *Encyclopædia Iranica*.
<https://iranicaonline.org/articles/artaxata-gk>
- Hewsen, H. R. (1992). *The Geography of Ananias of Širak: (Ašxarhac 'oyc')*: The Long and the Short Recensions, (Çev. Robert H. Hewsen), Wiesbaden: DR. Ludwig Reichert Verlag.
- Hewsen, H. R. (1997). "The Geography of Armenia". *The Armenian People from Ancient to Modern Times I* (Ed. Richard G. Hovannisian), 1-17. New York: St. Martin's Press.
- Hewsen, H. R. (2001). *Armenia: A Historical Atlas*. London: The University of Chicago Press.

- Hewsen, H. R. (2009). "Armenians on the Black Sea: *The Province of Trebizond*". *Armenian Pontus: The Trebizond-Black Sea Communities* 8, Historic Armenian Cities and Provinces, 37-65.
- Heyd, W. (2000). *Yakındoğu Ticaret Tarihi*. (Çev. Enver Ziya Karal). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Hind, F. G. J. (1971). "The Middle Years of Nero's Reign". *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 20/4, 488-505. Franz Steiner Verlag.
- Hind, F. G. J. (1992). "Mithridates", J. A. Crook vd. (Ed.), *The Last Age of The Roman Republic, 146-43 B.C. CAH IX* (129-161). New York: Cambridge University Press
- Højte, M. J. (2006). "From Kingdom of Province: Reshaping Pontos after the Fall of Mithridates VI". Tønnes Bekker-Nielsen (Ed.). *Rome and the Black Region. Domination, Romanisation, Resistance*. Black Sea Studies 5, 15-30. Aarhus: Aarhus University Press.
- Hölkeskamp, J. K. (2010). *Reconstructing the Roman Republic: An Ancient Political Culture and Modern Research*. Princeton University Press.
- Hornblower, S. (2011). *The Greek World 479-323 BC*. Abingdon: Routledge.
- Hovannisian, G. R. (Ed.) (1997). *The Armenian People from Ancient to Modern Times: Volume I: The Dynastic Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century*, 37-62. New York: Palgrave Macmillan.
- Hovannisian, G. R. (Ed.) (2002). *Armenian Tsopk/Kharpert*. *UCLA Armenian History and Culture series. Historic Armenian Cities and Provinces* 3. California: Mazda Publishers.
- Huzar, E. G. (1978). *Mark Antony: A Biography*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Hübschmann, H. J. (1904). *Die Altarmenischen Ortsnamen, mit Beiträgen zur historischen Topographie Armeniens und einer Karte*. Straßburg: Verlag von Karl J. Trübner.
- Hübschmann, H. J. (1969). *Die Altarmenischen Ortsnamen, Reprint*. Amsterdam: Oriental Press.
- İnalcık, H. (1991). "Erzurum". *The Encyclopaedia of Islam Vol. (II, 712)*. C-G. Leyden: E. J. Brill.
- İplikçioğlu, B. (2015). *Eskibatı Tarihi I, Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Isaac, B. (1990). *The Limits of Empire, The Roman Army in the East*. Oxford: Clarendon Press.
- Isaac, B. (2004). *The Invention of Racism in Classical Antiquity*. Princeton.
- İşık, K. (2015). *Urartu Yazılı Kaynaklarında Geçen Yer Adları ve Lokalizasyonları* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı.
- İşıklı, M. (2000). "MÖ. I. Bin Yılda Erzurum Bölgesi: Arkeolojik ve Yazılı Kanıtlar Işığında Diauehi Krallığı". *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 6, 49-74.

- Işıklı, M. (2005). *Doğu Anadolu Erken TransKafkasyaya Kültürünün Karaz, Pulur ve Güzelova Malzemesi Işığında Tekrar Değerlendirilmesi* (Yayımlanmış Doktora Tezi). İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı.
- Işıklı, M. (2006). “Erzurum Bölgesi’nde Karaz Kültürü’nün Başlangıcı, Son Dönem Araştırmalarının Genel Bir Değerlendirmesi”, Birol Can&Mehmet Işıklı (Ed.). *Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları*. İstanbul: Zero Prod. Ltd.
- Işıklı, M. (2010). *Doğu Anadolu Erken TransKafkasyaya Kültürü, Çok Bileşenli Gelişkin bir Kültürün Analizi*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Işıklı, M. (2015). “The Kura Araxes Culture in the Erzurum Region: in the Erzurum Region the Process of Its Development”. *TÜBA-AR*, 18, 51-69.
- Işıklı, M., B. Can. (2007). “Erzurum Region in the Early Iron Age: New Observations”. *Anatolian Iron Ages 6: The Proceedings of the sixth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Eskişehir*, 153-166.
- James, E. B. (1870). “Araxes”. *A Dictionary of Greek and Roman Geography I* William Smith (Ed.), (188) London: John Murray, Albemarle Street.
- James, E. B. (1872). “Maeo’tae”. *A Dictionary of Greek and Roman Geography II* William Smith (Ed.), (244). London: John Murray, Albemarle Street.
- James, E. B. (1872). “Maeo’tis Palus”. *A Dictionary of Greek and Roman Geography II* William Smith (Ed.), (244). London: John Murray, Albemarle Street.
- Jones, B. (1993). *The Emperor Domitian*. Routledge.
- Kaçar, T. (2009). *Geç Antikçağ’da Hristiyanlık*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Kaçar, T. (2014). “Geç Antikçağ’da Ermeniler ve Hristiyanlaşmaları”. *Tarihte Türkler ve Ermeniler I*, 121-131. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kaçar, T. (2015). “Ermeniler nasıl ve ne zaman Hristiyan oldu?”. *XVI. Türk Tarih Kongresi I. Cilt*, 245-254. Ankara.
- Kallet-Marx, R. (1996). *Hegemony to Empire: The Development of the Roman Imperium in the East from 148 to 62 B.C.* Berkeley: University of California Press.
- Kanar, M. (1955). *Büyük Türkçe-Farsça Sözlük - Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*. Tahran: Şirin Yayıncılık.
- Kavtaradze, G. (2000). “The Georgian Chronicles and the Raison D’Être of the Iberian Kingdom”. *Orbis Terrarum Journal of Historical Geography of the Ancient World* 6. Stuttgart: Franz Steiner Verlag. 177-238.
- Kaups, M. (1966). “Finnish Place Names in Minnesota: A Study in Cultural Transfer” *The Geographical Review*, 56/3, 377-397.
- Kaya, A. M. (2004). “Romalılar, Parthlar ve Armenia Krallığı (İ.Ö. 95-İ.S. 4)”. *TİD* XIX/1, 73-86.
- Kaya, A. M. (2006). “Roma İmparatoru Septimus Severus Döneminde Anadolu”. *Tarih Araştırmaları Dergisi* 25/39. 27-48.
- Kaya, A. M. (2018). “Anadolu’da Pers Satraplıkları: Kuruluş, Yönetim ve Etnik Yapı”, *Cedrus*, 6, 159 - 179.

- Kaya, A. M., K. Taşdöner Özcan. "Roma İmparatoru Hadrianus ve Anadolu: Geziler, Eyaletler ve Kentler". Burak Takmer, E. N. Akdoğan Arca, N. Gökaltıp Özgül (Ed.). *Sencer Şahin Anısına Yazılar* (494-513). İstanbul: Kabalıcı Yayıncılık.
- Keall, J. E. (1997). "Parthians" . Eric M. Meyers (Ed.). *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East IV*, 249-250. New York & Oxford: Oxford University Press.
- Keaveney, A. (1981). "Roman Treaties with Parthia circa 95-circa 64 B.C.". *The American Journal of Philology* 102/2. 195-212.
- Keaveney, A. (2005). *Sulla. The Last Republican*. London & New York: Routledge.
- Keaveney, A. (2007). *Rome and the Unification of Italy*. Devon: The Exeter Press.
- Kempe, S., Khoo, F., Gürleyik Y. (1978). "Hydrography of Lake Van and Its Drainage Area, The Geology of Lake Van", 30-45. Ankara: MTA. Yay. No: 169.
- Kennedy, D. (1996). "Parthia and Rome: eastern perspectives". David L. Kennedy, David Braund (Ed.), *The Roman Army in the East. Journal of Roman Archaeology: Supplementary Series Number Eighteen* (Ed. David L. Kennedy, David Braund), 67-90. Ann Arbor: Cushing Malloy Inc
- Kent, G. R. (1953). *Old Persian*. American Oriental Series 33. New Haven (Conn.): American Oriental Society.
- Kent, G. R. (1953). *Old Persian: Grammar, Texts, Lexicon*. New Haven: American Oriental Society.
- Kearsley, A. R. (2005). "Women and Public Life in Imperial Asia Minor: Hellenistic Tradition and Augustan Ideology". *Ancient West & East* 4/1. 98-121.
- Kettenhofen, E. (2004). "Trajan". [Elektronik Sürüm]. *Encyclopædia Iranica* <https://iranicaonline.org/articles/trajan>
- Khatchadourian, L. "Unforgettable Landscapes: Attachments to the Past in Hellenistic Armenia". Norman Yoffee (Ed.), *Negotiating the Past in the Past, Identity, Memory, and Landscape in Archaeological Research.*, 43-75. Tucson: University of Arizona Press.
- Kießling, M. (1912). "Heniochoi". *Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertum Wissenschaft*, VIII/1. 259-280 Stuttgart: J.B. Metzlersche Buchhandlung.
- King, C. (2004). *The Black Sea: A History*. Oxford: Oxford University Press.
- King, W. L., C. R. Thompson. (1907). *The Sculptures and Inscription of Darius the Great on the Rock of Behistun in Persia*. London: British Museum
- Klaproth, von J. (1814). *Reise in den Kaukasus und nach Georgien unternommen in den Jahren 1807 und 1808*.
- Koehne, B. (1877). "Drachms of Aristarchos, Dynast of Colchis". *The Numismatic Chronicle* 17. 1-10.
- Kohl, P. L. (1992). "The Kura-Araxes "Chiefdom/State," The problems of evolutionary labels and imperfect analogies. G. L. Possehl (Ed.). *South Asian Archaeology Studies*. (223-232). New Delhi: Oxford and IBH Pub. Co..

- Koyuncu, M. (2014). "İslam Coğrafyacılarına Göre İrminiyye". *Tarihte Türkler ve Ermeniler I*, 225-231. Ankara: TTK.
- Kuhrt, A. (2010). *Eski Çağ'da Yakındoğu I-II*. (Çev. Dilek Şendil). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Külekçi, C. (2012). *İslam Tarihinde Ermeniler ve Ermenistan Fetihleri (Hulefâ-yi Râşidîn ve Emevîler Dönemi)*. İstanbul: DBY Yayınları.
- Kurkjian, M. V. (1958). *A History of Armenia*. Armenian General Benevolent Union of America.
- Lahn, E. (1948). *Bazı Türkiye Göllerinin Jeoloji ve Jeomorfolojisi Hakkında Bir Etüt*. Ankara: MTA Enstitüsü Yayın Serisi 12.
- Lahn, E. (1949). "Çıldır Gölü ve Hazapın Gölünün jeolojisi hakkında (Kars ili)". *Türkiye Jeoloji Bülteni* 2/1, 113-117.
- Lahn, E. (1951). "Bazı Türkiye Göllerinin Jeoloji ve Jeomorfolojisi Hakkında". *Maden Tetkik ve Arama Dergisi*, 41, 118-125.
- Lang, M. D. (1966). *Ancient Peoples and Places. The Georgians*. Bristol: Thames and Hudson.
- Lang, M. D., C. Burney. (1971). *The peoples of the hills: Ancient Ararat and Caucasus, History of Civilization Series*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Lang, M. D. (1970). *Armenia, Cradle of Civilization*. London: George Allen & Unwin Ltd.
- Lang, M. D. (1983). "Iran, Armenia and Georgia". Ehsan Yarshater (Ed.). *The Cambridge History of Iran 3/1. The Seleucid, Parthian, and Sasanid Period*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lang, M. D. (1986). "Armazi". *Encyclopædia Iranica*. <https://iranicaonline.org/articles/armazi-or-armaz-tsikhe-an-important-royal-city-of-georgia-iberia>
- Le Glay, M. (2005). *Rome II. Graunder et chute de l'Empire*. Sorbonne: Tempus Perrin.
- Leach, J. (2014). *Pompey the Great*. New York: Routledge.
- Lee, I.W. J. (2007). *A Greek Army on The March. Soldiers and Survival in Xenophon's Anabasis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Levick, B. (1967). *Roman Colonies in Southern Asia Minor*. Oxford: At the Clarendon Press.
- Levick, B. (1999). *Vespasian*. London and New York: Routledge.
- Lightfoot, S. C. (1988). "Facts and Fiction - The Third Siege of Nisibis (AD 350)". *Historia XXXVII*, 105-125.
- Lightfoot, S.C. (1990). "Trajan's Parthian War and the Fourth-Century Perspective". *The Journal of Roman Studies* 80. 115-126.
- Lindsay I., T. A. Smith. (2006). "A History of Archaeology in the Republic of Armenia". *Journal of Field Archaeology* 31/2. 165-184.
- Lintott, A. (1981). "What Was the 'Imperium Romanum' ?". *Greece & Rome*, 28/1, 53-67.

- Longden, R. P. (1931). "Notes on the Parthian Campaigns of Trajan". *The Journal of Roman Studies* 21, 1-35.
- Luce, J. T. (1970). "Marius and the Mithridatic Command". *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 19/2, 161-194.
- Luckenbill, D. D. (1912). "Inscriptions of Early Assyrian Rulers" *AJSLL*, XXVIII, 3, 153-203. Chicago: The University of Chicago Press.
- Luckenbill, D. D. (1926). *Ancient Records of Assyria and Babylonia I*. Chicago: University of Chicago Press.
- Luttwak, N.E. (1976). *The Grand Strategy of the Roman Empire: From the First Century CE to the Third*. JHU Press.
- Macurdy, H. G. (1936). "Iotape". *The Journal of Roman Studies* 26/1, 40 - 42.
- Madsen, J. M. (2005). "Mithradates VI og truslen fra Rom". J. M. Højte (Ed). *Mithradates VI af Pontos. Roms perfekte fjende*, 11-24. Aarhus.
- Magie, D. (1950). *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century After Christ. I*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Manandian, H.A. (1965). *The trade and cities of Armenia in relation to ancient world trade*. Lisbon: Livraria Bertrand
- Manandian, H. A. (2007). *Tigranes II and Rome: A New Interpretation Based on Primary Sources (Armenian Studies)*. Mazda Pub.
- Marciak, M. (2012). "The Historical Geography of Sophene". *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, 52/4, 295-338.
- Marek, C. (2009). "Hellenisation and Romanisation in Pontos-Bithynia: An Overview". *Mithridates VI and The Pontic Kingdom* (Ed. Jakob Munk Højte), 35-47.
- Markquart, J. (1901). *Eransahr (Eranschahr) nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i: mit historisch-kritischen Kommentar und historische und topographischen Excursen*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.
- Marquart, J. (1930). *Südarmenien und die Tigrisquellen nach Griechischen und Arabischen Geographen*. Wien: Mechitharisten-Buchdruckerei.
- Marzahn, J. "Eight-sided prism with foundation inscription of Tiglath-pileser I (1114-1076 B.C.)". P. O. Harper, E. Klengel-Brant, J. Aruz and K. Benzel (Ed.). *Discoveries at Ashur on the Tigris - Assyrian Origins, Antiquities in the Vorderasiatisches Museum, Berlin (122–124)*. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Marciak, M. (2017). *Sophene, Gordyene, and Adiabene: Three Regna Minora of Northern Mesopotamia Between East and West*. Leiden -Boston: Brill.
- Marshall, J. A. (1972). "Lex Pompeia de Provinciis (52 B.C.) and Cicero's Imperium in 51-50 B.C.: Constitutional Aspects". *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt I* 1, 887-921.
- Matyszak, P. (2008). *Mithridates the Great, Rome's Indomitable Enemy*. Londra: Pen and Sword.

- Mayor, A. (2013). *Mithradates. Zehirlerin kralı. Roma'nın En Amansız Düşmanının Hayatı ve Efsanesi*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Mayor, A. (2014). "Common Cause Versus Rome: The Alliance Between Mithradates VI of Pontus and Tigranes II of Armenia, 94-66 BCE". *Tarihte Türkler ve Ermeniler I*, 99-119. Ankara: TTK.
- Merkelbach, R. (1990). "Hat der Bithynische Erbfolgekrieg im Jahr 74 oder 73 begonnen?". *ZPE* 81, 97-100.
- McDavid, I. R. (1958). Linguistic Geographical and Toponymic Research. *Names*, 6/2, 65-73.
- McEvedy, C. (1979). *The Penguin Atlas of Ancient History*. Middlesex: Penguin Books.
- McGing, B. (1980). "Appian, Manius Aquillius and Phrygia". *Greek Roman and Byzantine Studies* 21, 35-42.
- McGing, B. (1986). *The Foreign Policy of Mithridates VI Eupator King of Pontus*. Leiden: E.J. Brill.
- McGing, B. (1995). "The Ephesian Customs Law and The Third Mithradatic War". *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 109, 283-288.
- McGing, B. (1996). "Mithradates". Simon Hornblower & Antony Spawforth (Ed.). *The Oxford Classical Dictionary*. (3rd Edition), 990-991. Oxford: Oxford University Press.
- McGing, B. (2003). "Subjection and Resistance: to the Death of Mithradates". *A Companion to the Hellenistic World*. (Ed. Andrew Erskine). Blackwell Publishing. 71-89.
- McGing, B. (2009). "Mithradates VI Eupator: Victim or Aggressor?". Jakob Munk Højte (Ed.) *Mithridates VI and The Pontic Kingdom*. Aarhus University Press.
- McGing, B. (2012). "Mithradates". Simon Hornblower & Antony Spawforth (Ed.). *The Oxford Classical Dictionary*. (4th Edition), 963-964. Oxford. Oxford University Press.
- Merrills, A., R. Miles. (2010). *The Vandals (The Peoples of Europe)*. Wiley-Blackwell.
- Messerschmidt, L., O. Weber, F. Delitzsch, O. Schroeder. (1911-22). "Keilschriften aus Assur historischen Inhalts" *WDOG*, 16, 37. Leipzig: J.C. Hinrichs.
- Meyer, E. (1879). *Geschichte des Königreichs Pontos*. Leipzig: Verlag von Wilhelm Engelmann.
- Millar, F. (1993). *The Roman Near East 31 BC-AD 337*. Harvard University Press.
- Millar, F. (2001). *The Roman Near East: 31 BC. - AD. 337*. London, Cambridge-Massachusetts: Harvard University Press.
- Minns, H. E. (1913). *Scythians and Greeks: A Survey of Ancient History and Archaeology on the North Coast of the Euxine from the Danube to the Caucasus*. London and New York: Cambridge University Press.
- Minns, H. E. (1915). "Parchments of the Parthian Period from Avroman in Kuristan". *The Journal of Hellenic Studies* 35, 22-65.
- Mitchell, S. (1976). "Legio VII and the Garrison of Augustan Galatia". *The Classical Quarterly* 26/ 2. 298-308.

- Mitchell, S. (1993). *Anatolia: Land, Men, and Gods in Asia Minor I*. Oxford: Clarendon Press.
- Mitchell, S. (2007). "Armenia". Walter Eder and Johannes Renger (Ed.). *Brill's New Pauly Supplements I – Volume 1: Chronologies of the Ancient World - Names, Dates and Dynasties* (94-98). Leiden; Boston: Brill.
- Mitford, B. T. (1980). "Cappadocia and Armenia Minor: Historical Setting of the Limes", *ANRW II* 7.2, 1170-1228.
- Mitford, B. T. (1974a). "Biliotti's Excavations at Satala". *Anatolian Studies* 24, 221-244.
- Mitford, B. T. (1974b). "Some Inscription from the Cappadocia Lines". *JRS* 64, 160-175.
- Mitford, B. T. (2000). "Thalatta, Thalatta: Xenophon's view of Black Sea", *AS* 50, 127-131.
- Mommsen, T. (1909). *The Provinces of the Roman Empire from Caesar to Diocletian*. London: Macmillan And Co., Limited.
- Montagu, D. J. (2000). *Battles of the Greek & Roman Worlds*. London: Greenhill Books.
- Mordvintseva, I. V. (2017). "The Sarmatians in the Northern Black Sea Region (On the Basis of Archaeological Material)". Valeriya Kozlovskaya (Ed.), 233-317. *The Northern Black Sea in Antiquity Networks, Connectivity, and Cultural Interactions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mørholm, O. (1968). "The Coins of Ariarathes VIII and Ariarathes XI of Cappadocia". M Kraay & G. K. Jenkins (Ed.), 241-263. *Essays in Greek Coinage Presented to Stanley Robinson*. Oxford: The Clarendon Press.
- Munn-Rankin, J. M. (1975). "Assyrian Military Power 1300-1200 B.C.". *The Cambridge Ancient History*, 274 -306. Cambridge: Cambridge University Press.
- Murphy, T. (2004). *Pliny the Elder's Natural History, The Empire in the Encyclopedia*. Oxford: Oxford University Press.
- Müller, S. (2020). "Mithradates VI and the Pontic Empire". Robert Rollinger, Julian Degen, Michael Gehler (Ed.). *Short-term Empires in World History*, 129-153. Springer
- Nichols, J. (2003). "The Nakh-Daghestanian Consonant Correspondences". *Current Trends in Caucasian, East European, and Inner Asian Linguistics, Honor of Howard I. Aronson*, 207-264. Amsterdam: John Benjamins.
- Odisheli M. (2013). "Georgia in Roman Times (1st to 4th cen. AD)". T. Opper (Ed.), *Hadrian: Art, Politics and Economy*, 148–165. Londra.
- Oelsner, J. (1999/2000). "Rezenzionen". *Archiv für Orientforschung* 46/47, 373-380.
- Oktan, M. (2004). *Lex Pompeia ve Bithynia-Pontus Eyaletinin Yönetimi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Akdeniz Üniversitesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Oktan, M. (2008). "Roma Cumhuriyet Döneminde Pontos'da Yapılan Düzenlemeler". *Anadolu* 34, 47-75.
- Olbrycht, J. M. (2009). "Mithridates VI Eupator and Iran". Jakob Munk Højte (Ed.). *Mithridates VI and The Pontic Kingdom* *Black Sea Studies* 9. Aarhus: Aarhus University Press.
- Olbrycht, J. M. (2011). "Subjects and Allies: The Black Sea Empire of Mithridates VI Eupator (120-63 BC) Reconsidered". *Recent Research on the Northern and Eastern Black Sea in Ancient Times Proceedings of the International Conference, 21st - 26th April 2008*,

- Krakow. *BAR International Series 2240*. (Ed. Ewdoksia Papuci-Wladyka, Michael Vickers, Jarosław Bodzek, David Braund), 275-281. Oxford: Archaeopress Publishers of British Archaeological Reports.
- Olmstead, A. T. E. (1964). *History of Assyria*. New York and London: Charles Scribner's Sons.
- Olshausen, E. (1972). "Mithridates VI und Rom". *ANRW I* 1, 806-815.
- Olshausen, E. (1990). "Götter, Heroen und ihre Kulte in Pontos – ein erster Bericht" *ANRW II* 18.3, 1865-1906.
- Oppenheim, L. A. (1956). "The Interpretation of Dreams in the Ancient near East. With a Translation of Assyrian Dream Book", *Transactions of the American Philosophical Society-New Series* 46-3, 179-373.
- Ormerod, A. H. (1924). *Piracy in the Ancient World. An Essay in Mediterranean History*. Liverpool & London: The University Press of Liverpool Ltd. & Hodder and Stoughton
- Osborne, J. M. (1973). "Orontes". *Zeitschrift für Alte Geschichte* 22/4, 515-551.
- Özdoğan, M. (2005). "Günümüz Sorunlarına Geçmişte Çözüm Aramak. Politik Bir Araç Olarak Arkeoloji", 87-91. *Arredamento Mimarlık*.
- Özdoğan, M. (2006). *Arkeolojinin Politikası ve Politik bir Araç olarak Arkeoloji*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Özey, R. (2017). *Kafkasya Ve Kafkas Ülkeleri Coğrafyası*. İstanbul: Pegem Akademi Yay.
- Özsait, M. (1982). "Anadolu'da Roma Egemenliği". *Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarih Ansiklopedisi*, (326-361). İstanbul: Görsel Yayınlar.
- Özsoy, N. B. (2021). "Doğu Anadolu Bölgesi İçin Verilen Eksonim İsimler ve Armenia". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 71, 511-552.
- Panossian, R. (2006). *The Armenians From Kings and Priests to Merchants and Commissars*. London: C. Hurst & Co. Ltd.
- Parker, D. M.H. (1971). *Roman Legions*. W. Heffer & Sons Ltd.
- Parpola, S., K. Koskeniemi, C.H.W. Johns, K. L. Tallqvist. (1970). *Neo-Assyrian Toponyms, Alter Orient und Altes Testament Bd. 6*. Kevelaer: Butzon & Bercker.
- Pastor, B. L. (2014). "The Meeting Between Marius and Mithridates and the Pontic Policy in Cappadocia". *Cedrus II*, 225-239.
- Patterson, E. L. (2001). "Rome's Relationship with Artaxias I of Armenia". *The Ancient History Bulletin* 15(4), 154-162.
- Paton, C. B. (2001). "Cold, Casualties, and Conquests". *The Effect of Cold on Warfare". Medical Aspects of Harsh Environments I* (Ed. Kent B. Pandolf, Robert E. Burr), 313-349.
- Payaslian, S. (2007). *The History of Armenia, From the Origins to the Present*. New York: Palgrave Macmillan
- Payne, R. M. (2006). *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

- Pehlivan, M. (1991a). *Hayaşa (MÖ XV. ve XIII. Yüzyıllarda Kuzey-Doğu Anadolu)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 121.
- Pehlivan, M. (1991b). *Daya(e)ni/Diau(e)hi, (Uruatri-Nairi Konfederasyon Döneminden Urartu'nun Yıkılışına Kadar)*. Erzurum Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 124.
- Perko, D. vd. (2017). Exonyms and other geographical names. *Acta geographica Slovenica*, 57/1, 99-107.
- Petrosyan, A. (2007). "The Problem of Identification of the Proto-Armenians: A Critical Review". *Journal of the Society for Armenian Studies*, 16, 25-66.
- Pfeiffer, S. (2009). *Die Zeit der Flavier: Vespasian-Titus-Domitian*. Darmstadt:Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Pitassi, P. E. (2012). *The Roman Navy: Ships, Men & Warfare 380 BC - AD 475*. Seaforth Publishing.
- Piotrovskiĭ, B. B. (1967). *Urartu: The Kingdom of Van and its Art*. New York: F.A. Praeger.
- Piotrovskiĭ, B. B. (1969). *The Ancient Civilization of Urartu*. New York: Cowles Book Co.
- Pocheville, A. (2015). "The Ecological Niche: History and Recent Controversies". *Handbook of Evolutionary Thinking in the Sciences*. Dordrecht: Springer.
- Portanova, J. J. (1988). *The Associates of Mithridates VI of Pontus*. (Yayımlanmamış Doktora tezi). Columbia University.
- Powicke, F. M. (1954). "The Place-Names of Cumberland". *The English Historical Review*, 69, 271, 311-313.
- Ramsay, M. W. (1960). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*. (Çev. Mihri Pektaş). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Ramsey, T. J. (1999). "Mithridates, the Banner of Ch'ih-Yu, and the Comet Coin". *HSPH* 99, 197-253.
- Redgate, A. E. (1998). *The Armenians*. Oxford: University Press.
- Reinach, T. (1890). *Mithridate Eupator, roi de Pont*. Paris: Firmin-Didot. (Edinilen kaynak: Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France).
- Reinach, T. (1895). *Mithradates Eupator König von Pontos*. (Mit Berichtigungen und Nachträgen des Verfassers ins Deutsche Übertragen von A. Goetz). Leipzig: Druck und Verlag von B.G. Teubner.
- Riggsby, A. M. (2002). "Clodius/Claudius". *Historia* LI/1,117-123.
- Rollinger, R. (2008). "The Median 'Empire', The End of Urartu and Cyrus The Great's Campaign in 547 (Nabonidus Chronicle II, 16)". *Ancient West and East*, 7, 51-65.
- Romer, E. F. (1979). "Gaius Caesar's Military Diplomacy in the East". *Transactions of the American Philological Association* 109, 199-214.
- Romer, E. F. (1985). "A Case of Client-Kingship". *American Journal of Philology* 106/1. 75-100.

- Rose, B. C. (1990). "Princes" and Barbarians on the Ara Pacis". *American Journal of Archaeology* 94/3. 453-467.
- Rosen, R. (2004). *Georgia. A Sovereign Country of the Caucasus*. Odyssey Pub.
- Rostovtzeff, M. (1919). "Queen Dynamis of Bosphorus". *The Journal of Hellenic Studies* 39, 88-109.
- Rostovtzeff, M. (1921). "South Russia in the Prehistoric and Classical Period". *American Historical Review* 26/2, 203-24.
- Rostovtzeff, M. (1922). *Iranian and Greeks in South Asia*. Oxford: Clarendon Press.
- Rowell, T. H. (1962). *Rome in the Augustan Age*. Norman: University of Oklahoma Press.
- Rubinsohn, Z. W. (1993). "Mithradates VI Eupator Dionysos and Rome's Conquest of the Hellenistic East". *MHR VIII/1* 5-54.
- Russel, R. J. (1987). *Zoroastrianism in Armenia* (Ed. Richard N. Frye). Cambridge; MA; London; Department of Near Eastern Languages and Civilizations-Harvard Iranian Series.
- Sagona, G., A., C. Sagona. (2004). *Archaeology at the North-east Anatolian Frontier, I.: An Historical Geography and a Field Survey of the Bayburt Province*. Louvain [Belgium]; Dudley, MA: Peeters Press.
- Sagona, A., C. Sagona, A. Michalewicz. (2017). "Alans in the Southern Caucasus ?". Hyun Jin Kim, Frederik Juliaan Vervaeke, Selim Ferruh Adali (Ed.). *Archaeology of Eurasian Empires IV. Eurasian Empires in Antiquity and the Early Middle Ages Contact and Exchange between the Graeco-Roman World, Inner Asia and China*. (205-250). Cambridge: Cambridge University Press.
- Sagona, A. (2018). *The Archaeology of the Caucasus. From Earliest Settlements to the Iron Age*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Salvini, M. (1995). *Geschichte und Kultur der Urartäer*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Salvini, M. (2006). *Urartu Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Salvini, M. (2011). "Urartu Tarihine Genel Bir Bakış". *Urartu: Doğu'da Değişim*, 74-101. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları,
- Sampson, C. G. (2008). *The Defeat of Rome. Crassus, Carrhae and the Invasion of the East*. Pen & Sword Military.
- Sampson, C. G. (2021). *Rome's Great Eastern War Lucullus, Pompey and the Conquest of the East, 74- 62 BC*. Yorkshire: Pen & Sword Military an imprint of Pen & Sword Books Ltd.
- Sanford, E. M. (1937). "Nero and East", *HSPH* 48, 75-103.
- Santangelo, F. (2007). *Sulla, the Elites and the Empire. A Study of Roman Policies in Italy and Greek East*. Leiden – Boston: Brill.
- Saprykin J. S. (2007). "The Unification of Pontos: The Bronze Coins of Mithridates VI Eupator as Evidence for Commerce in Euxine". *The Black Sea in Antiquity. Regional and Interregional Economic Exchanges. Black Sea Studies 6. The Danish National*

- REsearch Foundations's Centre for Black Sea Studies* (Ed. Vincent Gabrielsen ve John Lund), 195-208. Aarhus: Aarhus University Press.
- Saraçoğlu, H. (1956). *Doğu Anadolu I*, Türkiye Coğrafyası Üzerine Etüdler. İstanbul. Maarif Basım Evi.
- Sartre, M. (2005). *The Middle East Under Rome*. Harvard University Press.
- Scanlon, F. T. (2015). *Greek Historiography*. Wiley Blackwell.
- Scarre, C. (1995). *The Penguin Historical Atlas of Ancient Rome*. London: Penguin Books.
- Scheiber, S. A. (1977). *The Flavian Eastern Policy*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Buffalo: University of New York.
- Sheldon, R. (2010). *Rome's Wars in Parthia: Blood in the Sand*. London & Portland: Valentine Mitchell.
- Schwertheim, E. (2014). *Antikçağ'da Anadolu* (Çev. Nuran Batu). İstanbul: Kitap Yayınevi
- Schmidt, R. (1986). "Artavasdes". [Elektronik Sürüm]. *Encyclopedia Iranica* II/6, 653.
<https://www.iranicaonline.org/articles/artavasdes-old-iranian-male-personal-name-attested-as-greek-artausdes-artabzes-artbazos-artozos-latin-artava>
- Schmidt, R. (2011). "Armenia and Iran i. Armina, Achaemenid province Armenia and Iran". [Elektronik Sürüm]. *Encyclopedia Iranica* II/4, 417-418;
<https://iranicaonline.org/articles/armenia-i>
- Schulzki, H.-J. (2006). "Medimnos". Hubert Cancik, Helmuth Schneider (Ed.). *a*. <http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e728180>
- Scullard, H. H. (2011). *From the Gracchi to Nero: A History of Rome from 133 BC to AD 68*. Oxon: Routledge Classics.
- Seager, R. (2002). *Pompey to Great: A Political Biography*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Seager, R. (2005). *Tiberius*. Oxford and New York: Blackwell Publishing.
- Selen, H. (1948). "Strabon'a göre Eski Çağlarda Doğu Anadolu". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 3/1, 237-246.
- Šelov, B. D. (1982). "La royaume Pontique de Mithridate Eupator". *Journal des savantas*, 243-266.
- Severy, B. (2003). *Augustus and the family at the birth of the Roman Empire*. New York: Routledge.
- Sevin, V. (2007). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*. Türk Tarih Kurumu
- Sevin, V. (2019). "Urartu Sonrası Doğu Anadolu'da Çözülüş...". Aynur Özfirat, Şevket Dönmez, Mehmet Işıklı, Mona Saba (Ed.). *Orta ve Doğu Anadolu Geç Demir Çağı: Post-Urartu, Med ve Akhaimenid İmparatorlukları*. (9-12). İstanbul: Ege Yayınları.
- Sheldon, M. R. (2010). *Rome's Wars in Parthia: Blood in the Sand*. Vallentine Mitchell
- Sherk, K. R. (1969). *Roman Documents from the East. Senatus Consulta and Epistulae to the Age of Augustus*. Baltimore: The Johns Hopkins Press.

- Sherk, K. R., E. Badian. (1984). *Rome and the Greek East to the Death of Augustus*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sherwin-White, A., N. (1976). "Rome, Pamphylia and Cilicia, 133-70 B.C." *The Journal of Roman Studies* 66. 1-14.
- Sherwin-White, A. N. (1977). "Ariobarzanes, Mithridates, and Sulla". *Classical Quarterly* 27 /1, 173-183.
- Sherwin-White, A. N. (1977). "Roman Involvement in Anatolia, 167-88 B.C.". *The Journal of Roman Studies* 67, 62-75.
- Sherk, R.K. (1980). "Roman Galatia: the Governors from 25 BC to AD 114." *ANRW* 7.2, 954-1052.
- Sherwin-White, A. N. (1984). *Roman Foreign Policy in the East. 168 B.C. to A.D. 1*. London: Gerald Duckwoth & Co. Ltd.
- Sherwin-White, A. N. (2008). "Lucullus, Pompey and the East". J.A. Crook, Andrew Lintott, Elizabeth Rawson (Ed.). *The Last Age of the Roman Republic, 146-43 BC, CAH IX*, 229-273. Cambridge: Cambridge University Press.
- Shipley, G. (2000). *The Greek World After Alexander 323 – 30 BC*. Oxon: Routledge.
- Shotter, D. (1997). *Nero*. London & New York: Routledge.
- Simonetta, B. (1961). "Notes on the Coinage of the Cappadocian Kings". *The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society*. 7/1, 9-50.
- Sinclair, A. T. (1987-1990). *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey, I-IV*. London: Pindar Press.
- Sinclair, A., T. (1989). *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey II*. London: Pindar Press.
- Smith, T. A. (2006). "Prometheus Unbound: Southern Caucasia in Prehistory". *Journal of World Prehistory*. 19/4, 229-279.
- Smith, T. A. (2006). "The making of an Urartian Landscape in Southern Transcaucasia: A Study of Political Architectonics". *American Journal of Archaeology* 13/1, 45-71.
- Smith, T. A., R. Badalyan, P. Avetisyan. (2009). *The Archaeology and Geography of Ancient Transcaucasian Societies, Volume 1: The Foundations of Research and Regional Survey in the Tsaghkahovit Plain, Armenia*. Chicago: The Oriental Institute of The University of Chicago.
- Streck, M., H. M. Yınanç. (1964). "Ermeniye". *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi* (IV, 317-326).
- Sullivan, D. R. (1980). "The Dynasty of Cappadocia". *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* II/7. 1125-1168.
- Sullivan, D. R. (1990). *Near Eastern Royalty and Rome, 100-30 BC*. Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press.
- Sür, Ö. (1961). "Pasinler Ovası ve çevresinde jeomorfolojik müşahadeler". *Türk Coğrafya Dergisi* 21, 55-94. İstanbul: Türk Coğrafya Kurumu Yayınları.

- Starr, G. C. (1941). *The Roman Imperial Navy: 31 B. C.–A. D. 324*. Cornell Studies in Classical Philology 26. Cornell University Press
- Stark, F. (1966). *Rome on the Euphrates: The Story of a Frontier*. I.B. Tauris & Co. Ltd.
- Steinherr, F. (1958). “Urartäischen Bronzen von Altuntepe”. *Anatolia/Anadolu* 3, 97-102. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Stevenson, G. H. (1975). *Roman Provincial Administration, Till the Age of the Antonines*. Connecticut.
- Strobel, K. (1996). “Mithradates VI. Eupator von Pontos. Der letzte große Monarch der hellenistischen Welt und sein Scheitern an der römischen Macht”. *Ktèma: civilisations de l'Orient, de la Grèce et de Rome antiques* 21, 55-94.
- Strugnell, E. (2008). “Thea Musa, Roman Queen of Parthia”. *Iranica Antiqua* 43. 275-298.
- Syme, R. (1936). *Flavian Wars and Frontiers*. CAH XI. Cambridge: Cambridge University Press, 131–188.
- Syme, R. (1984). *Roman Papers : Volume III*. Oxford : Oxford University Press.
- Syme, R. (1995). *Anatolica: Studies in Strabo* (Ed. A. Birley). Oxford: Clarendon Press.
- Swan, M. P. (2004). *The Augustan Succession: An Historical Commentary on Cassius Dio's Roman History Books 55-56 (9 B.C.-A.D. 14) (Society for Classical Studies American Classical Studies, No. 47)*. Oxford: Oxford University Press.
- Şahin, E. T. (2018). “Strabon’un Hayaşa Bölgesi Kentleri; Satala’dan Zimara’ya”. *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi* 15/6,11-39.
- Tarkan, T. (1974). “Ana Çizgileriyle Doğu Anadolu Bölgesi” *Erzurum ve Çevresi, Atatürk Üniversitesi 50. yıl Armağanı-I*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 7-22.
- Tarn, W. W. (1932). “Parthia and Rome”. S. A. Cook, F. E. Adcock, M P. Charlesworth (Ed.) *Cambridge Ancient History IX. The Roman Republic 133 – 44 BC., (602-604)*. Cambridge: Cambridge Ancient History.
- Tekin, O. (2006). *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tent, J. (2015). “Approaches to Research in Toponymy”, *Names*, 63/2, 65-74.
- Terian, A. (2002). “Xorenac’i and Eastern Histography of the Hellenistic Period”. *REArm*, 28. 101-141.
- Tezcan, M. (2014). “İran Armeniası (Pers-Armenia)”. *Tarihte Türkler ve Ermeniler* 1, 149-182. TTK, Ankara.
- Texier, C. (2002). *Küçük Asya. Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi* (Çev. Ali Suat). Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı.
- Thorley, J. (1971). “The Silk Trade between China and the Roman Empire at Its Height, 'Circa' A. D. 90-130”. *Greece & Rome*, 18/1, 71-80.
- Tolmacheva, M. (2001). “İstahrî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (23, 203-205). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi.
- Tonbul S. (1990). “Bingöl Ovası ve Çevresinin Jeomorfolojisi ve Gelişimi”, *Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, C: 2, S: 2, s: 329-352.

- Topaloğlu, Y. (2009). *Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu'nun Tarihi Mirası (Kalıntıları) ve Arkeolojik Veri* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı.
- Topaloğlu, Y. (2016). "Erzurum ve Çevresi Tunç Çağı Yerleşmeleri". *Turkish Studies-Sosyal Bilimler*, 11(2), 1193-1230.
- Topaloğlu, Y. (2019). "Doğu Anadolu'nun Tarihsel Çerçevesi". G. Altunkaynak (Ed.). *Alaybeyi Höyük*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 65-100.
- Toumanoff, C. (1963a). *Studies in Christian Kafkasyan History*. Washington: Georgetown University Press.
- Toumanoff, C. (1963b). "The Orontids of Armenia". *Studies in Christian Kafkasyan History*. Georgetown University Press. 277-523.
- Toumanoff, C. (1976). *Manuel de Généalogie et de Chronologie Pour l'Histoire de la Caucasic Chrétienne: (Arménie, Géorgie, Albanie)*. Roma: Edizioni Aquila.
- Toynbee, C., M. Jocelyn. (1970). "Mithras". N.G.L. Hammond, H.H. Schullard (Ed.). *The Oxford Classical Dictionary*. (2nd Edition) (694-695). Oxford: Oxford Universtiy Press
- Traina, G. (2017). "Rois ou Dynastes? Les Territoires Arméniens à L'époque D'Antiochos III", *Études nancéennes d'histoire grecque 3. ÉTUDES ANCIENNES* 67, 377-388. Paris: De Boccard.
- Tsetschladze, R. G. (1993). "On the numismatics of Colchis: the classical archaeologist's perspective". *Dialogues d'histoire ancienne* 19/1, 233-256.
- Tuncel, M. (1991). "Aras". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (3, 332-335). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.
- Tuncel, M. (1994). "Dicle". Tuncel, Metin. (1991). "Aras". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (9, 281-282). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.
- Tuncel, M. (1996). "Fırat". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (13, 33-34). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.
- Türkçe Sözlük I. (1998). Ankara: TDK Yay.
- Twyman, B. (1972). "The Metelli, Pompeius and Prosopography". *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt I.1* (816-874). Berlin - New York: Walter de Gruyter..
- Uçar, B. (2021). *Julianus von Klaproth'un Kafkaslar ve Gürcistan Seyahatnamesi. (Tercüme-Tahlil)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul.
- Valle, G. M. S., A. Facciorusso, M. Carmignani, A. R. Volpe. (2009). "Mithridates VI Eupator, father of the empirical toxicology". *Clinical Toxicology* 47/5, 433-433.
- Yarlıgaş, O. (2017). *Principatus Döneminde Roma Devletinin Anadolu'da Oluşturduğu Sınır Boyunca Konuşlandırılan Lejyonlar*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sos. Bil. Enst.
- Yıldırım, E. (2012). "Roma-Parth Mücadelesinde Fırat Nehrinin Jeopolitik Önemi". *Tarihin Peşinde* 8, 45-64.
- Yıldırım, E. (2013). "Carrhae yenilgisi ve Roma'nın Doğu politikasına etkileri". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 29, 261-272

- Ward, M. A. (1977). *Marcus Crassus and the Late Roman Republic*. Columbia & London: University of Missouri Press.
- Warmington, E. H. (1974). *The Commerce between the Roman Empire and India*. Delhi: Vikas Publishing House.
- Weber, W. (1936), "Hadrians". S. A. Cook vd. (Ed.), *The Imperial Peace A.D. 70-192, CAH XI* (294-324). Cambridge: Cambridge University Press.
- Welles, B. C. (1974). *Royal Correspondence in the Hellenistic Period: A Study in Greek Epigraphy*. Chicago: Ares Publishers.
- Wheeler, L. E. (2012). "Roman Fleets in the Black Sea: Mysteries of the "Classis Pontica". *Acta Classica* 55, 119-154.
- Wiedemann, T. E. J. (2008). "Tiberius to Nero". Alan K. Bowman vd. (Ed.). *The Augustan Empire, 43 B.C.-A. D. 69, CAH X* (198-236). Cambridge: Cambridge University Press.
- Wiesehöfer, J. (2003). *Antik Pers Tarihi*, (Çev. Mehmet Ali İnci). İstanbul: Telos Yayıncılık.
- Wiesehöfer, J. (2007). "Iranian Empires". Walter Eder and Johannes Renger (Ed.). *Brill's New Pauly Supplements I - Volume 1: Chronologies of the Ancient World - Names, Dates and Dynasties* (119-127). Leiden; Boston: Brill.
- Wilhelm, A. (1936). "König Mithradates Eupator und Olbia". *Klio* 29, 50-59.
- Wilhite, E. D. (2007). *Tertullian the African. An Anthropological Reading of Tertullian's Context and Identities*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Will, É. (2003). *Histoire politique du monde hellénistique (323 – 30 av. J.-C.)*. Nancy: Éditions du Seuil.
- William, J. H. (2006). *Warfare in the ancient Near East to 1600 BC: Holy Warriors at the Dawn of History*. London: Routledge.
- Williams, S. R. (1984). "The Appointment of Glabrio (Cos. 67) to the Eastern Command". *Phoenix* 38/3, 221-234.
- Williams, C.H. J. (2001). *Beyond the Rubicon Romans and Gauls in Republican Italy*. Oxford: Oxford University Press.
- Williams, J. (2007). "Religion and Roman Coins". Jörg Rüpke (Ed.). *A Companion to Roman Religion*, 143-163. Blackwell
- Winter, W. B. (2003). *Roman Wives, Roman Widows: The Appearance of New Women and the Pauline Communities*. Cambridge: Wm B. Eerdmans.
- Wiseman, D. J. (1956). *Chronicles of Chaldaean Kings (626-556 B.C.)*. London: The British Museum.
- Wright, R. F. J. vd. (Ed). (2005). *Transcaucasian Boundaries* (Soas/Grc Geopolitics). Routledge Publishing.
- Wojan, F. (2006). "Trapézonte du Pont sous l'Empire romain: étude historique et corpus monétaire". *Revue numismatique* 162, 181-229.
- Woolf, G. (2000). *Becoming Roman. The Origins of Provincial Civilization in Gaul*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Yakar, J. (2007). *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi: Tun ve Demir ağlarında Kırsal Kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Yorke, W. V. (1896). "A Journey in the Valley of the Upper Euphrates". *The Geographical Journal* 8/5. 453-472.
- Zébélev, S. (1936). "L'abdication de Pairisadès et la révolution scythe dans le royaume du Bosphore". *Revue des Études Grecques* vol. 49/229, 17-37.
- Zimansky, P. E. (1985). *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State, Studies in Ancient Oriental Civilization*. 41. Chicago: The University of Chicago Press.

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Nusret Burak ÖZSOY
Doğum Yeri ve Tarihi	
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi – Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi
Yüksek Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi – Sosyal Bilimler Enstitüsü
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce, Almanca
İş Deneyimi	
Çalıştığı Kurumlar	Albayrak Gazetesi, Erzurum Teknik Üniversitesi
İletişim	
E-Posta Adresi	
Tarih	